

NN 8200 — 656

HET GEZIN ALS SOCIOLOGISCH STUDIE-OBJECT

Een historisch overzicht van de ontwikkeling van een sub-discipline,
speciaal met het oog op de situatie in Nederland.

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
GEN. FOULKESWEG 1.
WAGENINGEN

N08201.656

L.TH. VAN LEEUWEN

NIJ 8201 - 656

Stellingen

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
GEN. FOULKESWEG 1a
WAGENINGEN

I

Een beknopt opgezette volkstelling in combinatie met een stelsel van op specifieke onderwerpen gerichte steekproef-onderzoekingen verdient de voorkeur boven een uitvoerige en breed opgezette volkstelling, zoals die in 1971 is gehouden.

II

Dat de statistiek over verweduwing in vergelijking met de echtscheidingsstatistiek minder gegevens over de situatie van de betrokken gezinsleden bevat is vanuit kennissociologisch gezichtspunt wel begrijpelijk maar uit beleids-overwegingen niet gewenst.

III

De gezinssociologie heeft in de loop van zijn bestaan steeds relatief veel aandacht besteed aan het ideële en beleavingsaspect van huwelijk en gezin, de analyse van de meer alledaagse materiële aspecten van deze eenheden is te veel verwaarloosd.

Dit proefschrift

IV

Uit informatief oogpunt is het belangrijk, dat er een derde internationaal trend-rapport verschijnt. Dit trend-rapport zou behalve een bibliografie ook een systematisch en quantificerend overzicht van de thema-keuze van het gezinsonderzoek uit de betrokken landen moeten bevatten. De tijd en energie, die bij het eerste en tweede trend-rapport besteed is aan het beschrijven van de toegepaste onderzoeksmethoden en technieken kan beter gebruikt worden voor een reeks kwalitatieve beschouwingen over de per land of gebied bestaande relatie tussen de thematische en theoretische ontwikkelingen in het gezinsonderzoek enerzijds en de maatschappelijke ontwikkelingen rond huwelijk en gezin anderzijds.

Dit proefschrift

V

Het wordt zo langzamerhand tijd, dat de huwelijks- en gezinstherapie via de instelling van een lectoraat of hoogleraarschap in de universitaire wereld vaste voet aan de grond krijgen.

Dit proefschrift

VI

De bij verschillende sociologen naar voren komende behoefte om naast het traditionele en het moderne gezinstype nog een derde type te onderscheiden vloeit meer voort uit de maatschappelijke en politieke discussie over huwelijk en gezin dan uit de feitelijke situatie waarin deze beide sociale eenheden zich bevinden.

VII

Het feit dat de gezinssociologie wat zijn thema-keuze aangaat de ontwikkelingen in de maatschappelijke actualiteit over het algemeen met enige vertraging volgt geeft aanleiding tot de gedachte, dat de toekomstige ontwikkeling van de gezinssociologie eenvoudiger te voorspellen is dan de toekomstige ontwikkeling van huwelijk en gezin.

VIII

Een wat meer uitvoerige en meer genuanceerde beschouwing over de geschiedenis van de Nederlandse sociologie dan die van Van Doorn zou de discussie over de taak en werkwijze van deze sociologie ten goede komen.

J.A.A. van Doorn, Beeld en betekenis van
de Nederlandse sociologie, 1964, Utrecht

IX

De handhaving van de huidige rechtspractijk bij de bepaling van de alimentatie voor de vrouw en de toewijzing van kinderen enerzijds en de verdere verbetering van de positie van de vrouw binnen en buiten het gezin anderzijds zullen het huwelijk voor de man tot een minder aantrekkelijke propositie maken.

X

Dat indertijd voor de gehuwde vrouw de mogelijkheid is ingevoerd om wat de fiscus haar inkomen uit tegenwoordige arbeid noemt los van het inkomen van haar echtgenoot te laten belasten is als reactie op de androcentrische materiële verhoudingen in onze samenleving heel begrijpelijk. Met het oog op een rechtvaardige verdeling van inkomens over gezinnen is deze regeling echter niet aanvaardbaar. Verder houdt zij een miskennis in van de waarde van huishoudelijke arbeid en onderlinge hulpverlening tussen familie, burens en vrienden.

XI

Een daadwerkelijk gedeelde verantwoordelijkheid van man en vrouw voor zowel de verwerving van het gezinsinkomen als voor de verzorging van het huishouden en de eventuele kinderen is de enige rolverdeling, die man én vrouw gelijke kansen op persoonlijke ontplooiing biedt. Het is echter de vraag of de bereidheid bestaat om de daaruit voortvloeiende organisatorische en economische nadelen te aanvaarden.

XII

In onze samenleving heeft het taboe op sexualiteit plaats gemaakt voor een taboe op jaloezie.

XIII

Hoewel het begin van de snelle toename van de belangstelling voor agogie ongeveer samenvalt met de toenemende roep in onze samenleving om democratisering zou het onjuist zijn om de naam van dit vakgebied of deze activiteit met de eerste drie letters van het woord democratie uit te breiden.

L.Th. van Leeuwen

Het gezin als sociologisch studie-object;
Een historisch overzicht van de ontwikkeling
van een sub-discipline, speciaal met het oog
op de situatie in Nederland.

Wageningen, 29 september 1976

NN 8201 - 656

HET GEZIN ALS SOCIOLOGISCH STUDIE-OBJECT

Een historisch overzicht van de ontwikkeling van een sub-discipline,
speciaal met het oog op de situatie in Nederland.

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
GEN. FOULKESWEG 1a
WAGENINGEN

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS

0000 0004 9938

104334 - 05

L.Th. van Leeuwen.

HET GEZIN ALS SOCIOLOGISCH STUDIE-OBJECT

Een historisch overzicht van de ontwikkeling van een sub-discipline,
speciaal met het oog op de situatie in Nederland.

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor in de landbouwwetenschappen, op gezag van de Rector Magnificus, Dr. Ir. J.P.H. van der Want, hoogleraar in de virologie, in het openbaar te verdedigen op woensdag, 29 september 1976 des namiddags te vier uur in de aula van de Landbouwhogeschool te Wageningen.

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
GEN. FOULKESWEG 1a
WAGENINGEN

JN: 104334

Dit proefschrift met stellingen van Louis Theodoor van Leeuwen, landbouwkundig ingenieur, geboren te Rotterdam op 22 maart 1938, is goedgekeurd door de promotor, Dr. G.A. Kooy, hoogleraar in de Empirische Sociologie en Sociografie in het bijzonder van gezin en huishouding.

De Rector Magnificus van de Landbouwhogeschool
J.P.H. van der Want.

Wageningen, 1 juli, 1976.

Voor: Kees en
Carolien.

Inhoud

Voorwoord

Inleiding	1
1. Gezinssociologie in de 19e eeuw	
1.1 Inleiding	7
1.2 De evolutionisten	10
1.3 Marx en Engels	18
1.4 Terug naar het land waar het leven goed is?	24
1.5 Pogingen tot synthese: Toennies en Durkheim	31
1.6 Nabeschouwing	47
2. Gezinssociologie in de periode 1900-1940	
2.1 Inleiding	54
2.2 De Amerikaanse culturele anthropologie	57
2.3 De Britse culturele anthropologie	63
2.4 De gezinssociologie in de Verenigde Staten	69
2.5 Gezinssociologie in Duitsland	83
2.6 Nabeschouwing	95
3. De gezinssociologie in de periode 1945-1968	
3.1 Inleiding	104
3.2 Een kwantitatief beeld van de belangstelling voor gezinssociologie in de perioden voor en na 1945	106
3.3 De wetenschapsopvatting van de Amerikaanse gezinssociologie in de jaren 50 en 60	110
3.4 De internationale trend-rapporten van Reuben Hill en John Mogey	115
3.5 De ontwikkeling van de belangstellingsrichting van de Amerikaanse gezinssociologie vergeleken met die in andere landen	120
3.6 De internationale verbreiding van het op theorievorming gerichte quantificerend empirisch onderzoek	125

4. Theoretische ontwikkelingen in de gezinssociologie gedurende de periode 1945-1968	
4.1 Inleiding	132
4.2 De interactionele benadering	136
4.3 De situationele benadering	142
4.4 De structureel-functionele benadering	145
4.5 De institutionele benadering	160
4.6 De gezinsfase-benadering	167
4.7 Een systematische vergelijking van de theoretische benaderingswijzen van het gezin	192
4.8 De theoretische oriëntatie van de Amerikaanse gezinssociologie uit de periode 1945-1968 vergeleken met die in andere landen	208
4.9 Samenvattend beeld van de internationale ontwikkelingen in de gezinssociologie uit de periode 1945-1968	216
5. Gezinssociologie in Nederland; een descriptieve beschouwing	
5.1 Inleiding	232
5.2 Opkomst en ontwikkeling van de sociologie in Nederland	235
5.3 De ontwikkeling van de belangstelling voor gezinssociologie in Nederland	258
5.4 De thema-keuze van het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode 1945 tot en met 1968	278
5.5 Een nadere analyse van het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode 1957 tot en met 1968	313
5.6 De Nederlandse gezinssociologie na de turbulente jaren 60	339
5.7 Samenvatting	354
Summary	373
Literatuurlijst	375
Bijlage 1. Bibliografie van Nederlandse gezinssociologie publicaties uit de periode 1945 tot en met 1973	379
Bijlage 2. Omschrijving gezinssociologie	418

Voorwoord

Van de gelegenheid, die de voltooiing van dit proefschrift biedt, wil ik graag gebruik maken om mijn leermeester Prof. Dr. E.W. Hofstee te bedanken voor de manier, waarop hij mijn belangstelling voor de sociologie heeft weten te wekken. Voor de belangrijke bijdrage, die hij aan mijn vorming als socioloog heeft geleverd, ben ik hem nog steeds dankbaar. De aanleiding tot de tot stand koming van dit proefschrift is een initiatief van mijn promotor Prof. Dr. G.A. Kooy. Na mijn afstuderen nodigde hij me uit om naar Wageningen te komen en een beschouwing over de ontwikkeling van de gezinssociologie in Nederland te schrijven. Op deze uitnodiging ben ik indertijd graag ingegaan. Voor de bijzonder prettige en stimulerende manier waarop hij mij bij deze, geleidelijk van opzet veranderende en uiteindelijk op dit proefschrift uitlopende, onderneming begeleid heeft, ben ik hem zeer dankbaar.

Verder zou de tot stand koming van dit proefschrift niet mogelijk geweest zijn zonder de directe of indirecte ondersteuning van de kant van de leden van de wetenschappelijke, de technische en de administratieve staf van de Afdeling Sociologie en Sociografie. Een woord van dank aan hen allen is hier dan ook zeker op zijn plaats. Zo denk ik met genoegen terug aan de vele discussies en gesprekken met de leden van de wetenschappelijke staf over thema's en onderwerpen, die meer of minder nauw met de inhoud van dit proefschrift in verband staan. In het bijzonder zou ik echter degenen willen bedanken, die een rechtstreekse bijdrage geleverd hebben aan de werkzaamheden voor dit proefschrift. Ik denk daarbij aan Mevr. S. van der Aa-Atema, Mej. L.W. Harmen, Mej. A. Hink, Mej. A.F. Meyer en Mevr. A. Spronk-van Gestel, die in de loop van de tijd een grote hoeveelheid type-werk verzet hebben. Van de zojuist genoemden verdienen Mevr. Van der Aa-Atema en Mej. Hink een extra woord van dank voor de voortreffelijke en snelle wijze waarop zij de hier in offset afgedrukte versie van dit proefschrift verzorgd hebben. Ook de heren A. Bosch, P. Holleman, H. Kroodsma en J.W. te Kloeze wil ik hier bedanken voor hun aandeel in de werkzaamheden aan dit proefschrift. De twee laatstgenoemden hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de samenstelling van de in dit proefschrift opgenomen bibliografie, terwijl Te Kloeze

bovendien ook een onmisbare rol vervuld heeft bij de tot stand koming van de tabellen.

Het schrijven van dit proefschrift heeft mij op indringende wijze duidelijk gemaakt hoe zeer de beroepsrol en de gezinsrol met elkaar verweven zijn. De gevolgen van deze verwevenheid zijn mijn huisgenoten dan ook niet bespaard gebleven. Ik ben mijn vrouw Annelies en onze kinderen Kees en Carolien bijzonder dankbaar voor het begrip en het geduld waarmee zij deze gevolgen hebben opgevangen. Hun begrip en geduld is voor mij een bijzonder belangrijke steun geweest.

Inleiding

In 1958 publiceert de Amerikaanse gezinssocioloog Reuben Hill een internationale bibliografie van gezinssociologische publicaties, die in de jaren 1945 tot en met 1956 verschenen zijn. Deze bibliografie blijkt vergezeld te gaan van een bijzonder belangwekkende beschouwing over de ontwikkelingen, die de gezinssociologie in de Verenigde Staten, de meeste West-Europese landen, India en Japan in de loop van de periode 1945-56 heeft doorgemaakt. De onderwerpen, die in deze beschouwing de revue passeren, zijn de in het gezinsonderzoek aan de orde komende onderwerpen, de bij dit onderzoek gebruikte methoden en technieken en de bij dit zelfde onderzoek gehanteerde theoretische perspectieven. De gegevens, waar deze beschouwing op gebaseerd is, bestaan uit systematische uittreksels van in deze periode verschenen gezinssociologische publicaties. Deze gegevens zijn indertijd bijeen gebracht door gezinssociologen uit de landen waar deze beschouwing betrekking op heeft. Ongeveer halverwege de jaren 60 wordt in de International Committee on Family Research van de International Sociological Association besloten om voor de periode 1957 tot en met 1968 een vervolg op het zogenaamde eerste internationale trend-rapport van HILL (1958) te doen verschijnen. Het is John Mogey, die als coördinator, organisator en rapporteur van deze grootscheepse internationale onderneming gaat fungeren. Wederom wordt bij de voorbereiding van dit rapport een beroep gedaan op vakgenoten, die in de verschillende door dit rapport te beschrijven landen werkzaam zijn. De door hen te leveren bijdrage is van tweërlei aard. Hij bestaat uit het opstellen van een bibliografie van alle in hun land verschenen gezinssociologische publicaties en uit het beknopt en systematisch weergeven van de inhoud van deze publicaties. Het verzamelen van de Nederlandse gegevens ten behoeve van het tweede internationale trend-rapport is de aanleiding geweest tot het ondernemen van de studie waarvan in de volgende pagina's verslag wordt gedaan.

Alvorens op de probleemstelling van deze studie in te gaan moet eerst nog een aantal opmerkingen over de achtergrond van de trend-rapporten van HILL en MOGEY (1971) gemaakt worden. De tot stand koming van deze beide rapporten hangt nauw samen met de wetenschapsopvatting, die zich sinds het begin van

de jaren 50 in toenemende mate binnen de Amerikaanse sociologie in het algemeen en de gezinssociologie in het bijzonder doet gelden. In deze wetenschapsopvatting legt men meer dan voorheen het geval was, de nadruk op het belang van theorie-vorming. Het type theorie, dat men daarbij nastreeft bestaat uit een stelsel van altijd en overal geldige en door middel van empirisch onderzoek geverifieerde uitspraken over causale samenhangen. De toegenomen belangstelling voor theorie-vorming leidt er toe, dat men sociologisch onderzoek niet meer alleen op zijn objectiviteit en onderzoekstechnische mérites, maar ook op zijn theoretische relevantie gaat beoordelen. In verband met deze beoordeling op theoretische relevantie ontwikkelt men een stelsel van formele criteria, waar de opzet van een onderzoek ideaal gesproken aan zou moeten voldoen. Bij de ontwikkeling van deze criteria laat men zich vooral leiden door inzichten, methoden en technieken, die binnen het survey-model thuis horen. Met zijn opvatting van de sociologie als een waarden-vrije en op theorie-vorming gerichte empirische wetenschap staat de Amerikaanse sociologie bepaald niet alleen. Ook in andere landen ontwikkelt het denken over de taak en de werkwijze van de sociologie zich in een ongeveer overeenkomstige richting. Het op theorie-vorming gerichte en volgens de methoden en technieken van het survey-model uitgevoerde onderzoek wordt internationaal gezien een belangrijke richtsnoer voor het handelen. Dit alles komt ook tot uitdrukking in de manier, waarop de trend-rapporten van Hill en Mogey zijn opgezet. Beide rapporten geven namelijk niet alleen een overzicht van de thema-keuze, de theoretische oriëntatie en de werkwijze van het gezinsonderzoek in de betrokken landen, maar proberen ook tot een evaluatie van dit onderzoek te komen. Bij deze evaluatie gaat het in feite vooral om de vraag in hoeverre het gezinsonderzoek uit de betrokken landen, wat zijn werkwijze en onderzoeksopzet aangaat, nu voldoet aan de binnen het survey-model ontwikkelde vorm-eisen.

De aan deze beide trend-rapporten ten grondslag liggende gedachtengang is ook bepalend geweest voor de manier, waarop de gegevens over de Nederlandse gezinssociologie uit de periode 1957-68 verzameld zijn. Al vanaf het eerste begin is het de bedoeling geweest om deze gegevens niet alleen ten behoeve van het tweede internationale trend-rapport bijeen te brengen. Deze gegevens zouden namelijk ook het basis-materiaal moeten vormen voor een dieper gaande beschouwing over de ontwikkeling van de Nederlandse gezinssociologie. De opzet van deze beschouwing zou in grote lijnen met die van beide internationale trend-rapporten overeen moeten komen. In verband hiermee is in 1966 de volgende probleemstelling geformuleerd:

1. Langs welke lijnen heeft zich in Nederland de belangstelling voor sociologisch onderzoek van huwelijk en gezin ontwikkeld?
2. Welke theoretische ontwikkelingen heeft het Nederlandse gezinsonderzoek sinds die tijd te zien gegeven? Met welke onderwerpen heeft men zich bij dit onderzoek bezig gehouden? Van welke methoden en technieken heeft men in de loop van de tijd bij dit onderzoek gebruik gemaakt?
3. Welke buiten Nederland ontwikkelde theoretische inzichten en onderzoeksmethoden hebben een duidelijke invloed op het gezinsonderzoek hier ten lande uitgeoefend? Welke overeenkomsten en verschillen bestaan er tussen de thema-keuze, theoretische oriëntatie en werkwijze van het Nederlandse gezinsonderzoek enerzijds en het gezinsonderzoek elders anderzijds?
4. In hoeverre benadert het Nederlandse gezinsonderzoek, wat zijn werkwijze en onderzoeksoptzet aangaat, de binnen het survey-model als ideaal beschouwde vorm-vereisten?

Bij het formuleren van deze probleemstelling is het te bestrijken terrein op twee manieren begrensd. Allereerst is besloten om alleen op de ontwikkelingen in de sociologie van het westerse huwelijk en gezin in te gaan en daarmee de situaties binnen de culturele anthropologie onbesproken te laten. Ten tweede is besloten om de nadruk te leggen op de situatie in de periode 1957 tot en met 1968 en de gebeurtenissen uit de daaraan voorafgaande decennia slechts zeer globaal te behandelen.

Met deze probleemstelling als uitgangspunt is indertijd begonnen met de verzameling van de gegevens over het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode 1957-68. Bij het voltooiën van deze operatie, omstreeks 1969, bleek er in het denken over de taak en werkwijze van de Sociologie nogal wat veranderd te zijn. De sinds het midden van de jaren 60 op gang gekomen discussie over de fundamentele waarden en normen van de modern-industriële samenleving bleek zijn uitwerking op de sociologie niet te hebben gemist. Zowel van binnen als van buiten de sociologische vakkring roept men de sociologie ter verantwoording wegens zijn vermeende aandeel in de tot stand koming of de in stand houding van de op deze waarden en normen gebaseerde maatschappelijke verhoudingen. Binnen de sociologie leidt dit onder meer tot een herleving van de discussie over het leerstuk van de waarden-vrijheid en tot critiek op het harmonieuze samenlevingsmodel, dat aan de meeste sociologische theorieën ten grondslag zou liggen. Wat dit laatste betreft, zijn het vooral de structureel-functioneel en de institutioneel georiënteerde sociologische theorieën, die het moeten ontgelden. Al deze critiek is aanvankelijk sterk geïnspireerd op

de ideeën, die door de zogenaamde Frankfurter Schule worden uitgedragen. Het is hier niet de plaats om op het verdere verloop van deze discussie in te gaan. Wel moet er op gewezen worden, dat deze discussie niet alleen tot een toename van de belangstelling voor de verhouding tussen sociologie en politiek geleid heeft, maar ook tot een grotere interesse voor onderzoeksthema's, die tot dit grensgebied gerekend kunnen worden. Verder is men onder invloed van deze discussie wat relativerender gaan denken over het belang van de bij het survey-model thuis horende methoden en technieken en is er binnen de sociologie meer belangstelling ontstaan voor de kwalitatieve onderzoeksmethoden van het symbolisch interactionisme en de culturele anthropologie.

Vanzelfsprekend zijn deze ontwikkelingen niet aan de gezinssociologie voorbij gegaan. Te meer niet, omdat de sinds het midden van de jaren 60 uitgeoefende critiek op de fundamentele waarden en normen van de modern-westerse samenleving zich ook tot de verhoudingen rond huwelijk en gezin heeft uitgestrekt. Het zal duidelijk zijn, dat na het inzetten van de zojuist aangeduide discussie over de taak en werkwijze van de sociologie de in 1966 ten behoeve van deze studie geformuleerde probleemstelling niet ongewijzigd kon blijven. Zo kon in deze studie niet meer volstaan worden met een beschouwing over de theoretische oriëntatie, de thema-keuze en de werkwijze van het gezinsonderzoek. Daarnaast zou ook een beschouwing over de relatie tussen deze aspecten van het gezinsonderzoek en de maatschappelijke ontwikkelingen rond huwelijk en gezin nodig zijn. Daarbij zou het niet alleen moeten gaan om het verband tussen deze ontwikkelingen enerzijds en de thema-keuze en de theoretische oriëntatie van het gezinsonderzoek anderzijds, maar ook om de vraag welke expliciete of impliciete waarderende positie de gezinssociologie in de loop van de tijd heeft ingenomen. Verder kan men zich afvragen of het gezien het ontbreken van een consensus over de werkwijze van de sociologie wel zin heeft om het gezinsonderzoek te evalueren aan de hand van het stelsel van de in de loop van de jaren 50 en 60 gegroeide vorm-eisen. Op basis van deze overwegingen is besloten om in deze beschouwing over de ontwikkeling van de gezinssociologie de volgende aspecten te betrekken:

1. de opkomst en verdere ontwikkeling van de belangstelling voor sociologisch onderzoek naar huwelijk, gezin, familie en huishouden,
2. de in verband met dit onderzoek ontwikkelde theoretische inzichten en de in verband daarmee onderzochte thema's,
3. de ontwikkeling van het denken over de werkwijze van het gezinsonderzoek en de bij dit onderzoek gebruikte methoden en technieken,

4. de relatie tussen het theoretische en thematische aspect van de gezinssociologie en de maatschappelijke ontwikkelingen rond huwelijk en gezin.

De zojuist opgesomde vragen vormen het stramien, dat bij de opzet van deze beschouwing over de ontwikkeling van de sociologie van het westerse huwelijk en gezin is aangehouden. Deze beschouwing valt in drie delen uiteen. In het eerste deel wordt een overzicht gegeven van de internationale ontwikkelingen in de gezinssociologie in de periode tussen ongeveer 1850 en het begin van de Tweede Wereldoorlog. Daarbij is hoofdstuk 1 gewijd aan de ontwikkelingen in de 19e eeuw, terwijl hoofdstuk 2 op de periode 1900-1940 betrekking heeft. Het tweede deel van deze beschouwing over de ontwikkeling van de gezinssociologie omvat de hoofdstukken 3 en 4. In deze beide hoofdstukken wordt een beeld geschetst van de internationale situatie in de gezinssociologie gedurende de periode 1945 tot en met 1968. Bij deze schets wordt de meeste aandacht besteed aan de ontwikkelingen in de Amerikaanse gezinssociologie. Dit laatste gebeurt vooral in de vorm van een systematisch opgezette en vergelijkende beschouwing over de theoretische benaderingswijzen, die in de Amerikaanse gezinssociologie onderscheiden kunnen worden. Daarnaast is echter ook gebruik gemaakt van de trend-rapporten van HILL (1952) en MOGEY (1971), waardoor tevens de situatie van de Amerikaanse gezinssociologen vergeleken kan worden met die in andere landen. Het derde deel van de beschouwing, namelijk hoofdstuk 5, geeft een overzicht van de ontwikkeling van het Nederlandse sociologisch onderzoek naar huwelijk en gezin. De in dat overzicht bestreken periode omvat de jaren tussen ongeveer 1850 en 1973. Het zijn echter de ontwikkelingen in de periode na de Tweede Wereldoorlog, die in dit hoofdstuk het meest uitvoerig aan de orde komen.

Omdat aan het begin van ieder hoofdstuk steeds een verantwoording van de gekozen opzet en werkwijze gegeven wordt kan een verdere toelichting op deze punten hier achterwege blijven. Er moet echter nog wel een tweetal meer algemene opmerkingen gemaakt worden. Bij het overzien van de opzet van deze beschouwing valt het op, dat er naar verhouding veel aandacht besteed wordt aan de ontwikkelingen van de gezinssociologie buiten Nederland. Voor een oorspronkelijk op de ontwikkeling van de Nederlandse gezinssociologie gerichte beschouwing is dat een zaak, die om een nadere verklaring vraagt. Deze verklaring moet voor een belangrijk deel gezocht worden bij het feit, dat de Nederlandse gezinssociologie - zonder aan de eigen identiteit afbreuk te doen - altijd sterk internationaal georiënteerd is geweest. Buiten Nederland ontwikkelde

inzichten en ideeën hebben dan ook steeds een belangrijke invloed op de ontwikkeling van de gezinssociologie uitgeoefend. Deze situatie en de verwachting, dat daarin weinig verandering zal komen, vormen het voornaamste argument voor de keuze, vrij veel aandacht aan de ontwikkelingen in de nablur-landen en de Verenigde Staten te besteden.

De tweede algemene opmerking heeft betrekking op de aard van de gegevens, die in deze beschouwing over de ontwikkeling van de gezinssociologie gebruikt zijn. Het zal de lezer opvallen dat deze gegevens over het algemeen aan secundaire bronnen ontleend zijn. Met dat laatste wordt bedoeld, dat er hoofdzakelijk gebruik is gemaakt van beschouwingen over de ontwikkeling van de sociologie in het algemeen en van de gezinssociologie in het bijzonder. Van teruggrijpen op de oorspronkelijke publicaties, die in deze beschouwingen aan de orde komen, is over het algemeen afgezien. Het voordeel van deze werkwijze is, dat binnen redelijke tijd een vrij breed terrein bestreken kon worden. Het belangrijkste bezwaar van deze werkwijze is, dat het aldus geschetste beeld van de ontwikkeling van de gezinssociologie op tal van punten leemten en vertekeningen zal vertonen, die bij een teruggrijpen op de oorspronkelijke publicaties niet zouden zijn voorgekomen. De beslissing om alleen van reeds bestaande gegevens gebruik te maken, heeft ook zijn consequenties voor de beschouwing, die in hoofdstuk 5 over de ontwikkeling van de Nederlandse gezinssociologie is geleverd. Deze beschouwing is namelijk vooral gebaseerd op gegevens, die met het oog op de oorspronkelijke en latergeamendeerde probleemstelling verzameld waren. De schrijver is er zich maar al te zeer van bewust, dat voor deze gang van zaken de relatie tussen de ontwikkeling van de Nederlandse gezinssociologie en de zich hier ten lande voorgedaan hebbende maatschappelijke veranderingen te weinig uit de verf gekomen is. Daar staat echter tegenover, dat met deze beschouwing wel de voorwaarden zijn geschapen, die een analyse van de maatschappelijke invloeden op de ontwikkeling van de Nederlandse gezinssociologie mogelijk maken.

1. Gezinssociologie in de 19e eeuw

1.1 Inleiding

De 19e eeuw heeft het aanzien van de Europese samenleving ingrijpend gewijzigd. Door de grote staatkundige, politieke, ideologische en economische veranderingen uit die tijd worden oude vertrouwde sociale verhoudingen door nieuwe vervangen. De toepassing van de natuurwetenschappen en nieuwe organisatie-technieken en de verbetering van de transport- en communicatiemogelijkheden zijn ondermeer de factoren, die de industriële revolutie mogelijk hebben gemaakt. De komst van de industrie maakt een einde aan de dominerende positie van de agrarische, ambachtelijke, commerciële en industriële middenstand. De relatief geïsoleerde en min of meer economisch zelfgenoegzame lokale gemeenschappen komen alle steeds meer in de invloedssfeer van de nieuwe stad, die een handels- en/of industrie-centrum is. Deze steden zijn ook de centra van een nieuw type mens, dat in de 19e eeuw aan het ontstaan is. Het is een gesaeculariseerde en geïndividualiseerde mens, die een groot vertrouwen in zijn eigen kunnen heeft. Hij vertrouwt op zijn vermogen om zijn fysieke en sociale omgeving te veranderen en te verbeteren. Maar tegelijkertijd is de nieuwe stad de verzamelplaats van een in armoedige en uitzichtsloze omstandigheden levende arbeidsmassa. De zojuist genoemde veranderingen gaan samen met een aantal ingrijpende politieke en staatkundige hervormingen, die onder meer de basis voor de moderne bureaucratische staat leggen. Deze staat slaagt er in toenemende mate in om de vroegere macht van de steden tot zich te trekken.

Vanzelfsprekend vinden al deze ontwikkelingen niet overal in dezelfde volgorde en hetzelfde tempo plaats. Ook zijn ze niet alle betrokkenen even welkom. Dit is duidelijk terug te vinden in de verschillende filosofische, ideologische en politieke stromingen van de 19e eeuw. De diversiteit op dit gebied enig geweld aandoend, kunnen ze in drie categorieën worden ondergebracht. Zo zijn er de restauratieve en vaak religieus georiënteerde stromingen, die een herstel of in stand houding bepleiten van de zo vertrouwde sociale verhoudingen, die in de ontwikkelingen van de nieuwe tijd ten onder dreigen te

gaan. Daar tegenover staat het liberalisme, dat als drager van de belangrijkste ideeën achter de zich ontwikkelende industriële en kapitalistische samenleving beschouwd kan worden. Dit liberalisme bepleit een samenleving bestaande uit vrije, hun eigen belang nastrevende individuen. De overheid dient volgens het liberalisme in een dergelijke samenleving een laissez-faire-politiek te voeren. Tenslotte moeten socialisme en marxisme genoemd worden, die de maatschappelijke problemen van de 19e eeuw vooral met het oog op de belangen van de arbeidersmassa benaderen. Van deze stromingen presenteert het marxisme met zijn pleidooi voor collectief eigendom van de productiemiddelen en de overname van de economische functies door de staat de meest verregaande oplossing.

Gezien het voorgaande is het geen wonder, dat sociale verandering het centrale thema is van de zich in de 19e eeuw ontwikkelende wetenschap van de samenleving. De meeste sociologische theorieën uit die tijd houden zich bezig met de veranderingen in de samenleving als geheel of met de veranderingen in een aantal belangrijke instituties binnen deze samenleving. Over het algemeen zijn deze theorieën het resultaat van bibliotheek-research. Het zelf verzamelen van empirisch materiaal is voor de 19e eeuwse sociologie een uitzondering. In veel sociologische beschouwingen uit deze tijd speelt het waarderende element een belangrijke rol. Dit laatste hangt ongetwijfeld nauw samen met de concurrentie-situatie, die er in de 19e eeuw tussen de wetenschappelijke, filosofische en theologische benadering van maatschappelijke en politieke vragen bestaat. Binnen dit geheel moet de sociologie zijn plaats als wetenschap van de samenleving nog waar maken. Deze situatie werkt in de hand, dat de meeste sociologische beschouwingen uit de 19e eeuw zich niet beperken tot een feitelijke beschrijving of analyse van de werkelijkheid. Meestal gaat deze feitelijke beschrijving of analyse samen met een waarderende standpuntsbepaling, die soms de vorm van een politiek program heeft. Daarbij heeft geen van de 19e eeuwse politieke of ideologische stromingen het monopolie. Zowel de retauratieve en liberale als de socialistische en marxistische stromingen zijn in de 19e eeuwse sociologie-beoefening vertegenwoordigd.

Hiervoor is gezegd, dat de veranderingen in de samenleving als geheel of de veranderingen in de belangrijkste instituties van de samenleving het voornaamste object van de 19e eeuwse sociologie vormen. Omdat huwelijk, gezin, familie en huishouden belangrijke instituties zijn, komen ze bij veel sociologische beschouwingen uit die tijd aan de orde. Slechts in enkele gevallen

komen deze instituties afzonderlijk aan bod. Voor een volledig overzicht van de ideeën in de 19e eeuwse sociologie over huwelijk en gezin is dan ook een systematische inventarisatie van de literatuur uit die tijd nodig. Een dergelijke werkwijze gaat in dit verband te ver. Er is hier gekozen voor een overzicht van de voornaamste macro-sociologische theorieën met betrekking tot huwelijk en gezin. Dit wil zeggen, dat de bijdrage van de analytische of formele sociologie buiten beschouwing blijft. Voor de keuze van de in dit hoofdstuk te behandelen sociologen is gebruik gemaakt van de beschouwingen van KOENIG (1969), SCHWAEGLER (1970), IN 'T VELD-LANGEVELD (1963) en SIRJAMAKI (1964) over de ontwikkeling van de gezinssociologie. Bij deze keuze is niet alleen gelet op de hoeveelheid aandacht, die de verschillende 19e eeuwse sociologen aan huwelijk en gezin besteed hebben. Er is ook gelet op hun plaats binnen de theoretische en waarderende verscheidenheid in de 19e eeuwse sociologie-beoefening.

In de eerstvolgende paragraaf zullen de ideeën uit de evolutionistische en de rechtshistorische school behandeld worden. Deze beide scholen hebben een grote invloed gehad op de 19e eeuwse sociologie. Gezien de belangstelling, die er tegenwoordig voor de ideeën van Marx en Engels bestaat, komen bij de bespreking van het evolutionisme vooral de opvattingen van Morgan aan de orde. In paragraaf 1.3 worden Marx en Engels behandeld. Paragraaf 1.4 behandelt de ideeën van een tweetal sociologen, die het vooruitgangsoptimisme van het evolutionisme en van Marx en Engels niet delen. Het gaat hier om Riehl en Le Play, die niet alleen tegen alle veranderingen in huwelijk en gezin zijn, maar ook de klok zouden willen stil zetten of terug draaien. In paragraaf 1.5 komen de opvattingen van Toennies en Durkheim aan de orde. Deze auteurs worden in één paragraaf behandeld omdat ze beiden in hun werk de restauratieve, de liberale en de marxistische opvattingen van de samenleving tot een synthese proberen te brengen. Dit hoofdstuk zal worden afgesloten met een nabeschuiving, waarin de voornaamste kenmerken van het 19e eeuwse sociologisch onderzoek naar huwelijk en gezin de revue zullen passeren.

1.2 De evolutionisten.

Zoals alle 19e eeuwse sociologen houden ook de evolutionisten zich bezig met de grote veranderingen, die hun samenleving ondergaat. Bij de benadering van dit verschijnsel passen ze het evolutie-principe toe op de samenleving en zijn instituties. Ze stellen evolutie-schema's op, die de hele geschiedenis van de mensheid omvatten. In deze schema's wordt aangegeven hoe de samenleving en verschillende instituties in de loop van de tijd van vorm veranderd zijn. De evolutionisten worden hier behandeld, omdat ze zich bijna allemaal met de wordingsgeschiedenis van huwelijk en gezin hebben bezig gehouden. De evolutionisten zijn niet alleen geïnteresseerd in het opstellen van ontwikkelingsreeksen voor verschillende instituties en samenlevingsvormen. Ze houden zich ook bezig met de vraag aan welke krachten die ontwikkeling moet worden toegeschreven. Bij het beantwoorden van deze vraag kennen ze een groot gewicht toe aan de erfelijk bepaalde eigenschappen van de mens. Deze eigenschappen zijn in de loop van de tijd veranderd (en verbeterd !) omdat in de strijd om het bestaan alleen de allerbesten er in slaagden zich aan de veranderende omstandigheden aan te passen en zich voort te planten. De begin-periode en het hoogtepunt van het evolutionisme vallen in de periode tussen 1860 en 1890. De belangrijkste evolutionisten zijn Spencer, Morgan en Tylor. De ideeën van de evolutionisten hebben in de 19e eeuwse sociologie een belangrijke rol gespeeld. Hun theorieën blijven tot in het begin van de 20e eeuw doorwerken. De daarop volgende ontwikkelingen in de sociologie en de culturele anthropologie kunnen voor een belangrijk deel als een reactie op de ideeënwereld van het evolutionisme begrepen worden. De hierna volgende bespreking van het evolutionisme is vooral gebaseerd op: P. Kloos, "Culturele anthropologie; een inleiding" (Assen, 1972) en M. Harris, "The rise of anthropological theory" (London, 1968).

Dat de mens, zijn instituties en zijn samenleving in de loop van de geschiedenis een veranderingsproces hebben ondergaan, is voor de evolutionisten en hun tijdgenoten bepaald geen nieuwe gedachte. Al in de 18e eeuw houden de filosofen van de Verlichting zich bezig met het schrijven van een "universele geschiedenis" van de mensheid. Daarbij maken zij niet alleen gebruik van de Bijbel en de bestaande kennis van de Grieken en Romeinen, maar ook van het toenemende aantal beschrijvingen van niet-westerse volkeren door missionarissen en zendelingen (KLOOS, 1972 p. 20). Een tweede aanzet in de richting van het evolutionisme wordt gevormd door de activiteiten van de juristen uit de

zogenaamde rechtshistorische school. Onder invloed van de ideeën uit de Verlichting houden deze juristen zich in de eerste helft van de 19e eeuw al bezig met de geschiedenis van het recht. Ze zetten zich daarbij af tegen de natuurrechtelijke visie op het recht, die de wetten en de zeden als tijdloos en daarmee onveranderlijk ziet. De vertegenwoordigers van deze school hebben een groot aantal vergelijkende rechtsstudies gepubliceerd. De eerste rechtshistorici, die aparte verhandelingen over het gezin publiceren zijn de Duitsers F. Von Raumer (1781-1873) en R. Bosse ¹⁾, (SCHWAEGLER, 1970, p. 27-30). Hun publicaties verschijnen respectievelijk in 1833 en 1835. Dit is meer dan 20 jaar voor de periode, waarin de evolutionisten hun belangrijkste activiteiten ontplooiën.

Zowel Von Raumer als Bosse leveren een beschouwing over het echtscheidingsrecht, het erfrecht en het eigendomsrecht. Verder brengen ze een grote hoeveelheid historisch en ethnografisch materiaal bijeen over: huwelijksvormen (monogamie, polygynie en polyandrie), familieverhoudingen en de relaties tussen man en vrouw voor en na het huwelijk. Hun beschouwingen zijn niet vrij van ethnocentrisme. Beide auteurs zijn overtuigd van de meerwaarde van de in hun samenleving en hun tijd geldende opvattingen over huwelijk en gezin. De publicaties van Von Raumer en Bosse zijn geen op zichzelf staande gebeurtenissen. In latere decennia verschijnen er nog verschillende rechtshistorische publicaties over dit thema. Noch Von Raumer, noch Bosse mogen tot de evolutionisten gerekend worden. Hoewel ze gegevens van zeer uiteenlopende herkomst bijeenbrengen, komen ze niet toe aan het opstellen van evolutieschema's. Dit neemt niet weg, dat hun werk een duidelijke verwantschap vertoont met dat van de evolutionisten. Aangenomen mag worden dat de evolutionisten en anders georiënteerde sociologen een dankbaar gebruik gemaakt zullen hebben van de publicaties van de juristen uit de rechtshistorische school. In dit verband gezien is het veelzeggend, dat een van de eerste evolutionistische publicaties over huwelijk en gezin van de hand van Bachofen (1815-1887) is ²⁾. Deze Zwitserse jurist is namelijk een leerling van één van de belangrijkste figuren uit de rechtshistorische school (SCHWAEGLER, 1970,p.29).

1) Friedrich Von Raumer, Ueber Ehe und Familie, in: Friedrich von Raumer (Hrsg.), Historisches Taschenbuch, 4e jrg., 1833, p. 327-376.
Rudolf Bosse, Das Familienwesen, oder Forschungen über seine Natur, Geschichte und Rechtsverhältnisse, 1835.

2) J.J. Bachofen, Das Mutterrecht, 1861.

Het evolutionisme heeft echter niet alleen gestalte gekregen door voort te bouwen op de traditie van de filosofen uit de Verlichting. Ook de discussies binnen de geologie en de biologie uit de eerste helft van de 19e eeuw over de veranderingen, die de levende en de levenloze natuur in de loop der eeuwen hebben ondergaan, zijn van invloed geweest op het evolutionisme. Van meer belang zijn echter de ontwikkelingen, die de archeologie in dezelfde periode te zien geeft. De archeologen uit de eerste helft van de 19e eeuw slagen er namelijk in om aan te tonen dat Europa vroeger door primitieven bewoond is geweest. Op basis van gedane vondsten wordt geconcludeerd, dat de technologie van deze primitieven zich via de reeks: steen-brons-ijzer ontwikkeld heeft. Over de daarmee gepaard gaande ontwikkelingen in de immateriële cultuur geven deze vondsten geen enkele informatie. In hun beschouwingen over de oorsprong en ontwikkeling van de mensheid vullen de evolutionisten deze leemte aan met gegevens over de immateriële cultuur van in hun tijd bekende primitieve samenlevingen. Primitieve volken, die een met de archeologische vondsten overeenkomende materiële cultuur hebben, worden op die manier tot "our contemporary ancestors" gemaakt. (HARRIS, 1968, KLOOS, 1972).

Tegen het principe van deze als "comparatieve methode" aangeduide werkwijze valt weinig in te brengen. Het is een bruikbare onderzoeksstrategie. De betrouwbaarheid van de resultaten is echter sterk afhankelijk van de zorgvuldigheid en voorzichtigheid, waarmee de methode wordt toegepast. Verder staat of valt het resultaat van deze methode natuurlijk met de kwaliteit van de archeologische, historische en ethnografische informatie, die gebruikt wordt. Bezien vanuit de huidige stand van onze cultureel-anthropologische kennis valt er zowel op de werkwijze als op de kwaliteit van het materiaal van de evolutionisten het één en ander aan te merken (HARRIS, 1968, KLOOS, 1972). Zo hebben verschillende 20e eeuwse critici bezwaren tegen de bewijsvoering van de evolutionisten. De voornaamste van deze bezwaren zullen hieronder worden opgesomd. Een regelmatig naar voren gebracht bezwaar is, dat de theorieën van de evolutionisten een a-prioristisch karakter hebben. In dit verband wijst men er op, dat de evolutionisten hun historische en ethnografische gegevens meer als illustratie dan als bewijsmateriaal voor hun theorieën gebruiken. Een tweede en vaak gehoord bezwaar is, dat de evolutionisten bij hun bewijsvoering regelmatig van cirkel-redeneringen gebruik gemaakt hebben. Men doelt dan meestal op de redeneringen waarin het begrip "survival" een belangrijke rol speelt. Bij deze redeneringen worden gegevens over latere fasen in het evolutie-proces gebruikt om het bestaan van voorafgaande fasen aan te

Een vorm van groepshuwelijk, waarbij alleen sexuele relaties tussen leden van één generatie zijn toegestaan. Dit betekent, dat sexuele relaties tussen ouders en kinderen niet, maar sexuele relaties tussen broers en zusters wel zijn toegestaan.

3. Punaluan family.

Een vorm van groepshuwelijk waarbij niet alleen sexuele relaties tussen ouders en kinderen, maar ook tussen broers en zusters verboden zijn. Bij deze vorm heeft een groep broers of een groep zusters een aantal gemeenschappelijke echtgenoten.

4. Syndiasmian or Pairing family.

Dit is een overgangsvorm tussen groepshuwelijk en het monogame huwelijk. Eén man en één vrouw, die beiden behoren tot de groep waarbinnen sexuele relaties zijn toegestaan, gaan een min of meer duurzame huwelijksrelatie aan. Deze huwelijksrelatie sluit sexuele relaties met andere leden van deze groep niet uit.

5. Patriarchal family.

Deze vorm komt overeen met het Joodse en het Romeinse huwelijk. De man heeft het exclusieve recht op sexuele omgang met zijn vrouw. In het huishouden heeft hij een groot gezag. Polygynie is een nevenkenmerk van deze huwelijksvorm.

6. Monogamian family.

Huwelijk tussen één man en één vrouw. Anderen worden nadrukkelijk van sexuele relaties uitgesloten.

Dit schema laat uitstekend zien hoe een aantal belangrijke kenmerken van het 19e eeuwse huwelijk in de loop van de evolutie zijn ontstaan. Het lijkt wel een cumulatief proces, waarvan het monogame huwelijk het hoogtepunt vormt. Volgens Morgan gaan de consaguine family, de punaluan family en de pairing family samen met een systeem van verwantschapsberekening volgens vrouwelijke lijn. Dit omdat bij deze huwelijksvormen alleen de moeder bekend is. Bij de volken met deze gezins- en verwantschapssystemen hebben de vrouwen volgens hem een groot gezag en zijn clans en stammen gebaseerd op bloedverwantschap in vrouwelijke lijn. De verder voortschrijdende technologische ontwikkeling leidt echter tot het verdwijnen van dit matriarchaat en de opkomst van het patriarchaat. Met de voortgaande ontwikkeling van de technologie gaat eigen- dom een steeds belangrijker rol spelen in het productie-proces. Het zijn vooral de mannen, die de productiemiddelen gebruiken en beheren. Uit de wens van de man om zijn eigendom aan zijn zoons over te dragen ontstaan uiteinde-

lijk het systeem van verwantschapsrekening langs mannelijke lijn en de daarmee corresponderende huwelijksvormen (patriarchal en monogamian family). Met de overgang van matriarchaat naar patriarchaat verandert ook het integratie-principe van de samenleving. Verwantschap en persoonlijke relaties als integratie-basis worden geleidelijk aan vervangen door op territorium en eigendomsverhoudingen gebaseerde relaties.

Na deze behandeling van de ideeën van Morgan heeft het in dit verband weinig zin om nog op de theorieën van andere evolutionisten in te gaan. De belangrijkste evolutionisten, die zich met huwelijk en gezin hebben bezig gehouden zijn behalve Morgan en Spencer: Bachofen, Maine, McLennan, Westermarck en Briffault ¹⁾. Voor een beknopte samenvatting van hun ideeën kan verwezen worden naar: BARDIS, 1964, HARRIS, 1968 en KLOOS, 1972. Hier wordt volstaan met een opsomming van de aspecten van huwelijk en gezin, die bij de meeste evolutionisten aan de orde komen. Hun beschouwingen hebben meestal betrekking op: huwelijksvormen, gezagsverhoudingen binnen gezin en familie, samenstelling van huishoudens, erfrecht, eigendom en partnerkeuze. De ideeën van de evolutionisten over deze onderwerpen lopen nogal uiteen. Zo zijn ze het met name onderling niet eens over de vraag of er in de evolutie van de mensheid ooit een fase van promiscuïteit bestaan heeft. Verder wordt er door hen uitgebreid gepolemiseerd over de vraag of het matriarchaat al dan niet aan het patriarchaat is voorafgegaan. Het 20e eeuwse anthropologische onderzoek heeft van deze beide omstreden leerstukken niet veel overgelaten. Voor het bestaan van samenlevingen, waar promiscuïteit een algemeen aanvaarde gang van zaken is, bestaat geen enkel bewijs. Ook de evolutionisten geven geen overtuigende bewijzen. Zij leiden het bestaan van de promiscue fase af met behulp van cirkelredeneringen, waarin als promiscu duidbare cultuur-elementen als survivals uit voorafgaande perioden beschouwd worden. Wat de kwestie van het matriarchaat en het patriarchaat betreft, heeft verder onderzoek geleerd, dat geen van beide polemiserende partijen het gelijk aan zijn kant heeft. Samenlevingen met uitsluitend matrilineaire afstammingsregels blijken over het algemeen een zelfde ontwikkelingsniveau te hebben als samenlevingen die alleen patri-lineaire afstammingsregels kennen. Beide vormen van verwantschapsrekening

- 1) J.J. Bachofen, Das Mutterrecht, 1861.
H.J.S. Maine, Ancient Law, 1861.
J.F. McLennan, Primitive marriage, 1865.
E.A. Westermarck, The history of human marriage, 1891.
H. Spencer, Principles of Sociology, 1897.
R. Briffault, The mothers, 1927.

vervullen in de betrokken samenlevingen nagenoeg overeenkomstige functies en zouden dan ook elkaars alternatieven kunnen zijn. Verder is het de evolutionisten - onder meer door de slechte kwaliteit van hun materiaal - ontgaan, dat in samenlevingen met matrilineaire afstammingsregels bezittingen en gezagsposities over het algemeen in handen van mannen zijn. De mannen dragen deze zaken alleen niet aan hun eigen zoon, maar aan die van hun zuster over. Noch uit het feit, dat veel van de door de evolutionisten geformuleerde theorieën inmiddels achterhaald zijn, noch uit de hiervoor samengevatte bezwaren tegen hun werkwijze mag worden afgeleid, dat hun werk geen enkele betekenis meer heeft. De evolutionisten hebben een aantal probleemstellingen, hypothesen en onderzoeksstrategieën ontwikkeld, die nog steeds hun relevantie hebben behouden (KLOOS, 1972).

Een beschouwing over de evolutionisten is niet compleet, wanneer er geen aandacht aan hun waarden-oriëntatie besteed wordt. Te meer omdat voor de evolutionisten - net als voor de andere sociologen in die tijd - geldt, dat theorie en filosofie hand in hand gaan. Evenals de filosofen van de Verlichting zijn de evolutionisten overtuigd van de veranderlijkheid en de verbeterbaarheid van mens en samenleving. Daarmee komen ze in strijd met de vooral van kerkelijke zijde naar voren gebrachte natuurrechtelijke visie. Volgens deze visie zijn de mens, zijn wetten, zijn zeden en zijn samenleving tijdloos en dus niet veranderlijk. Ook de evolutionisten zijn ervan overtuigd, dat de geschiedenis van de mensheid een opgaande lijn vertoond heeft en dat deze trend zich ook in de toekomst zal voortzetten. In dit licht bezien is het helemaal niet vreemd, dat in veel beschouwingen van de evolutionisten het ethnocentrische element duidelijk naar voren komt. Voor de verschillen tussen hun eigen westerse samenleving en die van andere volken geven de evolutionisten een in wezen racistische verklaring. Want de ontwikkeling van de mensheid is het resultaat van een selectie-proces, waarin de in hoofdzaak erfelijk bepaalde menselijke potenties in de strijd om het bestaan veranderen. Het vooruitgangsoptimisme van de evolutionisten ofwel hun vertrouwen in de toekomstige resultaten van het evolutie-proces, dat zich voor de betrokkenen op een hoogst onaangename en harde manier kan voltrekken, laat zich uitstekend combineren met de ideeën-wereld van het 19e eeuwse liberalisme. De visie van de evolutionisten op de verschillen tussen de in die tijd bekende samenlevingen levert de bij de koloniale politiek betrokkenen een belangrijk argument voor hun handelswijze tegenover niet-westerse volken. Het is namelijk een vrij kleine stap om uit de theorieën van de evolutionisten de conclusie

te trekken, dat ieder volk behandeld moet worden op de wijze, die bij zijn trap van ontwikkeling past (HARRIS, 1968).

1.3 Marx en Engels

Marx (1818-1883) en Engels (1820-1895) ontplooiën hun voornaamste activiteiten in de periode tussen ongeveer 1840 en 1890. Voor een belangrijk deel valt deze periode samen met die, waarin de evolutionisten zo'n belangrijke rol spelen. Tussen het marxisme en het evolutionisme kunnen volgens Harris dan ook een aantal belangrijke parallellen worden aangewezen. Zowel Marx en Engels als de evolutionisten zijn geïnteresseerd in de diepgaande veranderingen, die de westerse samenleving in de loop van de geschiedenis heeft ondergaan. Zij het, dat de interesse van de eerstgenoemden vooral uitgaat naar de recentere geschiedenis en niet zo zeer naar de oorsprong en de ontwikkeling van de samenleving.

De evolutionisten hebben daarbij niet het monopolie van het vooruitgangsoptimisme. Evolutionisme en marxisme zien de geschiedenis als een zich in opgaande lijn bewegend ontwikkelingsproces. In beide stromingen wordt deze ontwikkeling gezien als het resultaat van een tot op zekere hoogte autonome kracht. Voor de evolutionisten is dit de ontwikkeling van de voornamelijk erfelijk bepaalde menselijke potenties. Volgens Marx en Engels wordt de geschiedenis van de samenleving vooral bepaald door de ontwikkeling van de in het productieproces toegepaste technologische en organisatorische kennis. Zowel in de evolutionistische als in de marxistische visie op de geschiedenis van de samenleving speelt het geweld een belangrijke rol. Dit geweld is tot op zekere hoogte onvermijdelijk. Het vindt zijn rechtvaardiging in de betekenis, die het heeft voor de vooruitgang van de mensheid. Tenslotte bestaat er ook een duidelijke overeenkomst tussen de door de evolutionisten en de door Marx en Engels gevolgde wetenschappelijke werkwijze. Ook Marx en Engels verzamelen geen empirisch materiaal, maar maken gebruik van bestaande historische en ethnografische bronnen (HARRIS, 1968).

Hiervoor is er van de evolutionisten gezegd, dat een beschouwing over hun theorieën niet compleet is, wanneer er niet op de daarbij behorende waardenoriëntatie wordt ingegaan. Dit geldt in nog sterkere mate voor Marx en Engels. Hun wetenschappelijke activiteit ontleent zijn zin en betekenis aan de door hen nagestreefde politieke idealen. Zij verwerpen de 19e eeuwse kapitalistische en groot-industriële samenleving met de steeds groter wordende tegenstellingen tussen de bezitters van de productiemiddelen en de bezitloze arbeidersklasse. Ze zijn ervan overtuigd, dat dit type samenleving zijn eigen onder-

gang zal bewerken. Na de ondergang van deze kapitalistische samenleving met zijn klasse-tegenstellingen zal er een nieuwe samenleving ontstaan, waarin de productie-middelen gemeenschappelijk eigendom zullen zijn. Dit gemeenschappelijk eigendom zal aan de klasse-tegenstellingen de bestaansgrond ontnemen. De wetenschappelijke activiteiten van Marx en Engels zijn vooral gericht op het verder uitbouwen en funderen van de door hen gehuldigde maatschappij-opvatting. Daarbij leveren ze een aantal belangrijke bijdragen aan de economische en de sociologische theorie. Uit het voorgaande mag echter niet afgeleid worden, dat Marx en Engels hun activiteiten tot de studeerkamer beperkt hebben. Ze houden zich allebei intensief met de politieke praktijk bezig.

De opvattingen van Marx en Engels over huwelijk en gezin kunnen het beste besproken worden tegen de achtergrond van hun maatschappij-opvatting. Volgens hen is de ontwikkeling van de 'productiekrachten' de motor van alle sociale verandering. Met deze term bedoelen ze de in het productieproces toegepaste organisatorische en technologische kennis. De ontwikkeling van de productiekrachten is een proces, dat zich als het ware autonoom voltrekt. De in een samenleving bestaande productiekrachten zijn bepalend voor de 'productieverhoudingen'. Hiermee worden de relaties bedoeld, die de bij het productieproces betrokken individuen buiten hun eigen wil aangaan. De hele geschiedenis door zijn deze productieverhoudingen gekenmerkt door ongelijkheid, dwang en klasstegenstellingen. De bezitters van de productiemiddelen vormen de heersende klasse. Productiekrachten en productieverhoudingen bepalen op hun beurt, wat als de 'bovenbouw' van de samenleving wordt aangeduid. Hiermee bedoelen Marx en Engels de politieke en morele instituties, alsmede de daarmee corresponderende bewustzijnsinhouden van de leden van de samenleving. Er is in de samenleving een mechanisme aanwezig, dat er toe leidt dat de bovenbouw zich aan de onderbouw aanpast, waardoor een situatie van harmonie ontstaat.

Voor zover dit evenwicht bereikt wordt, is het echter altijd van tijdelijke aard. Want ieder evenwicht draagt de kiemen van zijn verstoring in zich. Het wordt namelijk verstoord door de voortgaande ontwikkeling van de productiekrachten. Op een gegeven moment komen deze productiekrachten in strijd met de productieverhoudingen, waarbinnen ze ontstaan zijn. Er ontstaat dan een conflict tussen de dragers van de bestaande productieverhoudingen en die van de nieuwe en in ontwikkeling zijnde productieverhoudingen. De hele geschiedenis kan op die manier dan ook gezien worden als een proces, waarin de ontwikkeling van de productiekrachten aanleiding is tot een regelmatig terugkerende

klassenstrijd, waaruit nieuwe productieverhoudingen en een nieuwe heersende klasse te voorschijn komen. Zo hebben aan het einde van de middeleeuwen de adel en de gilden plaats moeten maken voor de burgerij als drager van de handel en de nijverheid. De uit deze groep voortgekomen industriële en commerciële middenstand heeft op zijn beurt in de 19e eeuw plaats moeten maken voor de dragers van het groot-industriële kapitalisme. De in de loop van de geschiedenis opgetreden veranderingen in de productiekrachten en de productieverhoudingen geven op hun beurt weer aanleiding tot verandering van de instituties, die deel uitmaken van de bovenbouw (BANNING, 1972, p. 76-85).

Met behulp van deze als diachronisch en functionalistisch aan te duiden benaderingswijze analyseren Marx en Engels de 19e eeuwse samenleving. Deze analyse is bedoeld als het wetenschappelijke fundament voor hun politieke ideeën en activiteiten. De 19e eeuwse samenleving wordt volgens hen gekenmerkt door een grootindustriële en kapitalistische productiewijze. De met deze productiewijze corresponderende klasse-tegenstelling is die tussen bourgeoisie en proletariaat. De bourgeoisie is de klasse, die de productiemiddelen bezit en daardoor in staat is het proletariaat aan zich te onderwerpen. De klasse van het proletariaat bezit niets anders dan zijn arbeidskracht, die het voor geld kan verkopen. De structuur van de samenleving bestaat volgens Marx en Engels eigenlijk uit twee polen met tegengestelde belangen. Op het eerste gezicht bekleden de commerciële, industriële, ambachtelijke en agrarische middenstand binnen dit geheel een eigen positie. Maar bij nader inzien zijn deze standen niet opgewassen tegen de concurrentie van de grootindustrie en zullen de leden ervan uiteindelijk bij het proletariaat terecht komen. Binnen deze door klasse-tegenstellingen beheerste maatschappij dienen de politieke en morele instituties de belangen van de bourgeoisie (MARX en ENGELS, 1970).

Dit geldt ook voor de in deze samenleving dominerende huwelijks- en gezinsvorm. Daarmee bedoelen Marx en Engels het gezin van de bourgeoisie. Dit gezin ontleent zijn zin aan het in stand houden van de bestaande klasse-tegenstellingen. Voor de bourgeois is het monogame huwelijk het instrument om het bezit van zijn productiemiddelen over te dragen aan zijn kinderen. Om er zeker van te zijn, dat het om zijn eigen kinderen gaat, moet het huwelijk monogaam zijn. Dat wil zeggen, monogaam voor de vrouw. De onlosmakelijk aan dit type huwelijk verbonden dubbele moraal laat de man de weg open tot de prostitutie en de buitenechtelijke verhouding. De bij dit type huwelijk beho

rende partnerkeuze is vooral gebaseerd op overwegingen van macht en bezit. Binnen het gezin heeft de man een grote macht. Vrouw en kinderen zijn, omdat hij de zeggenschap en het beheer over de productiemiddelen heeft, van hem afhankelijk. Het gezin kan worden opgevat als een productiegemeenschap, waarbinnen de man over de productiemiddelen beschikt. Het werk in het huishouden, de verzorging en de opvoeding van de kinderen, zijn de taak van de vrouw. De in het gezin bestaande arbeidsverdeling tussen man en vrouw is de oudste vorm van klasse-tegenstelling en uitbuiting. Voor het proletariaat gaan de binnen het bourgeois-gezin bestaande tegenstellingen niet op. De door het kapitalistische systeem noodzakelijk gemaakte arbeid van vrouwen en kinderen heeft een einde gemaakt aan de op economische machtsverhoudingen gebaseerde afhankelijkheidsrelatie. Het monogame huwelijk is voor het proletariaat geen noodzaak, omdat geen van de leden van deze klasse een bezit van enig belang heeft door te geven. Daarmee zijn voor deze klasse de belangrijkste voorwaarden voor het in stand houden van het natuur-rechtelijk gefundeerde monogame huwelijk verdwenen.

Op welke manier de gezinsverhoudingen van het proletariaat afwijken van die bij de bourgeoisie, blijkt wel uit het door Engels in 1845 voor het eerst gepubliceerde boek 'Die Lage der arbeitenden Klassen in England'. In dit boek houdt hij zich bezig met gevolgen van de overgang van de huisnijverheid naar de fabrieksarbeid voor het gezinsleven van de arbeiders. Hij maakt daarbij onder meer gebruik van gegevens, die parlement, staatscommissies en overheidsorganen verzameld hebben. Hij wijst er op, dat de verpaupering van de arbeiders niet aan hun morele tekortkomingen of hun spijlucht moet worden toegeschreven. De oorzaak van hun levensomstandigheden is buiten het gezin gelegen en moet bij het systeem van de kapitalistische samenleving gezocht worden. Zo leidt de noodzakelijke fabrieksarbeid van vrouwen en kinderen tot: verwaarlozing van het huishouden, hoge kindersterfte en desorganisatie van het gezinsleven. Hij wijst ook op de ontwrichtende invloed van de ploegenarbeid op het gezinsleven. De niet gelijktijdige aanwezigheid van alle gezinsleden heeft de volgende consequenties: verwaarlozing van de kleine kinderen, meisjes leren niet langer het huishoudelijk werk van hun moeder, kinderen verlaten het ouderlijk huis al op jonge leeftijd en laten zich weinig gelegen liggen aan het lot van hun ouders. Engels beoordeelt deze situatie echter niet alleen negatief. Door het verdwijnen van de economische afhankelijkheid van vrouwen en kinderen, wordt de weg naar nieuwe positievere verhoudingen binnen het gezin geopend (SCHWAEGLER, 1970, p. 30-31).

Marx en Engels houden zich niet alleen bezig met de analyse van hun samenleving. Ze houden de 19e eeuwse maatschappij ook een toekomstbeeld voor. De grootindustriële productiewijze zal door zijn verdere ontwikkeling de voorwaarden scheppen voor zijn eigen ondergang. De verdere ontwikkeling van deze productiewijze zal leiden tot oorlogen om grondstoffen en afzetgebieden en tot regelmatig terugkerende economische crises. Bij deze crises zal er enerzijds een teveel aan producten zijn, terwijl er anderzijds een groot aantal werkeloze en in armoede levende arbeiders zal zijn. De voortgaande ontwikkeling van de grootindustriële productiewijze zal tot steeds grotere maatschappelijke tegenstellingen leiden. Er zal dan een situatie ontstaan, waarin het proletariaat niets meer te verliezen heeft. Er blijft het proletariaat dan geen andere mogelijkheid dan het overnemen van de productiemiddelen. Het gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen zal een einde maken aan alle klasse-tegenstellingen en het zal mogelijk worden om de productie volgens een maatschappelijk plan te doen verlopen.

In dit toekomstperspectief, dat Marx en Engels aan het 19e eeuwse proletariaat voorhouden, zal geen plaats zijn voor het gezinstype van de bourgeoisie. Het verliest zijn bestaansgrond door het gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen. Omdat er geen individuele bezittingen van enig belang op volgende generaties moeten worden overgedragen, verliest de monogamie voor de vrouw zijn maatschappelijke betekenis. Het gezin als privé-productie-eenheid zal verdwijnen. Het huishouden, de verzorging en opvoeding van de kinderen wordt een taak voor de gemeenschap. Dit zal een einde maken aan de machtspositie van de man en het zal een bevrijding voor de vrouw inhouden. Geen enkele vrouw zal meer gedwongen zijn zich uit economische motieven aan een man te binden. Omdat de verzorging en opvoeding van kinderen een taak voor de gemeenschap is, hoeft de vrouw niet langer bang te zijn voor de gevolgen van een aangegane seksuele relatie en blijft haar de mogelijkheid die relatie te verbreken. Het bovenstaande is eigenlijk een in negatieve termen geformuleerd toekomstbeeld. Op de vraag hoe het gezin er dan wel uit zal zien, wordt niet ingegaan (MARX en ENGELS, 1970, ENGELS, 1971).

Voor deze beknopte samenvatting van de ideeën van Marx en Engels over huwelijk en gezin is vooral gebruik gemaakt van het Communistisch Manifest, dat in 1848 voor het eerst gepubliceerd is. Verder is er het één en ander ontleend aan het in 1884 door Engels gepubliceerde boek: 'Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats'. Engels wordt tot het schrijven van

dit boek geïnspireerd door het verschijnen van Morgan's 'Ancient Society'. De met behulp van technologische criteria van elkaar onderscheiden ethnische perioden en de ideeën van Morgan over de relatie tussen huwelijksvormen, verwantschapssystemen en het particuliere eigendom zullen voor Marx en Engels 'gefundenes Fressen' geweest zijn. Dit boek biedt hen de mogelijkheid hun theorie van een evolutionistisch fundament te voorzien. Het in 1884 door Engels gepubliceerde boek kan getypeerd worden als een historisch-materialistische versie van Morgan (HARRIS, 1968). Het voegt echter weinig nieuws toe aan de visie van Marx en Engels op de 19e eeuwse samenleving.

De door Marx en Engels geformuleerde ideeën hebben een grote politieke invloed gehad en hebben die op dit moment nog. Ook op de ontwikkeling van de sociologie hebben Marx en Engels een grote invloed gehad. Soms komt deze invloed tot uiting in een negeren van de door hen geformuleerde ideeën. In andere gevallen heeft die reactie de vorm van een totale aanvaarding of een totale verwerping. Zoals Thoenes stelt, is de discussie over Marx nog steeds niet afgesloten (GODDIJN, THOENES, e.a., 1971, p. 118). Het gaat in dit verband te ver om de belangrijkste argumenten pro en contra de ideeën van Marx en Engels naar voren te brengen. Hier wordt met slechts enkele opmerkingen volstaan. De door Marx en Engels voorspelde crises en oorlogen zijn wel gekomen, maar hebben (nog?) niet geleid tot de ondergang van het kapitalistische systeem. De verdere ontwikkeling van de kapitalistische samenleving heeft niet tot een grotere 'Verelendung' van de arbeidersmassa geleid. In plaats daarvan is er een min of meer geleidelijk verlopend emancipatie-proces op gang gekomen. Gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen zal inderdaad met zich meebrengen, dat de op het bezit van kapitaal gebaseerde klasse-tegenstellingen zullen verdwijnen. Om hier uit af te leiden, dat er dan ook geen op andere criteria gebaseerde klasse-tegenstellingen zullen zijn, is een denkfout. Tenslotte moet opgemerkt worden, dat het door Marx en Engels gebruikte diachronisch-functionalistisch model, gecombineerd met een gematigde versie van hun materialisme bruikbare aanknopingspunten biedt voor de analyse van veranderingsprocessen.

1.4 Terug naar het land waar het leven goed is?

Tot nu toe zijn het evolutionisme en het historisch materialisme aan de orde geweest. Beide stromingen hebben een verschillende visie op de veranderingen, die de 19e eeuwse samenleving ondergaat. De theorieën van de evolutionisten laten zich heel goed verenigen met de ideeën-wereld van het liberalisme. De met het historisch-materialisme nauw verbonden politieke overtuiging staat hier lijnrecht tegenover. Marx en Engels wijzen op de onrechtvaardigheid en irrationaliteit van het 19e eeuwse kapitalisme en het daarbij behorende liberalisme. Ondanks deze verschillen heeft men in beide stromingen een in wezen optimistische visie op het verschijnsel sociale verandering. Alle veranderingen, die de 19e eeuw te zien geeft, maken deel uit van een ontwikkeling, die tot een betere samenleving zal leiden. Naast het evolutionisme en het historisch materialisme kan er in de 19e eeuw ook een stroming onderscheiden worden, die dit vooruitgangsoptimisme niet deelt. De vertegenwoordigers van deze stroming maken zich grote zorgen over de vele veranderingen en de daaruit voortvloeiende ondergang van allerlei zo vertrouwde sociale verhoudingen. Van het oude en vertrouwde zien ze vooral het positieve en van de zich ontwikkelende nieuwe verhoudingen verwachten ze weinig goeds. Als vertegenwoordigers van deze stroming houden Riehl en Le Play zich bezig met de veranderingen, die het gezin ondergaat. Hun ideeën zullen hieronder besproken worden.

RIEHL

Van huis uit is Riehl (1823-1897) niet alleen theoloog, hij heeft ook kunst en cultuurgeschiedenis gestudeerd. In het 19e eeuwse Duitsland krijgt hij een grote bekendheid door zijn boek 'Die Familie', dat in 1855 voor het eerst verschijnt¹⁾. Dit boek bevat een bonte mengeling van cultuur-historische beschouwingen, praktische en nuttige wenken voor het huiselijk leven, alsmede moraliserende verhandelingen én empirisch materiaal over het gezinsleven.

'Die Familie' is niet als een wetenschappelijke publicatie bedoeld, maar als lectuur voor in de huiselijke kring. Riehl richt zich in dit boek speciaal tot de vrouw en pleit voor de instandhouding en de verdere verbreiding van de traditionele familiale waarden. Hoe groot de populariteit van het boek geweest is, blijkt uit het feit, dat er in 1935 in totaal 19 herdrukken van verschenen zijn. Het boek wordt hier besproken, omdat het empirisch materiaal over het gezin bevat, dat door Riehl zelf verzameld is. Zijn onderzoeksactivi-

1) W.H. Riehl, Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer Deutschen Sozial-Politik, Bd. 3: Die Familie, 1855.

teiten maken Riehl, althans volgens Schwaegler, tot één van de grondleggers van de gezinssociologie¹⁾.

Overal om zich heen ziet Riehl het type huishouden, dat hij met de term "das ganze Haus" aanduidt, verdwijnen. In plaats daarvan komen er steeds meer huishoudens, die uitsluitend de leden van één gezin omvatten. Met "das ganze Haus" bedoelt hij het huishouden van de agrarische, ambachtelijke en commerciële middenstand. Dit huishouden omvat behalve man, vrouw en kinderen ook andere verwanten en inwonend personeel. Het is zowel een productie als een consumptie-eenheid. In de economische aspecten van dit huishouden is Riehl niet zo geïnteresseerd. Hij heeft veel meer belangstelling voor de onderlinge relaties. De in "das ganze Haus" bestaande familiale solidariteit is voor Riehl een belangrijke waarde. Deze solidariteit is een garantie voor de bestaanszekerheid van hulpbehoevende en zwakke familie-leden. Ook het vaderlijk gezag over de leden van dit huishouden en de ongelijkheid tussen man en vrouw staan bij hem hoog in het vaandel geschreven. Het "Anerberecht", dat het mogelijk maakt om het familie-bezit onverdeeld aan volgende generaties door te geven, is één van de belangrijke peilers waarop "das ganze Haus" rust. Van de Code Civil, die aan deze mogelijkheid een einde maakt, moet Riehl weinig hebben. Ook tegen de school, die niet langer het vaderlijk gezag ondersteunt, heeft hij bezwaren. "Das ganze Haus" biedt volgens hem voldoende mogelijkheden om de kinderen al op jonge leeftijd alle voor hun werk noodzakelijke bekwaamheden bij te brengen.

In de opkomst van het zelfstandig wonende en levende gezin ziet Riehl een verloochening van de voor "das ganze Haus" zo kenmerkende waarden. Het verdwijnen van het traditionele huishouden wordt door hem niet aan economische factoren toegeschreven. De oorzaak van dit verdwijnen moet volgens hem gezocht worden bij de invloed van het liberalisme en het socialisme. Hij pleit dan ook voor een morele hervorming, die deze ontwikkeling tot staan moet brengen. Riehl constateert, dat "das ganze Haus" in het Zuiden en het Westen van Duitsland bijna helemaal verdwenen is. Alleen in het Noord-Westen van Duitsland en sommige delen van Beieren komt het nog voor. Deze geografische verspreiding verklaart hij door de uitstraling van de socialistische en liberale ideeën, waarvan Frankrijk in zijn ogen het centrum is. De gegevens, waarop deze conclusies gebaseerd zijn, verzamelt hij tijdens de vele rondreizen,

1) Deze beschouwing over Riehl is geheel gebaseerd op: G. Schwaegler, Soziologie der Familie; Ursprung und Entwicklung, 1970, Tübingen.

die hij te voet door Duitsland maakt. Voor hij een bepaald gebied bezoekt, bestudeert hij alle gegevens, die hij er over kan vinden. Op die manier is hij vaak beter geïnformeerd dan de ontwikkelde bewoners van die streek. Voor zijn materiaal-verzameling maakt hij niet alleen gebruik van streekkenners als predikanten, artsen en ambtenaren. Hij voert ook talloze gesprekken met de bevolking zelf. De langs deze weg verzamelde gegevens over het gezinsleven beschouwt hij als een onmisbare aanvulling op de statistiek, die alleen iets leert over de omvang en samenstelling van het huishouden.

LE PLAY

Le Play (1806-1882) is ingenieur en mijnbouwkundige. Hij is een veel gevraagd adviseur, die in verband met zijn werk grote delen van Europa bereist. Zijn belangstelling voor sociale vraagstukken wordt tijdens zijn studie gewekt. Wanneer hij in 1830 van een ernstige verwonding herstelt, legt hij de gelofte af, dat hij steeds een deel van het jaar aan de bestudering van de samenleving zal wijden. Deze studie moet het herstel van de sociale harmonie in zijn land dienen. Deze harmonie is volgens hem door de Franse Revolutie verloren gegaan. In zijn denken heeft Le Play duidelijk de invloed van Comte ondergaan. Net als Comte is hij van mening, dat de tijd voor een uitsluitend filosofische benadering van maatschappelijke vraagstukken voorbij is. Het sociale moet object worden van empirisch onderzoek. Voor dit onderzoek moet de in de biologie en de natuurwetenschappen gevolgde werkwijze model staan. Voor Le Play is het bestuderen van het gezin de beste manier om de samenleving te leren kennen. Want in het gezin weerspiegelen zich de veranderingen, die de samenleving heeft ondergaan (SCHWAEGLER, 1970 , TIMASHEFF, 1967).

Zijn grote bekendheid dankt Le Play aan zijn boek "Les ouvriers européens; études sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe". Dit zesdelige werk verschijnt net als "Die Familie" van Riehl in 1855. Het is een vergelijkende studie van het arbeidersgezin in een aantal Europese landen. Voor deze studie ontwikkelt Le Play een methode, waarbij gebruik gemaakt wordt van gezinsbudgetten. Het gezinsbudget is volgens Le Play namelijk een indicator voor de sociale en morele situatie van het gezin. De gegevens voor deze gezinsbudgetten verzamelt hij tijdens de vele reizen, die hij in verband met zijn werk door Europa maakt. In "Les ouvriers européens" beperkt hij zich niet tot een weergave en analyse van het door hem verzamelde materiaal. Hij pleit ook voor een sociale en morele hervorming, die ondermeer het behoud en de verbreiding van de tradi-

tionele familiale waarden mogelijk moet maken. De faam, die hij met "Les ouvriers européens" verwerft, stelt hem in staat om de rest van zijn leven aan de bestudering van de samenleving te wijden¹⁾ (SAAL, 1958, SCHWAEGLER, 1970, TIMASHEFF, 1967). Bij de nu volgende beschouwing over de betekenis van Le Play voor de gezinssociologie is vooral gebruik gemaakt van: C.D. Saal, "Het boerengezin in Nederland" en het reeds eerder genoemde boek van Schwaegler.

Met de in "Les ouvriers européens" gevolgde werkwijze heeft Le Play een belangrijke bijdrage geleverd aan de methodiek van het sociale onderzoek. Hij is de eerste, die een kwantitatieve methode voor het gezinsonderzoek ontwikkelt. Zoals al eerder vermeld, gebruikt hij het gezinsbudget als een indicator voor de sociale en morele situatie van het gezin. Hij doet dit omdat hij ervan overtuigd is, dat alles wat er in het gezin gebeurt direct of indirect zijn neerslag vindt in het gezinsbudget. Zo ziet hij de uitgaven van een Franse smid aan vakbondscontributie als een indicator voor de agressieve houding van de smid tegenover de hogere standen. Uitgaven voor H.H. missen ten behoeve van overleden familieleden zijn een indicator voor de godsdienstigheid van een gezin. De uitgave voor verlichting en verwarming indiceren de mate van huiselijkheid. Bij het verzamelen van gegevens voor de gezinsbudgetten maakt Le Play gebruik van de methode van de systematisch-participerende observatie. Al naar gelang de situatie verblijft hij één week tot één maand bij het door hem onderzochte gezin. Voor zijn interviews maakt hij dan gebruik van een vast schema en voor het verzamelen van de budget-gegevens gebruikt hij een vragenlijst.

Wat de werkwijze van Le Play betreft, moet nog vermeld worden, dat hij gebruik maakt van de "case-study methode". Bij deze methode bestudeert de onderzoeker één of enkele gevallen om er conclusies op te baseren, die een meer algemene geldigheid hebben. Het is daarom van belang te weten, dat Le Play bij de keuze van de te onderzoeken gezinnen zeer zorgvuldig te werk gaat. Hij maakt zijn keuze in overleg met sleutelpersonen als: gemeente-ambtenaren, leraren en fabrikanten. Hij kiest een gezin uit, dat zoveel mogelijk overeenkomt met het gemiddelde gezin uit het gebied in kwestie. Hierbij let hij op factoren als: beroep, inkomen, huishoudenssamenstelling en het autochtoon zijn. Zoals ver-

1) Op aandringen van Keizer Napoleon III schrijft Le Play een boek over sociale hervorming in Frankrijk, dat in 1864 verschijnt: *La réforme sociale en France; déduite de l'observation comparée des peuples européens*. Verder publiceert hij ondermeer: *L'organisation du travail* (1870), *L'organisation de la famille* (1871), *La paix sociale après le désastre* (1871), *La réforme en Europe et le salut en France* (1876).

meld, onderzoekt Le Play uitsluitend arbeidersgezinnen. Onder het begrip arbeider valt voor hem iedereen, die handenarbeid verricht. Zijn gezinsmonografieën hebben dan ook betrekking op gezinnen van: boeren, mijnwerkers, fabrieksarbeiders en werkers in de huisnijverheid.

Deze monografieën hebben allemaal dezelfde opzet. Iedere monografie valt in drie delen uiteen: een inleiding en toelichting op het budget, het budget zelf en een gedeelte met aanvullende opmerkingen. Van deze drie delen is het eerstgenoemde het meest interessant, omdat het veel sociologisch relevante informatie bevat. In dit deel wordt de situatie van het gezin geschetst en worden de budget-gegevens geïnterpreteerd en toegelicht. Zoals al gebleken is, gaat het hierbij niet om de economische omstandigheden van het gezin, maar om de bestaande sociale en morele verhoudingen. Bij de typering van de situatie van het betrokken gezin wordt ondermeer aandacht besteed aan: "...sociale status, woninginrichting en kleding, vrije tijdsbesteding, godsdienst en levensovertuiging.." (SAAL, 1958, p. 16). Verder wordt er ingegaan op de geografie van de streek, de aard van de werkgelegenheid en de bestaande arbeidsverhoudingen. Op basis van deze monografieën komt Le Play er toe drie gezinstypen te onderscheiden: "la famille patriarcale", "la famille instable (ou ébranlée)" en "la famille souche" ¹⁾.

De "famille patriarcale" treft hij aan bij de nomaden in Azië en in die gebieden van Oost-Rusland, waar extensieve landbouw voorkomt. Het gaat hier om een groot-familie; die wel vier generaties en verschillende gezinnen kan omvatten. Deze verwantengroep is een economische eenheid, die zijn leden geen privé-bezit toestaat. Hoewel de familiale solidariteit er groot is, heeft Le Play toch bezwaren tegen deze groot-familie. De "famille patriarcale" laat zijn ondernemende leden namelijk te weinig ruimte voor eigen initiatief. De "famille instable" bestaat uit man, vrouw en hun ongehuwde kinderen. De ongehuwde kinderen streven ernaar om zo gauw mogelijk het ouderlijk huis te verlaten. Voor hun ouders en andere verwanten voelen ze geen enkele verantwoordelijkheid en van de vaderlijke autoriteit blijft niet veel over. Hierdoor gaan ouders en ongehuwde verwanten een eenzame oude dag tegemoet. De "famille instable" is het resultaat van het individualisme en het industrialisme. Le Play treft dit gezinstype in West Europa aan onder de arbeidersbevolking en in de rijke en ontwikkelde milieus. Net als Riehl is hij van mening, dat de

1) Schwaegler (1970, p. 47-48) geeft een uitstekende omschrijving van deze gezinstypen. Deze omschrijving is hier in enigszins gewijzigde vorm overgenomen.

verpaupering van de arbeidersklasse aan de verbreiding van dat gezinstype moet worden toegeschreven.

De "famille souche" is volgens Le Play de ideale gezinsvorm. Dit gezinstype zou de inzet moeten zijn voor de sociale en morele hervormingsbeweging, die door Le Play wordt bepleit. De "famille souche" bestaat uit een man en vrouw, hun gehuwde zoon en schoondochter, hun ongehuwde kinderen en kleinkinderen, alsmede overige verwanten en inwonend personeel. Net als in "das ganze Haus" gaat ook hier het familiebezit onverdeeld over van vader op zoon. Met dit bezit verwerft de zoon de vaderlijke autoriteit, waar overigens meer plichten dan rechten uit voortvloeien. Want tegenover deze autoriteit staat de verantwoordelijkheid voor het lichamelijk en het geestelijk welzijn van de familieleden. Dit door Le Play zo gewaardeerde huishouden is niet alleen een waarborg voor de bestaanszekerheid van het individu. Het is ook een garantie voor de stabiliteit van de samenleving. Want dit huishouden brengt volgens Le Play moreel hoogstaande, vlijtige, ordelijke en gezagsgetrouwe burgers voort, die uitstekend passen bij de door hem positief gewaardeerde autoritaire Staat. De bij de "famille instabile" behorende eigenschappen als individualisme, mobiliteit en differentiatie laten zich minder goed verenigen met deze Staat.

Bij een beoordeling van de betekenis van Le Play moet allereerst gewezen worden op de belangrijke bijdragen, die hij geleverd heeft aan de methodiek van het empirisch onderzoek. In dit verband zal op deze algemene betekenis niet worden ingegaan. Wel zal zijn betekenis voor het gezinsonderzoek aan de orde komen. De door hem geïntroduceerde methode van systematisch en quantificerend gezinsonderzoek wordt in de decennia rond de eeuwwisseling in verschillende landen nagevolgd. Zo wordt in Engeland zijn methode door Geddes, Booth en Rowntree toegepast op de bestudering van het armoede vraagstuk. De Franse en Duitse volgelingen van Le Play komen al werkende tot de conclusie, dat het gezinsbudget maar een zeer betrekkelijke indicator is voor de zo complexe werkelijkheid van het gezin. Reuss slaagt erin, om het onderzoek dat Le Play bij een Solinger wapensmid gedaan heeft, te herhalen¹⁾. Hij komt na dit onderzoek tot de conclusie, dat verschillende gezinsaspecten helemaal niet in het gezinsbudget tot uiting komen. Over andere aspecten blijkt het gezinsbudget veel te weinig informatie te geven. Zo blijft er in Duitsland alleen het idee

1) A. Reuss, Frédéric Le Play in seiner Bedeutung für die Entwicklung der sozialwissenschaftlichen Methode. Archiv für exakte Wirtschaftsforschung, Bd. 5, p. 277-422, Jena.

van de systematisch uitgevoerde case-study over. Deze werkwijze vindt in Duitsland tot na de Tweede Wereldoorlog navolging (SCHWAEGLER, 1970).

Aan het eind van deze beschouwing over Le Play moet geconstateerd worden, dat zijn ideeën over de veranderingen in het gezin in grote lijnen overeenkomen met die van Riehl. Ze constateren allebei, dat de traditionele familie-huishouding verdrongen wordt door het geïndividualiseerde gezin. Deze ontwikkeling moet volgens hen worden toegeschreven aan de invloed van het liberalisme en het socialisme. Het geïndividualiseerde gezin wordt door hen in verband gebracht met een samenleving, waarin het individualisme hoogtij viert. Ze pleiten allebei voor een sociale en morele hervorming, die ondermeer de traditionele familie-huishouding in ere moet herstellen. Daarmee propageren ze een gezinstype, dat zowel door het liberalisme als door de leer van Marx veroorzaakt wordt. Het liberalisme beschouwt de verhoudingen binnen dit gezinstype als een belemmering voor de vrijheid van het individu. Marx en Engels veroordelen het om zijn betekenis voor de instandhouding van de klasse-tegenstellingen en zijn met uitbuiting samengaande interne verhoudingen.

1.5 Pogingen tot synthese: Toennies en Durkheim

TOENNIES

Toennies (1855-1936) is van huis uit classicus en filosoof. Na zijn studie wijdt hij zich geheel aan de sociale filosofie en de sociale wetenschappen. In 1881 verwerft hij een positie aan de Universiteit van Kiel, die hij tot 1933 blijft bekleden. Toennies is afkomstig van het Oost-Friese platteland. Hij heeft daar alle gelegenheid om te zien welke gevolgen het kapitalisme en de komst van de bureaucratische staat voor een traditionele plattelandssamenleving met zich mee brengen. Tijdens zijn studie en in latere jaren raakt hij vertrouwd met het leven in het stedelijk milieu. De grote veranderingen, die hij zowel in de stad als op het platteland constateert, vormen het thema van zijn in 1887 voor het eerst verschenen boek "Gemeinschaft und Gesellschaft". In dit boek zet hij uiteen, dat de samenleving bezig is om van een Gemeinschaft in een Gesellschaft te veranderen. Van beide typen samenlevingen geeft hij een uitvoerige analyse. De door hem geschetste Gemeinschaft heeft alle kenmerken van een agrarisch-ambachtelijke en feodale samenleving. De Gesellschaft van Toennies is een moderne kapitalistische samenleving, die in de internationaal georiënteerde handels en/of industriestad zijn centrum vindt (HEBERLE, 1966).

De in "Gemeinschaft und Gesellschaft" naar voren gebrachte ideeën zijn geen resultaat van empirisch onderzoek. Net als de meeste van zijn tijdgenoten ontleent Toennies zijn ideeën en gegevens vooral aan literatuuronderzoek. Uit de beschouwingen in zijn boek blijkt, dat hij een goed belezen socioloog is, die de in zijn tijd bestaande theorieën over de samenleving tot een synthese probeert te brengen. Zijn theorie over de veranderingen, die met de overgang van Gemeinschaft naar Gesellschaft samengaan, is duidelijk geïnspireerd op de visie van de evolutionist Maine. Deze brengt in "Ancient Society" de theorie naar voren, dat in de loop van de geschiedenis het op bloedverwantschap gebaseerde integratie-principe van de samenleving vervangen is door een op het contract gebaseerd principe. Bij zijn beschouwingen over dit evolutieproces gebruikt Toennies regelmatig illustratie-materiaal, dat uit de rechtshistorische en evolutionistische school afkomstig is. Zijn verklaring voor het evolutieproces, dat de samenleving ondergaat, heeft echter een materialistisch karakter en is duidelijk geïnspireerd door Marx. Diens ideeën zijn - samen met die van de klassieke econoom Ricardo - ook weer terug te vinden in de analyse van de Gesellschaft.

In zijn beschouwingen houdt Toennies zich niet alleen bezig met de institutionele veranderingen van de samenleving. Hij beweegt zich ook op micro-niveau door een uitvoerige analyse te geven van de drijfveren achter het individuele handelen binnen de Gemeinschaft en de Gesellschaft. In de Gemeinschaft berusten volgens hem de onderlinge relaties op "Wesenwille". De Wesenwille komt voort uit het temperament of het karakter van het individu en vindt zijn oorsprong in genegenheid, gewoonte of overtuiging. In de Gesellschaft daarentegen zijn de onderlinge relaties gebaseerd op "Kürwille". Met deze term bedoelt Toennies de rationele wil, die een onderscheid maakt tussen doeleinden en middelen. Deze wilsvorm is de achtergrond van relaties, die met het oog op de realisering van een bepaald doel worden aangegaan. Naar hun inhoud vertonen deze twee begrippen een duidelijke verwantschap met het door de psycholoog Wundt geïntroduceerde begrippenpaar "Triebwille" en "Zweckwille" (HEBERLE, 1966).

Hierboven is gebleken, dat de ideeën van Toennies over de samenleving duidelijk beïnvloed zijn door het evolutionisme en het historisch materialisme. Deze invloed gaat echter niet zo ver, dat hij ook het voor deze beide stromingen zo kenmerkende vooruitgangsoptimisme overneemt. Uit de teneur van "Gemeinschaft und Gesellschaft" blijkt duidelijk, dat hij het verdwijnen van de gemeenschappelijke verhoudingen in zijn samenleving betreurt. Van de zijn voltooiing naderende Gesellschaft heeft hij geen hoge verwachtingen. Deze pessimistische houding wordt hem door verschillende tijdgenoten verweten. Anders dan Riehl en Le Play is hij voldoende realist om in te zien, dat het onmogelijk is om al deze veranderingen tegen te houden of terug te draaien.

Omdat de ideeën van Toennies over het gezin een wezenlijk onderdeel vormen van zijn theorie over de samenleving, zal hier op beide onderwerpen worden ingegaan. Voor deze beschouwing is gebruik gemaakt van de tweede op verschillende punten herziene en uitgebreide editie van "Gemeinschaft und Gesellschaft" (TOENNIES, 1912). Volgens Toennies kan de Gemeinschaft het beste als een levend organisme gezien worden. De onderdelen van de Gemeinschaft vergelijkt hij met cellen, weefsels en organen. Tussen de onderdelen van dit type samenleving bestaat volgens hem een wisselwerking. Via deze wisselwerking leveren alle delen hun bijdrage aan de in standhouding van het geheel. Het geheel van de Gemeinschaft is op zijn beurt weer een garantie voor de bestaanszekerheid van zijn leden. De integratie van de als een organisme te

beschouwen Gemeinschaft is gebaseerd op de eendracht van zijn leden. Deze eendracht komt tot uitdrukking in en wordt op zijn beurt weer vervolmaakt door de langzaam gegroeide zeden en gewoonten, het gewoonterecht en de godsdienst. De voor de Gemeinschaft zo kenmerkende eendracht kan niet gemaakt worden, maar is het product van een natuurlijk groeiproces.

Binnen de Gemeinschaft onderscheidt Toennies een aantal belangrijke onderdelen: "das Haus", het dorp en de stad. Met "das Haus" of "das ganze Haus" bedoelt hij het huishouden van de agrariër of de ambachtsman. Voor zover dat uit zijn boek is op te maken, omvat het naast man, vrouw en kinderen ook het bij dit gezin inwonende personeel. "Das Haus" is volgens hem allereerst en vooral een "zusammen arbeitende und zusammen geniessende Gemeinschaft" (TOENNIES, 1912, p. 33). In deze productieve en consumptieve eenheid heeft ieder lid, dus gezinsleden en personeelsleden, zijn eigen taak. Tegenover dit aandeel in de gezamenlijke werkzaamheden staat een groter of kleiner aandeel in de resultaten van het gezamenlijke werk. Niet-leden van het huishouden, Toennies spreekt in dit verband van vreemden, zijn van deze rechtsverhouding uitgesloten. Alleen als gast kunnen ze er tijdelijk deel in hebben. De arbeidsverdeling in dit huishouden is op sexe en leeftijd gebaseerd. De man is als hoofd van het huishouden met een groot gezag over de individuele leden bekleed. Maar daar staat tegenover, dat hij verantwoordelijk is voor de bescherming en het welzijn van alle leden van het huishouden.

"Das Haus" moet gezien worden als een organisch geheel, dat op natuurlijke wijze gegroeid is. De sterke integratie van dit huishouden is op drie principes gebaseerd: "Gemeinschaft des Blutes", "Gemeinschaft des Ortes" en "Gemeinschaft des Geistes". "Das Haus" moet als de oervorm van alle gemeenschappelijke verhoudingen beschouwd worden. De voor deze gemeenschappelijke verhoudingen zo kenmerkende eendracht is eigenlijk de sfeer van wederzijds begrip en eenheid, die in "das Haus" bestaat en door Toennies met de term "Familiengeist" wordt aangeduid. De interne samenhang van andere onderdelen van de Gemeinschaft is analoog aan die van "das Haus". Steeds komt men in deze onderdelen één of meer van de in dit type huishouden werkzame integratie-principes tegen. Zo berust de interne samenhang van het dorp op "Nachbarschaft" of "Gemeinschaft des Ortes". Ook in de stad is dit principe werkzaam, zij het, dat het aangevuld wordt door de "Freundschaft" ofwel de "Gemeinschaft des Geistes". Ook de wisselwerking tussen de onderdelen van de totale samenleving is in de Gemeinschaft te vergelijken met de manier, waarop in het huishouden het werk en de

resultaten ervan onderling worden verdeeld. Toennies past deze gedachte onder andere toe op de handel tussen stad en platteland en op de arbeidsverdeling binnen de dorpsgemeenschap. De bij dergelijke processen betrokken leden van de Gemeinschaft vergelijkt hij met disgenoten (TOENNIES, 1912, p. 34). Dat binnen de Gemeinschaft rechten en plichten niet gelijk verdeeld zijn is voor Toennies een vanzelfsprekende zaak. Door het gemeenschappelijke karakter van de onderlinge verhoudingen blijft deze ongelijkheid echter binnen bepaalde grenzen. Overschrijding daarvan zou een einde maken aan de gemeenschappelijke eenheid in verscheidenheid (TOENNIES, 1912, p. 22 en 23). Hoewel Toennies goed op de hoogte is met de visie van Marx op de geschiedenis, schrijft hij de overgang van Gemeinschaft naar Gesellschaft niet zondermeer toe aan de ontwikkeling van de productiekrachten. Volgens hem moet deze overgang begrepen worden uit de opkomst en verbreiding van de op kapitaalvorming gerichte handel. Deze handel is er in de loop van de tijd in geslaagd om een steeds groter deel van de arbeidskracht van de samenleving aan zich te onderwerpen. De klasse, die de drager is van deze kapitalistische handel, streeft ernaar om zo gunstig mogelijke voorwaarden te scheppen voor het handelsverkeer en voor de kapitalistische productiewijze. Dit alles zal niet alleen leiden tot een verandering van de instituties in de samenleving, maar ook tot een verandering in het denken en willen van de individuele mens. Al deze ontwikkelingen doen een nieuw type samenleving ontstaan, dat Toennies met de term Gesellschaft aanduidt.

Hij ziet de Gesellschaft als een verzameling vrije individuen, die zich in hun handelen alleen door eigenbelang laten leiden. In de Gesellschaft wordt het handelen ingegeven door Kürwille. De binnen de Gesellschaft bestaande relaties kunnen worden beschouwd als contracten tussen vrije individuen, die zijn aangegaan om het voordeel, dat ieder er voor zichzelf van verwacht. Deze op wederzijdse belangen gebaseerde relaties zijn in wezen een verhulling van de op eigen belang gebaseerde tegenstellingen. Voor zover er binnen de Gesellschaft van integratie gesproken kan worden, heeft deze dan ook een kunstmatig en mechanisch karakter. Het vrije individu is de wezenlijke eenheid van de Gesellschaft. In zijn streven naar meer geld en genot vindt dit individu alleen de Staat tegenover zich. De Staat is met zijn politie en rechterlijke macht de bekleder van het gezag. Hij voert de langs politieke weg tot stand gekomen en op overwegingen van doelmatigheid gebaseerde wetgeving uit. Deze wetgeving is in de plaats gekomen van het natuurlijk gegroeide gewoonterecht uit de Gemeinschaft. De Staat en de Politiek worden in hun

handelen alleen gecontroleerd door de Publieke Opinie. De "Gross-stadt" is volgens Toennies de typische vorm van de Gesellschaft. Het is een internationaal georiënteerde handels- en/of industriestad, die er in toenemende mate in slaagt het platteland aan zich te onderwerpen. Binnen de stad bestaat er niet alleen een tegenstelling tussen individu en staat. Er is ook een tegenstelling tussen arm en rijk. De rijke bovenlaag beheerst het stedelijk leven. De op het contract-principe gebaseerde relaties tussen boven- en onderlaag zijn een verhulling van de tussen deze twee klassen bestaande tegenstellingen. De lagere klasse voegt zich naar de hogere om òf bij deze klasse in de gunst te komen, òf om de hogere klasse te zijner tijd van zijn plaats te verdringen.

Binnen dit geheel is geen plaats voor gemeenschappelijke verhoudingen. Niemand gaat uit vrije wil in een dergelijk enge kring op. Ieder wordt door zijn zaken, belangen en genoegens naar buiten getrokken. De Gesellschaft is het einde van de Familiengeist zegt TOENNIES (1912, p. 300). Hiermee bedoelt hij ongetwijfeld, dat er in de Gesellschaft voor "das Haus" geen plaats meer is. Op de vraag, of er dan een ander gezinstype denkbaar is, dat wel in de Gesellschaft past, gaat hij niet in. Wel gaat hij in op de vraag, of de Gesellschaft met zijn ongebreidelde individualisme een duurzame samenlevingsvorm is. Volgens hem is dat niet het geval. De bewustwording van de onderste klasse in deze samenleving zal leiden tot een strijd, die gericht is op een hervorming van de Gesellschaft en de Staat. Uit deze strijd zal volgens Toennies een internationale en socialistische samenleving ontstaan.

De in "Gemeinschaft und Gesellschaft" naar voren gebrachte ideeën hebben zowel betekenis voor de formele sociologie als voor de macro-sociologie. Op de betekenis van dit boek voor de leer van de sociale vormen, zoals de formele sociologie ook wel genoemd wordt, zal hier niet worden ingegaan. Wat de macro-sociologische kant van de zaak betreft, zal met enkele opmerkingen worden volstaan. Allereerst moet er gewezen worden op de bezwaren, die Durkheim in een boekbespreking tegen de typologie Gemeinschaft-Gesellschaft naar voren brengt¹⁾. Met het beeld, dat Toennies van de Gemeinschaft schetst, blijkt hij het geheel eens te zijn. Ook is volgens Durkheim in de ontwikkeling van de samenleving de Gemeinschaft aan de Gesellschaft vooraf gegaan. Hij is het echter geheel oneens met de visie van Toennies op het integratie-principe van de Gesellschaft. Hij kan zich geen samenleving voorstellen met een mechanische

1) E. Durkheim, "Tönnies, F. Gemeinschaft und Gesellschaft", Revue philosophique, 1889, 27, p. 416-422.

en kunstmatige solidariteit, die als het ware van buitenaf aan de leden is opgelegd. Volgens hem heeft zowel de solidariteit in de Gemeinschaft als die in de Gesellschaft een even natuurlijk karakter. Alleen gaat het in de Gesellschaft om een andere vorm van die solidariteit dan in de Gemeinschaft (GIDDEN 1972, p. 146-147).

Ook tegen de opvatting, die Toennies van de Gemeinschaft heeft, kan bezwaar gemaakt worden. Volgens hem is de Wesenwille kenmerkend voor de verhoudingen in de Gemeinschaft. Deze stelling maakt het bijzonder moeilijk om een bevredigende verklaring te geven voor het ontstaan van de bij dit type samenleving behorende gewoonten, zeden en tradities. Wat deze vraag betreft, stelt Toennies zich op het standpunt, dat dergelijke cultuur-elementen het resultaat zijn van een natuurlijk groeiproses. Historisch onderzoek zal echter in de meeste gevallen leren, dat deze cultuur-elementen het resultaat zijn van een doelbewuste, rationele aanpassing aan een indertijd ontstane situatie. Dit betekent, dat de door Wesenwille gedragen gewoonten, zeden en tradities van de Gemeinschaft hun ontstaan aan de werkzaamheid van de Kürwille te danken hebben. Ook moet nog opgemerkt worden, dat op basis van Kürwille aangegane relaties aanleiding kunnen geven tot het ontstaan van gevoelens van verbondenheid binnen een "wij". De met deze gevoelens verbonden eendracht wordt door Toennies echter als een essentiële kenmerk van alle gemeenschappelijke verhoudingen beschouwd. Al deze critiek neemt echter niet weg, dat Toennies met de begrippen Gemeinschaft en Gesellschaft een belangrijke bijdrage aan de macro-sociologie heeft geleverd. Zijn begrippenpaar heeft een belangrijke rol gespeeld bij de vele pogingen, die er in de sociologie gedaan zijn om tot een typologie van samenlevingsvormen te komen. In de nu voor dit doel gebruikte typologieën zijn nog steeds elementen terug te vinden van het door hem geïntroduceerde begrippenpaar.

DURKHEIM

Durkheim (1858-1917) is afkomstig van een Joods geslacht, dat in de loop van de tijd verschillende rabbi's geleverd heeft. Zelf wordt hij agnosticus en krijgt aan de Ecole Normale Supérieure een hoofdzakelijk filosofische opleiding. In de eerste jaren na zijn studie geeft hij op verschillende middelbare scholen les in filosofie. Tijdens een studiereis (1885-1886) naar Duitsland maakt hij intensief kennis met de manier, waarop daar de sociale wetenschappen beoefend worden. In deze periode verschuift zijn belangstelling van de filosofie naar de sociologie. Deze verandering hangt nauw samen met zijn

opvattingen over de manier, waarop maatschappelijke en politieke vragen het best benaderd kunnen worden. Van 1887 tot 1902 is hij in Bordeaux hoogleraar in de pedagogiek en de sociale wetenschap. In deze periode verschijnt zijn dissertatie "De la division du travail social; étude sur l'organisation des sociétés supérieures" (1893). Verder publiceert hij in deze jaren zijn beschouwingen over het object en de methode van de sociologie en zijn empirische studie over de zelfmoord¹⁾. In de laatste jaren van zijn leven is hij hoogleraar in Parijs (1902-1917). In deze periode verschijnt zijn bekende "Les formes élémentaires de la vie religieuse" (1912) (GODDIJN, 1969).

Uit de beschouwingen over de geschiedenis van de sociologie komt Durkheim naar voren als iemand, die een belangrijke bijdrage geleverd heeft aan de ontwikkeling van de sociologie tot een empirische wetenschap. Net als Comte is hij ervan overtuigd, dat de filosofische benadering van sociale en politieke vraagstukken vervangen moet worden door een positief-wetenschappelijke. De sociologie moet volgens hem een wetenschap zijn, die zijn object op dezelfde manier benadert als de natuurwetenschappen. Hierbij denkt hij meer aan de verhouding tussen onderzoeker en object dan aan de quantificerende werkwijze van de natuurwetenschappen. Volgens hem is er in de sociologie geen plaats voor de in de filosofie gebruikte introspectieve en a-prioristische benaderingswijzen. Door de toepassing van de werkwijze van de natuurwetenschappen zal de sociologie nieuw licht kunnen werpen op oude filosofische strijdvragen (GIDDENS, 1972). Hoewel Durkheim aan zeer uiteenlopende onderdelen van de sociologie belangrijke bijdragen geleverd heeft, is er toch een duidelijke lijn in zijn werk te onderkennen. Het centrale thema, waar hij zich mee bezighoudt, is de vraag hoe de individuele leden van de samenleving tot één geheel geïntegreerd worden. Dit is in de filosofie uit zijn tijd een actueel probleem. De diepgaande veranderingen in de 19e eeuw leiden namelijk tot de vraag, wat nu het integratie-principe van de zich ontwikkelende nieuwe samenleving moet zijn. Deze vraag vormt de inzet van Durkheim's dissertatie. De in deze dissertatie naar voren gebrachte ideeën vormen een uitstekende achtergrond voor de bespreking van de bijdragen, die hij in zijn Bordeauxse colleges en "Le suicide" aan het sociologisch denken over huwelijk en gezin geleverd heeft.

Bij het beantwoorden van de vraag, wat nu het integratie-principe van de moderne samenleving is, maakt Durkheim in zijn dissertatie gebruik van een ana-

1) "Les règles de la méthode sociologique" (1895)
"Le suicide; étude de sociologie" (1897).

lyse van de historische ontwikkeling van het recht. Hij kiest deze weg, omdat het recht een concrete en objectief waarneembare manifestatie van het saamhorigheidsgevoel in de samenleving is. Veranderingen in dit saamhorigheidsgevoel komen volgens hem na verloop van tijd in het recht tot uitdrukking. Zijn analyse van de ontwikkeling van het recht leidt tot een typologie van samenlevingsvormen, die hieronder beknopt wordt weergegeven. Primitieve of traditionele samenlevingen worden volgens hem gekenmerkt door het nagenoeg ontbreken van een arbeidsverdeling. Deze samenlevingen zijn opgebouwd uit functioneel aequivalente segmenten, die onderling verwisselbaar zijn. Het uitvallen van één zo'n segment zal weinig afbreuk doen aan het geheel. Van de andere kant hebben deze segmenten voor een belangrijk deel dezelfde - en daarmee onderling strijdige - belangen. Primitieve of traditionele samenlevingen zijn voor hun integratie dan ook vooral aangewezen op de morele consensus, die er onder de leden bestaat. In dit type samenleving omvat de "conscience collective" daarom bijna het gehele bewustzijn van de individuele leden. De wetten en de morele regels, waarin de conscience collective tot uitdrukking komt, zijn rigide en regelen het individuele gedrag tot in details. Durkheim vergelijkt de integratie van traditionele samenlevingen met die van lagere organismen en spreekt van 'solidarité mécanique' (GIDDENS, 1972, GODDIJN, 1969).

De evolutie van een traditionele naar een moderne samenleving brengt een grotere arbeidsverdeling en een verandering van de conscience collective met zich mee. De uit de grotere arbeidsverdeling voortvloeiende sociale differentiatie laat meer ruimte voor het ontstaan van individuele verschillen. Hierdoor verandert de conscience collective zowel van vorm als van inhoud. Wat de vorm betreft, verliest de conscience collective voor een deel zijn greep op het bewustzijn van het individu. De wetten en morele regels worden vager en algemener geformuleerd en regelen een kleiner deel van het individuele gedrag. De nieuwe inhoud van de conscience collective kan volgens Durkheim het beste als individualistisch omschreven worden. In deze individualistische collectieve moraal staan de waardigheid van het individu, intermenselijke relaties op basis van gelijkheid en gelijke ontplooiingsmogelijkheden voor ieders individuele capaciteiten hoog aangeschreven.

Een dergelijke vage, algemene en op individuele waarden gerichte collectieve moraal levert natuurlijk geen voldoende basis voor de integratie van de samenleving. Deze basis moet dan ook vooral gezocht worden bij de uit de arbeidsverdeling voortvloeiende wederzijdse economische afhankelijkheid. De

moderne samenleving is namelijk opgebouwd uit een aantal onderdelen, die door hun specifieke functies niet langer onderling verwisselbaar zijn. De wederzijdse belangen van de onderdelen vullen elkaar aan en het uitvallen van één deel zou ernstige schade aan het geheel berokkenen. Hiermee wordt de integratie van de moderne samenleving niet tot een puur economische aangelegenheid, waarbij de individuen in de uitwisseling van goederen en diensten, er alleen maar naar streven om hun individuele belangen zoveel mogelijk ten koste van de andere partij te dienen. De wederzijdse economische afhankelijkheid en de uitwisseling van goederen en diensten veronderstellen de aanwezigheid van een op coöperatie gerichte moraal. Wanneer de interne samenhang van de samenleving vooral op de arbeidsverdeling gebaseerd is, spreekt Durkheim van "solidarité organique". Hij kiest deze term om te verwijzen naar de manier, waarop de hogere organismen zijn opgebouwd (GIDDENS, 1972, GODDIJN, 1969).

In de 19e eeuwse samenleving is volgens Durkheim de evolutie van traditionele naar moderne vormen nog in volle gang. In sommige delen van de samenleving is de *solidarité mécanique* nog volledig aanwezig. In andere delen van de samenleving - met name in de industrie - is de *solidarité mécanique* verdwenen. In deze sectoren is wel een nieuwe arbeidsverdeling ontstaan, maar de daarbij behorende collectieve moraal is nog niet tot ontwikkeling gekomen. Durkheim spreekt in dit verband van een anomische situatie. De klasse-teenstellingen en de economische crises zijn volgens hem geen noodzakelijk gevolg van de industriële productiewijze. Ze zijn het resultaat van de onvolledige ontwikkeling van de huidige arbeidsverdeling. Er is volgens hem een nieuwe collectieve moraal nodig, die deze problemen ondervangt. Durkheim heeft zich intensief bezig gehouden met de vraag hoe deze nieuwe moraal er uit moet zien. Dit blijkt niet alleen uit zijn dissertatie, maar ook uit de colleges, die hij in zijn Bordeauxse tijd gegeven heeft¹⁾. Zijn ideeën over de verschillende politieke visies op de moderne samenleving worden hieronder beknopt samengevat (GIDDENS, 1972).

De programma's van de restauratief georiënteerden zijn volgens Durkheim ge-

1) Le socialisme; sa définition, ses débuts, la doctrine saint-simonienne (met een voorwoord van Marcel Mauss), 1928 Parijs;
Leçons de sociologie; physique des mœurs et du droit (met een voorwoord van H. Nail Kubali en een inleiding van Georges Davy), 1950, Parijs - Istanbul) (Colleges gegeven te Bordeaux 1890-1910 en later herhaald in Parijs 1904, 1912. In deze colleges komt de verhouding tussen staat en samenleving en het functioneren van de democratie aan de orde.)

baseerd op de situatie in die delen van de samenleving, waar de solidarité mécanique nog volledig aanwezig is. Hun programma's, die alle in de richting van het herstel van een rigide sociale orde gaan, noemt hij onuitvoerbaar. Dit omdat er geen rekening gehouden wordt met de toenemende arbeidsverdeling. Deze toename is een onomkeerbaar proces, dat zich in de toekomst nog zal voortzetten. De daaruit voortvloeiende sociale differentiatie laat zich moeilijk combineren met een rigide collectieve moraal. De door de liberalen bepleite oplossing is het andere uiterste. Hun ideeën gaan in de richting van een uit vrije individuen bestaande samenleving, waarin ieder zijn eigen belangen nastreeft. De sociale orde in die samenleving is niet op een collectieve moraal, maar op de gemeenschappelijke belangen van deze individuen gebaseerd. Deze gedachte is volgens Durkheim op de huidige situatie in de industrie gebaseerd. Hij gelooft echter niet in een samenleving, die met de door Toennies geschetste Gesellschaft overeenkomt. Een dergelijke situatie kan alleen maar tijdelijk zijn, want er wordt geen oplossing geboden voor het probleem van de in principe onbegrensde individuele behoeften. Zonder een moreel gezag, dat de behoeften aan het individu beperkt, zal er een steeds grotere discrepantie tussen wensen en mogelijkheden ontstaan. Deze individualistische oplossing is volgens Durkheim dan ook een uitzichtsloze weg (GIDDENS, 1972).

De overname van de productie-middelen door het proletariaat en de daarop volgende regeling van het economisch leven door de staat is de door Marx bepleite oplossing. Ook tegen dit programma heeft Durkheim bezwaren. Net als de liberalen reduceert Marx het industriële vraagstuk tot een puur economische aangelegenheid. Daarmee verliest hij uit het oog, dat het om een moreel probleem gaat. Bij de overname van de economische functies door de staat wordt volgens Durkheim voorbij gegaan aan het probleem van de onbegrensde individuele behoeften. De morele autoriteit van het algemeen belang of de staat is volgens hem niet groot genoeg om deze individuele behoeften aan banden te leggen. Daarvoor zijn organisaties nodig, die dichter bij het individu staan. Durkheim denkt in dit verband aan een op het gilde-wezen geïnspireerd stelsel van corporaties. Binnen deze corporaties kan voor iedere beroepsgroep een specifieke morele code ontwikkeld worden. Voor de problemen, die van meer algemeen belang zijn kan in het samenspel tussen de staat en de corporaties een oplossing gevonden worden. Een van de eerste problemen, waar volgens Durkheim een oplossing voor gevonden moet worden, is dat van de arbeidsverdeling. Net als Marx heeft hij bezwaren tegen de op

bezit gebaseerde arbeidsverdeling en de daaruit voortvloeiende sociale ongelijkheid. De oplossing van dit probleem zoekt hij bij een arbeidsverdeling, die met de persoonlijke capaciteiten van het individu correspondeert.

Wat de opvattingen van Durkheim over huwelijk en gezin betreft, moet verwezen worden naar de colleges, die hij in Bordeaux over dit onderwerp gegeven heeft. De onderstaande beschouwing is gebaseerd op de voordracht, waarmee hij in 1892 een serie colleges over dit onderwerp afsluit. De tekst van dit slot-college is door Mauss in 1921 gepubliceerd (SIMPSON, 1965). Bij zijn beschouwing over de ontwikkeling van huwelijk en gezin maakt Durkheim van dezelfde werkwijze gebruik als in zijn dissertatie. Hij geeft een overzicht van de historische ontwikkeling van de rechtsregels met betrekking tot: huwelijkssluiting, huwelijksontbinding, eigendomsverhoudingen, gezagsverhoudingen en erfrecht. Hij oriënteert zich daarbij met name op de rechtshistorische literatuur van Duitse origine. Net als de meeste van zijn tijdgenoten komt hij in deze serie colleges tot de opstelling van een schema, dat aangeeft hoe de ene familie- en/of gezinsvorm uit de andere ontstaan is. Op basis van dit schema komt hij tot de formulering van zijn "loi de contraction". Volgens deze wet is in de loop van de geschiedenis de bij het familiale leven betrokken kring van verwanten steeds kleiner geworden. Deze concentratie gaat samen met een verandering in de onderlinge verhoudingen tussen de individuele familie-leden. Dit geldt met name voor de eigendomsverhoudingen, die zich steeds meer in de richting van het individuele bezit ontwikkelen. Deze ontwikkeling hangt volgens Durkheim nauw samen met de toegenomen sociale differentiatie, die steeds meer ruimte schept voor het ontstaan van individuele verschillen. Hiermee ontstaat een situatie, die het verdwijnen van het gemeenschappelijk bezit in de hand werkt. Deze bezitsverhoudingen kunnen zich namelijk alleen handhaven, wanneer het bewustzijn van de groep en het individu nagenoeg met elkaar overeenkomen.

In zijn slot-college gaat Durkheim niet in op de vraag hoe deze ontwikkeling zich nu in concreto voltrokken heeft. Hij volstaat met de constatering, dat de huidige "famille conjugale" zich in de recente geschiedenis uit de "famille paternelle" ontwikkeld heeft. De famille paternelle omvat volgens hem "...de vader, de moeder, en alle van hen afstammende generaties behalve hun dochters en het daaruit voortgekomen nageslacht" (SIMPSON, 1965, p. 529). Dit familieverband kent geen individueel bezit. Alle familie-leden zijn voor hun bestaan op het gemeenschappelijk bezit aangewezen. De famille conjugale bestaat vol-

gens Durkheim uit een man en vrouw en hun ongehuwde minderjarige kinderen. Hij kiest deze term omdat het echtpaar de vaste kern van dit leefverband vormt. Aan de hand van de bepalingen in de Code Civil van 1892 analyseert hij de onderlinge verhoudingen in dit gezinstype.

De komst van de familie conjugale heeft volgens hem een aantal belangrijke veranderingen met zich meegebracht. Van de vroegere commune eigendomsverhoudingen is alleen de gemeenschap van goederen tussen man en vrouw overgebleven. Minderjarige kinderen kunnen een eigen vermogen hebben, terwijl ze onder bepaalde voorwaarden ook over eigen inkomsten kunnen beschikken. De materiële band tussen ouders en hun gehuwde of meerderjarige kinderen beperkt zich tot een wettelijk vastgelegde onderhoudsplicht. Tegenover deze kinderlijke plicht staat het recht op een vast aandeel in de ouderlijke nalatenschap. Hiermee is een einde gekomen aan de voortdurende afhankelijkheid van het individu, zoals die in de familie paternelle bestaan heeft. De familie paternelle heeft ook een verandering gebracht in het vaderlijk gezag. Huwelijk of meerderjarigheid van de kinderen houdt voor de betrokkenen het einde van deze gezagsverhouding in. Verder heeft de Staat voor het eerst in de geschiedenis de uitoefening van de vaderlijke macht aan regels onderworpen en zich het recht toegekend om in bepaalde gevallen in te grijpen. Tenslotte wijst Durkheim er op, dat door deze codificering een einde gekomen is aan de onder de familie paternelle bestaande mogelijkheid om de banden tussen individuen en familie te verbreken.

Aan het eind van zijn college stelt Durkheim een onderwerp aan de orde, dat de behoeders van de traditionele familiale waarden zeer ter harte gaat. Hij vraagt zich namelijk af, wat nu de gevolgen van al deze veranderingen voor de familiale solidariteit zijn. Bij zijn antwoord gaat hij ervan uit, dat deze solidariteit zowel op persoonlijke als op materiële overwegingen gebaseerd is. De mens is niet alleen aan zijn familie gehecht om de personen, die er deel van uitmaken, maar ook om de materiële zaken, die dit leefverband hem kan verschaffen. In de familie paternelle met zijn commun bezit is de onderlinge solidariteit volgens hem vooral op materiële overwegingen gebaseerd en komt het persoonlijke element op de tweede plaats. Bij de familie conjugale liggen de verhoudingen precies andersom. De onderlinge solidariteit berust er vooral op persoonlijke overwegingen. Gemeenschappelijke materiële belangen spelen er een secundaire rol (SIMPSON, 1965, p. 533).

In zijn beschouwingen over de betekenis van de materiële verhoudingen binnen de familie conjugale beperkt Durkheim zich niet tot het thema van de familiale solidariteit. Hij wijst ook op de betekenis van deze verhoudingen voor de arbeidsverdeling en de daaruit voortvloeiende sociale ongelijkheid. Wat dit punt betreft, komen zijn ideeën tot op zekere hoogte overeen met die van Marx. De erfrechtelijke band tussen ouders en kinderen brengt volgens Durkheim met zich mee, dat er mensen zijn, die arm of rijk geboren worden. Deze verschillen in bezit werken door in de arbeidsverdeling. Een dergelijke situatie past niet bij de moderne samenleving. Wat hij hiermee bedoelt blijkt wel uit zijn dissertatie, die in het jaar dat dit college gegeven wordt wel geschreven, maar nog niet verdedigd is. De op externe factoren gebaseerde arbeidsverdeling en sociale ongelijkheid zijn volgens hem niet in overeenstemming met de individualistische moraal van die samenleving. Alleen een arbeidsverdeling, die met bestaande verschillen in persoonlijke kwaliteiten correspondeert, zal voor de leden van de moderne samenleving aanvaardbaar zijn. Verder zal volgens Durkheim de uit deze arbeidsverdeling voortkomende sociale ongelijkheid tot redelijker proporties moeten worden teruggebracht (SIMPSON, 1965, p. 534).

Na het voorgaande is het duidelijk geworden waarom Durkheim de erfrechtelijke verhouding tussen ouders en kinderen als een survival van de commune eigendomsverhoudingen uit de familie paternelle beschouwt. Dit recht past niet bij de geïndividualiseerde materiële verhoudingen en de uit persoonlijke overwegingen voortkomende solidariteit van de familie conjugale. Hij twijfelt er dan ook niet aan, dat de verdere maatschappelijke ontwikkeling tot de afschaffing van de erfrechtelijke band tussen ouders en kinderen zal leiden. De daaruit voortvloeiende mogelijkheid voor de ouders om vrij over hun nalatenschap te beschikken zal echter niet van blijvende aard zijn. Net zoals de Franse Revolutie een einde gemaakt heeft aan de mogelijkheid om ambten en posities bij testament over te dragen, zal het in de toekomst verboden worden om bezit langs deze weg over te dragen (SIMPSON, 1965, p. 533-534). Bij dit alles verliest Durkheim niet uit het oog, dat de afschaffing van de bestaande erfrechtelijke verhoudingen tussen ouders en kinderen geen eenvoudige zaak zal zijn.

Deze moeilijkheden zijn volgens hem vooral terug te voeren op de grote betekenis, die huwelijk en ouderschap voor het individu hebben. Hij wijst er op, dat de mens in zijn werk niet genoeg heeft aan een motivatie, die van zuiver

persoonlijke aard is. Zijn werk heeft pas echt zin, wanneer hij er belangen mee dient, die hemzelf te boven gaan. Voor de meeste mensen liggen deze belangen vooral bij het welzijn van hun gezin en de toekomst van de kinderen. Bij de afschaffing van het erfrecht zal deze belangrijke bron van motivatie verloren gaan. De man kan de materiële resultaten van zijn werk niet langer via een nalatenschap aan zijn kinderen overdragen. Er moet dan ook gezocht worden naar een andere groep, die de man in zijn werk kan motiveren. Het algemeen belang is te vaag en staat te ver van het individu af om deze taak te kunnen overnemen. Ook het huwelijk is door zijn korte tijdsperspectief niet voor dit doel geschikt. Durkheim ziet hier een taak voor de corporaties van beroepsbeoefenaren. Deze corporaties zijn - wat hun nabijheid en duurzaamheid betreft - geschikt om er voor te zorgen dat de man zich meer met de belangen van zijn beroep en minder met die van zijn huiselijk leven gaat identificeren (SIMPSON, 1965, p. 535-536).

Later komt Durkheim in "Le suicide" nog eens terug op de betekenis van het gezin voor het individu. Met deze studie toont hij langs empirische weg aan, dat de groep een grote betekenis heeft voor het individu. Hij onderscheidt in "Le suicide" de egoïstische, de altruïstische en de anomische zelfmoord. Met elk van deze typen zelfmoord correspondeert een andere relatie tussen individu en groep. Zo is de egoïstische zelfmoord het resultaat van een onvoldoende integratie van het individu in de groep. Bij de analyse van zijn statistische gegevens komt Durkheim tot de conclusie, dat de integratie van het individu in het kerkelijke, politieke en huiselijke leven de kans op zelfmoord aanzienlijk verkleint. Dit laatste punt onderzoekt hij door de zelfmoordkans aan de burgerlijke staat en de gezinsgrootte te relateren. Bij de verklaring van het verband tussen sociale integratie en zelfmoord wijst Durkheim er op, dat het individu via de groep aan het leven gebonden is. "Want als hij solidair is met een groep, die hij lief heeft, houdt hij het leven langer vol om geen schade toe te brengen aan belangen waarvoor hij de zijne gewoonlijk laat wijken. De band die hem verbindt met het gemeenschappelijk belang, bindt hem aan het leven, en bovendien verhindert het verheven doel waarop hij het oog gericht houdt, hem de tegenslagen van zijn persoonlijk leven zo levendig te voelen" (GODDIJN, 1969, p. 116).

Bij zijn beschouwingen over de anomische zelfmoord constateert Durkheim, dat er een positief verband is tussen de kans op echtscheiding en het voorkomen van zelfmoord. Bij het verklaren van dit verband wijst hij op de regulerende

invloed, die het huwelijk op de menselijke hartstochten en begeerten heeft. Door de invoering van de echtscheidingsmogelijkheden wordt deze regulerende invloed aangetast. "Men kan niet sterk weerhouden worden door een band die op ieder moment van beide zijden verbroken kan worden", schrijft hij in "Le suicide" (GODDIJN, 1969, p. 119). Door de invoering van de echtscheiding is volgens hem een toestand van echtelijke anomie ontstaan, die zowel de toename van het aantal echtscheidingen als de toename van het aantal zelfmoorden in de hand werkt. Omdat de man het meeste profiteert van de regulerende invloed van het huwelijk, ondergaat hij de invloed van deze anomie het sterkst. De behoeften van de vrouw worden volgens Durkheim vooral door organische en biologische factoren bepaald. De regulerende kracht van het huwelijk is voor haar minder belangrijk. Tegenover dit geringere voordeel van het monogame huwelijk staat voor haar een relatief grotere vrijheidsbeperking. De echtscheidingsmogelijkheid is voor haar alleen maar een verbetering van haar lot en een bescherming tegen zelfmoord (GODDIJN, 1969, p. 119-121).

Aan het eind van deze beschouwing over Durkheim moeten nog enkele kanttekeningen gemaakt worden bij de ideeën van hem, die hier behandeld zijn. Met zijn beschouwing over de betekenis van de arbeidsverdeling en de vorm en inhoud van de conscience collective heeft hij een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van een typologie van samenlevingsvormen. Vooral zijn ideeën over de moderne samenleving vormen een belangrijke correctie op de ideeën, die Toennies in zijn schets van de Gesellschaft naar voren brengt. In zijn politieke beschouwingen zet Durkheim zich niet alleen af tegen het conservatisme van de restauratief georiënteerden. Zijn pessimistische visie op de individuele mens leidt er ook toe, dat hij bezwaren maakt tegen het liberalisme en het marxisme. Zijn eigen politieke opvattingen gaan in de richting van een gematigd socialisme, waarin hij idealisme en materialisme met elkaar probeert te verzoenen. De verwachtingen, die hij in dit verband van de professionele corporaties heeft, doen nogal naïef aan. Aan een kritische overdenking van de vraag of deze organisaties wel voldoende moreel gezag kunnen ontwikkelen om de bestaande verschillen in macht en bezit een andere basis te geven, komt hij niet toe.

Wat zijn ideeën over het gezin betreft, is Durkheim niet de eerste, die de veranderingen in het gezin en die in de structuur van de samenleving met elkaar in verband brengt. Met zijn loi de contraction geeft hij een heldere en beknopte samenvatting van de bruikbare gedachten uit de rechtshistorische en

de evolutionistische school. Gezien zijn sociologie-opvatting is het voor de hand liggend, dat hij in dit verband de restauratieve en marxistische visies op het gezin behandelt. Hij wijst de restauratief gezinden niet alleen op de onomkeerbaarheid van het veranderingsproces, dat familie en gezin ondergaan. Hij maakt ook enkele kritische kanttekeningen bij de sombere verwachtingen, die deze 19e eeuwse familisten van de familie conjugale hebben. Dit gezinstype is voor de familisten het product van het individualisme van de moderne samenleving, dat aan alle familiale solidariteit een einde maakt. Hij stelt daar tegenover, dat de familiale solidariteit met de opkomst van dit gezinstype niet verdwijnt, maar van karakter verandert. Gezien de moeilijkheden, die volgens hem aan de afschaffing van het erfrecht verbonden zijn, is het echter de vraag of hij het materiële aspect van deze solidariteit niet te veel onderschat. Ook zijn beschouwingen over de betekenis van het gezin voor het individu leveren een argument tegen het individualistische beeld, dat de familisten van de familie conjugale hebben. Met zijn boek "Le suicide" is hij de eerste, die langs empirische weg de betekenis van huwelijk en ouderschap voor de individuele mens aantoot. Het androcentrische element, dat daarbij naar voren komt, is typerend voor de in zijn tijd gangbare opvattingen. Gezien de betekenis van het gezin voor de tot stand koming van een op eenigenlijke gronden gebaseerde arbeidsverdeling, bepleit Durkheim de afschaffing van de erfrechtelijke band tussen ouders en kinderen. Dit voorstel is moeilijk te rijmen met zijn opvattingen over de betekenis van het gezin voor het individu. Het is namelijk zeer de vraag of de door hem bepleite professionele corporaties er ooit in zullen slagen deze betekenis voor een belangrijk deel over te nemen.

1.6 Nabeschouwing

Het is niet eenvouding om zonder meer de vraag te beantwoorden welke eenheid nu het object van de 19e eeuwse gezinssociologische activiteit is. Men houdt zich in die tijd zowel met huwelijk en gezin als met familie en huishouden bezig. Daarbij valt het op, dat de meeste 19e eeuwse sociologen geen duidelijk onderscheid tussen deze begrippen maken. Verder wordt de verwarring nog vergroot door het feit, dat het Frans, Duits en Engels in tegenstelling tot het Nederlands geen aparte woorden voor familie en gezin kennen. Als er toch een poging gedaan moet worden om het object van de 19e eeuwse gezinssociologie te omschrijven, dan is dat de betekenis van de relaties binnen huwelijk, gezin en familie voor het huishouden als leefverband. Binnen dit terrein stelt de 19e eeuwse sociologie een groot aantal onderwerpen aan de orde: huwelijksvormen, partnerkeuze, huwelijksluiting, huwelijksontbinding, eigendomsverhoudingen, erfrecht, gezagsverhoudingen, huishoudenssamenstelling, familiale solidariteit en verwantschapsrekening. Bij een vergelijking van de onderwerpen, die de hiervoor behandelde sociologen aan de orde stellen, blijkt er een aantal thema's te zijn, waarvoor de belangstelling het grootst is. Deze thema's zijn: de eigendomsverhoudingen, het erfrecht, het vaderlijk gezag en de familiale solidariteit. Deze onderwerpen worden niet zonder meer aan de orde gesteld. Men is met name geïnteresseerd in de veranderingen, die er ten aanzien van deze onderwerpen optreden. Deze belangstelling hangt nauw samen met de veranderingen, die huwelijk, gezin en huishouden in de 19e eeuw te zien geven.

De 19e eeuwse sociologen benaderen huwelijk, gezin, familie en huishouden als instituties. Dit betekent, dat men zich niet met deze eenheden in concreto bezig houdt, maar met de waarden en normen, die verhoudingen binnen deze eenheden regelen. Verder is het kenmerkend voor de benaderingswijze van de 19e eeuwse sociologie, dat men - op een enkele uitzondering na - huwelijk, gezin, familie en huishouden vanuit een historiserend perspectief benadert. De evolutionisten gaan daarbij het verst en nemen de hele geschiedenis van de mensheid in beschouwing. Daarbij gaat hun interesse vooral uit naar de oorsprong en ontwikkeling van de samenleving en zijn belangrijkste instituties. Daaronder vallen ook huwelijk, gezin, familie en huishouden. Bij het ontwikkelen van hun theorieën gebruiken ze informatie over zowel de westerse als de niet westerse culturen. Wat men tegenwoordig als sociologie en culturele antropologie van elkaar onderscheidt, is in hun wetenschappelijke activiteit nog

één geheel. De andere 19e eeuwse sociologen leggen in hun beschouwingen over huwelijk, gezin, familie en huishouden wat meer het accent op het heden. Hun beschouwingen gaan dan ook minder ver in de tijd terug dan die van de evolutionisten. Dit neemt echter niet weg, dat hun theorieën over de veranderingen in huwelijk, gezin, familie en huishouden duidelijk onder invloed van de door de evolutionisten en de rechtshistorici ontwikkelde schema's staan. De overname van deze inzichten houdt echter niet in, dat men de evolutionistische verklaringswijze voor de ontwikkeling van de samenleving en zijn instituties overneemt.

Tenslotte is het kenmerkend voor de benaderingswijze van de 19e eeuwse sociologie, dat huwelijk, gezin, familie en huishouden niet afzonderlijk, maar steeds in een wijder verband gezien worden. Ieder van de hiervoor besproken sociologen legt een duidelijk verband tussen de veranderingen in deze instituties en die in andere sectoren van de samenleving. Daarmee is impliciet - en ook soms expliciet - de notie aanwezig, dat instituties als huwelijk, gezin, familie en huishouden deel uitmaken van een stelsel, dat uit interdependente instituties bestaat. Zoals gebleken is, loopt de manier, waarop dit gebeurt, nogal uiteen. Voor de evolutionisten is het natuurlijke selectieproces, dat tot "survival of the fittest" leidt, de motor van alle verandering. Ze demonstreren de werking van dit proces aan verschillende instituties en gaan soms meer en soms minder uitvoerig op de relaties tussen deze instituties in. Marx en Engels nemen met hun materialistische benaderingswijze de ontwikkeling in de productie-krachten en de productie-verhoudingen als vertrekpunt. Van daaruit worden dan de veranderingen in de overige institutionele sectoren van de samenleving geanalyseerd. Riehl en Le Play benaderen de veranderingen in huwelijk, gezin, familie en huishouden vanuit een idealistisch gezichtspunt. Zij zoeken de verklaring voor de veranderingen in deze instituties bij de verschuivingen, die de 19e eeuw op ideologisch en politiek gebied te zien geeft. Toennies en Durkheim nemen de economische veranderingen en de daaruit voortvloeiende of de daarmee samenhangende veranderingen in het morele denken als uitgangspunt en geven vervolgens aan hoe dit alles op huwelijk, gezin, familie en huishouden doorwerkt.

De werkwijze van de 19e eeuwse gezinssociologie kan het beste gezien worden tegen de achtergrond van een indeling, waarmee men de verschillende fasen van een wetenschappelijk onderzoek van elkaar onderscheidt. Er moet dan geconstateerd worden, dat de 19e eeuwse gezinssociologie zich vooral in de

eerste fasen van dit proces beweegt. Men houdt zich in die tijd vooral bezig met de ontwikkeling van de uitgangspunten, begrippen en theorieën waar men zijn object mee benadert. De activiteiten, die tot de verificatieve fase gerekend moeten worden, zijn ongetwijfeld de zwakke kant van de 19e eeuwse gezinssociologie. Over het algemeen beperkt men zich tot een confrontatie van de ontwikkelde theorieën met via literatuur-onderzoek verkregen gegevens. Daarbij is het niet altijd even duidelijk of deze confrontatie nu een verificatieve of een illustratieve betekenis heeft. Figuren als Le Play en Durkheim zijn de enige uitzonderingen op deze regel. Het is echter de vraag of men de 19e eeuwse gezinssociologie deze geringe aandacht voor verificatie nu wel zo zwaar mag aanrekenen. Het gaat immers om een in het beginstadium verkerende wetenschap, die nog druk bezig is met de afbakening van zijn object, de formulering van theorieën en de ontwikkeling van een eigen methodiek. Het zou niet juist zijn om deze in de eerste fasen van het wetenschappelijk onderzoek thuishorende activiteiten te meten aan normen, die voor latere onderzoeksfasen gelden.

Tenslotte moet nog een ander essentiële kenmerk van de 19e eeuwse sociologie genoemd worden. De meeste sociologen beperken zich namelijk niet tot een feitelijke analyse en beschrijving van de veranderingen in huwelijk, gezin, familie en huishouden. Deze feitelijke analyse en beschrijving gaat in de meeste gevallen samen - en is soms nauw verweven - met een waarderende benadering van de werkelijkheid. Dit met elkaar combineren van een waarderende en wetenschappelijke benadering van de werkelijkheid hangt nauw samen met de situatie, waarin de sociologie ontstaat. De zich in de 19e eeuw ontwikkelende sociologie komt namelijk voort uit de behoefte om langs wetenschappelijke weg een bijdrage te leveren aan de discussie over de sociale en politieke vragen, die de grote veranderingen in de samenleving met zich meebrengen. Deze vragen worden in de 19e eeuw vooral langs theologische, filosofische en ideologische weg benaderd. Wat het gezin betreft, is er in die tijd geen gebrek aan maatschappelijk relevante vragen. Huwelijk, gezin, familie en huishouden ondergaan in de 19e eeuw een aantal - ten dele zeer omstrede - grote veranderingen.

De industriële revolutie en de daarmee gepaard gaande economische veranderingen ondergraven in de 19e eeuw het vertrouwde economische stelsel, waarin voor een belangrijk deel van de bevolking werkgelegenheid en bestaanszekerheid op familie-bezit gebaseerd zijn. Het meest pregnant komen deze economische ver-

houdingen naar voren in de traditionele familiehuishouding van de agrarische, ambachtelijke, commerciële en industriële middenstand. Dit huishouden bestaat uit: man en vrouw, hun gehuwde zoon en schoondochter, hun ongehuwde kinderen, kleinkinderen, overige verwanten en inwonend personeel. Dit leefverband is zowel een consumptieve als een productieve eenheid, waar alle leden hun aandeel in het dagelijks werk hebben. Tegenover dit op sexe en leeftijd gebaseerde aandeel in het dagelijks werk staat - ook bij ziekte en ouderdom - het recht op materiële en immateriële verzorging. Onverdeelde instandhouding van het familiebezit, het vaderlijk gezag, onderlinge hulpverlening en solidariteit zijn in dit leefverband belangrijke waarden. Ten opzichte van deze op het gemeenschappelijk belang gerichte waarden spelen op persoonlijke belangen en aspiraties gerichte waarden een ondergeschikte rol. Deze traditionele drie-generatie huishouding is in de periode voor de industriële revolutie zeker niet de enige samenlevingsvorm voor de oude middenstand geweest¹⁾. Er komen ook veel huishoudens voor, die maar twee generaties en het eventuele inwonende personeel omvatten. Maar ook voor deze huishoudens gelden in grote lijnen de waarden en normen, die de onderlinge verhoudingen in de drie-generatie huishouding regelen.

Het doorzetten van de industriële revolutie betekent voor velen, dat werkgelegenheid en bestaanszekerheid niet langer van familie-bezit, maar vooral van individuele capaciteiten afhankelijk zijn. Deze belangrijke verandering in de economische structuur, en de secularisatie en individualisatie van het waarden- en normenpatroon vallen voor een belangrijk deel samen met de opkomst van een nieuw gezinstype. Dit gezin bestaat uit man en vrouw plus hun ongehuwde minderjarige kinderen. Voor hun levensonderhoud en bestaanszekerheid zijn de leden van dit gezin afhankelijk van het inkomen, dat de man verdient. Dit inkomen wordt vooral bepaald door de persoonlijke capaciteiten en prestaties van de man. De beroepsarbeid van de man en het gezinsleven spelen zich veelal in gescheiden sferen af. Dit gezin is dan ook meer een consumptieve dan een productieve eenheid. In de relaties tussen de gezinsleden ligt het accent wat meer op de realisatie van individuele wensen en verlangens. De verhoudingen tussen gezin en familie emanciperen zich van de vroegere afhankelijkheidsrelatie en worden meer geïndividualiseerd. De bij het nieuwe geïndividualiseerde gezin behorende waarden en normen komen ook tot uiting in de veran-

1) Dit blijkt ondermeer uit de resultaten van het historisch-demografisch onderzoek, die door Berkner (1973), Beuckens-Vries (1974) en Schwaegler (1970) worden vermeld.

derende wetgeving ten aanzien van: huwelijkssluiting, huwelijksontbinding, de eigendomsverhoudingen binnen gezin en familie en het erfrecht. Dit nieuwe gezinstype moet in de 19e eeuw vooral gezocht worden bij de goed gesitueerde en hoog ontwikkelde burgerij in de stedelijke centra.

De bij het geïndividualiseerde gezin behorende waarden en normen, de daarmee corresponderende wijzigingen in de wetgeving en de veranderende economische structuur, vormen samen een potentiële of actuele bedreiging van het traditionele gezinsmodel van de oude middenstand. De tegenstelling tussen het agrarisch-ambachtelijke gezinsmodel en het modern-westerse is echter maar voor een deel van de 19e eeuwse bevolking van direct belang. Het is tot op zekere hoogte een confrontatie, die zich afspeelt tussen de élites en de middengroepen van de oude gevestigde en de nieuwe in opkomst zijnde sociale orde. Voor een groot deel van de 19e eeuwse arbeidersbevolking bestaat een andere situatie. Dit geldt in het bijzonder voor de steeds omvangrijker wordende arbeidersmassa in de industriële centra voor wie armoede, slechte woonomstandigheden, ziekte en regelmatig terugkerende werkloosheid schering en inslag zijn. De arbeidsvoorwaarden in de industrie zorgen ervoor, dat deze bevolkingsgroep nauwelijks aan een eigen gezinsleven toekomt. Dit door de lage lonen, die ook voor vrouw en kinderen fabrieksarbeid tot een noodzaak maken. Welke gevolgen dit voor het gezinsleven heeft, blijkt duidelijk uit de vele 19e eeuwse publicaties over het armoede-vraagstuk. Na deze globale inventarisatie van de voornaamste veranderingen, die huwelijk, gezin, familie en huishouden in de 19e eeuw te zien geven, zal nog wat verder op het waarderende aspect van de gezinssociologie uit deze periode worden ingegaan. Deze volgorde is niet zonder reden gekozen. Het waarderende aspect van de sociologie uit de 19e eeuw komt namelijk niet alleen in de vorm van waarderende uitspraken maar ook via de keuze van onderzoeksthema's naar voren. Om deze keuze van onderzoeksthema's op zijn waarderende implicaties te kunnen beoordelen, kan een overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen niet gemist worden. Het thema, waarvoor de 19e eeuwse gezinssociologie de meeste aandacht heeft, is de opkomst van het modern-westerse gezinstype en de consequenties daarvan voor de vertrouwde orde van het agrarisch-ambachtelijk gezinstype. Bij de beschouwingen over dit veranderingsproces krijgen niet alle aspecten even veel aandacht. Gezien de grote belangstelling voor de veranderingen in de eigendomsverhoudingen, het erfrecht, het vaderlijk gezag en de familiale solidariteit is men vooral geïnteresseerd in de verhoudingen tussen gezin en familie of die tussen ouders en hun gehuwde en/of meerderjarige kinderen. Voor eventuele verschuivingen

binnen het gezin, zoals die in de verhouding tussen man en vrouw of tussen ouders en minderjarige kinderen, heeft men relatief weinig belangstelling. Het is vooral de betekenis van de verhoudingen in gezin en familie voor de materiële en de immateriële bestaanszekerheid, die aan de orde is. In de beschouwingen, die de 19e eeuwse sociologie over de veranderingen in huwelijk, gezin, familie en huishouden levert, komen zowel de voor- als tegenstanders van het nieuwe en geïndividualiseerde modern-westers gezinstype aan het woord

In de meeste gezinssociologische beschouwingen uit de 19e eeuw blijft de specifieke problematiek van het arbeidersgezin buiten beschouwing. Alleen Le Play, Marx en Engels houden zich intensief met dit gezin bezig. Daarbij vat Le Play het begrip arbeider nogal ruim op. In dit verband zijn vooral de activiteiten van Marx en Engels van belang. Zij besteden niet alleen veel aandacht aan het gezinsleven van de verpauperde arbeidersmassa, maar betrekken ook het zich bij de burgerij ontwikkelende modern-westers gezin in hun beschouwingen. Hun ideeën over de betekenis van dit laatste gezinstype voor de instandhouding van de maatschappelijke ongelijkheid worden eigenlijk alleen door Durkheim tot op zekere hoogte overgenomen. Deze relatief geringe aandacht voor de situatie van het arbeidersgezin en de hiervoor geconstateerde grote aandacht voor de gevolgen van de opkomst van het modern-westers gezin voor het agrarisch-ambachtelijk gezin maken de 19e eeuwse gezinssociologie tot een wetenschap, die zich vooral met de problematiek van de boven- en middenlagen uit de eigen samenleving bezig houdt. Daarmee is de 19e eeuwse sociologie hoofdzakelijk een aangelegenheid van en voor het milieu van zijn beoefenaren.

Deze relatief geringe aandacht van de sociologie voor het gezin van de arbeider betekent niet, dat er in het 19e eeuwse Europa maar weinig belangstelling voor de situatie van deze bevolkingsgroep bestaat. Deze belangstelling komt echter voor een belangrijk deel buiten de sociologie om tot uitdrukking. Het armoede-vraagstuk is een onderwerp, waarover in de meeste West-Europese landen door parlementaire commissies, ambtenaren, kerkelijke en liefdadige organisaties en particuliere personen zowel kwalitatieve als kwantitatieve gegevens verzameld worden. De belangstelling voor dit onderwerp is zo groot, dat er tegen het einde van de 19e eeuw in verschillende West-Europese landen een goed ontwikkelde sociale statistiek bestaat met gegevens over allerlei aspecten van het armoede-vraagstuk. Een van de aspecten, waar deze statistiek veel aandacht aan besteedt, is het gezinsbudget van de arbeiders. In dit verband

moet nog een opmerking over de statistiek in het algemeen gemaakt worden. De statistiek ondervindt sinds ongeveer 1850 in de meeste West-Europese landen een toenemende belangstelling van de kant van de overheid en de particuliere verenigingen voor statistiek. In de tweede helft van de 19e eeuw vinden er op het gebied van de verzameling, de verwerking, de classificatie en de analyse van statistische gegevens een aantal belangrijke ontwikkelingen plaats. Deze ontwikkelingen zullen in de loop van de 20e eeuw een duidelijke invloed hebben op de methodiek van het empirisch onderzoek.

2. Gezinssociologie in de periode 1900-1940

2.1. Inleiding

In dit hoofdstuk zal worden nagegaan hoe de gezinssociologie zich in de periode 1900-1940 ontwikkeld heeft. Daarbij zal het vooral gaan om de sociologie van het westerse huwelijk en gezin. De ontwikkeling van de sociologie en de culturele anthropologie in de periode 1900-1940 kan als een reactie op de in de 19e eeuw gegroeide situatie gezien worden. Eén van de belangrijke veranderingen, die deze periode te zien geeft, is de toenemende belangstelling voor empirisch onderzoek. Dit geldt zowel voor de sociologie als voor de culturele anthropologie. Deze ontwikkeling is één van de factoren, die een einde maakt aan de 19e eeuwse situatie, waarin alleen met moeite een onderscheid tussen sociologie en culturele anthropologie gemaakt kan worden. In de loop van de 20e eeuw gaan de sociologie en de culturele anthropologie gescheiden wegen en houden zich ieder met hun eigen object bezig. Daarbij is de westerse samenleving het object van de sociologie en vormen niet-westerse samenleving en culturen het object van de culturele anthropologie. Omdat in deze beschouwing de sociologie van het westerse gezin centraal staat, zal er niet al te diep op de situatie van de culturele anthropologie worden ingegaan. In dit hoofdstuk zullen alleen die ontwikkelingen aan de orde komen, die de sociologie van het westerse gezin beïnvloed hebben.

De ontwikkeling van de culturele anthropologie van een in de studeerkamer beoefende wetenschap tot een empirische wetenschap neemt in de periode aan het eind van de 19e eeuw en in het begin van de 20e eeuw een aanvang. Het zijn vooral F. Boas (1858-1942) in de Verenigde Staten en A.R. Radcliffe Brown (1881-1955) en B. Malinowski (1884-1942) in Engeland, die deze ontwikkeling beïnvloed hebben. Boas - van huis uit geograaf - doet aan het eind van de 19e eeuw onderzoek bij de Eskimo's. Malinowski en Radcliffe Brown doen hun eerste veldonderzoek aan het begin van de 20e eeuw. Malinowski krijgt een grote bekendheid door de studies, die hij over de Tobrianders publiceert. Hij is vooral degene, die met zijn voorbeeld de onderzoeksmethoden van de Britse culturele anthropologie beïnvloedt. Samen met hun leerlingen slagen Boas, Radcliffe Brown en Malinowski erin om de culturele anthropologie tot een wetenschap te ontwikkelen, waarvoor empirisch onderzoek een *conditio sine qua*

non is. De resultaten van het binnen de culturele anthropologie verrichte veldonderzoek geven al spoedig aanleiding tot critiek op de door de evolutionisten ontwikkelde theorieën. Hoewel de Amerikaanse en de Engelse critiek in grote lijnen dezelfde strekking heeft, komt men in beide landen tot verschillende theoretische reacties op het 19e eeuwse evolutionisme. De Amerikaanse culturele anthropologie ontwikkelt zich tot een wetenschap, waarbinnen het historisch-particularisme en het cultureel relativisme een belangrijke rol spelen. In de Britse culturele anthropologie gaat het door Radcliffe Brown ontwikkelde a-historisch structureel-functionalisme een dominerende rol spelen. Deze ontwikkelingen van de Amerikaanse en de Britse culturele anthropologie zullen in respectievelijk paragraaf 2.2. en 2.3. aan de orde komen.

Paragraaf 2.4 zal een overzicht geven van de ontwikkelingen, die zich gedurende de periode 1900-1940 binnen de Amerikaanse gezinssociologie afspelen. Evenals in de culturele anthropologie begint men zich binnen de Amerikaanse sociologie steeds meer voor empirisch onderzoek te interesseren. Het duurt echter tot de jaren 20 voor deze ontwikkeling duidelijk vorm begint te krijgen. In deze jaren begint men zich namelijk af te zetten tegen de waarderende en niet-empirische sociologie uit de periode van voor de Eerste Wereldoorlog, die zich door een sterke sociaal-reformistische inslag kenmerkt. In plaats daarvan pleit men voor een op praktische problemen gerichte empirische sociologie, die zich van het doen van waarderende uitspraken onthoudt en die zijn theorieën aan de hand van de resultaten van empirisch onderzoek ontwikkelt. Bij deze heroriëntatie van de Amerikaanse sociologie speelt de Universiteit van Chicago met aanvankelijk Small en Thomas en later Park, Burgess, Faris en Ogburn een dominerende rol. Tussen beide wereldoorlogen maakt deze nieuwe sociologie een periode van grote groei en bloei door. Eén van de snel groeiende specialismen uit deze periode is de gezinssociologie. Voor een historiserende en macro-sociologische benadering van huwelijk en gezin heeft men binnen dit specialisme nog maar weinig belangstelling. De Amerikaanse gezinssociologie uit deze periode richt zich vooral op de bestudering van het gezin als kleine groep. De meer macro-sociologisch georiënteerde benadering van het gezin zal pas tijdens en na de jaren 40 via het structureel-functionalisme zijn come-back maken.

In West-Europa verloopt gedurende de periode 1900-1940 de ontwikkeling veel geleidelijker. Van een snelle ontwikkeling van de gezinssociologie tot een

min of meer zelfstandig specialisme kan niet gesproken worden. Het historiserende en macro-sociologische perspectief blijft in de beoefening van de gezinssociologie een belangrijke rol spelen. Verder geeft West-Europa - na Le Play en Durkheim - slechts enkele verdere aanzetten in de richting van een empirische gezinssociologie te zien. Omdat Duitsland in de periode 1900-1940 het voornaamste West-Europese centrum van sociologische activiteit is, zal in dit hoofdstuk alleen op de ontwikkelingen in de Duitse gezinssociologie worden ingegaan (paragraaf 2.5).

2.2 De Amerikaanse culturele anthropologie.

Hiervoor is er op gewezen, dat Boas een grote invloed op de ontwikkeling van de Amerikaanse culturele anthropologie heeft uitgeoefend. Evenals de evolutionisten is Boas aanvankelijk overtuigd van het bestaan van historische wetten. Zijn bezwaren hebben vooral betrekking op de a-prioristische werkwijze van de evolutionisten bij het formuleren van deze wetten. Volgens hem kunnen dergelijke wetten alleen maar langs inductieve weg uit de resultaten van veldonderzoek worden afgeleid. Door de strenge eisen, die hij aan deze wetten stelt, en door de resultaten van het door hem en zijn leerlingen verrichte veldonderzoek, komt hij geleidelijk tot een historisch-particularistisch standpunt. Dit standpunt houdt een ontkenning in van het bestaan van historische wetten, die het ontwikkelingsproces van samenlevingen en culturen bepalen. De culturele anthropologie wordt daarmee voor hem de empirische wetenschap, die tot taak heeft de specifieke historische ontwikkeling van de verschillende samenlevingen en culturen te beschrijven. Door deze keuze legt Boas sterk de nadruk op het ideografische element in de beoefening van de culturele anthropologie. Het nomothetische of generaliserende element raakt daarmee voor hem op de achtergrond. Vanuit deze wetenschapsopvatting, die al aan het begin van de 20e eeuw gestalte krijgt, hebben Boas en zijn leerlingen een grote hoeveelheid veldonderzoek gedaan. Samen met hen slaagt hij er in om gedurende de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog het beeld van de Amerikaanse culturele anthropologie te domineren (HARRIS, 1968).

Wat het door Boas en de zijnen gedane veldonderzoek betreft, moet worden opgemerkt, dat men zich vooral met gehele samenlevingen of culturen bezighoudt. Tijdens dit onderzoek verzamelt men voor de voet weg gegevens over alle onderwerpen, waar men mee in aanraking komt. Vanzelfsprekend komen bij dit veldonderzoek ook allerlei aspecten van huwelijk, gezin, familie en huishouden aan de orde. Maar door de eclectische werkwijze, die men bij de materiaal-verzameling volgt, en de geringe aandacht, die men voor de onderlinge samenhang van de verzamelde gegevens heeft, worden er op dit gebied geen belangwekkende resultaten geboekt. Wel moeten hier de activiteiten van Kroeber, Lowie en Gifford genoemd worden. Zij interesseren zich vooral voor de analyse van verwantschapsterminologieën. Daarmee houden zij zich bezig met een onderwerp, dat bepaald niet in het brandpunt van de belangstelling van de Amerikaanse culturele anthropologie staat. In de loop van de jaren dertig raakt de belangstelling voor deze nogal linguïstische benadering van het thema verwantschap

geleidelijk aan op de achtergrond. In deze periode krijgt Radcliffe Brown tijdens zijn verblijf in Chicago een aantal navolgers binnen de Amerikaanse culturele anthropologie, die het thema verwantschap vanuit een structureel-functioneel gezichtspunt benaderen (GRABURN, 1971). Inmiddels heeft zich echter binnen de Amerikaanse culturele anthropologie een andere belangrijke ontwikkeling voltrokken. Boas, die zich in de loop van de jaren twintig meer en meer voor de wisselwerking tussen cultuur en persoonlijkheid is gaan interesseren, weet zijn leerlingen Ruth Benedict en Margaret Mead tot onderzoek in deze richting te stimuleren. Met hun publicaties over dit thema leggen Benedict en Mead de basis voor een nieuwe onderzoekstraditie binnen de Amerikaanse culturele anthropologie, die ook voor de sociologische benadering van het westerse gezin een aantal belangrijke inzichten heeft opgeleverd.

Zo vergelijkt Benedict in haar bekende boek "Patterns of Culture" (1934) drie verschillende culturen. Zij laat daarbij zien hoezeer de individuele mens bepaald wordt door de cultuur, waarbinnen hij opgroeit. Haar boek is echter meer dan een demonstratie van de binnen deze wereld bestaande culturele verscheidenheid en de daarbij horende flexibiliteit van de menselijke geest. Zij brengt in haar beschouwingen ook de boodschap van het cultureel relativisme. Het gaat volgens haar niet aan om de in deze wereld bestaande culturen ten opzichte van elkaar te waarderen. Iedere cultuur moet volgens haar in zijn eigen waarde gelaten worden. Ook in de publicaties van Margaret Mead komen we het thema van het cultureel relativisme en de flexibiliteit van de menselijke geest tegen. De onderwerpen, aan de hand waarvan zij dit thema behandelt, houden alle direct of indirect verband met het verloop van het socialisatieproces. De resultaten van haar onderzoek betreft zij steeds op de situatie in de Amerikaanse samenleving van de jaren 20 en 30. Haar bekendste publicaties uit deze periode zijn: "Coming of age in Samoa" (1928), "Growing up in New Guinea" (1930) en "Sex and temperament in three primitive societies" (1935). (BARNOUW, 1963).

De inzet van haar boek "Coming of age in Samoa" is de vraag of het problematische verloop van de puberteit bij het Amerikaanse meisje nu aan biologische of aan culturele factoren moet worden toegeschreven. Uit het door Margaret Mead verrichte veldonderzoek op Samoa blijkt, dat de meisjes daar een relatief grote seksuele vrijheid kennen en dat hun puberteit zonder ernstige problemen en spanningen verloopt. Op basis van dit resultaat komt zij tot de conclusie, dat de puberteitsproblemen rond het Amerikaanse meisje vooral ver-

klaard moeten worden uit de eisen, die de Europees-Amerikaanse cultuur aan de puber stelt. Met name de afwisselende behandeling van de puber als kind en volwassene is volgens haar een bron van spanningen en tegenstellingen. In "Growing up in New Guinea" vergelijkt Margaret Mead de resultaten van haar veldonderzoek naar het verloop van het socialisatie-proces bij Manoe-kinderen met de situatie in de Verenigde Staten. Haar bekende boek "Sex and temperament in three primitive societies", is gewijd aan de relatie tussen de cultuur en de aan sexe gebonden rollen en persoonlijkheidskenmerken. Zij behandelt dit onderwerp door voor drie stammen op Nieuw Guinea na te gaan, welke kenmerken en eigenschappen als typisch mannelijk of vrouwelijk worden beschouwd. De onderlinge verschillen tussen deze drie stammen en de westerse wereld zijn zo groot dat er maar weinig ruimte blijft voor de verklaring van het typisch mannelijke of vrouwelijke met behulp van aan sexe gebonden biologische factoren. Volgens Margaret Mead zijn de aan sexe gebonden rollen en persoonlijkheidskenmerken dan ook vooral cultureel bepaald. De basis voor deze verschillen wordt tijdens het socialisatie-proces in de eerste levensjaren gelegd (BARNOUW, 1963).

Zowel Ruth Benedict als Margaret Mead hebben met hun publicaties een grote invloed op het Amerikaanse intellectuele leven van de jaren dertig ugeoefend. Het gaat hierbij met name om de door hen met grote stilistische bekwaamheid gebrachte boodschap van het cultureel relativisme en de flexibiliteit van de menselijke geest. Zo zijn de beschouwingen van Margaret Mead over de seksuele vrijheid op Samoa en het daar ontbreken van op seksuele frustraties gebaseerde gedragsstoornissen koren op de molen van de seksuele hervormers van de Amerikaanse middle-class. Verder hebben Benedict en Mead met hun publicaties, pamfletten en redevoeringen een belangrijke rol gespeeld in de feministische beweging uit deze periode (HARRIS, 1968, p. 408). Wat hun betekenis voor de culturele anthropologie betreft, moet geconstateerd worden, dat Benedict en Mead de basis gelegd hebben voor een nieuwe onderzoekstraditie. Naast onderwerpen als huwelijk, partnerkeuze, verwantschap en huishoudenssamenstelling wordt nu ook het socialisatieproces object van cultureel-anthropologisch onderzoek. Deze nieuwe onderzoekstraditie krijgt echter pas zijn definitieve vorm door de samenwerking tussen cultureel-anthropologen en Freudiaans georiënteerde diepte-psychologen, die in de loop van de jaren dertig op gang komt. Deze samenwerking wordt niet alleen gekenmerkt door een gemeenschappelijke theoretische interesse. Psycho-analytici en cultureel-anthropologen zijn tot op zekere hoogte ook elkaars bondgenoten in de strijd tegen het

provincialisme in de voor die tijd geldende opvattingen over sexualiteit, huwelijk en gezin. De psycho-analytici wijzen vooral op de pathologische gevolgen van de in de Europees-Amerikaanse cultuur bestaande seksuele taboes en de daarbij behorende restrictieve opvattingen over huwelijk en gezin. Dit gezichtspunt laat zich goed combineren met het door de cultureel-anthropologen beleden - en soms ook in de praktijk gebrachte - cultureel relativisme (HARRIS, 1968, p. 431).

De samenwerking tussen cultureel-anthropologen en psycho-analytici leidt tot een zodanige herziening van de theorie van Freud, dat er ruimte ontstaat voor de introductie van culturele variabelen. De uit deze samenwerking voortgekomen theorieën leggen er de nadruk op, dat de door het individu tijdens de eerste levensjaren opgedane ervaringen in hoge mate cultureel bepaald zijn. Gezien de grote betekenis van deze ervaringen voor de latere persoonlijkheid, mag verwacht worden, dat iedere cultuur een eigen persoonlijkheidstype voortbrengt. De vanuit deze gedachtengang opererende theorieën leggen over het algemeen een nauwe relatie tussen de in een bepaalde cultuur bestaande opvattingen en praktijken ten aanzien van kinderverzorging en opvoeding enerzijds en de persoonlijkheid van de volwassenen in die cultuur anderzijds. De aspecten van kinderverzorging en opvoeding, waar men zich vooral voor interesseert zijn: borstvoeding, zindelijkheidstraining, seksuele disciplineren, vormen van lichamelijk contact en de manier, waarop baby's in doeken gewikkeld worden. 'Neo-Freudiaanse theorieën van dit type zijn sinds de jaren dertig onder meer geformuleerd door: Kardiner, Horney, Erich Fromm en Erikson. Vooral de psycho-analyticus Kardiner heeft in de samenwerking tussen cultureel-anthropologen en psycho-analytici een belangrijke rol gespeeld. Zo heeft hij in de loop van de jaren dertig een aantal symposia georganiseerd, waarin men zich met de psycho-analytische interpretatie van door cultureel-anthropologen ingebrachte empirische gegevens heeft bezig gehouden. Van hem zijn ook de begrippen "basic personality" en "basic personality structure" afkomstig. Met dit laatste begrip bedoelt hij "... the effective adaptive tools which are common to every individual in the society" (Kardiner in BARNOUW, 1963, p. 106). De samenwerking uit de jaren dertig tussen cultureel-anthropologen en psycho-analytici heeft vooral theoretische resultaten opgeleverd. Een verbetering van de in verband met het thema cultuur en persoonlijkheid gehanteerde onderzoeksmethoden is er niet uit voortgekomen. In navolging van Benedict en Mead blijft men een impressionistische en weinig systematische werkwijze volgen. Voor de representativiteit van de tijdens het veldonderzoek

verzamelde gegevens heeft men weinig of geen aandacht. Ook de operationalisering van de begrippen, waarmee men de persoonlijkheid probeert te omschrijven, laat het nodige te wensen over.

Ook in de jaren tijdens de Tweede Wereldoorlog blijft men zich met het thema cultuur en persoonlijkheid bezig houden. Een deel van de in dit thema geïnteresseerde cultureel-anthropologen (Benedict, Mead, Bateson, Kluckholm) wordt tijdens de oorlog betrokken bij het geven van informatie en het doen van onderzoek ten behoeve van militaire doeleinden. Zo worden in deze periode onder andere studies gemaakt van het volkskarakter van Roemenië, Thailand en Japan. Omdat oorlogsomstandigheden onderzoek ter plaatse onmogelijk maken, is men aangewezen op literatuur-onderzoek en het interviewen van emigranten, vluchtelingen, geïnterneerden en krijgsgevangenen. Eén van de bekendste studies uit deze periode is die van Gorer over het Japanse volkskarakter.¹⁾ In deze studie houdt hij zich bezig met de ogenschijnlijke tegenstelling tussen enerzijds de gedisciplineerdheid, netheid en vriendelijkheid, die het openbare leven in Japan kenmerkt en anderzijds het wrede en sadistische optreden van de Japanners in oorlogstijd. De verklaring hiervoor moet volgens hem gezocht worden bij de strenge zindelijkheidstraining, waaraan de Japanse kinderen onderworpen worden. Deze strenge training leidt niet alleen tot een zin voor orde, netheid en regelmaat, maar leidt ook tot een verdringing van agressieve gevoelens. In situaties, waar geweld gerechtvaardigd is, komen deze gevoelens in bijzonder extreme vormen tot uiting. Veel cultureel-anthropologen, waaronder Ruth Benedict²⁾, hebben deze theorie overgenomen. De resultaten van het in het begin van de jaren vijftig in Japan verrichte veldonderzoek geven echter aanleiding tot gegronde twijfel aan de houdbaarheid van deze theorie (BARNOUW, 1963). Ook na de Tweede Wereldoorlog blijft men met dergelijk cultureel-anthropologisch onderzoek op afstand doorgaan. Ruth Benedict, Margaret Mead en een groot aantal anderen zijn dan betrokken bij een met geld van de Amerikaanse marine gefinancierd onderzoek naar de volkskarakters van landen als: China, Tsjecho-Slowakije, Polen, Rusland, Frankrijk, Duitsland en Syrië (BARNOUW, 1963, p. 127).

1) Gorer, G.
"Themes in Japanese culture". Transactions of the New York Academy of Sciences, 1943, Series II, Vol. 5, p. 106-124.

2) Benedict, R.
The Chrysanthemum and the Sword; Patterns of Japanese Culture, 1946, Boston.

Ook Gorer laat in deze na-oorlogse periode van zich horen met een studie over het Russische volkskarakter. ¹⁾ Hij verklaart het manisch-depressieve karakter van de Russen en hun agressie tegen buitenstaanders uit de gewoonte van de Russische moeders om hun baby's de eerste negen levensmaanden zo in doeken te wikkelen, dat ze zich nauwelijks kunnen bewegen. Het is ongetwijfeld deze theorie, die Rene Koenig aanleiding geeft om deze tak van de culturele-anthropologie aan de duiden als de "Windeln-Anthropologie". Maar, het onderzoek naar het verband tussen cultuur en persoonlijkheid in de periode na de Tweede Wereldoorlog wordt niet alleen gekenmerkt door het onderzoek van Benedict, Mead en Gorer. Onder invloed van binnen de experimentele psychologie en in de learning theory ontwikkelde ideeën wordt een groot aantal methodologisch goed opgezette onderzoeken gedaan. Bij dit onderzoek maakt men gebruik van in de psychologie ontwikkelde tests en waarnemingstechnieken. Ook de activiteiten van Whiting en Child drukken een nieuw stempel op het na de Tweede Wereldoorlog verrichte onderzoek naar het thema cultuur en persoonlijkheid. ²⁾ Met behulp van gegevens uit de door Murdock opgezette Human Relations Area Files bouwen zij de door Kardiner ontwikkelde theorie verder uit. De resultaten van al dit cultureel-anthropologische onderzoek komen ook in de Amerikaanse gezinssociologie terecht. Merkwaardigerwijze blijft de interesse voor onderzoek op dit gebied vooral een Amerikaanse aangelegenheid. Cultureel-anthropologen uit andere landen blijken er weinig belangstelling voor te hebben (BARNOUW, 1963, HARRIS, 1968).

- 1) Gorer, G. and J. Rickman,
The people of Great Russia; a psychological study, 1950, New York.
- 2) Whiting, J.W.M. and I.L. Child.
Child training and personality, 1953, New Haven.

2.3 De Britse culturele anthropologie.

In de Britse culturele anthropologie spelen in de periode rond de eeuwwisseling de evolutionisten en de diffusionisten een belangrijke rol. In de jaren na 1910 komt daar onder invloed van de activiteiten van A.R. Radcliffe Brown (1881-1955) en B. Malinowski (1884-1942) verandering in. Zij wijzen beiden op de bezwaren, die aan de werkwijze van de evolutionisten verbonden zijn. Het opstellen van ontwikkelingsschema's en het zoeken naar de oorsprong van allerlei instituties is volgens Radcliffe Brown niet de weg om tot het formuleren van wetten te komen. Anders dan hun Amerikaanse collega's hebben zowel Radcliffe Brown als Malinowski weinig vertrouwen in het historisch onderzoek van primitieve samenlevingen. Door het ontbreken van schriftelijke bronnen is volgens hen de kans op onverantwoorde gissingen en speculaties bijzonder groot. De uit een dergelijke werkwijze voortvloeiende pseudo-historische verklaringen doen volgens hen de culturele anthropologie meer kwaad dan goed. In dit verband wijzen zij op de rol, die survivals in de ontwikkelingsschema's van de evolutionisten spelen. Het tot survival bestempelen van bepaalde instituties kan niet alleen historisch onjuist zijn. Het houdt meestal ook in, dat de betrokken institutie uit zijn context wordt los geweekt en dat er onvoldoende aandacht wordt besteed aan de betekenis van deze institutie voor de samenleving, waarin hij wordt aangetroffen (GRABURN, 1971, KLOOS, 1972).

Het ontbreken van betrouwbare historische gegevens is voor Radcliffe Brown en Malinowski voldoende reden om van een historiserende benadering van primitieve samenlevingen af te zien. Beiden pleiten voor een culturele anthropologie, die door middel van veldonderzoek primitieve samenlevingen als functionerende eenheden in het hier en nu bestudeert. Het is vooral Radcliffe Brown, die het theoretisch kader aandraagt van waaruit dit moet gebeuren. Hij introduceert het a-historische structureel-functionalisme in de culturele anthropologie. Ook Malinowski hanteert een functionalistisch georiënteerd begrippenapparaat. Zijn theoretische opvattingen vinden in Engeland echter veel minder weerklank dan die van Radcliffe Brown. De bijdrage van Malinowski aan de Engelse culturele anthropologie ligt meer op het terrein van de methodiek van het veldonderzoek. Radcliffe Brown, Malinowski en hun leerlingen hebben een grote invloed op de culturele anthropologie uitgeoefend. Tegen het eind van de jaren dertig hebben zij alle sleutel-posities binnen de Britse culturele anthropologie in handen. De Britse culturele anthropologie wordt bekend door intensieve studies van primitieve samenlevingen, die zowel onderzoekstechnisch

als theoretisch van goede kwaliteit zijn. Onder invloed van het a-historisch structureel-functionalisme van Radcliffe Brown blijft men tot in de jaren vijftig alle diachronisch onderzoek vermijden (HARRIS, 1968, KLOOS, 1972).

De invloed van de theoretische opvattingen van Radcliffe Brown blijft niet tot de Britse culturele anthropologie beperkt. Na enige tijd komt zijn a-historisch structureel-functionalisme ook in de Amerikaanse sociologie terecht. Omdat deze ontwikkeling weer gevolgen voor het sociologisch denken over huwelijk en gezin heeft, zal hieronder kort op het functionalisme van de Britse culturele anthropologie worden ingegaan. Het structureel-functionalisme van Radcliffe Brown is sterk geïnspireerd op de opvattingen van Durkheim. Volgens Durkheim moet bij de verklaring van sociale verschijnselen niet alleen gezocht worden naar de oorzaak, die het betrokken verschijnsel heeft voortgebracht. Daarmee verklaart men wel het ontstaan, maar niet altijd het voortbestaan van dit sociale verschijnsel. Het is tenslotte heel goed denkbaar, dat een sociaal verschijnsel blijft bestaan, terwijl de werkoorzaak die het heeft voortgebracht inmiddels al lang verdwenen is. Daarom moet bij de verklaring van sociale verschijnselen ook altijd onderzocht worden welke relatie er tussen deze verschijnselen en de behoefte van de samenleving bestaat. Durkheim duidt deze relatie tussen sociale verschijnselen en de behoeften van de samenleving met de term functie aan. Dit begrip heeft hij van Spencer, die het als eerste in de sociologie introduceert (GODDIJN, THOENES e.a., 1971).

Radcliffe Brown neemt de manier, waarop Durkheim sociale verschijnselen verklaart, over. Gezien zijn bezwaren tegen historisch onderzoek van primitieve samenlevingen is het begrijpelijk, dat hij afziet van het zoeken naar de oorzaken, die een sociaal verschijnsel hebben voortgebracht. Op deze manier blijft alleen de functionalistische benadering over. Voor Radcliffe Brown is een functie het effect van een sociaal verschijnsel op het bestaan en de continuïteit van de sociale structuur van een samenleving. Tot de sociale structuur van een samenleving of een sociaal systeem rekent hij alle regelingen, waardoor een ordelijk sociaal leven in stand gehouden wordt. Het sociale systeem samenleving wordt volgens hem gekenmerkt door een zekere mate van harmonie en consistentie tussen de verschillende onderdelen. Een tweede kenmerk van het sociale systeem is volgens hem het ontbreken van conflicten, die niet opgelost of gereguleerd kunnen worden. Het is voor Radcliffe Brown essentieel dat bij het verklaren van sociale verschijnselen hun functie met betrekking tot de sociale structuur van de samenleving onderzocht wordt. Aan de nadruk,

die Radcliffe Brown op de sociale structuur legt, dankt zijn theorie de naam structureel-functionalisme. In navolging van Durkheim verzet Radcliffe Brown zich tegen de verklaring van sociale feiten uit individuele wensen of behoeften. Dit impliceert, dat hij het niet eens is met het functionalisme van Malinowski. Deze gaat bij de analyse van de samenleving uit van een aantal basic needs. Deze basic needs zijn alle voorwaarden, waaraan in verband met het voortbestaan van het individu - en daarmee ook van de samenleving - voldaan moet zijn. De basic needs, die Malinowski onderscheidt, gelden zowel voor mens als dier. Het specifieke van de mens is, dat hij op deze behoeften in de vorm van cultuur reageert. De binnen een cultuur bestaande instituties moeten volgens Malinowski onderzocht worden op hun onderlinge samenhang en op hun betekenis voor de vervulling van de door hen onderscheiden basic needs (HARRIS, 1968, KLOOS, 1972).

Wat de onderwerpen huwelijk, gezin, familie en huishouden betreft, is de Britse culturele anthropologie bekend om de manier, waarop men verwantschapssystemen benadert. Zo is Radcliffe Brown vooral geïnteresseerd in de betekenis van verwantschapssystemen en andere groepen voor het voortbestaan van de sociale structuur van primitieve samenlevingen. Hij wijst erop, dat de aard van verwantschapssystemen volgens bepaalde sociologische principes uit de verhoudingen binnen het gezin afgeleid kan worden. De verschillende aspecten van een verwantschapssysteem, zoals bijvoorbeeld de afstammingsregels en de verwantschapsterminologie, moeten volgens hem als onderdelen van een consistent geheel gezien worden. Daarmee zet hij zich af tegen de evolutionisten, die sommige aspecten van verwantschapssystemen als survivals uit vroegere ontwikkelingsfasen beschouwen. Bekend in dit verband is de beschouwing van Radcliffe Brown over de "joking relationship" tussen ego en zijn moeders broer bij de Thonga's. De Thonga's hebben een patrilineair verwantschapssysteem. Het bestaan van deze joking relationship wordt door verschillende evolutionisten als een bewijs gezien voor het bestaan van het matriarchaat in een vroegere ontwikkelingsfase. Radcliffe Brown laat echter zien, dat de joking relationship tussen ego en zijn oom van moeders zijde heel goed vanuit de verhoudingen binnen het huidige gezin en verwantschapssysteem van de Thonga's begrepen kan worden (GRABURN, 1971).

De interesse van Malinowski gaat meer uit naar het gezin. Onder invloed van de opvattingen van zijn leermeester Westermarck wijst hij met zijn legitimiteitsprincipe op de universaliteit van het gezin. Het gezin onderscheidt

zich volgens hem van alle andere groepen binnen de samenleving door de functies, die het ten aanzien van de voortplanting en de socialisatie vervult. Verder wijst Malinowski op het onderscheid, dat tussen de rol van de vader als disciplinerende instantie en zijn rol als seksuele partner van de moeder gemaakt moet worden (GRABURN, 1971). Hij maakt dit onderscheid in zijn bekende studie "Sex and repression in savage society" (1927). Deze studie is gebaseerd op het materiaal, dat hij tijdens een langdurig verblijf bij de Tobrianders verzameld heeft. Inzet van deze studie is de vraag of Freud gelijk heeft met zijn veronderstelling, dat het Oedipus-complex een universeel verschijnsel is. De Tobrianders blijken een op het matrilineaire principe gebaseerd verwantschapssysteem te kennen. De socialiserende, economische en positie-toekennende functie zijn niet in handen van de biologische vader van het kind. Het is de broer van de moeder van het kind, die deze functie vervult. Daarmee bestaat bij de Tobrianders een situatie, die duidelijk verschilt van de verhoudingen in de westerse wereld, waar de disciplinerende en de seksuele rol van de vader wel in één positie verenigd zijn. In dat licht bezien is de constatering van Malinowski, dat hij bij de Tobrianders geen aanwijzingen voor het bestaan van een Oedipus-complex heeft kunnen vinden, van bijzonder belang. Wel vindt hij een sterk taboe op seksuele relaties tussen broers en zusters en een ondergrond van haat in de verhouding tussen ego en de broer van zijn moeder. Dit alles is voor Malinowski aanleiding tot de conclusie, dat vermoedelijk iedere samenleving zijn specifieke complex kent. Naar aanleiding van de sterke kritiek van Freudiaanse zijde komt hij later min of meer of deze conclusie terug (BARNOUW, 1963). Dit neemt volgens HARRIS (1968, p. 548) echter niet weg, dat de theorie van Freud over de universaliteit van het Oedipus-complex deze klap nooit meer te boven is gekomen.

Door de hierboven beschreven ontwikkelingen in de Amerikaanse en de Engelse culturele anthropologie raakt in de periode tussen 1900 en 1940 het evolutionistische gezichtspunt helemaal op de achtergrond. Binnen de culturele anthropologie heeft men nauwelijks nog belangstelling voor het zoeken naar de wetten, die de historische ontwikkeling van samenlevingen en culturen bepalen. Ook voor een systematische vergelijking van samenlevingen, die gericht is op de verklaring van overeenkomsten en verschillen, bestaat in deze periode weinig belangstelling. S.R. Steinmetz met zijn leerlingen vormt één van de weinige uitzonderingen op deze regel. In de periode na 1940 komt er verandering in deze situatie. Voor een deel moet deze verandering worden toegeschreven aan de activiteiten van de Amerikaan L. White. Onder zijn invloed begint er

tegen het eind van de jaren veertig een neo-evolutionisme te ontstaan, dat de historische ontwikkeling van samenlevingen vooral vanuit ecologische, technologische en economische factoren probeert te verklaren. Een veel belangrijker rol spelen echter de activiteiten van G.P. Murdock. Net als Steinmetz en zijn leerlingen past hij de in het survey onderzoek gebruikte technieken toe op hele samenlevingen of culturen. Dit doet hij door de onderzochte samenlevingen naar de voor hem belangrijke kenmerken in tabellen te rangschikken. In verband met dit type onderzoek begint hij in 1937 aan de opzet van de Human Relations Area Files. Dit is een documentatie-systeem, waarin op systematische wijze informatie over allerlei aspecten van een groot aantal samenlevingen is ondergebracht. In 1967 bevatten de H.R.A.F. gegevens over meer dan 240 culturen. Deze gegevens zijn - onder meer via foto-copieën of micro-film - voor iedereen toegankelijk (HARRIS, 1968).

Het bekende boek van Murdock "Social structure" (1949) is op dit documentatiesysteem gebaseerd. In dit boek geeft Murdock een kwantitatief overzicht van de verscheidenheid in huwelijksvormen, verwantschapssystemen en vestigingsregels. Ook gaat hij na welke universele patronen er binnen deze verscheidenheid te ontdekken zijn. Op basis van zijn statistische analyses komt hij tot de conclusie, dat huwelijk, gezin en taboes op seksuele relaties tussen ouders en kinderen en tussen broers en zusters in iedere samenleving voorkomen. Het gezin is voor hem de groep, die uit een gehuwde man en vrouw en hun nageslacht bestaat. Binnen alle door hem onderscheiden huishoudenstypen is dit gezin als bouwsteen aanwezig. Het gezin onderscheidt zich volgens hem van alle andere groepen, doordat het de seksuele, de economische, de reproductieve en de socialiserende functie in zich verenigt. Het opsporen van "universals" is echter niet het enige doel van Murdock. Langs statistische weg probeert hij ook een verklaring te vinden voor de verscheidenheid in huwelijksvormen, verwantschapssystemen en nederzettingsregels. Hoewel Murdock in principe niet afwijzend tegenover evolutie staat, is zijn benadering van dit onderwerp duidelijk synchronisch (HARRIS, 1968, NIMKOFF, 1965). Wat hiervoor in het algemeen is opgemerkt over de betekenis van de H.R.A.F. voor de belangstelling voor de comparatieve methode, geldt ook voor de benadering van allerlei onderwerpen, die met huwelijk en gezin verband houden. Het materiaal uit dit documentatiesysteem is voor verschillende studies op dit gebied gebruikt. Zo zijn onder

andere de studies van Whiting en Child en van Nimkoff en Middleton op materiaal uit de H.R.A.F. gebaseerd. ¹⁾

- 1) J.W.M. Whiting and I.L. Child, Child training and personality, 1953, New York.
M.F. Nimkoff and R.M. Middleton, Types of family and types of economy. American Journal of Sociology, Vol, 66, No. 3, p. 215-225.

2.4 De gezinssociologie in de Verenigde Staten

De Amerikaanse sociologie, zoals die in de laatste twee decennia van de 19e eeuw ontstaat, is een sterk op actuele noden betrokken sociologie. Men houdt zich intensief bezig met de sociale en politieke vragen, die uit de snelle industrialisatie en urbanisatie van de Amerikaanse samenleving voortvloeien. De pioniers van de Amerikaanse sociologie¹⁾ beperken zich niet tot een beschrijving van de veranderingen, die hun samenleving in het recente verleden heeft ondergaan. Zij proberen ook de wetmatigheden te achterhalen, die dit veranderingsproces beheersen. De kennis van deze wetten passen zij toe op de sociale en politieke vragen van hun tijd. Bij het achterhalen van deze wetten gaan de pioniers op dezelfde manier te werk als de meeste 19e eeuwse sociologen. Hun theorieën komen over het algemeen langs speculatieve en/of deductieve weg tot stand. Aan empirisch onderzoek komen zij niet toe. Hun theorieën worden gekenmerkt door de individualistische opvatting van de samenleving, die er aan ten grondslag ligt. De pioniers zien de samenleving als een verzameling interacterende en associerende individuen. Veranderingen in de samenleving en zijn instituties moeten volgens hen in laatste instantie begrepen worden uit veranderingen in de geestesgesteldheid van de betrokken individuen (HINKLE & HINKLE, 1954).

Voor alle pioniers geldt, dat ze de veranderingen in de samenleving als een onderdeel van een evolutie-proces zien. Dit evolutie-proces is voor hen een onvermijdelijk en natuurlijk gegeven. Over de manier, waarop dit proces tegemoet getreden moet worden, bestaat echter een duidelijk verschil van mening. Zo stelt Sumner zich op een standpunt, dat grote verwantschap vertoont met het keiharde individualisme van het *laisser-faire* liberalisme, dat rond de eeuwwisseling het Amerikaanse politieke denken beheerst. Voor Sumner maken de veranderingen in de Amerikaanse samenleving deel uit van een evolutie-proces, waar de overheid zich zo weinig mogelijk mee dient te bemoeien. Het ondervangen van de onaangename bijverschijnselen van dit evolutie-proces door sociale hervorming en bescherming van de zwakken binnen de samenleving, verworpt hij. Een dergelijke politiek doet volgens hem afbreuk aan het selectie-proces, dat de verdere ontwikkeling van de mensheid mogelijk maakt. Ward en Ross daarentegen nemen een standpunt in, dat duidelijk geïnspireerd is door

1) Lester Ward (1841-1913), William Graham Sumner (1840-1910), Franklin Henry Giddings (1855-1931) en Edward Alsworth Ross (1866-1951).

de sociale hervormingsbewegingen uit hun tijd. Zij zijn er van overtuigd, dat het mogelijk is om door menselijk ingrijpen de vooruitgang van de samenleving te versnellen. Dit ingrijpen dient gericht te zijn op die bijverschijnselen van industrialisatie en urbanisatie, die op humanitaire gronden ongewenst zijn. Het is volgens hen de taak van de sociologie om de kennis aan te dragen, waarop dit ingrijpen gebaseerd dient te zijn. Gezien de individualistische opvatting, die zij van de samenleving hebben, richten hun hervormingsprogramma's zich vooral op de verbetering van de individuele mens (GODDIJN, 1972, HINKLE en HINKLE, 1954).

Uit de beschouwing van de beide Hinkle's over de geschiedenis van de Amerikaanse sociologie krijgt men de indruk, dat de visie van Ward en Ross door de meeste sociologen uit de periode rond de eeuwwisseling gedeeld wordt (1954, p. 8 en 9). Met welke onderwerpen men zich in de beginjaren van de Amerikaanse sociologie bezig houdt, blijkt wel uit de inhoud van de colleges sociale wetenschappen, die in de jaren 90 gegeven worden. In deze colleges komen onder meer de volgende onderwerpen aan de orde: armoede, liefdadigheid, hulpverlening door overheid en particulieren, werkeloosheid, kinderarbeid, vrouwenarbeid, huwelijksinstabiliteit, criminaliteit, ziekte en raciale verhoudingen (HINKLE & HINKLE, 1954, p. 4). Deze zelfde onderwerpen komen ook aan de orde in de survey-movement, die onder invloed van literaire, journalistieke en politieke beschouwingen over de kwalijke gevolgen van industrialisatie en urbanisatie tot stand komt. De survey-movement knoopt aan bij de manier, waarop men in Engeland het armoede vraagstuk benadert. Geïnspireerd door de Engelse parlementaire enquêtes en door de manier, waarop Booth gegevens over het armoede-vraagstuk verzamelt, gaat men in verschillende Amerikaanse steden systematisch informatie verzamelen over de daar bestaande maatschappelijke problemen. De eerste grote survey's zijn die van Pittsburg (1909-1914) en van Springfield (1914-1920)¹⁾. Bij deze survey's wordt niet alleen gebruik gemaakt van bestaand statistisch materiaal, men verzamelt ook zelf gegevens door middel van interviews. De aanvankelijk los van de sociologie staande survey-movement zal in de jaren na de Eerste Wereldoorlog een grote invloed op de verdere ontwikkeling van de Amerikaanse sociologie hebben (YOUNG, 1947).

Het einde van de Eerste Wereldoorlog betekent het begin van een nieuwe perio-

1) Kellog, P.V. (ed.) The Pittsburg Survey, 1914 en Harrison, S.M. Social conditions in an American City; a summary of the findings of the Springfield Survey, 1920.

de in de ontwikkeling van de Amerikaanse sociologie. Het meest kenmerkende voor deze nieuwe periode is het streven om de sociologie tot een empirische wetenschap te ontwikkelen, die zijn theorieën door middel van veldonderzoek aan de sociale werkelijkheid ontleent. In de loop van de jaren 20 en 30 besteedt men bijzonder veel aandacht aan de ontwikkeling van de methoden en technieken voor de verzameling en analyse van empirisch materiaal. Voortbouwend op de ervaringen van de survey-movement en gebruik makend van binnen de theoretische statistiek ontwikkelde inzichten (correlatie-rekening, waarschijnlijkheidsleer en steekproeftechniek) wordt in deze periode het fundament gelegd voor de huidige survey-techniek. Het voorbeeld van Thomas en Znaniecky in "The Polish peasant" geeft aanleiding tot een grote belangstelling voor meer kwalitatieve onderzoeksmethoden, waarbij levensgeschiedenissen en case-studies een belangrijke rol spelen. Het streven om de sociologie tot een empirische wetenschap te maken gaat samen met een verandering in de oriëntatie van de sociologie op sociale en politieke vragen. Men rekent het niet meer tot de taak van de sociologie om op dergelijke vragen een rechtstreeks antwoord te geven. Het aandeel van de sociologie dient beperkt te blijven tot het verzamelen van objectieve en gefundeerde empirische kennis over concrete sociale problemen. Bij het verzamelen van deze kennis moet de socioloog niet alleen zo objectief mogelijk te werk gaan, hij dient zich ook te onthouden van aanbevelingen over de manier, waarop zijn onderzoeksresultaten moeten worden toegepast. Deze verschuiving in opvattingen betekent een afscheid van het sociaal reformisme van de pioniers van de Amerikaanse sociologie. In plaats daarvan ontstaat een sociologie, die zich in dienst stelt van een rationele, sociale planning (HINKLE & HINKLE, 1954).

Voor deze nieuwe op praktische problemen gerichte empirische sociologie, zoals die zich in de jaren na de Eerste Wereldoorlog ontwikkelt, blijkt een enorme belangstelling te bestaan. Of men nu het aantal sociologie-studenten, het aantal dissertaties of het aantal leden van de American Sociological Society als criterium neemt, steeds blijkt dat de sociologie in de jaren twintig en dertig een haast explosieve groei doormaakt (HINKLE & HINKLE, 1954, p. 18 en 19). Deze enorme groei gaat ook samen met het ontstaan van een groot aantal specialismen, die zich elk met een bepaald theoretisch thema of probleemveld bezig houden. Volgens de Hinkle's ontstaan er in de jaren na de Eerste Wereldoorlog specialismen voor de volgende onderwerpen: "...ras- en bevolkingsvraagstukken, de community, levensomstandigheden in de steden en op het platteland, sociale psychologie, huwelijk en gezin, maatschappelijk

werk, sociale verandering, criminologie, sociologie van onderwijs en opvoeding, sociologie van minderheidsgroepen, godsdienstsociologie, en onderwerpen verband houdend met de methodiek van het sociale onderzoek, statistiek, algemene sociologische theorie en geschiedenis van de sociologie" (1954, p. 20). Bij al deze ontwikkelingen speelt de afdeling sociologie van de Universiteit van Chicago een dominerende rol. Aanvankelijk zijn het daar Small en Thomas¹⁾, die de heroriëntatie van de sociologie op gang brengen. In de jaren tussen 1920 en 1932 beleeft de Chicago-sociologie zijn hoogtepunt. Park, Burgess, Ogburn en Wirth²⁾ zijn dan de hoofdfiguren uit de "Chicago-school".

Binnen de Chicago-school houdt men zich vooral bezig met op praktische problemen gericht empirisch onderzoek. De vele problemen van de stad Chicago vormen daarbij één van de voornaamste onderzoeksthema's. Maar daarnaast doet men ook onderzoek op het gebied van: de godsdienst-sociologie, massa-verschijnselen, massa-media, revoluties, community-studies, organisatiesociologie, demografie, criminologie en gezinssociologie. Wat de gezinssociologie betreft moeten in dit verband de namen van Burgess, Mowrer, Cottrell, Frazier en Ogburn genoemd worden. Volgens de door de leden van de Chicago-school aangehangen wetenschapsopvatting dienen de resultaten van empirisch onderzoek het uitgangspunt voor theorie-vorming te zijn. Omdat men zich vooral met onderzoek naar praktische problemen bezig houdt, heeft de binnen de Chicago-school ontwikkelde sociologische theorie nogal een eclectisch karakter. Tijdens zijn bloeiperiode heeft de Chicago-school een bijzonder grote invloed op de Amerikaanse sociologie. Chicago is in die tijd niet alleen het centrum van een op praktische problemen gerichte empirische sociologie. Het is ook het punt van waaruit het symbolisch interactionisme zich een grote invloed op het Amerikaanse sociologisch denken verwerft. Gedurende een groot deel van de bloeiperiode van de Chicago sociologie is George Herbert Mead (1863-1931) namelijk aan de afdeling filosofie en psychologie van de Universiteit van Chicago verbonden. Hij geeft daar onder andere colleges aan sociologie-studenten en verwerft zich langs deze weg een invloed op de sociologie. Vooral binnen de gezinssociologie zullen zijn ideeën een belangrijke rol gaan spelen (GODDIJN, 1972). Halverwege de jaren dertig begint de Chicago-school zijn dominerende positie binnen de Amerikaanse socio-

1) Albion Woodbury Small (1854-1926), William Isaac Thomas (1863-1947).

2) Robert Ezra Park (1864-1944), Ernest Watson Burgess (1886-1966), Ellsworth Faris (1874-1953), William Fielding Ogburn (1886-1959) en Louis Wirth (1897-1952).

logie te verliezen. Na verloop van tijd zal deze positie door Harvard (Parsons) en Columbia (Merton, Lazarsfeld) worden overgenomen. Deze ontwikkeling speelt zich echter pas in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog af. Vanuit deze centra verbreiden zich dan het structureel-functionalisme en de inmiddels tot volle wasdom gekomen survey-techniek om gedurende de jaren vijftig en zestig het beeld van de Amerikaanse sociologie-beoefening te bepalen (MULLINS, 1973).

De hierboven in grote lijnen weergegeven ontwikkeling van de Amerikaanse sociologie is ook in de beoefening van de gezinssociologie terug te vinden. De nu volgende beschouwing over de ontwikkeling van de gezinssociologie in de Verenigde Staten is gebaseerd op het voortreffelijke artikel, dat Komarovsky en Waller over dit onderwerp geschreven hebben. Hun artikel is gepubliceerd in het speciale nummer, dat in 1945 ter gelegenheid van het 50-jarige bestaan van de American Journal of Sociology verschijnt. Zij baseren hun beschouwing over de ontwikkeling van de gezinssociologie in de periode 1895-1945 op een analyse van de in de American Journal of Sociology verschenen artikelen en boekrecenties. Voor de jaren tot aan 1935 geven zij daarmee zeker een redelijk representatief beeld van de ontwikkelingen binnen de gezinssociologie. Want tot 1935 is de American Journal of Sociology het enige Amerikaanse sociologisch tijdschrift. KOMAROVSKY en WALLER (1945) onderscheiden drie periodes bij hun beschouwing over de ontwikkeling van de gezinssociologie. In de eerste door hen onderscheiden periode (1895-1914) houdt men zich zowel in wetenschappelijke als in waarderende zin bezig met de veranderende waarden en normen ten aanzien van het gezin. Empirisch onderzoek speelt in deze periode nauwelijks een rol. De toenemende belangstelling daarvoor is een ontwikkeling, die kenmerkend is voor de periode tussen 1915 en 1926. Deze trend zet zich in de jaren na 1926 voort. Er verschijnt dan een groot aantal publicaties, waarin men met behulp van statistische gegevens empirisch onderzoek naar het gezin doet. Het meest kenmerkend voor de periode na 1926 is echter de opkomst van de interactionele en psycho-analytische benaderingswijze van het gezin. Binnen beide benaderingswijzen legt men de nadruk op de bestudering van het gezin als kleine groep. Hoewel Komarovsky en Waller aan dit aspect geen aandacht besteden, moet gezien alle gegevens die zij aandragen geconstateerd worden, dat de gezinssociologie zich in de jaren tussen 1926 en 1940 tot een gevestigd specialisme begint te ontwikkelen. Van ieder van de drie zojuist genoemde perioden zal, voornamelijk op basis van het artikel van Komarovsky en Waller, een beknopt overzicht van de voornaamste ontwikkelingen

op het gebied van de gezinssociologie gegeven worden. Begonnen zal worden met de periode 1895-1914).

De gezinssociologische publicaties uit deze periode kunnen in twee categorieën onderverdeeld worden. In de eerste categorie horen de publicaties thuis, waarin de oorsprong en ontwikkeling van huwelijk en gezin in de loop van de geschiedenis van de mensheid aan de orde wordt gesteld. In de tweede categorie publicaties houdt men zich bezig met de veranderingen in het gezin sinds de industriële revolutie en de uit dit veranderingsproces voortvloeiende problemen. Het gezin ziet men in deze publicaties als een institutie. Dit wil zeggen; dat men vooral geïnteresseerd is in het geheel van waarden, normen en wettelijke voorschriften, dat de verhoudingen binnen huwelijk, gezin, familie en huishouden regelt. De onderwerpen, die daarbij onder meer aan de orde komen zijn: de verhouding tussen het gezin en andere instituties in de samenleving, de verandering in de samenstelling van huishoudens, de veranderende functies van gezin en huishouden en de democratisering of individualisering van de verhoudingen tussen de gezinsleden. Een belangrijke vraag in deze historiserende institutionele beschouwingen over het gezin is, of de geconstateerde veranderingen nu als een verbetering of een vooruitgang beschouwd moeten worden. Volgens Komarovsky en Waller wordt deze vraag over het algemeen in positieve zin beantwoord. Zo wijzen zij er op, dat Bosanquet en Dealey ¹⁾ zich tot taak stellen om bij het publiek de verontrusting over de afbraak en de ondergang van huwelijk en gezin weg te nemen. Dit wil niet zeggen, dat men geen oog heeft voor de vele problemen, waarmee het gezin geconfronteerd wordt. Integendeel, deze problemen zijn juist het voornaamste onderwerp van de gezinssociologische publicaties uit deze periode. Men ziet deze problemen echter als het resultaat van de overgangsfase, waarin het gezin verkeert.

Gezien het vooruitgangsoptimisme van deze periode is het geen wonder, dat men de verwachting koestert, dat deze overgangsfase met zijn vele problemen uiteindelijk tot een sterker en in ethische zin beter gezinstype zal leiden. Welke verbeteringen men verwacht, kan afgeleid worden uit de waarden, die de auteurs van de gezinssociologische publicaties uit deze periode onderschrijven. Komarovsky en Waller noemen in hun artikel de volgende waarden: "..... duurzame monogamie, afwijzing van voorechtelijke geslachtsverkeer, het recht van het individu op geluk binnen het huwelijk, democratische verhoudingen

1) Bosanquet, H. *The Family*, 1906.

Dealey, J.Q., *The family in its sociological aspects*, 1912.

tussen de gezinsleden (emancipatie van vrouw en kinderen van het vaderlijk gezag), het saeculiere huwelijk, de gerechtvaardigheid van echtscheiding (vooral in geval van overspel), de humanitaire beginselen (zoals blijkt uit de bezorgdheid ten aanzien van armoede, slechte huisvesting, kinderarbeid en de exploitatie van vrouwelijke arbeidskrachten)" (1945, p. 444). De onderwerpen, waarvoor men zich gezien de in deze periode verschenen boeken en tijdschriftartikelen speciaal interesseert zijn: industrie-arbeid door vrouwen en kinderen, armoede, slechte huisvesting, kinderverwaarlozing, overhaaste huwelijkssluiting, echtscheiding, buitenechtelijke vruchtbaarheid, prostitutie en het streven naar emancipatie van de vrouw. Met empirisch onderzoek naar deze problemen houdt men zich niet bezig. Over het algemeen bestaan de publicaties over deze onderwerpen uit een analyse en synthese van aan allerlei bronnen ontleende gegevens. Het meliorisme van deze periode komt in de vele pleidooien voor een hervorming van de sociale wetgeving tot uitdrukking. Zo bepleit men onder andere: wettelijke bescherming van vrouwelijke arbeidskrachten, wetten op het gebied van kinderarbeid en kinderverwaarlozing, invoering van een minimum loon en verbeteringen in de wetgeving ten aanzien van huwelijk en echtscheiding.

De jaren tussen 1915 en 1926 vormen een belangrijke periode van heroriëntatie voor de Amerikaanse gezinssociologie. Het algemene streven om de sociologie tot een, zich van waarderende activiteiten onthoudende, empirische wetenschap te ontwikkelen, werkt ook door in de gezinssociologie. Onder invloed hiervan begint het waarderende en melioristische element in de beoefening van de gezinssociologie geleidelijk aan op de achtergrond te raken, terwijl het empirisch onderzoek in de publicaties uit deze periode een steeds belangrijker rol gaat spelen. Deze laatste ontwikkeling wordt voor een deel mogelijk gemaakt door het beschikbaar komen van meer gedetailleerde en uitvoeriger empirische gegevens via de administraties van de overheid en verschillende particuliere instanties. De in de publicaties uit deze periode aan de orde komende onderwerpen zijn in grote lijnen dezelfde als die welke in de jaren voor 1914 behandeld werden. Hetzelfde kan ook gezegd worden van het theoretisch perspectief, dat men in deze periode hanteert. Men blijft zich namelijk vooral voor het institutionele aspect van huwelijk en gezin interesseren. De zojuist gesignaleerde verandering in het denken over de taak en de werkwijze van de gezinssociologie is niet de enige ontwikkeling, die de periode 1915-1926 te zien geeft. In deze periode komen namelijk - zij het voorlopig nog op bescheiden schaal - enkele ontwikkelingen op gang, die in

de daarop volgende jaren een grote invloed op de Amerikaanse gezinssociologie zullen uitoefenen.

Eén van deze ontwikkelingen is, dat er onder invloed van de publicaties van Freud, Adler, Jung en Flugel¹⁾ een toenemende belangstelling voor de psychoanalytische aspecten van huwelijk en gezin ontstaat. De tweede belangrijke nieuwe ontwikkeling is het ontstaan van de interactionele benaderingswijze van het gezin. Het zijn vooral de ideeën van Cooley, Mead en Thomas, die daar een belangrijke rol bij spelen. Een belangrijk moment in de ontstaansgeschiedenis van deze benaderingswijze is de publicatie van het inmiddels klassiek geworden artikel van Burgess, dat in 1926 onder de titel "The family as a unity of interacting personalities" verschijnt. Voor de sterk op de interactionele benadering georiënteerde Komarovsky en Waller is het verschijnen van dit artikel zo'n belangrijke gebeurtenis, dat zij met dit voorval de tweede fase in de geschiedenis van de Amerikaanse gezinssociologie als afgesloten beschouwen. Bij de typering van de situatie in de gezinssociologie uit de periode 1915-26 moet nog één onderwerp behandeld worden, waar Komarovsky en Waller in hun betoog nauwelijks aandacht aan besteden. Bedoeld wordt hier het op gang komen van voorlichtings- en hervormingsactiviteiten op het gebied van sexualiteit, huwelijk en ouderschap. De initiatieven, die op dit gebied genomen worden, moeten gezien worden als een reactie op de behoefte van het publiek aan vorming en voorlichting in een situatie, waarin allerlei tot nu toe vertrouwde waarden en normen met betrekking tot sexualiteit, huwelijk en gezin ter discussie staan. De in deze periode op gang komende voorlichtings- en vormingsactiviteiten werken ook door in de wetenschappelijke publicaties uit deze jaren. Zo verschijnen in de jaren tussen 1915 en 1926 de eerste publicaties over de psychologische aspecten van sexualiteit, sexuele voorlichting en sexuele hervorming. Verder worden in deze periode aan de Amerikaanse universiteiten en colleges de eerste voorbereidingscursussen op het gebied van huwelijk en gezin gegeven. Volgens de beschouwingen over dit onderwerp is Groves één van de eersten, die een dergelijke cursus verzorgt. Groves geeft zijn eerste cursus in 1924. Vrij snel daarna publiceert hij het eerste textbook over dit onderwerp (KERCKHOFF, 1964 en LESLIE, 1964).

In de periode na 1926 ontwikkelt de gezinssociologie zich in snel tempo tot één van de belangrijkste specialismen binnen de Amerikaanse sociologie. Het doorzetten van de zich in de periode 1915-1926 aankondigende ontwikkelingen

1) Flugel's "Psycho-analytic study of the family" verschijnt in 1921.

brengt met zich mee, dat de belangstelling voor huwelijk en gezin als instituties op de achtergrond raakt. In de jaren na 1926 komt het accent op de benadering van het gezin als kleine groep te liggen. Vanuit deze benadering gaat men zich bezig houden met onderwerpen als: de ontwikkeling van de individuele persoonlijkheid, huwelijkssucces- of huwelijkswelslagen, aanpassingsproblemen binnen huwelijk of gezin en echtscheiding. Deze heroriëntatie van de gezinssociologie is een reactie op de maatschappelijke ontwikkelingen, die zich in het Amerika van de jaren 20 en 30 rond huwelijk en gezin afspelen. De vele veranderingen in huwelijk en gezin, onder meer tot uiting komend in het veranderende gedrag van jongeren in hun relaties met de andere sexe, de afwijzing van ouderlijke inmenging bij de keuze van een huwelijkspartner en het toenemend aantal echtscheidingen, doen een situatie van onzekerheid bij het publiek ontstaan. Hiervoor is er al op gewezen, dat deze situatie er toe leidt, dat een groot aantal instellingen en organisaties zich met voorlichting, vorming en hulpverlening op het gebied van huwelijk en gezin gaat bezig houden. In de jaren na 1926 maken deze organisaties en instellingen een snelle ontwikkeling door. Verder is er een toenemend aantal universiteiten en colleges, dat zijn studenten huwelijksvoorbereidingscursussen biedt van het type, dat Groves in 1924 introduceert. Uit deze cursussen ontstaat als reactie op de bij de studenten levende behoefte een nieuwe vorm van hulpverlening: de marriage counseling (LESLIE, 1964).

Binnen dit grote geheel van voorlichtende, vormende en hulpverlenende activiteiten speelt de uit de Amerikaanse middle-class afkomstige hervormingsbeweging een belangrijke rol. Deze hervormingsbeweging zet zich af tegen de heersende en traditionele opvattingen ten aanzien van sexualiteit, huwelijk en gezin. Men ziet deze opvattingen als een belemmering voor de ontwikkeling van het individu. Men streeft ernaar om deze opvattingen te vervangen door een nieuwe, rationele en geestelijke "gezonde" levensorde voor huwelijk en gezin. De concrete doeleinden, die men binnen deze hervormingsbeweging nastreeft, zijn onder meer: autonomie van het gezin ten aanzien van invloeden van buitenaf, democratische verhoudingen tussen man en vrouw en tussen ouders en kinderen, emancipatie van de vrouw en voldoende mogelijkheden voor de zelfontplooiing van ieder gezinslid. Hoewel deze hervormingsbeweging zich op de verhoudingen binnen huwelijk en gezin richt, zijn deze leefverbanden niet het eigenlijke object. Men ziet huwelijk en gezin namelijk als middelen tot het doel van het individuele geluk en succes. Bij de realisering van zijn programma richt deze hervormingsbeweging zich op het individu en probeert men dit indi-

vidu de kennis en de inzichten te verschaffen, die het voor de realisering van zijn welzijn binnen huwelijk en gezin nodig heeft. Dit individuele welzijn binnen huwelijk en gezin definieert men in termen van geluk, succes en aanpassing.

In de loop van de jaren 20 en 30 vindt dit hervormingsstreven niet alleen weerklank binnen de gezinssociologie. Ook binnen aan de gezinssociologie verwante disciplines en specialismen als de culturele anthropologie, de psychoanalyse, de klinische psychologie, de ontwikkelingspsychologie, de home-economics, het maatschappelijk werk en de marriage counseling maakt men zich klaar om vanuit eigen wetenschaps- of taakopvatting een bijdrage te leveren aan de totstandkoming van deze nieuwe rationele levensorde voor huwelijk en gezin. Het gaat in dit verband te ver om op de ontwikkelingen binnen al deze disciplines en specialismen in te gaan. Hier zal alleen de situatie in de gezinssociologie aan de orde komen. Daarbij zal allereerst een overzicht gegeven worden van de ontwikkeling van de macro-sociologische benadering van huwelijk en gezin in de jaren na 1926. Daarna zullen voor dezelfde periode de ontwikkelingen rond de kleine-groepsbenadering ofwel de interactionele benadering van het gezin aan de orde komen.

Komarovsky en Waller wijzen er in hun artikel op, dat er in de periode 1927-1945 een groot aantal gezinssociologische publicaties verschijnt, dat gebaseerd is op een analyse van statistisch materiaal. Deze ontwikkeling wordt volgens hen mogelijk gemaakt door de sterke uitbreiding en verfijning van de officiële statistieken. Ook moet er in dit verband gedacht worden aan de introductie in de sociologie van analyse-methoden die binnen de theoretische statistiek ontwikkeld zijn. De onderwerpen, die in deze publicaties aan de orde komen, liggen vooral op demografisch gebied: het dalend geboortecijfer, de stijgende nuptialiteit, de dalende huwelijksleeftijd en het hoge echtscheidingsniveau. Bij de behandeling van deze onderwerpen relateert men de onderzochte verschijnselen aan een groter of kleiner aantal onafhankelijke variabelen. Ogburn is één van degenen, die zich bijzonder intensief heeft bezig gehouden met sociologisch onderzoek op basis van statistisch materiaal. Zo publiceert hij in 1933 samen met Tibbits in de bundel "Recent social trends" een op statistisch materiaal gebaseerde beschouwing over de verandering in de functies van het gezin¹⁾. Dit artikel en een latere bijdrage van Ogburn

1) Ogburn, W.F., en C. Tibbits, "The family and its functions", p. 661-708 in: W.F. Ogburn ed., Recent Social Trends, 1933.

over hetzelfde onderwerp¹⁾ hebben tijdens de jaren 30 nooit de aandacht gekregen, die ze eigenlijk verdienen.

In het laatstbedoelde artikel onderscheidt Ogburn zeven gezinsfuncties: "... economic status giving, educational, religious, recreational, protective, and affectional" (OGBURN, 1962). Voor zes van deze zeven functies constateert hij, dat ze voor een belangrijk deel door andere eenheden in de samenleving van het gezin zijn overgenomen. Maar ook wijst hij er op, dat het gezin zijn affectieve functie en zijn betekenis als enige instelling, waarbinnen voortplanting geoorloofd is, niet verloren heeft. Ogburn verklaart deze verandering door te verwijzen naar de technologische ontwikkelingen in het recente verleden, die de verstedelijking, de industrialisatie, het modern vervoer, de massa-productie en de economische specialisatie mogelijk hebben gemaakt. Deze herverdeling van functies tussen het gezin en andere eenheden binnen de samenleving heeft volgens hem gevolgen voor de integratie-basis van het gezin. In plaats van zakelijke en materiële motieven zullen affectieve en emotionele factoren een steeds belangrijker rol gaan spelen. De hoge echtscheidingsfrequentie en de groter wordende betekenis, die men bij partnerkeuze en huwelijksluiting aan de "romantic love" hecht, moeten volgens hem aan deze functie-verschuiving worden toegeschreven (OGBURN, 1962). Met een dergelijke analyse van de veranderingen in het gezin is Ogburn zijn tijd ver vooruit. Pas wanneer in de periode na de Tweede Wereldoorlog het structureel-functionalistische zijn invloed op de gezinssociologie doet gelden, gaat men zich op ongeveer analoge manier met de veranderingen in de functies van het gezin bezig houden.

Vooralsnog blijft in de jaren twintig en dertig de meeste belangstelling uitgaan naar de interactionele benaderingswijze van het gezin. In de meeste publicaties over deze benaderingswijze wordt gewezen op de grote invloed, die Burgess met zijn al eerder genoemde artikel "The family as a unity of interacting personalities" heeft uitgeoefend. In dit artikel zet Burgess zich af tegen de tot dan toe verschenen gezinssociologische publicaties, waarin het gezin als een levenloze en abstracte eenheid behandeld wordt. Geïnspireerd door het voorbeeld van Thomas in "The Polish peasant" en beïnvloed door de ideeën van Cooley en Mead stelt hij voor om het gezin als een "eenheid van interacterende personen" te bestuderen. Op deze manier komt volgens hem tot uiting, dat het gezin een levende, veranderende en groeiende eenheid is. Hij

1) Ogburn, W.F., "The Changing Family", The Family, XIX (July, 1938), p. 139-144.

kies voor deze zienswijze, omdat volgens hem de eenheid en het voortbestaan van het gezin niet op een juridische conceptie of een contract berust, maar op de interactie tussen de individuele gezinsleden (STRYKER, 1964). Deze stellingname van Burgess impliceert, dat hij de bestudering van huwelijk en gezin als instituties als niet of nauwelijks relevant ter zijde schuift. Zijn latere publicaties geven aanleiding tot de veronderstelling, dat dit inderdaad zijn bedoeling geweest is. In deze publicaties houdt hij zich vooral bezig met interactie-processen tussen individuele gezinsleden. Aan een bestudering van de manier, waarop het gezinsgebeuren vanuit het geheel van boven-individuele waarden en normen beïnvloed wordt, komt hij nauwelijks toe.

Uit de Amerikaanse gezinssociologische activiteiten in de jaren dertig blijkt, dat het idee van Burgess om het gezin als een eenheid van interacterende personen te bestuderen, bijzonder veel navolging vindt. Voor een belangrijk deel gebeurt dit in de vorm van beschouwingen of door middel van kwalitatieve analyses van aan case-studies ontleende gegevens. In dergelijke beschouwingen en analyses komen onder meer de volgende onderwerpen aan de orde: socialisatie en de ontwikkeling van de individuele persoonlijkheid, dating en courtship, huwelijksaanpassing, echtscheiding en verweduwing. Zo verschijnt in 1938 Waller's bekende boek "The family; a dynamic interpretation". In dit boek werkt Waller de ideeën van de interactionele benaderingswijze voor de meeste van de zojuist genoemde onderwerpen verder uit. Daarbij neemt hij de door Dollard voorgestelde aanvulling op de door Burgess gegeven definitie van het gezin over. Voor Waller is het gezin een eenheid van interacterende personen, die ieder een eigen voorgeschiedenis hebben. Bij de hierboven bedoelde uitwerking van de ideeën van de interactionele benaderingswijze schaaft Waller zich aan de zijde van de voorstanders van de kwalitatieve case-study methode. De in zijn boek gepresenteerde gegevens ontleent hij aan eigen observaties en ervaringen en aan de levensgeschiedenissen van andere personen (STRYKER, 1964). Het door Waller bepleite onderzoek, waarbij de begrippen en ideeën van de interactionele benadering via de case-study methode op systematische wijze met de sociale werkelijkheid geconfronteerd worden, komt echter maar moeizaam op gang. Dit blijkt duidelijk uit de beschouwing, die Komarovsky en Waller aan de gezinssociologie uit de periode 1927-1945 wijden. Volgens beide auteurs moet dit vooral worden toegeschreven aan de problemen, die de onderzoeker bij het verzamelen van gegevens ontmoet. Daardoor is - volgens hen - de onderzoeker gedwongen om gebruik te maken van introspectie en van de levensgeschiedenissen, die studenten en andere ontwikkelde en coöpe-

tieve personen hem willen verschaffen. De consequentie van dit alles is, dat men vooral over de middle-class gezinnen geïnformeerd is en dat de kennis van bijvoorbeeld het arbeidersgezin het nodige te wensen over laat (KOMAROVSKY en WALLER, 1945, p. 451).

Het door Waller bepleite en moeizaam op gang komende puur theoretische onderzoek is echter niet het enige toepassingsgebied van de interactionele benaderingswijze. Er wordt in de loop van de jaren 30 ook heel wat onderzoek naar praktische problemen gedaan, waarvan probleemstelling en opzet duidelijk door de interactionele benaderingswijze beïnvloed zijn. Voor een deel gaat het hier om quantificerend onderzoek, waarbij de in die tijd bekende onderdelen van de survey-techniek worden gebruikt. De twee belangrijkste gebieden, waarop het door de interactionele benadering beïnvloede onderzoek zich richt, zijn de problemen rond echtscheiding, huwelijkswelslagen en partnerkeuze en de gevolgen van de economische crisis van de jaren dertig voor het gezin. Wat het laatstgenoemde onderwerp betreft komt de invloed van de interactionele benadering tot uitdrukking in de bijzondere belangstelling, die men heeft voor de manier, waarop het gezin zich aan de gevolgen van de economische crisis aanpast. Zo verschijnen er in de loop van de jaren dertig studies van Angell, Cavan & Ranck, Bakke, Morgan en Komarovsky, waarin het verloop van deze aanpassingsprocessen binnen het gezin aan de orde komt.

Ook het onderzoek naar de problemen rond partnerkeuze, huwelijksaanpassing en echtscheiding is op praktische toepassing gericht. Het is als het ware een antwoord op de vragen, die vanuit de voorlichtende, vormende en hulpverlenende praktijk op de gezinssociologie af komen. Tussen deze praktijk en de gezinssociologie bestaan nauwe contacten. Deze contacten worden in de loop van de jaren 30 geïnstitutionaliseerd door de oprichting van twee organisaties, waarbinnen onderzoekers, docenten van huwelijksvoorbereidingscursussen, marriage counselors en andere hulpverleners en voorlichters elkaar ontmoeten. Bedoeld worden "The Groves Conference on Marriage and the Family", die sinds 1934 elk jaar gehouden wordt en de "National Council on Family Relations", die in 1938 wordt opgericht. In deze laatste organisatie speelt Burgess een bijzonder actieve rol. Hij wordt de eerste editor van de door deze organisatie uitgegeven "Journal of Marriage and the Family"¹⁾ (LESLIE, 1964).

1) Later heeft de National Council on Family Relations zijn grote waardering voor de verdiensten van Burgess tot uitdrukking gebracht door de instelling van de Burgess Award. Dit is een prijs, die wordt toegekend aan degenen, die zich voor de gezinssociologie bijzonder verdienstelijk gemaakt hebben.

Het gaat in dit verband te ver om uitvoerig in te gaan op het onderzoek, dat er in de Amerikaanse gezinssociologie van de jaren dertig naar partnerkeuze, huwelijksaanpassing en echtscheiding gedaan wordt. Hier zal slechts op het empirisch onderzoek naar het thema huwelijkswelslagen worden ingegaan. De bekendste onderzoeken naar dit thema zijn die van: Burgess & Cottrell en Terman¹⁾. Aan de studie van Burgess & Cottrell ligt het idee ten grondslag, dat een succesvol of gelukkig huwelijk het resultaat is van een geslaagd aanpassingsproces. Bij dit aanpassingsproces gaat het er om, dat twee individuen - met ieder een eigen voorgeschiedenis en een eigen culturele achtergrond - hun wederzijdse rolverwachtingen op elkaar afstemmen. Burgess & Cottrell werken dit idee uit door in hun onderzoek de huwelijksatisfactie van ongeveer 500 echtparen te correleren aan factoren als: de mate van overeenstemming in culturele achtergrond, het vermogen van beide partners om bevredigende intermenselijke contacten te onderhouden, de mate van volwassenheid en stabiliteit bij beide partners, hun beider conformisme en sociabiliteit, de economische situatie sinds het begin van het huwelijk, het verloop van de kennismakings- en verlofingsperiode, de mate van instemming van de ouders met het betrokken huwelijk en het welslagen van het huwelijk van de wederzijdse ouders. Beide onderzoekers zetten deze studie op met de bedoeling de tot standkoming van huwelijken met een slechte prognose te voorkomen. Zij ontwikkelen dan ook een maatstaf om de kansen op huwelijkssucces te voorspellen. Burgess en Cottrell leggen met hun onderzoek en de daaraan ten grondslag liggende ideeën de basis voor een onderzoekstraditie, die tot in de huidige Amerikaanse gezinssociologie voortduurt (BOWERMAN, 1964). Wel vindt er in de loop van de tijd een verandering plaats van de met dit soort onderzoeken nagestreefde doeleinden. Het streven naar directe toepassing van de resultaten op individuele echtparen raakt op de achtergrond. Men gaat zich meer richten op de individuele toepassing via het aandragen van meer algemene inzichten ten behoeve van huwelijksvoorbereidingscursussen en marriage counseling (INT'T VELD-LANGEVELD, 1963, p. 24-28).

1) Burgess, E.W. en L.S. Cottrell, Predicting success or failure in marriage, 1939, New York.

Terman, L.M. (e.a.), Psychological factors in marital happiness, 1938, New York.

2.5 Gezinssociologie in Duitsland.

De ontstaansperiode van de Duitse sociologie omvat behalve de tweede helft van de 19e eeuw ook de eerste twee decennia van de 20e eeuw. In deze periode is de sociologie nog geen officieel erkende academische discipline. Na afloop van de Eerste Wereldoorlog verandert dit en komen de eerste leerstoelen in de sociologie tot stand. (VAN HOUTEN, 1970). In de ontstaansperiode van de Duitse sociologie spelen Lorenz von Stein (1815-1890), Max Weber (1864-1920), Georg Simmel (1858-1918), Ferdinand Toennies (1855-1936) en ook Karl Marx (1818-1883) een belangrijke rol. In het hoofdstuk over de 19e eeuw is niet alleen ingegaan op de ideeën van Marx, Engels en Toennies over het gezin. Ook de opvattingen van Riehl zijn de revue gepasseerd. Daarmee is echter nog geen compleet beeld gegeven van de voor de gezinssociologie relevante activiteiten uit de periode voor de Eerste Wereldoorlog. Net als in verschillende andere westerse landen zijn er ook in Duitsland allerlei particuliere personen, instellingen en kerkelijke organisaties, die zich in deze periode bezig houden met het verzamelen van empirische gegevens over het armoede vraagstuk. Daarbij speelt met name de in 1873 opgerichte Verein für Sozialpolitik een belangrijke rol. De in deze periode ondernomen sociale surveys zijn gericht op het aantonen van de noodzaak van sociale hervormingen. Eén van de onderwerpen, waar men zich speciaal mee bezig houdt, is het arbeidersbudget. Het zijn met name Engel en Schnapper-Arndt ¹⁾, die op dit gebied belangrijke activiteiten ontplooiën. In hun beider werk is de invloed van Le Play duidelijk te herkennen. Engel gaat echter onder invloed van de ideeën van Quetelet een stap verder en gebruikt de los van elkaar staande budgetstudies van Le Play en anderen om er generalisaties over het bestedingspatroon aan te ontleen. Deze werkwijze leidt in 1857 tot een publicatie, waarin hij zijn bekende wet formuleert ²⁾. In de loop van de 19e eeuw wordt de interesse voor het budget-onderzoek zo groot, dat de meeste Duitse overheidsinstanties zich aan het eind van de 19e eeuw met het publiceren van budgetstatistieken bezighouden (SCHWAEGLER, 1970).

- 1) Schnapper-Arndt, G., Fünf Dorfgemeinden auf dem Hohen Taunus, eine sozialstatistische Untersuchung über kleinbäuerntum, Hausindustrie und Volksleben, 1883.
Schnapper-Arndt, G., "Nährkele"; ein sozialstatistisches Kleingemälde aus dem schwäbischen Volksleben, in: Süddeutsche Monatshefte, 1 Jg, 5.H., 1904.
- 2) Engel, E., "Die Produktions- und Consumtionsverhältnisse des Königreichs Sachsen", in: Zeitschrift für das Büro des königlich sächsischen Ministerium des Innern, Nr. 8 und 9, 22 Nov. 1857.

Het is echter niet alleen de budget-statistiek, die in de tweede helft van de 19e eeuw tot ontwikkeling komt. Ook worden in de loop van deze periode steeds meer statistische gegevens over zelfmoord, criminaliteit, echtscheiding en buitenechtelijke vruchtbaarheid gepubliceerd. Deze gegevens worden door de beoefenaars van de "Moralstatistik" gebruikt om zich een beeld van de morele toestand van het Duitse volk te vormen. Het zijn vooral theologen en filosofen, die zich met de Moralstatistik bezig houden. Eén van de bekendste moraalstatistici uit deze periode is Alexander Von Oettingen. Aan het begin van de 20e eeuw loopt in Duitsland de belangstelling voor een dergelijk gebruik van statistische gegevens duidelijk terug. Het duurt echter tot de periode na de Eerste Wereldoorlog eer de Duitse sociologie de in het beschikbare statistische materiaal aanwezige mogelijkheden op andere wijze weet te benutten (OBER-SCHALL, 1965 en SCHWAEGLER, 1970). Een derde voor de gezinssociologie relevante activiteit uit het Duitsland van vòòr 1918 is het empirisch onderzoek naar de vrouwenarbeid. Aanvankelijk is het vooral de Verein für Sozialpolitik die zich met dit onderwerp bezig houdt. Het gezin als zodanig komt bij dit onderzoek nauwelijks aan de orde. Sinds het begin van de 20e eeuw is daar echter verandering in gekomen. Dan gaat men zich namelijk vanuit de Duitse vrouwenbeweging bezig houden met empirisch onderzoek naar de gevolgen van de arbeid door vrouwen en meisjes voor het gezin (SCHWAEGLER, 1970, p. 81-85).

In de jaren na 1918 maakt de Duitse sociologie een periode van grote bloei door. Aan deze bloeiperiode komt in 1933 door de machtsovername van de Nazi's een abrupt einde. De sociologie uit de jaren tussen 1918 en 1933 is vooral een theoretische sociologie. Voor empirisch onderzoek heeft men niet al te veel belangstelling. In de sociologie uit deze periode kunnen twee stromingen worden aangewezen. Eén van deze stromingen is de cultuur-historische sociologie. Deze stroming zet de 19e eeuwse traditie van macro-sociologische interpretaties van de geschiedenis voort. De tweede stroming is de formele sociologie. Deze sociologie richt zich op een object, dat los van zijn cultuur-historische context bestudeerd kan worden. De formele sociologie houdt zich namelijk bezig met het bestuderen van de vormen, waarin het sociale leven zich voltrekt en wordt daarom ook wel als sociale vormenleer aangeduid. In de volgende pagina's zal worden nagegaan, wat deze beide stromingen in de periode tussen beide Wereldoorlogen op het gebied van de gezinssociologie hebben opgeleverd. Daarbij zal het eerst op de formele sociologie worden ingegaan. In het Duitsland van voor de Eerste Wereldoorlog is het Georg Simmel (1858-1918), die voor het eerst het idee formuleert, dat de sociologie de

vormen van het sociale leven los van hun concrete inhoud dient te bestuderen ¹⁾. Leopold von Wiese (1876-1969) en Alfred Vierkandt (1867-1952) zetten zich aan de verdere uitwerking van dit idee. Beiden ontwikkelen een begrippen-apparaat, waarmee de veelheid aan sociale verhoudingen geënclassificeerd en geanalyseerd kan worden. Daarbij maken ze gebruik van de ideeën, die Toennies in zijn boek "Gemeinschaft und Gesellschaft" naar voren brengt (GODDIJN, THOENES, e.a., 1971). Het door Vierkandt ontwikkelde begrippen-apparaat is in zijn, voor het eerst in 1928 gepubliceerde, boek "Gesellschaftslehre" te vinden. Hieronder zal een beknopt overzicht van zijn ideeën over huwelijk en gezin gegeven worden. Daarvoor is echter eerst een aantal algemene opmerkingen over zijn sociologie-opvatting nodig.

Het is volgens Vierkandt een wezenlijk kenmerk van alle sociale verhoudingen, dat er tussen de betrokken personen een innerlijke verbondenheid bestaat. Deze verbondenheid kan volgens hem echter verschillende vormen hebben. De typen van innerlijke verbondenheid, die hij onderscheidt zijn de "persönlich-seelische Verbundenheit" en de Sinn- oder Ordnungsverbundenheit". Met behulp van deze begrippen ontwikkelt hij een classificatie van sociale verhoudingen. Daarbij zoekt hij aansluiting bij de door Toennies ontwikkelde classificatie, hoewel hij deze - zoals hieronder zal blijken - niet helemaal overneemt. Volgens Vierkandt kunnen de sociale verhoudingen verdeeld worden in "Gemeinschafts- und gemeinschaftsnähe Verhältnisse" enerzijds en "Gemeinschaftsferne Verhältnisse" anderzijds (1928, p. 17). Anders dan bij Toennies wordt volgens hem de eerstgenoemde categorie van sociale verhoudingen niet alleen door een persönlich-seelische Verbundenheit gekenmerkt. Want daarnaast kan bij deze categorie van verhoudingen volgens hem ook heel goed een "Sinn- oder Ordnungsverbundenheit" tussen de betrokken personen bestaan. De gemeinschaftsferne Verhältnisse worden volgens Vierkandt gekenmerkt door een Sinn- oder Ordnungsverbundenheit en het ontbreken van de persönlich-seelische verbondenheid (VIERKANDT, 1928, p. 208). De onder deze categorie thuis horende sociale verhoudingen komen niet overeen met die welke onder het begrip Gesellschaft van Toennies vallen. De door Toennies als gesellschaftlich bestempelde verhoudingen vormen volgens Vierkandt slechts een deel van de grote variatie in

1) Bij de uitwerking van dit idee analyseert Simmel verschillende vormen van sociale relaties. Huwelijk en gezin komen daarbij ook aan de orde. Een overzicht van Simmel's opvattingen over huwelijk en gezin geeft : A. Bevers, "Huwelijk en gezin in de sociologie van Georg Simmel", Sociale Wetenschappen, 1975, 18(3), p. 189-213.

gemeinschaftsferne verhoudingen (VIERKANDT, 1928, p. 208). Ook in zijn beschouwingen over de maatschappelijke betekenis van de beide door hem onderscheiden categorieën van sociale verhoudingen vindt Vierkandt aanknopingspunten bij de ideeën van Toennies. Historisch gezien zijn volgens Vierkandt de gemeinschaftsferne of "Gesellschaftsverhältnisse" uit de "gemeinschaftsverhältnisse" voortgekomen. In het recente verleden zijn de Gesellschaftsverhältnisse volgens hem een steeds belangrijker rol gaan spelen. Hij wijst er echter op, dat de Gemeinschaftsverhältnisse niet gemist kunnen worden. Zij zijn een noodzakelijke voorwaarde voor het bestaan van Gesellschaftsverhältnisse. De Gemeinschaftsverhältnisse zijn volgens hem onmisbaar bij het aanleren van de sociale vaardigheden, die voor het bestaan van stabiele Gesellschaftsverhältnisse nodig zijn. Want alleen binnen Gemeinschaftsverhältnisse kan de mens deze noodzakelijke sociale vaardigheden - zoals bijvoorbeeld het aanvaarden "einer festen Ordnung" - aanleren (VIERKANDT, 1928, p. 315-319).

Verderop in zijn boek past Vierkandt de door hem ontwikkelde begrippen en inzichten toe op de groep. De groep beschouwt hij als een eenheid, die alle kenmerken van de Gemeinschaftsverhältnisse in zich verenigt. De groep is voor hem een boven-individueel verschijnsel, dat tegenover de individuele leden een objectieve macht vormt. Dit is echter één kant van de medaille. Want naast het eigen leven van de groep bestaat er volgens hem ook een persoonlijk leven van de groepsleden. Het is dan ook zinvol om een onderscheid te maken tussen de persoonlijke en de groepsaangelegenheden van de samenstellende individuen. Van de eenheid van de groep moet men zich, naar Vierkandt stelt, dan ook geen overdreven voorstelling maken. Het bestaan van de groep sluit geenszins de zelfstandigheid van de leden en het optreden van individuele verschillen uit. Dit aspect is voor Vierkandt echter niet het belangrijkste, want hij besteedt de meeste aandacht aan de factoren, die het bestaan en het voortbestaan van de groep mogelijk maken (VIERKANDT, 1928, p. 320 en 338). Aan het eind van het boek analyseert hij een aantal concrete groepen, die in de samenleving een belangrijke rol spelen. Eén van deze groepen is het gezin.

In zijn beschouwing over deze groep wijst hij er op, dat het West-Europese patriarchale gezinstype sinds de laatste vijftig tot honderd jaar geleidelijk aan vervangen wordt door een ander gezinstype. Het patriarchale gezinstype, dat tot de helft van de 19e eeuw overal voorkomt, wordt gekenmerkt door de belangrijke economische en positie toekennende functies, die het voor het individu vervult. De interne verhoudingen in dit gezinstype zijn autoritair,

terwijl de betrekkingen tussen gezin en familie erg nauw zijn. In de laatste vijftig tot honderd jaar is daar weinig verandering in gekomen. Het gezin is steeds minder functies voor het individu gaan vervullen. Door deze ontwikkeling is het accent steeds meer op de persoonlijke en steeds minder op de zakelijke betekenis van het gezin voor het individu komen te liggen. Deze verandering heeft zijn consequenties voor de onderlinge verhoudingen binnen gezin en familie. Zo wijst Vierkandt op de verdwijnende familiale solidariteit, de aantasting van de gezagsvormen tussen ouders en kinderen en de toenemende klachten over het egoïsme van de kinderen. Ook het huwelijk heeft volgens hem een andere betekenis gekregen. Van een publieke en familiale zaak is het tot een zuiver persoonlijke aangelegenheid geworden. In dit verband wijst hij op de grote invloed, die de romantische opvatting van het huwelijk heeft gekregen.

Wat de verhouding tussen ouders en kinderen betreft, is de vroegere zich op de langere termijn manifesterende wederkerigheid vervangen door een asymmetrische relatie, waarin de kinderen tegenover de ouderlijke verzorging alleen maar immateriële dankbaarheid stellen. De vroegere bezitsgemeenschap tussen ouders en kinderen is vervangen door die tussen de echtgenoten. De plicht om bij vererving de kinderen boven de overblijvende echtgenoot te bevoordelen zal volgens Vierkandt dan ook moeilijk gehandhaafd kunnen worden. Doordat in het gezin het accent steeds minder op de verhouding tussen ouders en kinderen en steeds meer op de verhouding tussen de echtgenoten is komen te liggen, hebben gezin en familie hun betekenis als de generaties overspannende en overlevende eenheden steeds meer verloren (VIERKANDT, 1928, p. 447-448). Bij zijn beschouwing over het huwelijk wijst Vierkandt op de onjuiste ideeën, die volgens hem aan de romantische huwelijksopvatting ten grondslag liggen. In deze opvatting is het huwelijk een relatie, die de bevrediging van de erotische - of wel de zinnelijk-geestelijke - passie van de betrokken personen dient. Daarmee zou het huwelijk, wat zijn kwaliteit en bestaansduur betreft, afhankelijk zijn van de inhoud en de bestaansduur van deze passie bij beide echtgenoten. Vierkandt is het hier niet mee eens en wijst er op, dat de huwelijksband voor zijn voortbestaan niet alleen van individuele wensen en behoeften afhankelijk is. Zodra het huwelijk gesloten is treden er namelijk krachten in werking, die de betrokkenen onafhankelijk van hun individuele wensen en behoeften met elkaar verbinden. Het aandeel van de erotische krachten in de verbondenheid tussen de echtgenoten kan volgens hem zeer uiteenlopen. Hij introduceert daarom de begrippen "Situationsehe" en "Neigungsehe". In het eerstgenoemde type huwelijk berust de band tussen de echtgenoten vooral op factoren,

die van buiten af op hen inwerken. Bij de Neigungsehe daarentegen, berust de band tussen de echtgenoten vooral op krachten, die van binnen uit werken en is "... die Liebe die Seele der Ehe" (VIERKANDT, 1928, p. 449).

De ontwikkeling van het huwelijk tot een persoonlijke aangelegenheid, de opkomst en verbreiding van de romantische - en in wezen individualistische - huwelijksopvatting en de individualisering van de verhoudingen tussen ouders en kinderen zijn allemaal veranderingen, die Vierkandt met zorg vervullen. Deze zorg is heel begrijpelijk in het licht van zijn opvattingen over de betekenis van de Gemeinschaftsverhältnisse - en dus ook die van de gezinsverhoudingen- voor de sociale integratie en het voortbestaan van de samenleving. Hij vraagt zich dan ook af hoe een gezin, waarin de Gemeinschaftsverhältnisse een steeds minder belangrijke rol gaan spelen, de jeugd de zo dringend nodige "Gemeinschaftsgesinnung" kan bijbrengen (VIERKANDT, 1928, p. 448). In zijn later verschenen "Kleine Gesellschaftslehre" (1936) gaat Vierkandt nog wat verder op dit onderwerp in. Hij wijst er dan op, dat blijkens recent onderzoek, de ontbinding van het gezin nog niet zo ver is voortgeschreden als algemeen aangenomen wordt. De Gemeinschaftsgesinnung komt dan ook meer voor dan men over het algemeen verwacht had. Deze geruststellende onderzoeksresultaten zijn voor hem echter geen reden om de verdere uitbreiding van het individualisme niet met zorg gade te slaan en te bestrijden. Daarbij realiseert hij zich, dat het niet mogelijk zal zijn om de klok terug te draaien en naar een gezinstype te streven, waarin alle individuele belangen aan die van het geheel ondergeschikt zijn. Hij schrijft dan ook: "Wat het individualisme - ondanks de daaraan verbonden gevaren - aan verdieping van de persoonlijke relaties heeft weten te bereiken, is een goed, dat instandhouding vereist". (VIERKANDT, 1949, p.27). Het toekomstige gezin kan alleen een synthese zijn van de puur individualistische en de puur boven individuele vorm. Hoe die synthese er uit ziet, weet hij niet: "Ihre nähere Gestalt liegt im Dunkel" (VIERKANDT, 1949, p. 27).

Met de toepassing van zijn vormenleer op de recente geschiedenis van een aantal belangrijke instituties uit de samenleving van zijn tijd begeeft Vierkandt zich op een terrein, dat eigenlijk het object van de cultuur-historische sociologie is. Zoals hiervoor al vermeld is, houdt de cultuur-historische sociologie zich bezig met de ontwikkeling van macro-sociologische theorieën, die een interpretatie van de geschiedenis van de westerse samenleving geven. Langs deze weg wil de cultuur-historische sociologie een bijdrage leveren

tot de beantwoording van de sociale en politieke vragen, die uit de huidige en de in de toekomst te verwachten situatie van de westerse industriële samenleving voortvloeien. Tot vertegenwoordigers van deze cultuur-historische stroming kunnen onder meer Oppenheimer (1864-1943), Alfred Weber (1868-1957) en Freyer (1887-1969) gerekend worden. Zij ontplooiën allen een belangrijk deel van hun activiteiten in de jaren 20 en 30 (GODDIJN, THOENES, e.a., 1971). In hun publikaties maken zij onder meer gebruik van het materiaal, dat door rechtshistorici, evolutionisten en diffusionisten in de loop van de tijd is aangedragen. Veel geciteerd worden met name de publicaties van de cultureel-anthropologen Graebner en Schmidt, die allebei tot de Duitse diffusionistische school gerekend mogen worden. Verschillende cultuur-historische sociologen houden zich in hun beschouwingen ook met huwelijk en gezin bezig (SCHELSKY, 1954).

Een andere belangrijke ontwikkeling in de jaren 20 en 30 is de oprichting van het Frankfurter Institut für Sozialforschung (1923), dat zich met de bestudering van sociaal-historische vraagstukken bezig houdt. Nadat Horkheimer in 1930 de leiding van dit instituut overneemt, gaat men zich ook met empirisch onderzoek bezig houden. De sociologie, die aan dit instituut ontwikkeld wordt, is marxistisch georiënteerd. Behalve Horkheimer zijn onder meer ook Adorno, Marcuse en Mannheim aan dit instituut verbonden. Los van de Frankfurter Schule en verbonden aan de Technische Hogeschool van Brunswijk brengt Geiger een vanuit de socialistische visie geïnspireerde sociologie tot ontwikkeling (GODDIJN, THOENES, e.a., 1971, VAN HOUTEN, 1970). Alvorens op de betekenis van de Frankfurter Schule voor de gezinssociologie in te gaan zullen eerst enkele opmerkingen over de activiteiten van Geiger gemaakt worden. Geiger die aanvankelijk van de - ook door Vierkandt gehanteerde - fenomenologische methode gebruik maakt, gaat zich in de loop van zijn carrière steeds meer voor empirisch onderzoek interesseren. Bij dit empirisch onderzoek maakt hij vooral gebruik van statistisch materiaal. Met zijn empirisch onderzoek op het gebied van de buiten-echtelijkheid ¹⁾ en de intergeneratie-

1) Geiger, T., Zur Statistik der Unehelichen, in: Allgemeines Statistisches Archiv, 1918/19. S. 212-220.

Geiger, T., Das uneheliche Kind und seine Mutter im Recht des neuen Staates, 1920 (In deze publicatie onderzoekt hij in hoeverre de juridisch genoeg gelijke positie van de echtelijke en de buitenechtelijke kinderen van de man ook in de sociale positie van het buitenechtelijke kind tot uitdrukking komt.

mobiliteit ¹⁾ beweegt hij zich ook op een aantal terreinen, die voor de gezinssociologie van belang zijn.

Wat de Frankfurter Schule betreft, moet gewezen worden op het onderzoeksprogramma, dat men daar rond het thema autoriteit en gezin opzet. In dit op de ideeën van Marx en Freud geïnspireerde programma houdt men zich bezig met de betekenis van het gezin voor de ontwikkeling van de autoritaire persoonlijkheid. Dit onderwerp is volgens de Frankfurters van bijzonder belang, omdat langs deze weg zicht gekregen wordt op de krachten, die de voor hen onaanvaardbare maatschappelijke tegenstellingen binnen de westerse wereld van de jaren 20 en 30 in stand helpen houden. In verband met dit programma zetten de Frankfurters zich ook aan empirisch onderzoek naar: de mate, waarin de autoritaire houding onder arbeiders en employeés voorkomt; de in Duitsland heersende seksuele moraal; de in verschillende landen bestaande opvattingen over de gezagsverhoudingen in het gezin; de houding van de jeugd tegenover autoriteit en gezin. Door de komst van Hitler-Duitsland in 1933 blijft dit groot-scheepse onderzoeksprogramma in het begin-stadium steken. De met dit project bereikte resultaten worden in 1936 in Parijs door Horkheimer gepubliceerd onder de titel "Studien über Autorität und Familie". Dit boek is een bundeling van economische, filosofische, historische, cultureel-anthropologische, sociologische en psycho-analytische bijdragen over het thema autoriteit en gezin. Behalve de resultaten van het zojuist genoemde empirisch onderzoek, bevat deze bundel ook op literatuur-onderzoek gebaseerde beschouwingen (SCHWAEGLER, 1970, WURZBACHER, 1954).

In de eerste bijdrage aan deze bundel geeft Horkheimer het referentie-kader aan van waaruit de andere bijdragen tot stand gekomen zijn. Deze bijdrage is een aantal jaren geleden in een Nederlandse vertaling verschenen (HORKHEIMER, 1970). De nu volgende beschouwing over de ideeën van Horkheimer is op deze vertaling gebaseerd. Volgens Horkheimer moet de inrichting van de samenleving uit de verhoudingen in het economisch leven begrepen worden. Veranderingen in de samenleving en zijn instituties zijn volgens hem het resultaat van veranderingen in de productie-wijze. Het verloop van de geschiedenis ziet hij als een aaneenschakeling van tijdperken, die ieder gekenmerkt worden door de opkomst, stabilisering en ondergang van het met een bepaalde productie-wijze samenhangend samenlevingstype. Steeds zijn er volgens hem in de loop van de

1) Geiger, T., Die Schichtung des Deutschen Volkes, 1932.

geschiedenis perioden aanwijsbaar, waarin de productie-wijze, de productie-verhoudingen, de klasse-tegenstellingen en de instituties van de samenleving op elkaar zijn afgestemd. Maar daar blijft het volgens hem niet bij. De samenleving brengt in deze perioden ook een eigen type persoonlijkheid voort, dat geleerd heeft de in zijn tijd bestaande ongelijkheid te aanvaarden. Deze ongelijkheid is gebaseerd op de ongelijke verdeling van rechten en plichten, die uit de dan heersende productie-wijze en de daarbij behorende arbeidsverdeling voortvloeit. Het aanvaarden van deze ongelijkheid door de mens duidt Horkheimer aan met de term "autoriteit". Deze autoriteit behoeft volgens hem niet altijd op bot geweld, dwang of slavernij gebaseerd te zijn. De mens kan ook leren deze ongelijkheid en de daarbij behorende afhankelijkheidsrelaties uit zichzelf te aanvaarden. Bij het voortbrengen van autoriteit speelt het gezin naast instituties als de staat, de kerk en het onderwijs een bijzonder belangrijke rol.

Tegen de in de loop van de geschiedenis regelmatig terugkerende situaties, waarin de productie-wijze, de bestaande maatschappelijke verhoudingen en het persoonlijkheidstype van de mens op elkaar zijn afgestemd, heeft Horkheimer geen bezwaar. De bestaande ongelijkheid en autoriteit zijn dan in overeenstemming met de belangen van de betrokkenen. Ze dienen een rationeel doel. Dit wordt anders, wanneer de productie-wijze verandert. De bestaande ongelijkheid en autoriteit hebben dan de neiging om een eigen leven te gaan leiden en zichzelf in stand te houden. De op legitieme gronden ontstane ongelijkheid en autoriteit gaan dan een belemmering vormen voor de verdere ontwikkeling van de samenleving en de ontplooiing van de individuele mens. Dit laatste is mogelijk, omdat er in de samenleving allerlei mechanismen aanwezig zijn, die de eenmaal ontstane ongelijkheid en autoriteit in stand houden en opnieuw voortbrengen. Volgens Horkheimer zijn de in de westerse wereld van de jaren 20 en 30 bestaande maatschappelijke tegenstellingen en autoriteit niet meer in overeenstemming met de belangen van de betrokkenen. Hij wijst in dit verband op de belangrijke rol, die het patriarchale burgerlijke gezin al sinds het einde van de 19e eeuw speelt bij het in stand houden van een autoriteit, die zichzelf al lang overleefd heeft. Daarmee stelt hij - zij het uit een geheel ander gezichtspunt - hetzelfde gezinstype aan de orde als Vierkandt in zijn "grote" en "kleine" Gesellschaftslehre.

Volgens Horkheimer raakt het kind in het patriarchale burgerlijke gezin van jongs af aan vertrouwd met autoritaire verhoudingen. Het leert, dat aanvaar-

ding van gezag alleen maar voordeel op kan leveren. Het gezag van de vader in dit gezinstype is gebaseerd op zijn kostwinnerschap. De via deze rol verworven financiële macht stelt hem in staat om al dan niet de wensen van de individuele gezinsleden te honoreren. Deze macht van de man over vrouw en kinderen is echter één kant van de medaille. De andere kant van de medaille is, dat de man door zijn gevoel van verantwoordelijkheid voor vrouw en kinderen gedwongen wordt om zich aan de bestaande verhoudingen buiten het gezin aan te passen. Hierin wordt hij volgens Horkheimer door zijn vrouw aangemoedigd. Niet alleen om deze verhoudingen heeft Horkheimer bezwaar tegen het patriarchale burgerlijke gezin. Ook tegen de verdringing van de sexualiteit en erotiek in dit gezinstype heeft hij bezwaren. Deze verdringing beïnvloedt de ontwikkeling van de persoonlijkheid van het kind in ongunstige zin. Zij belemmert namelijk volgens hem de ontwikkeling van die eigenschappen, die nodig zijn voor een onafhankelijke en kritische opstelling tegenover gezag. Verder bindt deze verdringing de energie, die anders aan de individuele ontwikkeling en ontplooiing van het kind ten goede zou komen. Aan het eind van zijn betoog wijst Horkheimer er op, dat de eerste tekenen van het verval van dit gezinstype zich al aankondigen. Na het bovenstaande is het wel duidelijk, dat de visies van Horkheimer en Vierkandt op de veranderingen, die het patriarchale burgerlijke gezin in het recente verleden ondergaan heeft, lijnrecht tegenover elkaar staan. Daarmee vertolken zij twee standpunten, die ook in de publieke discussie van de jaren 20 en 30 een belangrijke rol spelen. De ene stroming ziet in het patriarchale gezin met zijn grote solidariteit tussen de leden van gezin en familie een noodzakelijke voorwaarde voor het welzijn van staat en samenleving. De andere stroming ziet in dit gezin een door de tijd achterhaalde institutie waarvan de functies veel beter door andere instellingen overgenomen kunnen worden.

Deze discussie en het gemis aan feitelijke informatie over de situatie, waarin het gezin werkelijk verkeert, is voor Alice Salomon het motief voor een onderzoeksproject, dat onder haar leiding aan de "Deutschen Akademie für soziale und pädagogische Frauenarbeit" wordt uitgevoerd. Het verzamelen van empirische gegevens over de situatie van het gezin is voor haar een onmisbare voorwaarde voor de formulering van een verantwoorde sociale en culturele politiek (WURZBACHER, 1954, p. 31). De resultaten van het onder leiding van Salomon verrichte onderzoek worden in de loop van de periode 1930-1933 in een reeks van twaalf delen gepubliceerd. Een van de bekendste publicaties uit deze reeks houdt zich bezig met de vraag in hoeverre het Duitse gezin nog een stabiele en goed

geïntegreerde eenheid is ¹⁾. Om deze vraag te beantwoorden maken Salomon en haar medewerk(st)ers gebruik van de door Le Play ontwikkelde case-study methode. De door hen gepubliceerde 182 case-studies zijn gebaseerd op materiaal, dat via participerende observatie, interviews en het natrekken van gegevens bij officiële instanties verzameld is. Bij deze case-studies gaat de interesse van de onderzoekers niet zo zeer uit naar de gegevens over het gezinsbudget. Men is er vooral op uit om zich een beeld te vormen van de verhouding tussen man en vrouw, de gang van zaken bij de opvoeding van de kinderen en de betekenis van de relatie tussen gezin en familie. Met behulp van deze gegevens proberen de opstellers van deze case-studies na te gaan in welke mate de betrokken gezinnen een geïntegreerd en stabiel geheel vormen. De mate van integratie in de door hen onderzochte gezinnen duiden zij aan met de termen "gefestigt", "gelockert" en "aufgelöst". Deze terminologie is geïnspireerd op de qualificaties, die Le Play bij zijn gezinstypologie hanteert (SCHWAEGLER, 1970, WURZBACHER, 1954).

De Deutschen Akademie für soziale und pädagogische Frauenarbeit richt zich met zijn onderzoek vooral op het toeleveren van feitelijke kennis aan het maatschappelijk werk, dat in de jaren 20 en 30 een snelle ontwikkeling doormaakt. Vanuit dit werk wordt ook een beroep gedaan op de pedagogie en de psychologie. De binnen deze disciplines opgedane ervaringen leiden geleidelijk tot een interesse voor de invloed van het gezin op de individuele problemen, waar men in de hulpverlenende praktijk mee in aanraking komt. Deze ontwikkeling komt ook tot uitdrukking in het onderzoek, dat men vanuit drie centra in het Duitse taalgebied doet. Zo wordt aan het Hamburgse Psychologisch Instituut onder leiding van William Stern en Martha Muchow onderzoek gedaan naar de invloed van de stiefmoeder op de opvoeding van de kinderen en naar de problemen van ongehuwde moeders bij de opvoeding van hun kinderen. De pedagoog Adolf Busemann houdt zich bezig met het onderzoek naar het verband tussen geboortearrangnummers van kinderen en hun schoolprestaties. Bij dit onderzoek betreft hij ook de invloed van de factor sociale status. Aan het Weense Psychologisch Instituut wordt onder leiding van Karl en Charlotte Buehler onderzoek gedaan naar de invloed van de sociale status van de ouders op het verloop van de geestelijke ontwikkeling van het kind. Verder doet men aan dit instituut met

1) *Forschungen der deutschen Akademie für soziale und pädagogische Frauenarbeit*. Berlin 1930-1933. Band I: *Das Familienleben in der Gegenwart*; 182 Familienmonographien, herausgegeben von Alice Salomon und Marie Baum unter Mitarbeit von Annemarie Niemeyer und anderen. Berlin 1930.

behulp van participerende observatie onderzoek naar de interactie-processen tussen ouders en kinderen. Ook de bekende studie van Jahoda, Lazarsfeld en Zeisel ¹⁾ naar het effect van de werkeloosheid op het dagelijkse leven en de gezinsverhoudingen in Marienthal is vanuit dit instituut gedaan. Het centrale thema van het merendeel van de hierboven genoemde psychologische en pedagogische onderzoeken is de betekenis van de interne gezinsverhoudingen en interactie-processen voor het verloop van de socialisatie en de psychologische ontwikkeling van het kind. De bij deze onderzoeken gehanteerde methoden en de ideeën, die naar voren gebracht worden, vormen even zo vele aanzetten voor de ontwikkeling van een interactionele benaderingswijze van het gezin. Jammer genoeg worden deze veelbelovende ontwikkelingen door de komst van het Derde Rijk in de kiem gesmoord (SCHWAEGLER, 1970).

1) Jahoda, M., P.F. Lazarsfeld en H. Zeisel, Die Arbeitslosen von Marienthal, 1933.

2.6 Nabeschouwing.

In de periode 1900-1940 ondergaat de onderwerpkeuze en de theoretische oriëntatie van de gezinssociologie een belangrijke verandering. De 19e eeuwse gezinssociologie houdt zich vooral bezig met de verandering in waarden, normen en rechtsregels voor de onderlinge verhoudingen binnen huwelijk, gezin, familie en huishouden. Het theoretisch perspectief van waaruit men deze materie benadert kan als historiserend en macro-sociologisch getypeerd worden. Bij de analyse van de veranderingen in de institutionele aspecten van huwelijk, gezin, familie en huishouden staan twee vragen centraal. De ene vraag heeft betrekking op de consequenties van de veranderende levensorde in deze eenheden voor de materiële en de immateriële bestaanszekerheid. De andere vraag is die naar de gevolgen van de veranderende verhoudingen in huwelijk, gezin, familie en huishouden voor de structuur van de totale samenleving. Voor de concrete sociale processen die zich in het gezin afspelen en voor de verhoudingen binnen het gezin, bezien vanuit het perspectief van de verschillende gezinsleden, heeft men in de 19e eeuwse gezinssociologie relatief weinig belangstelling. In dit laatste komt in de loop van de periode 1900-1940 duidelijk verandering. Bij het overzien van de gezinssociologische activiteiten uit deze periode blijkt, dat er een toenemende belangstelling is voor onderwerpen als: de interactie-processen tijdens verkering, verloving, huwelijk en socialisatie, de gevolgen van verhoudingen en processen binnen het gezin voor de ontwikkeling van de individuele persoonlijkheid en de positie van de vrouw binnen het gezin. Wanneer men al deze onderwerpen onder één noemer probeert te brengen, dan is het nieuwe thema van de gezinssociologie uit de periode 1900-1940 de relatie tussen het individu en het gebeuren binnen huwelijk, gezin, familie en huishouden.

Het theoretisch perspectief van waaruit men dit thema aan de orde stelt loopt nogal uiteen. In de Amerikaanse gezinssociologie past men de ideeën van het door Mead ontwikkelde symbolisch interactionisme toe. De Amerikaanse cultureel-anthropologen integreren een deel van de ideeën van Freud in hun particularistische benadering van niet-westerse samenlevingen en culturen. De Frankfurters echter, komen tot een synthese van de theorie van Freud met de opvattingen van Marx en Engels over huwelijk en gezin. Ook Vierkandt beweegt zich met zijn vormenleer op het gebied van de relatie tussen individu en gezin. Zij het, dat hij zijn opvattingen over de verhouding tussen individu en groep niet volledig voor het gezin uitwerkt. Tenslotte moeten de psychologen uit

het Duitse taalgebied genoemd worden, die bij hun gezinsonderzoek inzichten ontwikkelden, die dicht in de buurt van het symbolisch interactionisme van de Amerikaanse gezinssociologie liggen. In deze verscheidenheid van theoretische benaderingen van één en hetzelfde thema kan een zekere orde ontdekt worden. En wel, door na te gaan vanuit welke meer algemene vraagstelling men zich met de relatie tussen individu en gezin bezig houdt. Het valt dan op, dat zowel de sociologen als de cultureel-anthropologen in de Verenigde Staten dit thema aan de orde stellen met het oog op zijn implicaties voor individu en gezin. De Duitse publicaties - behalve die van de psychologen - houden zich daarentegen veel meer bezig met de algemene maatschappelijke en politieke consequenties, die er uit de relatie tussen individu en gezin kunnen worden afgeleid.

De hierboven aangeduide verschuiving in de belangstellingsrichting van de gezinssociologie in de periode 1900-1940 betekent echter niet, dat alle interesse voor de door de 19e eeuwse sociologen aangesneden thema's verdwenen is. Het is vooral de Duitse cultuur-historische sociologie, waarin men de traditie van de 19e eeuwse gezinssociologie voortzet. Ook de Britse cultureel-anthropologen handhaven een deel van de 19e eeuwse traditie. Zij blijven de instituties huwelijk, gezin, familie en huishouden in hun relatie tot het totaal van de samenleving bestuderen. Zij het, dat ze daarbij de historische dimensie buiten beschouwing laten. Verder zetten de Britse cultureel-anthropologen zich ook af tegen de werkwijze van hun 19e eeuwse voorgangers. In de Verenigde Staten komt in de periode tussen beide Wereldoorlogen de macro-sociologische analyse van huwelijk, gezin, familie en huishouden nauwelijks aan de orde. Ogburn is met zijn beschouwing over de veranderende functies van het gezin één van de weinige uitzonderingen. In hoeverre in de periode 1900-1940 de belangstelling van de sociologie voor het arbeidersgezin groter of kleiner is dan in de 19e eeuw valt moeilijk te zeggen. Wel is het zo, dat in de jaren 20 en 30 zowel in de Verenigde Staten als in Duitsland een aantal belangwekkende publicaties over het arbeidersgezin verschijnt.

De tweede belangrijke verandering, die de periode 1900-1940 te zien geeft, is de toenemende belangstelling voor empirisch onderzoek. Dit geldt zowel voor de sociologie als voor de culturele-anthropologie. In de 19e eeuw speelt empirisch onderzoek nog een ondergeschikte rol. Het merendeel van de sociologen maakt gebruik van gegevens, die aan bestaande bronnen zijn ontleend en die kwalitatief vaak het nodige te wensen overlaten. In de loop van de periode

1900-1940 gaat men het zelf verzamelen van empirische gegevens echter als essentiële voorwaarde voor de beoefening van de sociologie en de culturele anthropologie zien. De door de onderzoeker zelf verzamelde gegevens dienen uitgangspunt of toetssteen bij de theorie-vorming te zijn. Wat het onderzoek naar huwelijk, gezin, familie en huishouden betreft, is deze ontwikkeling het verst voortgeschreden in: de Britse en Amerikaanse culturele anthropologie, de Amerikaanse sociologie en het gezinsonderzoek, dat door verschillende psychologen in het Duitse taalgebied gedaan wordt. De Duitse sociologie blijft bij deze ontwikkeling duidelijk achter. Hoewel er in Duitsland het nodige empirische onderzoek gedaan wordt, blijft de theorie-vorming langs deductieve, introspectieve en/of speculatieve weg een belangrijke rol spelen. Het is in dit verband van belang om even stil te staan bij de sterk op de natuur-wetenschappen geïnspireerde sociologie-opvatting, die zich in het Amerika van de jaren 20 en 30 ontwikkelt. Volgens deze opvatting is de sociologie een wetenschap, die tot taak heeft om de wetten te achterhalen, die het menselijk gedrag beïnvloeden. Deze wetten of theorieën moeten afgeleid worden uit de resultaten van objectief empirisch onderzoek. Met objectief wordt in dit verband bedoeld, dat de resultaten van empirisch onderzoek niet beïnvloed mogen worden door de persoonlijke opvattingen, belangen en waarde-oordelen van de onderzoeker. In verband met de realisering van dit doel wordt er in de Verenigde Staten bijzonder veel aandacht besteed aan de ontwikkeling van methoden en technieken voor het empirisch onderzoek. Met de resultaten, die men daarbij bereikt, wordt in de loop van de jaren 20 en 30 de basis voor de huidige survey-techniek gelegd ¹⁾.

De vooral in de Verenigde Staten aanwezige tendens om de sociologie tot een wetenschap te maken, die zijn theorieën op de resultaten van objectief empirisch onderzoek baseert, gaat samen met een verandering in de opvattingen over de rol van de socioloog bij het beantwoorden van sociale en politieke vragen. Voor het merendeel van de 19e eeuwse sociologen is de wetenschappelijke en de waarderende benadering van dergelijke vragen nog één geheel. In de periode 1900-1940 begint de opvatting veld te winnen, dat de socioloog zich bij de analyse van maatschappelijke problemen moet beperken tot het aan-

1) De survey-techniek, die in de periode na de Tweede Wereldoorlog in Europa wordt "geïmporteerd" is geen puur Amerikaans product. Verschillende naar de Verenigde Staten uitgeweken Europeanen als Lazarsfeld, Jahoda, Zeisel en Adorno hebben in de periode tijdens en na de Tweede Wereldoorlog een aantal belangrijke bijdragen aan de ontwikkeling van de survey-techniek geleverd.

dragen van op objectieve empirische gegevens gebaseerde kennis en inzichten. Het doen van waarderende uitspraken en het ontwikkelen van hervormingsvoorstellen wordt niet meer tot zijn taak gerekend. In de loop van de jaren 20 en 30 heeft deze opvatting een grote invloed op de Amerikaanse gezinssociologie gekregen. In de Duitse gezinssociologie daarentegen blijft het waarderende en moraliserende element nog een belangrijke rol spelen. De onderzoeken van Alice Salomon en haar medewerk(st)ers en die van de eerder genoemde Duitse psychologen vormen echter een eerste aanzet in de richting van een waarden-vrije en empirische gezinssociologie.

De ontwikkeling van de gezinssociologie in de richting van een waarden-vrije empirische wetenschap gaat samen met een toenemende belangstelling binnen de samenleving voor handelend optreden met betrekking tot de concrete sociale en politieke problemen rond huwelijk en gezin. Deze toenemende belangstelling komt zowel tot uiting in het beleid van de overheid als in de opkomst en/of sterke groei van allerlei particuliere instanties, die zich via voorlichting, vorming en hulpverlening met huwelijk en gezin bezig houden. Zoals hiervoor gebleken is, geven met name de Verenigde Staten in dit opzicht een spectaculaire ontwikkeling te zien. Er wordt daar vanuit allerlei in de praktijk werkzame instanties en organisaties in toenemende mate een beroep gedaan op de gezinssociologie. Aan deze situatie heeft de Amerikaanse gezinssociologie zijn snelle groei en ontwikkeling tijdens de jaren 20 en 30 te danken. Deze wisselwerking tussen theorie en praktijk geeft aanleiding tot het ontstaan van een arbeidsverdeling. Binnen deze arbeidsverdeling vervult de socioloog de rol van toeleveraar van op objectieve empirische gegevens gebaseerde kennis en inzichten. De beslissing over de praktische consequenties, die uit zijn onderzoeksresultaten getrokken moeten worden, laat hij aan zijn tegenspelers over. Binnen de Duitse gezinssociologie is deze ontwikkeling in de periode 1900-1940 nog maar in het begin stadium. Het merendeel van de sociologen, dat zich met huwelijk en gezin bezig houdt, trekt door het combineren van een wetenschappelijke en waarderende benadering van de werkelijkheid openlijk partij in het publieke en politieke debat over deze instituties. Het onderzoek, dat aan de Deutschen Akademie für soziale und pädagogische Frauenarbeit en de Hamburgse en Weense psychologische instituten gedaan wordt, vormt de eerste aanzet in de richting van een op praktische toepassing gerichte waarden-vrije gezinssociologie. Door de komst van het Nazi-régime wordt deze ontwikkeling echter in de kiem gesmoord.

In het nu volgende gedeelte van deze paragraaf zal worden nagegaan welke waarden-oriëntaties er tegen het einde van de periode 1900-1940 binnen de gezins-sociologie te onderscheiden zijn. Voor de sociologen, die in hun publicaties de waarderende en de wetenschappelijke benadering van de werkelijkheid met elkaar combineren, is deze vraag betrekkelijk eenvoudig te beantwoorden. De door hen naar voren gebrachte waarderende uitspraken en/of hervormingsvoorstellen bieden een uitstekend uitgangspunt. Dit uitgangspunt ontbreekt echter bij de sociologen, die zich in hun werk tot het standpunt van de waarden-vrijheid bekennen. Wil men toch zicht krijgen op hun waarden-oriëntatie, dan zal er een andere weg bewandeld moeten worden. Bij het zoeken naar die weg biedt het onderscheid, dat Weber in zijn beschouwing over de waarden-vrijheid tussen "Wertung" en "Wertbeziehung" maakt, een aanknopingspunt. Voor Weber betekent waarden-vrijheid, dat de onderzoeker zich in zijn werk van Wertung onthoudt. Er is volgens hem sprake van Wertung, wanneer bij een onderzoek de verzameling, de analyse of de presentatie van gegevens door het waarderende standpunt van de onderzoeker beïnvloedt wordt. Het waarderende standpunt van de onderzoeker ten opzichte van zijn object duidt Weber met de term Wertbeziehung aan. Met het afwijzen van Wertung wil Weber echter geenszins de Wertbeziehung van de onderzoeker volledig uit de sociologie-beoefening bannen. Voor deze Wertbeziehung is volgens hem wel degelijk plaats, maar dan in de fase, waarin de probleemstelling van een onderzoek geformuleerd wordt.

De formulering van de probleemstelling is een belangrijke fase in de procedure van een onderzoek. In deze fase staat de onderzoeker voor de taak om uit de beschikbare mogelijkheden die probleemstelling te kiezen, die hij het meest belangrijk vindt. Met de keuze van één bepaalde probleemstelling geeft de onderzoeker te kennen, dat de door hem nagestreefde kennis van meer belang is dan de kennis, die via een andere probleemstelling verworven zou kunnen worden. Dit is een oordeel, waaraan morele en politieke consequenties verbonden zijn. Er wordt de samenleving nl. een bepaald soort kennis in het vooruitzicht gesteld, terwijl tegelijkertijd de kans op anderssoortige kennis en inzicht onbenut blijft. Met dit selectief toeleveren van kennis beïnvloedt de onderzoeker de maatschappelijke discussie over sociale en politieke vragen. Het optreden van dit effect is onafhankelijk van de motieven, die de onderzoeker bij de formulering van zijn probleemstelling hanteert. Het treedt op ongeacht het feit of de Wertbeziehung van de onderzoeker al dan niet bewust in het geding wordt gebracht. De keuze voor één bepaalde probleemstelling kan dan ook opgevat worden als een selectieve reactie van de onderzoeker op de politieke

en/of morele vragen van zijn tijd, die al dan niet bewust vanuit zijn Wert-beziehung tot stand gekomen is. En daarmee is naast de waarderende uitspraken en hervormingsvoorstellen een tweede aanknopingspunt gevonden voor het achterhalen van de waarden, waarop de beoefening van de sociologie zich richt. Voor de volgens het principe van de waarden-vrijheid opererende socioloog is dit zelfs het enige aanknopingspunt.

Om te achterhalen, welke waarden-oriëntaties er aan het eind van de periode 1900-1940 een belangrijke rol in de gezinssociologie spelen, zal dan ook niet alleen op waarderende stellingnamen, maar ook op de morele en politieke implicaties van de gekozen onderzoeksthema's gelet worden. Daarbij zal de vraag in het midden blijven of deze implicaties al dan niet bewust zijn nagestreefd. Bij de beoordeling van de gekozen onderzoeksthema's op hun politieke en morele effect zal niet alleen op de gekozen onderwerpen, maar ook op de gehanteerde theoretische benaderingswijzen gelet worden. Voor een dergelijke beoordeling is een overzicht nodig van de veranderingen, die huwelijk en gezin in de periode 1900-1940 te zien geven. Aan het maken van zo'n overzicht is echter een probleem verbonden. Voor dit overzicht is men namelijk voor een belangrijk deel aangewezen op literatuur, die men tegelijkertijd op zijn waarderende implicaties wil beoordelen. Hiervoor is geconstateerd, dat er in de negentiende eeuw naast de oude en vertrouwde verhoudingen van het agrarisch-ambachtelijk gezin een nieuw gezinstype ontstaat. In vergelijking met het agrarisch-ambachtelijk gezin wordt dit nieuwe gezinstype gekenmerkt door een relatief geïndividualiseerde positie ten opzichte van de familie, terwijl de interne gezinsverhoudingen meer ruimte openlaten voor de realisering van individuele wensen en verlangens. De opkomst van dit nieuwe gezinstype komt onder meer tot uitdrukking in de veranderende wetgeving ten aanzien van huwelijk en gezin en in de klachten over de verminderende familiale solidariteit en de ondermijning van het vaderlijk gezag. In de gezinssociologische literatuur, die op de ontwikkelingen in de periode 1900-1940 betrekking heeft en voor een belangrijk deel ook uit deze periode afkomstig is, worden deze veranderingen ook geconstateerd. Maar daar blijft het niet bij. Men signaleert in deze literatuur nog een aantal andere ontwikkelingen. De voornaamste van deze ontwikkelingen zullen hieronder beknopt worden weergegeven:

- 1) De overheveling van allerlei functies van het gezin naar andere eenheden in de samenleving waardoor binnen het gezin het accent steeds meer op de voortplantings-, opvoedings- en koesteringsfunctie komt te liggen.
- 2) Streven naar emancipatie van de vrouw binnen en buiten het gezin.

- 3) Democratisering van de verhoudingen tussen ouders en kinderen, grotere aandacht voor doeleinden en methoden bij de opvoeding van kinderen, tegenstellingen tussen invloeden die jongeren thuis, op school en in hun peer-group ondergaan.
- 4) De opkomst van sexuele hervormingsbewegingen, die zich tegen de geldende restrictieve sexuele moraal afzetten. Een toenemende verbreiding van het gebruik van anti-conceptionele middelen en methoden.
- 5) Een dalende huwelijksvruchtbaarheid.
- 6) Een toenemend aantal echtscheidingen.
- 7) Persoonlijke en affectieve motieven gaan ten opzichte van zakelijke en familiale overwegingen een belangrijkere rol bij de keuze van een huwelijks-partner spelen. Ouderlijke inmenging bij de partnerkeuze wordt steeds meer afgewezen.

Al deze veranderingen wettigen de conclusie, dat het in de 19e eeuw begonnen afbraakproces van de oude vertrouwde verhoudingen in huwelijk en gezin zich in de loop van de periode 1900-1940 voortzet. In plaats daarvan ontstaat een nieuwe levensorde voor huwelijk en gezin, die in grote lijnen de kenmerken vertoont van het modern-westers gezinstype. Dit veranderingsproces voltrekt zich niet geruisloos. Naast allerlei gevoelens van onbehagen en onzekerheid bij de betrokkenen ontstaan er ook aanpassingsproblemen, spanningen en conflicten in de verhoudingen tussen het gezin en allerlei eenheden als de familie, de buurt, de kerk en de school. Verder vinden deze veranderingen hun neerslag in meer algemene en principiële discussies, waarin kerken, politieke partijen en allerlei sociale bewegingen een rol spelen. In welke volgorde en in welk tempo de levensorde voor de verschillende aspecten van huwelijk en gezin verandert, is op basis van de beschikbare literatuur over de periode 1900-1940 niet na te gaan. Evenmin wordt het duidelijk in welke mate de verschillende bevolkingsgroepen bij dit veranderingsproces betrokken worden. Wat de situatie van het arbeidersgezin betreft, moet geconstateerd worden, dat er in de loop van de periode 1900-1940 onder invloed van de veranderende politieke verhoudingen en de activiteiten van de arbeidersbeweging een aantal belangrijke verbeteringen gerealiseerd wordt. In hoeverre deze lotsverbetering er toe leidt, dat de zich ontwikkelende nieuwe levensorde ten aanzien van huwelijk en gezin ook een inspirerend en een reëel Leitbild voor de arbeidersbevolking wordt, blijft een open vraag. Wel kan geconstateerd worden, dat in de loop van de periode 1900-1940 niet alleen de kerken en particuliere organisaties, maar ook de overheid zich in toenemende mate met de actuele noden

van deze bevolkingsgroep gaan bezig houden. Deze ontwikkeling wordt met name door de economische crisis versneld.

Omdat er een belangrijk verschil bestaat tussen de opstelling van de Duitse en de Amerikaanse gezinssociologie tegenover de hierboven globaal aangeduide veranderingen, zal de situatie in beide landen hier afzonderlijk worden behandeld. In de periode voor de Eerste Wereldoorlog stelt de meerderheid van de Amerikaanse sociologen zich positief op tegenover de nieuwe verhoudingen in huwelijk en gezin en probeert men de verontrusting bij het publiek over de vele veranderingen weg te nemen. Verder houden de eerste Amerikaanse sociologen zich intensief bezig met de gevolgen van industrialisatie en urbanisatie voor de situatie van het arbeidersgezin. Daarbij beperkt men zich niet alleen tot een analyse en beschrijving van de aangetroffen situatie. Men houdt zich in zijn publicaties ook bezig met de ontwikkeling van hervormingsvoorstellen. Dit hervormingsstreven of meliorisme richt zich vooral op een herziening van de wetgeving en op de beïnvloeding en verbetering van de individuele mens. Qua inhoud en richting wordt het door humanitaire waarden bepaald. In de periode na de Eerste Wereldoorlog distancieert men zich binnen de gezinssociologie van het meliorisme van de pioniers en concentreert men zich op het verzamelen van empirisch gefundeerde inzichten, die stof tot discussie en beleidsvorming moeten zijn. Het materiaal, dat de Amerikaanse gezinssociologie aandraagt, is echter voor-geselecteerd. Behalve met op statistisch materiaal gebaseerd demografisch onderzoek, houdt de Amerikaanse gezinssociologie zich vooral bezig met theorie-vorming en veldonderzoek ten aanzien van het gezin als kleine groep.

Het feit dat de Amerikaanse gezinssociologie zich distancieert van onderzoek naar de institutionele aspecten van huwelijk en gezin, geeft aanleiding tot de veronderstelling, dat men een discussie over de wenselijkheid van het zich ontwikkelende nieuwe gezinsmodel niet relevant vindt. Uit de grote belangstelling voor de factoren, die individueel geluk, succes en aanpassing beïnvloeden, kan worden afgeleid dat men zich vooral voor het optimaal functioneren van het individu binnen het nieuwe en geïndividualiseerde gezin wil inzetten. De grote aandacht voor de invloed van individuele factoren en de relatief geringe aandacht voor de betekenis van meer algemene structurele factoren wijst er op, dat men dit optimaal functioneren vooral via beïnvloeding op het individuele niveau verwacht te bereiken. Deze selectieve perceptie van de situatie van het Amerikaanse gezin komt niet in een sociaal isolement

tot stand. Hij is het product van een wisselwerking tussen de gezinssociologie en allerlei instellingen en organisaties, die zich via voorlichting, vorming en individuele hulpverlening met huwelijk en gezin bezig houden. De bij deze wisselwerking betrokkenen komen via de oprichting van de National Council on Family Relations en de Groves Conferences tot een institutionalisering van hun contacten op nationaal niveau. De vraag, voor welke bevolkingsgroepen de activiteiten van de Amerikaanse gezinssociologie nu van belang zijn, kan alleen veronderstellenderwijs beantwoord worden. De dominerende positie van de hervormingsgezinde Amerikaanse middle class in de organisaties en instellingen, waarop deze gezinssociologie zich richt en de geringe aandacht, die deze gezinssociologie voor de specifieke situatie van het arbeidersgezin heeft, doen vermoeden, dat men zich vooral richt op de problematiek van de middenlagen van de Amerikaanse samenleving. Een meer systematische interesse voor het arbeidersgezin komt pas onder invloed van de economische crisis tot stand.

In tegenstelling tot de Verenigde Staten blijft in de Duitse gezinssociologie het waarderende en moraliserende element een belangrijke rol spelen. Ook komen er in de Duitse gezinssociologie andere aspecten van huwelijk en gezin aan de orde. De wenselijkheid van de veranderingen, die huwelijk en gezin ondergaan, blijft een belangrijk thema. Ook de specifieke situatie van het arbeidersgezin krijgt in de Duitse sociologie en psychologie relatief veel aandacht. Het is opvallend, dat de Duitse gezinssociologie zich kritischer opstelt tegenover veranderingen in huwelijk en gezin dan de Amerikaanse sociologie. In deze kritiek zijn twee duidelijke stromingen te onderkennen. Horkheimer is de exponent van de stroming, die het geïndividualiseerde gezin critiseert om de bijdrage, die het aan de instandhouding van een voor hem niet acceptabele sociale orde levert. Vierkant daarentegen critiseert de individualisering van de verhoudingen binnen huwelijk en gezin vanwege de er uit voortvloeiende potentiële bedreiging van de integratie van de samenleving. Wat verder opvalt is dat de discussie binnen de Duitse gezinssociologie zich op een algemeen en principieel niveau beweegt. Voor de concrete problemen op het niveau van de relaties tussen het gezin en andere instituties heeft men weinig belangstelling. Behalve voor de algemene politieke meningsvorming zijn er van deze gezinssociologie geen direct toepasbare resultaten te verwachten. Ongetwijfeld hangt dit nauw samen met het feit, dat in Duitsland de praktische bemoeienis met huwelijk en gezin nog niet zo'n hoge vlucht heeft genomen als in de Verenigde Staten. Voor zover die bemoeienis er wel is, vindt die ook weerklank in een aantal op praktische toepassing gerichte onderzoeksprojecten.

3. De gezinssociologie in de periode 1945-1968

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk en het daarop volgende zal een overzicht gegeven worden van de ontwikkelingen in de gezinssociologie in de periode 1945-1968. Vergeleken met de jaren voor de Tweede Wereldoorlog maakt de gezinssociologie in deze periode een snelle ontwikkeling door. Deze ontwikkeling komt niet alleen tot uitdrukking in de enorme snelle toename van het aantal publicaties, maar ook in de toename van het aantal landen, waar men zich regelmatig met gezinssociologisch onderzoek bezig houdt. In paragraaf 3.2 zal met behulp van kwantitatieve gegevens worden nagegaan, hoe het in de perioden vóór en na 1945 gesteld is met de belangstelling voor gezinssociologie. Het zal dan blijken, dat - gemeten aan het aantal verschenen publicaties - de Amerikaanse gezinssociologie in de periode na de Tweede Wereldoorlog internationaal gezien een dominerende positie inneemt. Naar aanleiding hiervan kan men zich afvragen, of dit kwantitatieve overwicht ook samengaat met een dominerende invloed op de richting, waarin de gezinssociologie in andere landen zich ontwikkelt. Het is deze vraag, die in dit hoofdstuk en het daarop volgende aan de orde zal komen. De internationale ontwikkelingen in de belangstellingsrichting en de werkwijze van het na-oorlogse gezinsonderzoek zullen in dit hoofdstuk aan de orde komen. Het volgende hoofdstuk zal aan de theoretische ontwikkelingen gewijd zijn.

De behandeling van bovengenoemde onderwerpen zal worden voorafgegaan door een beschouwing over de wetenschapsopvatting, die sinds het begin van de jaren 50 een grote invloed op de Amerikaanse gezinssociologie uitoefent (paragraaf 3.3). Vanaf het begin van de jaren 50 begint men namelijk in de Amerikaanse gezinssociologie steeds meer de nadruk te leggen op het belang van theorievorming. Voor een deel kan deze ontwikkeling als een reactie beschouwd worden op de nogal eenzijdige belangstelling, die men tijdens de jaren 20, 30 en 40 heeft voor de ontwikkeling en de toepassing van de methoden van het kwantitatief empirisch onderzoek. De toenemende belangstelling vanaf het begin van de jaren 50 voor theorievorming betekent echter geen afscheid van de onderzoeks-

technische verworvenheden uit de voorafgaande decennia. Integendeel, men probeert de methoden en technieken van het quantificerende empirisch onderzoek zoveel mogelijk in dienst van de theorie-vorming te stellen. Maar daar blijft het niet bij, want men probeert ook de resultaten van het vele reeds verrichte empirisch onderzoek als uitgangspunt voor theorievorming te gebruiken. In verband hiermee ontplooit men, zoals uit paragraaf 3.3 zal blijken, in de loop van de jaren 50 en 60 een groot aantal bibliografische, inventariserende en synthetiserende activiteiten.

Eén van de Amerikaanse gezinssociologen, die op dit gebied een bijzondere actieve rol speelt, is Reuben Hill. Hij is niet alleen de initiatiefnemer van de "Inventory of research in marriage and family behaviour" maar ook de auteur van een aantal belangwekkende publicaties over de ontwikkeling van de gezinssociologie. Eén van deze publicaties is het zogenaamde eerste internationale trend-rapport (HILL, 1958). Dit rapport bevat een bibliografie van de gezinssociologische publicaties, die gedurende de periode 1945-1956 in een groot aantal landen verschenen zijn. Deze bibliografie wordt voorafgegaan door een uitvoerige beschouwing over de ontwikkelingen, die de gezinssociologie in deze landen gedurende de jaren 1945 tot en met 1956 te zien geeft. In deze beschouwing wordt zowel aandacht besteed aan de onderwerpen, waar men zich mee bezig houdt, als aan de binnen de gezinssociologie gehanteerde onderzoeksmethoden en theoretische benaderingswijzen. Voor de periode 1957-1968 is door John Mogey ook een dergelijk trendrapport gepubliceerd (MOGEY, 1971). De opzet van deze beide rapporten zal in paragraaf 3.4 uitvoerig aan de orde komen. Dankzij deze rapporten is het mogelijk om enig zicht te krijgen op de stortvloed van gezinssociologische publicaties, die er in de periode 1945-1968 verschenen is. In paragraaf 3.5 zal op basis van deze rapporten een beeld gegeven worden van de richting, waarin de belangstelling van het gezinsonderzoek zich ontwikkeld heeft. Daarbij zal met name worden ingegaan op de vraag in hoeverre de ontwikkeling in de Verenigde Staten overeen komt met die in andere landen. Hetzelfde gezichtspunt zal ook in paragraaf 3.6 worden ingenomen. Maar dan zal het vooral gaan om de ontwikkeling van de bij het gezinsonderzoek gehanteerde methoden en technieken.

3.2 Een kwantitatief beeld van de belangstelling voor gezinssociologie in de perioden vóór en na 1945

Tot nu toe is in deze beschouwing over de ontwikkeling van de gezinssociologie een impressionistische werkwijze gevolgd. De in beide voorafgaande hoofdstukken getrokken conclusies over de veranderingen in de belangstellingsrichting, de theoretische oriëntatie en de werkwijze van de gezinssociologie zijn gebaseerd op impressies, die bij literatuur-onderzoek zijn opgedaan. De bij dit onderzoek betrokken literatuur bestaat vooral uit: publicaties over de geschiedenis van de sociologie in het algemeen, enkele beschouwingen over de geschiedenis van de gezinssociologie en een aantal gezinssociologische publicaties uit de door beide vorige hoofdstukken bestreken periode. Systematisch verzamelde kwantitatieve gegevens, waar de langs deze weg opgedane indrukken op hun werkelijkheidsgehalte getoetst kunnen worden, zijn wat de periode vóór 1945 betreft niet beschikbaar. Eén van de weinige uitzonderingen op deze regel is de door Joan Aldous en Reuben Hill in 1967 gepubliceerde "International bibliography of research in marriage and the family, 1900-1964". In de inleiding op deze bibliografie wordt namelijk een aantal kwantitatieve gegevens over de gezinssociologische publicaties uit de periode 1900-1964 gepresenteerd. De in deze bibliografie opgenomen publicaties bestaan zowel uit theoretische beschouwingen over huwelijk en gezin als uit verslagen van empirisch onderzoek. Het gaat hierbij niet alleen om sociologische, maar ook om cultureel-anthropologische publicaties. Beschouwingen waarin alleen de vraag aan de orde komt, hoe huwelijk, gezin, familie en huishouden zouden moeten zijn, hebben de samenstellers van deze bibliografie buiten beschouwing gelaten. In hoeverre de door Aldous en Hill samengestelde bibliografie volledig is, kan moeilijk worden nagegaan. Gezien de grondigheid, waarmee de samenstellers te werk zijn gegaan, mag echter worden aangenomen, dat er een redelijk volledig overzicht van de in de periode 1900-1964 verschenen gezinssociologische publicaties in te vinden is. Naar alle waarschijnlijkheid geldt het voorgaande in mindere mate voor de laatste jaren uit de door deze bibliografie bestreken periode. Dit, omdat er nu eenmaal de nodige tijd verloren gaat voor een eenmaal verschenen publicatie in de bestaande bibliografische systemen geregistreerd wordt.

In tabel 1 zijn de gezinssociologische publicaties uit deze bibliografie ingedeeld naar de taal, waarin ze zijn geschreven en naar de periode van verschijnen. Uit deze tabel blijkt, dat een relatief klein deel van alle publi-

caties uit de periode vóór 1945 afkomstig is. Voor alle publicaties samen gaat het ongeveer om 21 %. De opsplitsing van deze publicaties naar de taal, waarin ze zijn geschreven, biedt enig zicht op de geografische differentiatie in de belangstelling voor gezinssociologie. Bijna 95 % van alle publicaties uit de periode vóór 1945 is in het Engels geschreven. Het merendeel van deze Engelse publicaties is afkomstig uit de Amerikaanse en Britse culturele anthropologie en de Amerikaanse gezinssociologie. Hoe in de jaren vóór 1945 de verhouding is tussen het aantal Amerikaanse en Britse publicaties kan uit de door Aldous en Hill verstrekte gegevens niet worden opgemaakt. Over de herkomst van de niet in het Engels geschreven publicaties uit de periode vóór 1945 valt op basis van de gegevens van Aldous en Hill wat meer te zeggen. Van de niet in het Engels geschreven publicaties uit deze periode is een belangrijk deel (38 %) in het Duits verschenen. Van de overige door Aldous en Hill onderscheiden talen vallen met name het Frans (18 %), Chinees (10 %), Japans (8 %) en Nederlands (6 %) op door hun relatief grote aandeel in het aantal niet-Engelse publicaties uit de periode vóór 1945 (ALDOUS en HILL, 1967, p. 7, tabel 3). Bovenstaande cijfers rechtvaardigen de conclusie, dat er in de periode vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog maar een klein aantal landen is, waar men zich regelmatig met gezinssociologie bezig houdt. Behalve de Verenigde Staten en Engeland, die dan samen het merendeel van de publicaties voor hun rekening nemen, moet voor deze periode ook Duitsland tot de belangrijke centra van gezinssociologische activiteit gerekend worden.

Tabel 1. De publicaties uit de "International bibliography of research in marriage and the family, 1900-1964", naar periode van verschijnen en taal.

periode:	Engels		Niet-Engels		Totaal		Aandeel niet-Engels in totaal
	N	%	N	%	N	%	%
vóór 1940	1.910	16.9	136	8.7	2.046	15.9	6.6
1940-1944	679	6.0	15	1.0	694	5.4	2.2
vóór 1945	2.589	22.9	151	9.7	2.740	21.3	5.5
1945-1949	954	8.4	73	4.7	1.027	8.0	7.1
1950-1954	1.657	14.7	318	20.4	1.975	15.4	16.1
1955-1959	2.635	23.4	574	36.9	3.209	25.0	17.9
1960-1964	3.459	30.6	440	28.3	3.899	30.3	11.3
totaal	11.294	100.0	1.556	100.0	12.850	100.0	12.1

Bron: Aldous, J. en R. Hill, 1967, p. 7, tabel 2.

Wat ook uit tabel 1 valt af te lezen, is de enorm snelle toename van de be-

langstelling voor gezinssociologie in de periode na de Tweede Wereldoorlog. Hoe snel deze belangstelling is toegenomen, wordt treffend geïllustreerd door het feit, dat meer dan 50 % van alle publicaties uit tabel 1 in de periode 1955-1964 verschenen is. Dit geldt zowel voor de Engelse als de niet in het Engels geschreven publicaties. Voor beide categorieën publicaties blijkt deze toename een vrij regelmatig verloop te hebben. Alleen de verhouding tussen het aantal publicaties in de periode 1955-1959 en de periode 1960-1964 valt wat uit de toon. Dit geldt vooral voor de niet in het Engels geschreven publicaties. Het absolute aantal van deze publicaties is kleiner geworden. Dit geldt niet voor de Engelse publicaties, waarvoor alleen een vertraging van het groeitempo valt te constateren. Of het hier gaat om een verandering in de belangstelling voor gezinssociologie, dan wel om een vertraagd doorstromen van bibliografische informatie, kan pas worden uitgemaakt, wanneer er gegevens over een langere periode zijn. De vele problemen, die MOGEY gehad heeft bij het verzamelen van de gegevens voor zijn trendrapport, ondersteunen de laatste veronderstelling (1971, p. 6).

Wat ook uit tabel 1 blijkt, is het verschil in het tempo, waarmee het aantal Engelse en niet-Engels publicaties in de loop van de periode na de Tweede Wereldoorlog is toegenomen. Voor de niet-Engelse publicaties ligt dit tempo veel hoger. Dit komt onder meer tot uitdrukking in de toename van het aandeel van de niet-Engelse publicaties in het totaal. In de periode 1945-1949 is het percentage niet-Engelse publicaties nog 7. In de periode 1955-1959 maken deze publicaties echter 18 % van het totaal uit. De periode 1960-1964 geeft een daling van dit aandeel tot 11 % te zien. Ook nu is het mogelijk om dit totaal-beeld enigermate te differentiëren. Wat de Engelse publicaties uit de naoorlogse periode betreft, kan gesteld worden, dat het overgrote deel van Amerikaanse origine is¹⁾. De andere talen dan het Engels geven in de periode na de Tweede Wereldoorlog zonder uitzondering een toenemend aantal publicaties te zien. Het tempo van deze toename loopt blijkens de door Aldous en Hill verstrekte gegevens sterk uiteen. Hierdoor ondergaat de verdeling van het aantal gezinssociologische publicaties over de verschillende talen een belangrijke verandering. Het gaat in dit verband te ver om op alle details in te gaan. Er wordt daarom volstaan met het noemen van het aandeel van de vijf belangrijkste talen in het totale aantal niet-Engelse publicaties uit de periode 1954-1964: Japans (33 %), Frans (29 %), Spaans (8 %), Duits (7 %)

1) Volgens de trend-rapporten van Hill (1958) en Mogey (1971) zijn er in de periode 1945-1968 ongeveer 9000 Amerikaanse gezinssociologische publicaties verschenen.

en Russisch (6 %). In dit geheel neemt Nederland met 3 % een zesde plaats in (ALDOUS en HILL, 1967, p. 7 tabel 3). Daarmee zijn in de periode na de Tweede Wereldoorlog een aantal belangrijke verschuivingen opgetreden in de geografische spreiding van de gezinssociologische activiteit. Van de drie vooroorlogse centra hebben alleen de Verenigde Staten hun dominerende positie behouden. Van de ook al voor de Tweede Wereldoorlog belangrijke talen hebben vooral het Japans en het Frans een enorm snelle toename van het aantal publicaties te zien gegeven. Het Spaans en het Russisch zijn twee nieuwe talen, waarin een belangrijk deel van de gezinssociologische publicaties verschijnt.

De hierboven gepresenteerde gegevens wettigen de conclusie, dat in de periode na de Tweede Wereldoorlog de gezinssociologie een aangelegenheid geworden is, waar een toenemend aantal landen bij betrokken is. Ondanks deze internationale verbreiding van de gezinssociologie blijven de Verenigde Staten, geme-ten aan het aantal publicaties, een dominerende positie behouden. In de nu volgende paragrafen en in het volgende hoofdstuk zal worden nagegaan, of dit kwantitatieve overwicht ook met een inhoudelijk overwicht samengaat. Daartoe zullen de ontwikkelingen binnen de Amerikaanse gezinssociologie in de periode 1945-1968 vergeleken worden met die in de rest van de wereld.

3.3 De wetenschapsopvatting van de Amerikaanse gezinssociologie in de jaren 50 en 60

In het vorige hoofdstuk is gebleken, dat er in de loop van de jaren 20 en 30 binnen de Amerikaanse sociologie een nieuwe wetenschapsopvatting ontstaat. Men gaat de sociologie zien als een waardenvrije wetenschap, die zijn theorieën aan de hand van de resultaten van empirisch onderzoek ontwikkelt. Bij het in praktijk brengen van deze nieuwe wetenschapsopvatting houdt men zich vooral bezig met de ontwikkeling van methoden en technieken, die het doen van objectief empirisch onderzoek mogelijk maken. Over de daarbij te volgen weg blijkt er een verschil van mening te bestaan tussen de voorstanders van de kwalitatieve case-study methode en de voorstanders van een quantificerende werkwijze. De voorstanders van laatstgenoemde werkwijze slagen er in de loop van de jaren 20 en 30 in om een aantal belangrijke fundamenteën voor de ontwikkeling van de survey-techniek te leggen. Door de grote aandacht, die men in deze periode voor het objectiveren en het empiriseren van de sociologie heeft, raakt de belangstelling voor de theorie-vorming wat op de achtergrond. Gedurende de jaren 40 en 50 komt daar echter duidelijk verandering in. Deze jaren geven namelijk niet alleen belangrijke activiteiten op theoretisch gebied te zien (de introductie van het structureel-functionalisme), maar men houdt zich ook intensief bezig met de vraag op welke manier de sociologie de kloof tussen theorie en empirie zou kunnen overbruggen. Wat deze vraag betreft levert de verdere ontwikkeling van de methoden en technieken van het sociale onderzoek een aantal belangwekkende resultaten op. Men houdt zich gedurende de jaren 40 en 50 namelijk niet alleen bezig met de verdere ontwikkeling van de technieken voor de verzameling en analyse van kwantitatieve empirische gegevens, maar men ontwikkelt ook de inzichten, die nodig zijn om deze technieken dienstbaar te maken aan de toetsing van theoretische inzichten.

Deze ontwikkeling heeft ook zijn consequenties voor de gang van zaken in het gezinsonderzoek. In de jaren 20 en 30 gaat het er vooral om, dat dit onderzoek op een methodisch en technisch verantwoorde wijze gedaan wordt. Voor de theoretische relevantie van dit onderzoek heeft men minder belangstelling. Vanaf het begin van de jaren 50 komt hier duidelijk verandering in en gaat men binnen de gezinssociologie steeds meer de nadruk leggen op het belang van theorievorming. Het type theorie, dat men daarbij nastreeft, komt in grote lijnen overeen met dat van de natuurwetenschappen¹⁾. De door de Amerikaanse

1) zie noot 1 op blz. 111

gezinssociologie nagestreefde theorie bestaat uit een stelsel van altijd en overal geldige causale uitspraken over huwelijk en gezin. Deze causale uitspraken zullen de gezinssocioloog in staat stellen om voorspellingen te doen en daarmee een bijdrage te leveren aan de beheersing van de werkelijkheid. De hiervoor gesignaleerde toename van de belangstelling voor theorie-vorming werkt door in de eisen, die men vanaf het begin van de jaren 50 aan het gezinsonderzoek gaat stellen. Men gaat er namelijk steeds meer toe over om het verrichte (en te verrichten) gezinsonderzoek niet alleen op zijn methodische en onderzoekstechnische aspecten te waarderen, maar ook op de bijdrage, die het aan de theorie-vorming levert. Met het oog op deze theorie-vorming ontstaat een stelsel van criteria, waar de opzet van ieder onderzoek - ideaal gesproken - aan zou moeten voldoen. Hieronder zullen de belangrijkste criteria uit dit stelsel worden opgesomd:

1. Met het oog op theorie-vorming moet een onderzoek niet alleen met een duidelijk geformuleerde probleemstelling beginnen, maar bij voorkeur ook met één of meer expliciete hypothesen.
 2. Aangezien theorie-vorming een cumulatief proces is, moet bij de formulering van probleemstelling en hypothesen zoveel mogelijk rekening gehouden worden met de resultaten van het tot nu toe verrichte onderzoek.
 3. Omdat het uiteindelijke doel van theorie-vorming bestaat uit het formuleren van universeel geldige uitspraken, is het belangrijk, dat het onderzoek zich op een zo groot mogelijk aantal uiteenlopende situaties richt.
 4. Daar het achterhalen van causale relaties het uiteindelijk doel van iedere onderzoeksactiviteit is, moeten de opzet van een onderzoek en de daarbij gebruikte analyse-technieken zo gekozen worden, dat bij de toetsing van hypothesen schijn-verbanden en interveniërende factoren onder controle gehouden worden.
 5. Aangezien de toetsing van hypothesen objectieve, valide, betrouwbare en nauwkeurige metingen veronderstelt, is de verdere ontwikkeling van waarnemingsmethoden en instrumenten voor de onderzoeker een opgave van blijvend belang.
 6. Tenslotte zal de onderzoeker niet alleen verantwoording moeten afleggen
- 1) Dit betekent echter geenszins, dat men ervan uitgaat, dat er geen wezenlijk verschil tussen het object van de sociologie en dat van de natuurwetenschappen bestaat. Dit verschil moet vooral gezocht worden bij de intentionaliteit van het menselijk handelen. Men beschouwt dit verschil echter niet als een afdoende reden om zich bij de bepaling van het doel en de werkwijze van het sociologisch onderzoek niet aan de gang van zaken bij de natuurwetenschappen te refereren.

over de manier waarop hij tot de resultaten van zijn empirisch onderzoek gekomen is. Hij zal ook moeten nagaan, welke theoretische consequenties er uit zijn empirische generalisaties kunnen worden afgeleid.

De toenemende belangstelling voor theorievorming werkt niet alleen door in de eisen, die men aan het te verrichten onderzoek stelt. De Amerikaanse gezinssociologie uit de jaren 50 en 60 ontplooit ook een groot aantal activiteiten, die erop gericht zijn om de resultaten van het vele reeds gedane empirisch onderzoek aan de theorievorming dienstbaar te maken. Zo wordt er om de toegankelijkheid van dit onderzoek te verbeteren een grote bibliografische activiteit ontplooid. Verder verschijnen er in de periode na 1950 ieder jaar één of meer artikelen in de sociologische tijdschriften, waarin de ontwikkeling van het gezinssociologisch onderzoek beschreven en meer of minder kritisch geëvalueerd wordt. Daarbij worden zowel onderzoekstechnische als theoretische criteria gehanteerd. Ook worden er verschillende pogingen ondernomen om de resultaten van het vele verrichte onderzoek te inventariseren en tot een theoretische synthese te brengen. Reuben Hill duidt deze bibliografische, inventariserende, synthetiserende en evaluerende activiteiten met de term "perspective taking" aan. Het gaat hier te ver om een opsomming te geven van de vele publicaties, die dit perspective taking heeft opgeleverd. Voor een overzicht daarvan wordt verwezen naar het hoofdstuk, dat Christensen in zijn handboek aan de geschiedenis van de gezinssociologie wijdt (CHRISTENSEN, 1964). Wel dient hier gewag te worden gemaakt van de meest spectaculaire onderneming op dit gebied. Bedoeld wordt hier de onder leiding van Reuben Hill tot stand gekomen "Inventory of research in marriage and family behaviour". Dit project is opgezet met de bedoeling om tot een systematische inventarisatie van al het sinds 1900 verrichte gezinssociologische onderzoek te komen.

In een artikel in "Marriage and Family Living" lichten Hill en zijn medewerkers de opzet van deze ambitieuze onderneming toe (HILL, KATZ, e.a., 1957). Blijkens dit artikel is het voor de verdere ontwikkeling van de gezinssociologie van groot belang dat de vele en moeilijk toegankelijke resultaten van het in de loop van de tijd verrichte empirisch onderzoek op één punt bijeen gebracht worden. In navolging van Merton spreken Hill en de zijnen in dit verband van "codification". Daarmee bedoelen zij: "... het ordelijk en compact bijeen brengen van de in het verleden opgedane ervaringen met onderzoeksprocedures, onderzoeksresultaten en theoretische ontwikkelingen" (HILL, KATZ e.a., 1957, p. 89). De voornaamste doeleinden, die Hill en de zijnen met hun

codificerende arbeid in het kader van de Inventory nastreven, omschrijven zij als volgt:

1. Een inventarisatie van de onderwerpen, waar gezinsonderzoekers zich in de loop van de tijd mee hebben bezig gehouden.
2. Een classificatie en samenvatting van de ten aanzien van deze onderwerpen bereikte onderzoeksresultaten.
3. Een identificatie van de theoretische gezichtspunten, die door de verschillende onderzoekers gehanteerd zijn.
4. Het isoleren van de begrippen-apparaten, die bij de onder 3. bedoelde theoretische gezichtspunten thuis horen.
5. Voor zover dit mogelijk is, een samenvoeging van de hierboven bedoelde onderzoeksresultaten tot een stelsel van onderling samenhangende hypothesen en beweringen (HILL, KATZ, e.a., 1957, p. 89).

Om deze doeleinden te realiseren, zetten Hill en zijn medewerkers zich aan de samenstelling van een bibliografie, die alle sinds 1900 verschenen gezinssociologische publicaties omvat. Op de langs deze weg geïnventariseerde publicaties willen zij de survey-techniek toepassen. Daartoe ontwikkelen zij een vragenlijst, die voor ieder van deze publicaties beantwoord moet worden. In deze lijst komen onder meer de volgende onderwerpen aan de orde: onderzocht onderwerp, gehanteerde theoretische begrippen, de onderzochte hypothesen, de populatie waar het onderzoek zich op richt, de bij de materiaal-verzameling en analyse gehanteerde methoden en technieken, de onderzoeksresultaten en het gehanteerde theoretische gezichtspunt (HILL, KATZ, e.a., 1957, p. 90). Aangezien de ontwikkeling van één gezinssociologische theorie het uiteindelijke doel van het Inventory is, vormt het indentificeren van de verschillende bij het gezinsonderzoek gehanteerde gezichtspunten één van de voornaamste opgaven voor Hill en zijn medewerkers. De gegevens over de onderzochte populatie en de gebruikte onderzoeksprocedure zijn hoofdzakelijk van belang om de bruikbaarheid van de verzamelde onderzoeksresultaten voor systematische theorieconstructie te beoordelen. Inmiddels heeft deze zo ambitieus opgezette onderneming een aantal belangrijke resultaten opgeleverd. Eén van de producten is de in 1967 door Aldous en Hill gepubliceerde "International bibliography of research in marriage and the family, 1900-1964". Het tweede belangrijke product van deze onderneming is het zo langzamerhand klassiek geworden artikel dat Hill en Hansen in 1960 publiceren over de in de gezinssociologie gangbare theoretische benaderingswijzen (HILL en HANSEN, 1960). Met de in dit artikel gepubliceerde ideeën hebben Hill en Hansen, zowel binnen als buiten de Vere-

nigde Staten, de stoot gegeven tot een hele serie publicaties over dit thema.

Wat de systematische theorie-constructie betreft, levert de Inventory minder spectaculaire resultaten op. Zo publiceren Katz en Hill in 1958 een artikel, waarin met behulp van gegevens uit de Inventory een "middle range theory" geconstrueerd wordt over de relatie tussen ruimtelijke nabijheid en de keuze van een huwelijkspartner (KATZ en HILL, 1958). Tegenover dit resultaat staat echter wel het feit, dat tal van anderen sinds het eind van de jaren 50 boeken of artikelen publiceren, waarin voor verschillende thema's uit de gezins-sociologie de resultaten van het tot dan toe verrichte onderzoek worden samengevat. Voor een overzicht van dit soort publicaties wordt verwezen naar een artikel van Hill over de ontwikkelingen in de gezinssociologische theorie tijdens de jaren 50 en 60 (HILL, 1966) en de verschillende artikelen in de door Broderick uitgegeven bundel over de Amerikaanse gezinssociologie uit de jaren 60 (BRODERICK, 1971). De meest uitgebreide samenvattingen van de resultaten van empirisch onderzoek naar huwelijk en gezin dienen hier echter wel vermeld te worden. Zo is Christensen's "Handbook of marriage and the family" (1964) een bundeling van bijdragen van verschillende auteurs, die ieder voor één onderdeel van de gezinssociologie de resultaten van het tot nu toe verrichte onderzoek samenvatten. De door Broderick uitgegeven bundel "A decade of family research and action" (1971) zou men als een supplement op dit handboek kunnen zien, dat voor een aantal terreinen de meest recente ontwikkelingen samenvat. Van geheel andere aard is het boek van Goode, Hopkins en McClure, waar in de vorm van beweringen de resultaten van een groot aantal empirische onderzoekingen bijeen worden gebracht¹⁾.

1) Goode, W.J., E. Hopkins en H.M. McClure, Social systems and family patterns; a propositional inventory, 1971, Indianapolis.

3.4 De internationale trend-rapporten van Reuben Hill en John Mogeey.

Een nevenproduct, dat in verband met de activiteiten voor de Inventory of research in marriage and family tot stand komt, is het door Hill in 1958 gepubliceerde internationale trendrapport (HILL, 1958). Dit onder auspiciën van de International Sociological Association tot stand gekomen rapport bevat een bibliografie van gezinssociologische publicaties, die in de periode 1945-1956 verschenen zijn. Deze bibliografie wordt echter vooraf gegaan door een beschouwing over de ontwikkeling van het gezinssociologisch onderzoek in deze periode. Het bibliografische gedeelte bevat de titels van in 30 verschillende landen verschenen publicaties. De beschouwing van Hill over de ontwikkeling van het gezinssociologisch onderzoek in de periode 1945-1956 heeft betrekking op de situatie in de Verenigde Staten, een 10-tal West-Europese landen, India en Japan. Deze beschouwing is voornamelijk gebaseerd op systematische uittreksels van de belangrijkste gezinssociologische publicaties uit de betrokken 13 landen. Voor de vervaardiging van deze systematische uittreksels is gebruik gemaakt van een vragenlijst, die qua opzet overeen komt met die welke voor de Inventory of research in marriage and family behaviour gebruikt wordt. Het trend-rapport van Hill is een grootscheepse internationale onderneming geweest, waaraan gezinssociologen uit een groot aantal landen via het verzamelen van bibliografische gegevens en het maken van systematische uittreksels hun medewerking hebben verleend. Inmiddels is over de periode 1957-1968 een tweede internationaal trend-rapport verschenen. Dit door John Mogeey opgestelde rapport komt qua opzet en organisatie van de voorbereidende werkzaamheden in grote lijnen overeen met dat van Hill (MOGEY, 1971).

Dankzij deze twee internationale trend-rapporten en de activiteiten rond de Inventory of research in marriage and family behaviour is het mogelijk om op een aantal belangrijke onderdelen de ontwikkelingen in de Amerikaanse gezinssociologie te vergelijken met die in andere landen. In de volgende paragrafen zal op basis van deze trend-rapporten een overzicht gegeven worden van de ontwikkelingen in de Verenigde Staten en andere landen ten aanzien van:

- 1) De onderwerpen, die bij het gezinssociologisch onderzoek aan de orde komen.
- 2) De bij het empirisch onderzoek naar huwelijk en gezin gehanteerde methoden en technieken.

In het volgende hoofdstuk zal op basis van het bekende artikel van Hill en Hansen over de theoretische benaderingswijzen van het gezin en de naar aanleiding van dit artikel verschenen literatuur een beeld gegeven worden van

de theoretische ontwikkelingen binnen de gezinssociologie in de Verenigde Staten en de rest van de wereld. Het zal daarbij blijken, dat door leemten in de beschikbare informatie de situatie in de Verenigde Staten het duidelijkst uit de verf komt.

In tabel 2 zijn de door HILL (1958) en MOGEY (1971) achterhaalde titels van gezinssociologische publicaties ingedeeld naar geografisch gebied. De in deze tabel verwerkte publicaties zijn of theoretische beschouwingen, of bevatten de resultaten van empirisch onderzoek. Voor de goede orde zij verder vermeld, dat alleen publicaties, waarin het gezin als institutie of groep dan wel het individu in zijn rol van gezinslid object van studie is, als gezinssociologische publicaties beschouwd zijn. Daarmee blijft het merendeel van de psychologische, ontwikkelings-psychologische en psycho-analytische publicaties buiten beschouwing. De reden hiervoor is, dat in dergelijke publicaties het individu als zodanig en niet het individu als gezinslid object van onderzoek is. Ook economische studies van het gezin en budget-onderzoekingen zijn buiten beschouwing gelaten, wanneer ze niet gebruikt worden om er conclusies over het gezin als geheel aan te ontleen. Verder moet opgemerkt worden, dat noch Hill noch Mogey met hun gegevens alle gezinssociologische publicaties uit de periode 1945-1968 bestrijken. Maar dit maakt deze gegevens niet ongeschikt om er enkele globale conclusies over de geografische spreiding van de beoefening van de gezinssociologie op te baseren ¹⁾.

In grote lijnen levert tabel 2 hetzelfde beeld op als tabel 1. Wat allereerst opvalt is de sterke toename van het aantal gezinssociologische publicaties in de na-oorlogse periode. Bij de interpretatie van deze cijfers moet echter wel bedacht worden dat een groot deel van deze publicaties uit tijdschrift-artikelen bestaat. Dit geldt in het bijzonder voor de Verenigde Staten, waar gedurende de hele periode 1945-1968 het aandeel van de tijdschrift-artikelen rond de 85 à 90% ligt (HILL, 1958, p.4. MOGEY, 1969, p. 227). Voor de overige door Hill en Mogey onderscheiden gebieden ligt de situatie wat anders. Dit geldt vooral voor de periode 1945-1956; het aandeel van de tijdschrift-artikelen in alle publicaties beweegt zich dan in de buurt van de 30 à 40%. In de periode 1957-1968 komt daar duidelijk verandering in en is het percentage

1) Aldous en Hill tellen in hun in 1967 gepubliceerde bibliografie voor de periode 1945-1956 ongeveer 4200 publicaties (Aldous en Hill, 1967, p. 7, tab. 2). Mogey (1971, p. 6) wijst zelf op de onvolledigheid van zijn gegevens voor: India, Z.O. Azië, sommige delen van Afrika en enkele landen in Europa.

tijdschrift-artikelen ongeveer 60. Daarbij valt het op, dat vooral in Rusland, Oost, West en Zuid-Europa relatief veel publicaties in boekvorm verschijnen (MOGEY, 1971, p. 25).

Tabel 2. De door Hill en Mogey getelde gezinssociologische publicaties naar geografisch gebied.

Gebied:	Hill (1945-1956)		Mogey (1957-1968)	
	N	%	N	%
Verenigde Staten	1.404	64.8	7.555	78.3
West-Europa	511	23.6	202	2.1
Noord-Europa	75	3.5	127	1.3
Japan	63	2.9	425	4.4
Zuid-Europa	24	1.1	120	1.2
Azië (excl. Japan)	20	0.9	488	5.1
Oost-Europa	-	-	151	1.6
Rusland	-	-	106	1.1
Latijns-Amerika	-	-	172	1.8
Canada	-	-	50	0.5
Australië-Nieuw Zeeland	-	-	57	0.6
Afrika	-	-	192	2.0
Overig	70	3.2	-	-
totaal	2.167	100	9.645	100

Bronnen: HILL, 1958 en MOGEY, 1971.

Ook ten aanzien van de geografische spreiding van de beoefening van de gezins-sociologie levert tabel 2 een beeld op, dat consistent is met de aan het begin van deze paragraaf geschetste situatie. In de door Hill bestreken periode zijn de Verenigde Staten, West- en Noord-Europa, Japan en India de gebieden, waar gezien het aantal publicaties, regelmatig onderzoek naar huwelijk en gezin wordt gedaan.¹⁾ In de periode 1957-1968 breidt het aantal gebieden, waar met een zekere regelmaat gezinsonderzoek gedaan wordt, zich sterk uit. Met name het aantal publicaties, dat betrekking heeft op de Oostblok-landen, grote delen van Azië, Afrika en Latijns-Amerika trekt de aandacht²⁾.

- 1) Wat uit deze cijfers niet blijkt, is dat in de Verenigde Staten de gezins-sociologie gemeten aan de belangstellingsrichting van het sociologisch onderzoek in het algemeen gedurende de na-oorlogse periode één van de belangrijkste specialismen is (Christensen, 1964, p. 14).
- 2) Het achterblijven van de cijfers voor Noord- en West-Europa bij de algemene trend van het toenemend aantal publicaties moet naar alle waarschijnlijkheid aan de onvolledigheid van de gegevens uit deze gebieden worden toegeschreven.

Voor Azië, Afrika en Latijns-Amerika moeten deze gegevens met grote voorzichtigheid geïnterpreteerd worden. Er kunnen namelijk niet zonder meer conclusies uit getrokken worden over de in deze gebieden bestaande intellectuele tradities. Dit omdat Mogey in tegenstelling tot Hill, de door hem aangetroffen publicaties niet indeelt naar het land van verschijnen, maar naar het land waar ze betrekking op hebben. Gezien de grote activiteit van Europese en Amerikaanse cultureel-anthropologen in deze gebieden en gezien de vrij grote belangstelling van Amerikaanse sociologen voor veldonderzoek in dezelfde gebieden kan door deze manier van indelen een vertekend beeld van de werkelijke situatie ontstaan.

Zoals hiervoor vermeld baseren Hill en Mogey hun beschouwingen over de ontwikkeling van de gezinssociologie voornamelijk op een analyse van de systematische uittreksels, die door onderzoekers uit de betrokken landen gemaakt zijn. De gegevens uit tabel 2 bieden een uitstekende achtergrond voor het beantwoorden van de vraag in hoeverre zij met de analyse van deze uittreksels tot een representatief beeld kunnen komen van gezinsonderzoek in de periode 1945-1968. Wat de door Hill gebruikte systematische uittreksels betreft, moet geconstateerd worden, dat ze betrekking hebben op al die landen, waar men zich gezien het aantal verschenen publicaties regelmatig met gezinsonderzoek bezig houdt ¹⁾. Maar tegelijkertijd moet ook geconstateerd worden, dat deze systematische uittreksels slechts betrekking hebben op een deel van de in die landen verschenen gezinssociologische publicaties. Voor enkele landen - waaronder de Verenigde Staten - gaat het daarbij om een representatieve steekproef uit alle verschenen publicaties. Voor het merendeel van de overige landen hebben de door Hill gebruikte systematische uittreksels echter alleen op de meest belangrijke publicaties betrekking. Dit doet echter geen afbreuk aan de mogelijkheid om zich ook voor de laatstbedoelde landen een beeld te vormen van de voornaamste ontwikkelingen, die de gezinssociologie daar te zien geeft. Zij het dat dit beeld door de gevolgde selectie-procedure wat rooskleurig uitvalt. Het trend-rapport van Mogey gaat alleen over de ontwikkelingen in de gezinssociologie buiten de Verenigde Staten. Waar mogelijk vergelijkt hij zijn resultaten met de situatie in de Amerikaanse gezinssociologie, waaraan hij een aparte publicatie heeft gewijd (MOGEY, 1969). Laatst-

1) Ter illustratie wordt van de betrokken landen hier het aantal in de periode 1945-1956 verschenen publicaties genoemd: Frankrijk (255), België (91), Duitsland (77), Japan (63), Nederland (61), Engeland (51), Italië (24), India (20), Oostenrijk (14), Zwitserland (13), Zweden (12) en Finland (12).

genoemde publicatie is gebaseerd op de analyse van systematische uittreksels van een steekproef uit alle in de periode 1957-1967 verschenen Amerikaanse gezinssociologische publicaties. Het materiaal, dat Mogey voor de landen buiten de Verenigde Staten verzameld heeft, vertoont echter een aantal tekortkomingen, die enerzijds uit de ambitieuze opzet van het project en anderzijds uit de grote aan internationale samenwerking verbonden coördinatie-problemen voortvloeien. Hiervoor is al geconstateerd, dat de bibliografische informatie voor India, Z.O.-Azië, sommige delen van Afrika en enkele landen in Europa onvolledig is. Daar staat echter tegenover, dat de door Mogey verzamelde systematische uittreksels op de belangrijkste punten van redelijke kwaliteit zijn en betrekking hebben op bijna alle publicaties, die er in zijn bibliografie te vinden zijn (MOGEY, 1971, p. 11, 12).

3.5 De ontwikkeling van de belangstellingsrichting van de Amerikaanse gezins-sociologie vergeleken met die in andere landen

Na deze poging om enig zicht te krijgen op de representativiteit van de door Hill en Mogey gebruikte systematische uittreksels voor de in de periode 1945-1968 verschenen publicaties, zal hieronder een beknopt overzicht gegeven worden van de resultaten, die de analyse van deze uittreksels heeft opgeleverd. Het eerste onderwerp, dat daarbij aan de orde komt, is de ontwikkeling van de belangstellingsrichting van het gezinssociologisch onderzoek. Tabel 3 geeft hier een uitstekend overzicht van. In deze tabel zijn alle ten behoeve van de trend-rapporten van Hill en Mogey geannoteerde publicaties ingedeeld naar onderwerp, periode van verschijnen en geografische herkomst. Alvorens op de gegevens in deze tabel in te gaan zal eerst een toelichting gegeven worden op de verschillende categorieën, die Hill en Mogey bij hun indeling op onderwerp gehanteerd hebben:

1. Macroscopische studies.

Onder deze categorie vallen studies van huwelijk en gezin als institutie of sociaal sub-systeem binnen het grotere geheel van de samenleving. Ook publicaties over de invloed van veranderingsprocessen als industrialisatie, urbanisatie, saecularisatie en individualisering op huwelijk en gezin. Hetzelfde geldt voor historische en cultureel-anthropologische studies over huwelijk en gezin.

2. Gezin en andere sociale eenheden.

Deze categorie omvat publicaties over de wisselwerking tussen het gezin en eenheden binnen de samenleving als buurt, school, werk en overheidsinstanties.

3. Gezin als kleine groep.

Tot deze categorie horen onder andere publicaties over de relaties en interactie-processen binnen het gezin, machtsverhoudingen, besluitvormingsprocessen, taakverdeling en fasen van de gezinscyclus.

4. Huwelijk en voortplanting.

In deze categorie horen studies over: het ontwikkelingsproces tussen de eerste sexuele verkenningen en het sluiten van een huwelijk, partnerkeuze, huwelijksaanpassing, echtscheiding, huwelijksvruchtbaarheid, geboortenregeling en sexueel gedrag voor, tijdens en buiten het huwelijk.

5. Gezinnen met problemen.

De onder deze categorie thuishorende publicaties gaan over probleemgezinnen en gezinnen in bijzondere stress situaties als: criminaliteit, alco-

holmisbruik, werkeloosheid en ziekte.

6. Toepassingsgebieden.

In deze categorie horen publicaties over voorlichting en vorming ten behoeve van huwelijk en ouderschap, marriage-counselling, gezinstherapie en geestelijke en fysieke gezondheidszorg.

7. Hulpmiddelen bij onderzoek.

In deze categorie zijn bibliografieën, kritische analyses en overzichten van de bestaande literatuur en beschouwingen over de methodiek van het gezinsonderzoek ondergebracht.

Deze indeling vertoont duidelijk de sporen van zijn Amerikaanse herkomst. Hij komt in grote lijnen overeen met de manier, waarop veel Amerikaanse gezinssociologische textbooks zijn ingedeeld. Verder verwijst deze indeling op onderwerp tot op zekere hoogte naar een aantal theoretische benaderingswijzen, die in de gezinssociologie onderscheiden kunnen worden. Aangezien deze benaderingswijzen in het volgende hoofdstuk uitvoerig aan de orde komen, wordt hier volstaan met het aanduiden van deze relatie. Het behoeft hier geen betoog, dat de macroscopische studies zich uitstekend lenen voor het hanteren van institutionele of structureel-functionele benaderingswijzen. Hetzelfde geldt tot op grote hoogte ook voor de thema's, die bij de categorie "gezin en andere sociale eenheden" aan de orde komen. Het gaat hier om een thematiek, die sterk verwant is aan die van de macroscopische studies, namelijk de wisselwerking tussen het gezin en een aantal instituties of sub-systemen binnen het grotere geheel van de samenleving. Het verschil tussen beide categorieën ligt vooral bij de omvang van het terrein, dat bestreken wordt. De studies uit de categorie gezin en andere sociale eenheden beperken zich meestal tot de relatie tussen het gezin of één of twee andere instituties. Deze beperking vergemakkelijkt bovendien het doen van empirisch onderzoek. Voor de publicaties, die onder de categorieën: "gezin als kleine groep" en "huwelijk en voortplanting" vallen is de verhouding tussen onderwerp en theoretische benaderingswijze niet zo vanzelfsprekend. De onderwerpen uit deze categorieën kunnen zowel vanuit de institutionele en structureel-functionele benaderingswijze als vanuit de interactionele en de gezinsfase-benadering bestudeerd worden. Hetzelfde geldt in principe ook voor onderwerpen uit de categorie "gezinnen met problemen". Binnen de Amerikaanse gezinssociologie bestaat echter een zekere voorkeur voor het gebruik van de interactionele en de gezinsfase-benadering bij het bestuderen van onderwerpen uit deze drie categorieën. Zij het, dat daarbij voor de meer demografi-

sche thema's een uitzondering gemaakt moet worden. Publicaties uit de categorie "toepassingsgebieden" lenen zich bijzonder goed voor het gebruik van de interactionele en de gezinsfase-benadering. Voor de categorie "hulpmiddelen bij onderzoek" kan er geen specifieke benaderingswijze genoemd worden.

Tabel 3. De ten behoeve van de trend-rapporten van Hill en Mogey geannoteerde publicaties naar onderwerp, periode van verschijnen en geografische herkomst.

	Verenigde Staten			Rest wereld		
	1945-56	1957-62	1963-67	1945-56	1957-63	1963-68
Onderwerp:						
Macroscopische studies	3	6	4	26	47	41
Gezin en andere sociale eenheden	8	20	15	15	16	18
Gezin als kleine groep	39	30	41	28	14	15
Huwelijk en voortplanting	42	16	16	17	13	16
Gezinnen met problemen	1	15	15	3	5	5
Toepassingsgebieden	1	4	4	9	0	1
Hulpmiddelen bij onderzoek	6	7	4	2	3	3
Totaal	100	98	99	100	98	99
N	199	394	316	561	447	791

Bron: Mogey, 1971, p. 35, tabel 11.

Na deze uitvoerige beschouwing over de door Hill en Mogey gebruikte indeling op onderwerp, zal nu worden ingegaan op de gegevens, die tabel 3 te bieden heeft. Eén van de eerste dingen, die opvalt, is de grote belangstelling binnen de Amerikaanse gezinssociologie voor onderwerpen rond het thema gezin als kleine groep. Dit komt het duidelijkst tot uiting in de cijfers voor de periode 1945-1956. Daarbij gaat het niet alleen om het grote aantal publicaties in de categorie gezin als kleine groep. Ook het grote aantal publicaties in de nauw verwante categorie huwelijk en voortplanting is in dit verband veelzeggend. Blijkens de gegevens van Hill gaat het merendeel van deze publicaties over: Huwelijkssucces, echtscheiding, partnerkeuze, verkering en verloving. Op statistisch materiaal gebaseerde publicaties nemen binnen deze categorie slechts een bescheiden plaats in (1958, p. 20. tabel 9). Tegenover deze grote belangstelling voor onderwerpen rond het thema gezin als kleine groep staat in de periode 1945-1968 een relatief geringe belangstelling voor macroscopische studies van huwelijk en gezin en voor de meer gedetailleerde analyse van de wisselwerking tussen het gezin en één of meer andere eenheden

binnen de samenleving.

Daarmee vertoont de Amerikaanse gezinssociologie uit de periode 1945-1956 een grote overeenkomst met de situatie in de jaren 20 en 30. Het lijkt wel of de na-oorlogse gezinssociologie voortbouwt op de in deze jaren gelegde fundamenteën. Maar tegelijkertijd vindt er in de periode 1945-56 echter een ontwikkeling plaats, die de basis legt voor een verschuiving in de belangstellingsrichting van de Amerikaanse gezinssociologie. Er verschijnt in deze periode namelijk een aantal belangwekkende macro-sociologische publicaties over huwelijk en gezin. In deze publicaties worden ideeën en begrippen uit het door Merton en Parsons ontwikkelde structureel-functionalisme op huwelijk en gezin toegepast. Daarmee wordt, zij het voorlopig in kwantitatief bescheiden vorm, de basis gelegd voor het in de periode 1957-1967 duidelijk toegenomen aantal publicaties, waarin de wisselwerking tussen het gezin en andere sociale eenheden binnen de samenleving aan de orde komt. Zoals uit de cijfers voor de periode 1957-1967 blijkt, is deze verschuiving niet van dien aard, dat de belangstellingsrichting van de Amerikaanse gezinssociologie een fundamentele verandering ondergaat. Het merendeel van de publicaties uit de periode 1957-1967 heeft nog steeds betrekking op onderwerpen rond het thema gezin als kleine groep¹⁾. Tenslotte moet er nog gewezen worden op het relatief grote aandeel van de publicaties uit de categorie "hulpmiddelen bij onderzoek". Onder deze categorie vallen de bibliografische, inventariserende, synthetiserende en evaluerende publicaties, die hiervoor uitvoerig aan de orde geweest zijn. Hun belang voor de ontwikkeling van de gezinssociologie overtreft hun kwantitatieve betekenis.

Wat uit tabel 3 ook duidelijk naar voren komt, is het grote verschil in belangstellingsrichting tussen de gezinssociologie in de Verenigde Staten en die in de rest van de wereld. Zo is in de periode 1945-1956 in Europa, India en Japan de belangstelling voor macroscopische studies van huwelijk en gezin veel groter dan in de Verenigde Staten. Hetzelfde geldt voor onderzoek naar de wisselwerking tussen het gezin en andere eenheden in de samenleving. Neemt men deze beide nauw verwante categorieën samen, dan blijkt in de landen buiten de Verenigde Staten de meeste belangstelling uit te gaan naar de macro-socio-

1) Omdat de categorieën gezin als kleine groep, huwelijk en voortplanting, gezinnen met problemen en toepassingsgebieden in de periode 1945-1956 en 1957-1967 niet helemaal op dezelfde manier zijn gehanteerd, moet het hier bij deze globale constatering blijven.

logische analyse van huwelijk en gezin. Tegenover deze grote belangstelling voor de macro-sociologische aspecten van huwelijk en gezin in de periode 1945-1956 staat echter een aanzienlijk aantal publicaties in de categorie gezin als kleine groep. In vergelijking met de Verenigde Staten is de belangstelling voor dit onderwerp echter veel kleiner. De relatief grote belangstelling voor de macro-sociologische aspecten van huwelijk en gezin bestaat blijkens de door Hill verstrekte gegevens, zowel in Europa als in India en Japan (1958, p. 20, tabel 9).

Wat Europa betreft, moet deze belangstelling naar alle waarschijnlijkheid begrepen worden uit de intellectuele traditie, die zich in Engeland, Frankrijk en Duitsland gedurende de 19e en 20e eeuw gevormd heeft. Deze traditie blijkt ook een goede voedingsbodem te zijn voor de structureel-functionele benaderingswijze van huwelijk en gezin, die in de Europese gezinssociologie uit de periode 1945-1956 veel weerklank vindt. Tabel 3 laat ook zien, dat in de periode 1957-1968 het verschil in belangstellingsrichting tussen de gezinssociologie in de Verenigde Staten en die in andere landen groter wordt. Het grootste deel van de niet-Amerikaanse publicaties uit deze periode heeft een macro-sociologisch karakter. Voor een deel moet dit verschil met de Verenigde Staten echter worden toegeschreven aan het feit, dat Mogeij niet het land van publicatie, maar het land, waarop het onderzoek betrekking heeft, als indelingscriterium gebruikt. Verder is het jammer, dat het niet mogelijk is om na te gaan welke bijdrage de landen met een lange en de landen met een korte gezinssociologische traditie aan dit groter wordende verschil geleverd hebben.

3.6 De internationale verbreiding van het op theorievorming gerichte quantificerend empirisch onderzoek

Hiervoor is vermeld, dat zowel Hill als Mogey gegevens verzameld hebben over procedures, die bij het gezinsonderzoek gevolgd worden. Daarbij is Mogey veel uitvoeriger en gedetailleerder te werk gegaan dan Hill. Hier zullen echter met het oog op een onderlinge vergelijking alleen die gegevens aan de orde komen, die zowel voor de periode 1945-1956 als voor de periode 1957-1968 beschikbaar zijn. Zowel Hill als Mogey analyseren deze gegevens met de bedoeling om te achterhalen in hoeverre het wetenschapsideaal, dat in de jaren 50 zo'n belangrijke rol speelt, ook daadwerkelijk van invloed is op de gang van zaken bij het gezinsonderzoek. De in tabel 4 tot en met 8 verwerkte gegevens kunnen alle als een operationalisering van deze vraagstelling beschouwd worden. Met behulp van deze gegevens zal allereerst in grote lijnen een beeld gegeven worden van de werkwijze van de Amerikaanse gezinssociologie.

Tabel 4. De ten behoeve van de trend-rapporten van Hill en Mogey geannoteerde publicaties naar de methode van materiaal-verzameling en geografische herkomst

Methode:	Verenigde Staten			Rest wereld		
	1945-50	1951-56	1957-67	1945-50	1951-56	1957-68
Directe observatie	1.5	4.6	x ¹⁾	13.7	13.7	x
Interview, vragenlijst, gestand. test	62.1	57.7	x	29.4	34.9	x
Primair materiaal	63.6	62.3	69	43.1	48.6	44
Secundair materiaal statistieken, ambt. gegevens	15.2	13.1	x	5.9	10.9	x
Literaire, juridische en hist. bronnen	10.6	10.8	x	37.3	28.0	x
Bestaande gegevens	25.8	23.9	25	43.2	38.9	49
Impressionistisch en onsystematisch	3.0	1.5	x	9.8	9.7	x
Overig + onbekend	7.6	10.8	x	3.9	2.9	x
Sub-totaal	10.6	12.3	6	13.7	12.6	7
Totaal	100	100	100	100	100	100
N	86	110	723	99	127	1.262

Bronnen: Hill, 1958, p. 13, tabel 4 en Mogey, 1971, p. 26, tabel 5.

1) x = onbekend

Uit tabel 4 blijkt, dat empirisch onderzoek een belangrijke rol in de Amerikaanse gezinssociologie speelt. Voor de hele periode 1945-1968 kan geconsta-

teerd worden, dat ongeveer 2/3 deel van alle publicaties op primair empirisch materiaal gebaseerd is. In de jaren 1945-56 blijken aan de survey-techniek ontleende methoden als het interview, de vragenlijst en de gestandaardiseerde test het meest in zwang te zijn. Over de situatie in de jaren na 1956 geeft Mogey geen gegevens. Maar op basis van de publicaties van NYE en BAYER (1963) en RUANO, BRUCE e.a. (1969) kan worden aangenomen, dat deze methoden van materiaalverzameling ook na 1956 de belangrijkste plaats blijven innemen¹⁾. Wel wordt in deze publicaties een toename in de belangstelling voor de observatie als waarnemingsmethode geconstateerd (NYE en BAYER, 1963, p. 24, tabel 5; RUANO, BRUCE e.a., 1969, p. 692, tabel 2). Wat het gebruik van secundair empirisch materiaal betreft zijn alleen gegevens voor de periode 1945-56 beschikbaar. Uit deze gegevens blijkt, dat ongeveer 14% van alle Amerikaanse gezinssociologische publicaties op secundair empirisch materiaal gebaseerd is. Dit laatste houdt tevens in, dat ongeveer 3/4 van alle Amerikaanse publicaties uit de periode 1945-56 op de analyse van empirische gegevens over huwelijk en gezin gebaseerd is.

Tabel 5. De ten behoeve van de trend-rapporten van Hill-en Mogey geannoteerde publicaties naar analyse-methode en geografische herkomst.

Methode:	Verenigde Staten			Rest wereld		
	1945-50	1951-56	1957-67	1945-50	1951-56	1957-68
Significatie-toetsen en/of associatie-maatstaven	31.8	45.4	43	2.0	11.4	8
Descriptieve statistiek (gemiddelden, procenten)	36.4	22.3	23	25.5	24.1	26
Typologieën, paradigmata en diagrammen	10.6	3.9	4	35.3	27.4	12
Verbale analyse-methoden	13.6	14.6	31 ¹⁾	33.3	33.7	33
Onbekend + overig	7.6	13.8	x	3.9	3.4	x
Totaal (%)	100	101	100	100	100	x
N	86	110	723	99	127	1.262

Bronnen: Hill, 1958, p. 13, tabel 5 en Mogey, 1971, p. 33, tabel 9.

1) x = onbekend.

Tabel 5 biedt de mogelijkheid om de vraag te beantwoorden, in hoeverre men bij het Amerikaanse gezinsonderzoek quantificerend te werk gaat. Over de hele door deze tabel bestreken periode bezien, blijkt de belangstelling voor het quantificerende empirisch onderzoek ongeveer constant te zijn. In ieder van de daar onderscheiden perioden wordt in ongeveer 2/3 deel van alle gezinssociologische publicaties van quantitative analyse-methodes gebruik gemaakt.

1) Beide publicaties zijn gebaseerd op een systematische inhoudsanalyse van gezinssociologische artikelen in de Amerikaanse sociologische tijdschriften. Aangezien het overgrote deel van de Amerikaanse gezinssociologische publicaties uit tijdschrift-artikelen bestaat, zijn de conclusies van beide publicaties in grote lijnen ook op de Amerikaanse gezinssociologie in het algemeen van toepassing.

Tegenover deze vrij constante belangstelling staat echter een verbetering van het niveau van de gebruikte analyse-methoden. Met name in de jaren na 1950 wordt er meer van statistische tests gebruik gemaakt. Een ander belangwekkend gegeven uit tabel 5 is het relatief grote aantal publicaties in de periode 1957-1967, dat gebruik maakt van verbale analyse-methoden. Dit neemt echter niet weg, dat de na-oorlogse Amerikaanse gezinssociologie uit de in tabel 4 en 5 gepresenteerde gegevens naar voren komt als een vooral quantificerend te werk gaande empirische wetenschap, die zijn gegevens bij voorkeur via eigen veldonderzoek verzamelt.

Tabel 6. De ten behoeve van de trend-rapporten van Hill en Mogey geannoteerde publicaties naar de aard van de onderzochte populatie en geografische herkomst

Populaties:	Verenigde Staten			Rest wereld		
	1945-50	1951-56	1957-67	1945-50	1951-56	1957-68
Totale bevolking (census)	3.0	6.9	x ¹⁾	7.8	12.0	x
Representatieve steekproef	6.1	10.0	24	13.7	11.1	20
Niet-representatieve populaties, waarvan:	66.6	60.7	38	35.3	35.9	36
College-studenten	(24.2)	(20.7)	x	(0.0)	(0.0)	x
Overige specifieke bevolkingsgroepen	(40.9)	(33.8)	x	(25.5)	(29.2)	x
Case-studies	(1.5)	(6.2)	x	(9.8)	(6.7)	x
Documentaire, literaire, juridische en historische bronnen	16.7	12.3	x	41.2	36.6	x
Overig + onbekend	16.6	12.3	x	2.0	4.6	x
Totaal (%)	100	100		100	100	
N	86	110	723	99	127	1.262

Bronnen: Hill, 1958, p. 13, tabel 3 en Mogey, 1971, p. 31, tabel 8.

1) x = onbekend

Tabel 6 biedt enig zicht op de bevolkingsgroepen, die met dit veldonderzoek bestreken worden. Jammer genoeg zijn de gegevens in deze tabel niet helemaal volledig. Het moet hier daarom bij enkele globale conclusies blijven. Onderzoek onder representatieve populaties blijkt in de loop van de periode 1945-1967 een steeds belangrijker rol in de Amerikaanse gezinssociologie te gaan spelen. Tegelijkertijd blijkt de betekenis van onderzoek bij niet-representatieve populaties sterk te zijn afgenomen. Met het oog op de generaliseerbaarheid van de resultaten van het verrichte onderzoek is dit een positieve ontwikkeling. Wel moet hier even worden stilgestaan bij het grote percentage onderzoekingen in de periode vóór 1957, waarbij de voor de onderzoeker met weinig moeite en kosten bereikbare college-student als respondent optreedt.

Hill vraagt zich af, wat de generaliseerbaarheid van de resultaten van dergelijk onderzoek is. Verder constateert hij met kennelijke instemming, dat dit type onderzoek in de landen buiten de Verenigde Staten niet voorkomt (HILL, 1958, p. 12). De relatief geringere betekenis van onderzoek bij niet-representatieve populaties in de periode 1957-1967 houdt niet in, dat er aan dit type onderzoek een einde komt. Ruano, Bruce, e.a. constateren bij hun inhoudsanalyse van de in de periode 1962-1968 verschenen gezinssociologische tijdschrift-artikelen, dat de college-student nog steeds een belangrijke informant is (1969, p. 689).

De tot nu toe gepresenteerde gegevens hebben vooral betrekking op de techniek van het Amerikaanse gezinsonderzoek. Over de mate, waarin dit onderzoek zich richt op theorie-vorming, geeft tabel 7 enige nadere informatie. In deze tabel is aangegeven welk deel van de gezinssociologische publicaties uit de periode 1945-1956 gericht is op de toetsing van expliciet geformuleerde hypothesen. Bezien tegen de achtergrond van de grote waarde, die men in de jaren 50 aan theorie-vorming is gaan hechten, is dit een belangwekkend gegeven. Uit tabel 6 blijkt, dat in de jaren 1945-1950 hypothese-toetsing het doel is van 24 % van het totale aantal Amerikaanse gezinssociologische publicaties. Van de in de periode 1951-1956 verschenen publicaties heeft 30 % dit doel. Het is niet eenvoudig om te beoordelen of deze percentages aan de hoge of de lage kant zijn. Een vergelijking met de gegevens uit voorgaande tabellen leert echter wel, dat de realisering van de onderzoekstechnische aspiraties verder is voortgeschreden dan die van de theoretische. De gegevens uit tabel 8 bevestigen deze indruk. Het aandeel van de publicaties, dat op een intensieve wijze empirische gegevens analyseert, is veel groter dan het aandeel van de op hypothesen-toetsing gerichte publicaties.

Tabel 7. De ten behoeve van het trend-rapport van Hill geannoteerde publicaties naar het al dan niet toetsen van expliciet geformuleerde hypothesen en geografische herkomst

Worden er expliciet geformuleerde hypothesen getoetst?	Verenigde Staten		Rest Wereld	
	1945-50	1951-56	1945-50	1951-56
Ja	24.2	30.0	9.8	17.1
Nee	72.7	67.7	90.2	82.9
Onbekend	3.1	2.3	0.0	0.0
Totaal (%)	100	100	100	100
N	86	110	99	127

Bron: Hill, 1958, p. 14, tabel 6.

Omdat het belang van op theorie-vorming gericht onderzoek vooral sinds het begin van de jaren 50 benadrukt wordt, is het belangwekkend om na te gaan, of er in de periode na 1956 vorderingen op dit gebied gemaakt zijn. Voor enigszins vergelijkbare gegevens over de theorie-gerichtheid van de Amerikaanse gezinssociologie uit deze periode moet dan gebruik gemaakt worden van de publicaties van NYE en BAYER (1963) en KLEIN, CALVERT e.a. (1969). Beide publicaties bevatten de resultaten van een systematische inhoudsanalyse van de in de Amerikaanse sociologische tijdschriften verschenen artikelen over huwelijk en gezin. Evenals Hill gaan Nye en Bayer na welk deel van de gezinssociologische artikelen gericht is op de toetsing van expliciet geformuleerde hypothesen. Zij doen dit voor de periode 1947-1961. Hun bevindingen stemmen geheel overeen met die van Hill. Gedurende de hele door hen onderzochte periode neemt het aandeel van de op hypothese-toetsing gerichte publicaties toe (NYE en BAYER, 1963, p. 292, tabel 2). De publicatie van Klein, Calvert e.a. bestrijkt de periode 1962-1968. De auteurs van deze publicatie bepalen de theorie-gerichtheid van het onderzoek uit deze periode op een wat andere manier. Zij gaan voor alle op empirisch onderzoek gebaseerde artikelen na of de bereikte resultaten vanuit een theoretisch kader geïnterpreteerd worden. Het percentage van alle gezinssociologische artikelen, dat aan dit criterium voldoet, blijkt van jaar tot jaar sterk uiteen te lopen (KLEIN, CALVERT, e.a., 1969, p. 680, tabel 2). Op basis van dit resultaat kan men zich afvragen, of dit een wijziging betekent van de door Hill en Nye & Bayer gesignaleerde trend.

Tabel 8. De ten behoeve van het trend-rapport van Hill geannoteerde publicaties naar onderzoeksopzet en geografische herkomst.

Opzet:	Verenigde Staten		Rest wereld	
	1945-50	1951-56	1945-50	1951-56
Gericht op praktische aanbeveling en evaluatie	3.0	0.8	13.7	16.9
Descriptief, d.w.z. feitelijk en informerend	16.8	21.5	60.8	51.2
Analyserend, d.m.v.:	80.3	77.7	25.5	32.0
Tegenover elkaar stellen van typologieën	(13.8)	(6.1)	(9.8)	(8.1)
Gebruik van kruistabellen	(21.2)	(10.8)	(3.9)	(3.5)
Correlatie of variantie-analyse	(45.5)	(60.7)	(11.8)	(20.4)
Totaal (%)	100	100	100	100
N	86	110	99	127

Bron: Hill, 1958, p. 14, tabel 7.

Kort samengevat heeft de analyse van de werkwijze van de Amerikaanse gezinssociologie in de periode 1945-1967 de volgende resultaten opgeleverd:

1. Beoefening van gezinssociologie betekent in het na-oorlogse Amerika hoofdzakelijk het analyseren van empirische gegevens.
2. Daarbij gaat gedurende de hele na-oorlogse periode de voorkeur duidelijk uit naar gegevens, die de onderzoeker zelf verzameld heeft.
3. Gezien de methodes, die bij de verzameling en analyse van empirisch materiaal gebruikt worden, heeft het survey als onderzoeksmodel de voorkeur van de Amerikaanse gezinssociologie uit de na-oorlogse periode.
4. De theorie-gerichtheid van de Amerikaanse gezinssociologie steekt echter wat mager af tegen het niveau van de gehanteerde methoden en technieken.

Naar aanleiding van deze samenvatting kan men zich afvragen in welke mate de werkwijze van de gezinssociologie buiten de Verenigde Staten aan het hierboven geschetste beeld beantwoordt. Deze vraag zal slechts gedeeltelijk beantwoord kunnen worden. Voor deze landen is het namelijk niet mogelijk om de door Mogey verstrekte gegevens op dezelfde manier aan te vullen als dat voor de Verenigde Staten zelf gebeurd is. De conclusies, die wel voor de hele periode 1945-68 getrokken kunnen worden zijn de volgende:

1. In de landen buiten de Verenigde Staten speelt het op primair empirisch materiaal gebaseerde onderzoek een minder belangrijke rol dan in de Amerikaanse gezinssociologie (tabel 4).
2. De verhouding tussen het aantal op primair empirisch materiaal gebaseerde publicaties en het aantal publicaties, waarin van kwantitatieve analysemethoden gebruik gemaakt wordt, geeft aanleiding tot de conclusie, dat het op het survey-model geïnspireerde quantificerende onderzoek in de gezinssociologie in de landen buiten de Verenigde Staten een minder belangrijke rol speelt (tabel 4 en 5).

Wat de periode 1945-56 betreft, kunnen hier dankzij de gedetailleerde informatie uit het trend-rapport van Hill nog een tweetal conclusies aan worden toegevoegd:

3. Niet alleen de belangstelling voor het op primair empirisch materiaal gebaseerde onderzoek, maar ook die voor het op secundair empirisch materiaal gebaseerde onderzoek is in de landen buiten de Verenigde Staten kleiner (tabel 4).
4. Neemt men beide vormen van empirisch onderzoek samen, dan blijkt er in de landen buiten de Verenigde Staten relatief minder empirisch onderzoek gedaan te worden (tabel 4).

Dit alles betekent overigens niet, dat er in de landen buiten de Verenigde Staten geen empirisch onderzoek volgens het survey-model gedaan wordt. De gegevens over de periode 1945-1956 leveren duidelijke aanwijzingen op, dat deze onderzoeksvorm in toenemende mate de belangstelling van de Europese, de Japanse en Indiase gezinssociologie trekt. Deze ontwikkeling leidt er toe, dat in de loop van de periode 1945-1956 - internationaal gezien - het verschil in werkwijze bij het gezinsonderzoek kleiner wordt.

Gezien de grootte van het verschil in werkwijze tussen de Amerikaanse gezinssociologie enerzijds en de gezinssociologie in West-Europa, India en Japan anderzijds, gaat het hier echter om relatief kleine verschuivingen. De schaarse gegevens over de periode 1957-1968 geven geen aanleiding tot de conclusie, dat deze trend zich voortzet. De gegevens over de laatstgenoemde periode geven eerder aanleiding tot de conclusie, dat het verschil in werkwijze tussen de Amerikaanse gezinssociologie enerzijds en die op de rest van de wereld anderzijds ongeveer even groot gebleven is. Dit laatste zou betekenen, dat we hier met een vrij duurzaam verschil in werkwijze te maken hebben. Deze conclusie kan echter niet met voldoende zekerheid getrokken worden. De beschikbare gegevens over de periode 1957-1967 hebben namelijk betrekking op een groter aantal landen dan die voor de jaren 1945-1956. Verder is het zo, dat de gebiedsindeling in het tweede internationale trend-rapport op een andere manier tot stand gekomen is dan in het eerste. Tenslotte moet bedacht worden, dat de gegevens over de periode 1957-1968 totaal-cijfers zijn, waaruit geen trends kunnen worden afgelezen. In zijn trend-rapport geeft Mogeý echter wel een lijstje met punten, waarop de werkwijze van het gezinsonderzoek in de landen buiten de Verenigde Staten veranderd is. Deze veranderingen wijzen alle in de richting van een frequentere toepassing van onderdelen van de survey-techniek. Op basis van de gegevens over de geografische differentiatie in deze trends kan echter aangenomen worden, dat het vooral de landen met een relatief korte gezinssociologische traditie zijn, die aan deze trends de belangrijkste bijdrage leveren. (MOGEY, 1971, tabel 13 en 14, p. 42 en 43). Dit verschil tussen de landen met een langere en kortere gezinssociologische traditie en het feit, dat de door Mogeý gesignaleerde trends niet tot een ander totaal-beeld voor de periode 1957-68 leiden, vormen een ondersteuning van de conclusie, dat het verschil in werkwijze tussen de Amerikaanse gezinssociologie en de gezinssociologie in de landen buiten de Verenigde Staten vermoedelijk een vrij duurzaam karakter heeft.

4. Theoretische ontwikkelingen in de gezinssociologie gedurende de periode 1945-1968

4.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is een drietal aspecten van de na-oorlogse Amerikaanse gezinssociologie aan de orde geweest. Besproken zijn: de belangstellingsrichting van het Amerikaanse gezinsonderzoek, de wetenschapsopvatting van waaruit dit onderzoek gedaan wordt en de ontwikkeling van onderzoeksmethoden en technieken. Waar mogelijk is de situatie ten aanzien van deze aspecten vergeleken met die in andere landen. In dit hoofdstuk zal bij de bespreking van de theoretische ontwikkelingen in de na-oorlogse Amerikaanse gezinssociologie eenzelfde werkwijze gevolgd worden. De activiteiten rond de Inventory of research in marriage and family behaviour zullen ook voor deze paragraaf het uitgangspunt vormen. Hiervoor is opgemerkt, dat de integratie van de resultaten van het vele empirische onderzoek naar huwelijk en gezin één van de belangrijkste doeleinden van deze inventory is. Een noodzakelijke voorwaarde voor het slagen van een dergelijke onderneming is het opsporen en identificeren van de verschillende theoretische uitgangspunten, die bij dit empirische onderzoek gehanteerd zijn. Om dit probleem tot een oplossing te brengen hebben Hill en zijn medewerkers meer dan 200 gezinssociologische publicaties geïnventariseerd op de er in gehanteerde begrippen en de met deze begrippen onderzochte aspecten van huwelijk en gezin. Op basis van deze inventarisatie zijn Hill c.s. uiteindelijk tot de conclusie gekomen, dat er binnen de gezinssociologie vijf verschillende theoretische benaderingswijzen onderscheiden kunnen worden (HILL en HANSEN, 1960). In de Engels-talige literatuur worden deze benaderingswijzen met de term "conceptual framework" aangeduid. Over de betekenis, die aan deze term moet worden gehecht, bestaat in de literatuur enig verschil van mening. Hier wordt de voorkeur gegeven aan de definitie van Nye en Berardo, die een conceptual framework beschouwen als "... een aantal met elkaar samenhangende begrippen, dat door de er aan ten grondslag liggende basis-veronderstellingen tot één geheel verenigd wordt". (1966, p. 3).

Om ieder misverstand te vermijden moet er op gewezen worden, dat conceptual

frameworks geen theorieën zijn. Een theorie bestaat uit een aantal beweringen, dat betrekking heeft op verschijnselen, die deel uitmaken van het door de betrokken theorie bestudeerde werkelijkheidsgebied. Deze beweringen kunnen zowel van descriptieve aard zijn als een aanduiding van causale relaties tussen verschijnselen uit het betrokken werkelijkheidsgebied inhouden. Dergelijke beweringen moeten om van een theorie te kunnen spreken aan een aantal criteria voldoen. Deze criteria zijn: logische consistentie en controleerbaarheid. Het eerste criterium heeft weinig toelichting nodig. Het tweede criterium houdt in, dat een theorie zo geformuleerd moet zijn, dat er aan de werkelijkheid toetsbare hypothesen uit kunnen worden afgeleid. Dit betekent ondermeer, dat een theorie altijd een omschrijving van het betrokken werkelijkheidsgebied moet inhouden. Verder zullen er definities gegeven moeten worden van de begrippen, waar de theorie in kwestie gebruik van maakt. Over de vraag, of een theorie alleen maar door onderzoek geverifieerde beweringen mag omvatten, bestaat geen eenstemmigheid. Een theorie geeft altijd een vereenvoudigde voorstelling van het bestudeerde werkelijkheidsgebied. Deze simplificatie kan alleen maar bereikt worden door een deel van de in dit gebied optredende verschijnselen in beschouwing te nemen en de overige buiten beschouwing te laten. Het hanteren van een bepaalde theorie houdt dan ook in, dat de onderzoeker er impliciet of expliciet van uitgaat, dat niet alle aspecten van het bestudeerde werkelijkheidsgebied van belang zijn. Voor het maken van een dergelijke keuze zijn vooronderstellingen over het te onderzoeken verschijnsel nodig. Deze vooronderstellingen kunnen niet alleen op empirische kennis en inzichten gebaseerd zijn. Ook voorwetenschappelijke uitgangspunten spelen een belangrijke rol bij de tot stand koming van deze vooronderstellingen.

Na het voorgaande zal het duidelijk zijn, dat een conceptual framework met zijn begrippen en basis-veronderstellingen slechts aan een deel van de kenmerken van een theorie voldoet. Het zijn met name de beweringen over de verschijnselen in het bestudeerde werkelijkheidsgebied, die bij een conceptual framework ontbreken. Daarmee is een conceptual framework niet meer en niet minder dan een voorkeur voor het op een bepaalde manier bestuderen van een stuk werkelijkheid. De term "theoretische benaderingswijze" - het Nederlandse equivalent voor het begrip conceptual framework - geeft dit aardig aan. Wat hier voor is opgemerkt over het keuze-moment, dat bij de ontwikkeling en/of de keuze van een theorie optreedt, geldt ook voor de ontwikkeling en/of de keuze van een theoretische benaderingswijze. In de straks volgende beschouwing over de theoretische benaderingswijzen, die binnen de Amerikaanse gezinssociologie

onderscheiden kunnen worden, zullen vooral de bij deze benaderingswijzen horende basis-veronderstellingen aan de orde komen. Dit zal gebeuren door voor iedere benaderingswijze steeds de volgende vragen te beantwoorden:

1. Welke aspecten van huwelijk en gezin worden onderzocht?
2. Op welk niveau op de macro-micro ladder moeten deze aspecten geplaatst worden? Bij het beantwoorden van deze vraag zal gebruik gemaakt worden van een variant op de door VAN LEENT (1962) ontwikkelde macro-micro ladder. De niveau's, die hier worden onderscheiden zijn:
 - de samenleving als geheel,
 - sociale eenheden buiten het gezin en binnen de samenleving,
 - het gezin als abstractie,
 - het gezin als concrete groep,
 - sub-groepen binnen het gezin,
 - het individu.
3. Welke veronderstellingen worden er gehanteerd ten aanzien van de relaties tussen deze niveau's?
4. Op welke manier wordt er rekening gehouden met het verschijnsel tijd?

Hiervoor is niet zonder reden gezegd, dat deze beschouwing betrekking zal hebben op de theoretische benaderingswijzen, die binnen de gezinssociologie onderscheiden kunnen worden. Een uitvoerige omschrijving van wat onder gezinssociologie moet worden verstaan is in Bijlage 2 te vinden. Hier wordt volstaan met de opmerking, dat alleen die benaderingswijzen aan de orde zullen komen, die huwelijk, gezin, familie en/of huishouden als groep en/of institutie bestuderen dan wel het gedrag van individuen in hun rol als lid van de zojuist genoemde eenheden tot object hebben. Daarmee worden benaderingen van het gezin vanuit een economisch, economisch-huishoudkundig en juridisch gezichtspunt uitgesloten. Hetzelfde geldt voor psychologische, ontwikkelingspsychologische en psycho-analytische benaderingswijzen, die zich wel met het individuele gezinslid bezighouden maar daarbij vooral geïnteresseerd zijn in het individu als zodanig.

Met deze afbakening van het terrein voor deze beschouwing is nog geen antwoord gegeven op de vraag, welke theoretische benaderingswijzen er binnen de gezinssociologie onderscheiden kunnen worden. Bij het overzien van de literatuur blijken de meningen over het aantal te onderscheiden benaderingswijzen nogal uiteen te lopen. HILL en HANSEN (1960) zeggen in hun artikel, dat zij in eerste instantie zeven verschillende benaderingswijzen onderscheiden hebben.

Uiteindelijk onderscheiden zij er echter 5. In het boek van NYE en BERARDO (1966) worden er naast de juridische, economische, psycho-analytische en theologische benaderingen van het gezin zeven sociologische benaderingswijzen onderscheiden. BRODERICK (1971) komt tot de conclusie dat er drie benaderingswijzen onderscheiden moeten worden. In deze beschouwing zal worden uitgegaan van de vijf benaderingswijzen, die HILL en HANSEN (1960) in hun artikel onderscheiden:

1. De interactionele benadering.
2. De situationele benadering.
3. De structureel-functionele benadering.
4. De institutionele benadering.
5. De gezinsfase benadering.

Dat hier de indeling van Hill en Hansen is gekozen, houdt verband met het feit, dat deze indeling in een groot aantal publicaties over dit onderwerp is overgenomen en daarmee in het spraakgebruik gemeengoed is geworden. Dit betekent echter niet, dat afgezien zal worden van het beantwoorden van de vraag of de met deze indeling onderscheiden benaderingswijzen wel op essentiële punten van elkaar verschillen. Voor de nu volgende beschouwing over deze benaderingswijzen is intensief gebruik gemaakt van het al vaker genoemde artikel van HILL en HANSEN (1960), het boek "Emerging conceptual frameworks" van NYE en BERARDO (1966) en die hoofdstukken uit het handboek van CHRISTENSEN (1964), welke aan de verschillende theoretische benaderingen van het gezin gewijd zijn.

4.2 De interactionele benadering

Bij de beschouwing over de Amerikaanse gezinssociologie in de jaren 20 en 30 is al het één en ander gezegd over de ontstaansgeschiedenis van de interactionele benadering van het gezin. Deze benaderingswijze is een toepassing van de ideeën van het symbolisch interactionisme op huwelijk en gezin. Het zijn vooral de ideeën van George H. Mead, maar ook die van Cooley, Thomas en James geweest, die de inhoud van het symbolisch interactionisme bepaald hebben. Ernest W. Burgess is ongetwijfeld degene, die de belangrijkste rol gespeeld heeft bij de eerste toepassing van de ideeën van het symbolisch interactionisme op huwelijk en gezin. Verder moeten in dit verband echter ook de namen van Waller en Hill genoemd worden¹⁾ Een meer recent gezinssociologisch handboek, dat vanuit de interactionele benaderingswijze geschreven is, is dat van TURNER (1970).

Alvorens op de interactionele benadering van het gezin in te gaan, zal eerst een beknopt overzicht gegeven worden van de voornaamste ideeën, die aan het symbolisch interactionisme ten grondslag liggen. Eén van de kenmerkende basis-veronderstellingen van het symbolisch interactionisme is, dat de mens niet zonder meer reageert op de situaties, die zich aan hem voordoen. Aan die reactie gaat een interpretatie vooraf. Deze interpretatie wordt aangeduid met de term "definitie van de situatie". De definitie van de situatie omvat niet alleen een interpretatie van de situatie, zoals die zich op dat moment voordoet. Ook het vooruitlopen op de mogelijke reacties van de tegenspeler op het door actor te ontplooiën gedrag maakt deel uit van de definitie van de situatie. Dit anticiperen op het gedrag van de tegenspeler wordt met de term "role taking" aangeduid. De reactie van de tegenspeler is voor de actor de toetssteen van zijn definitie van de situatie. Tijdens het interactie-proces passen wederzijdse definities van de situatie zich aan elkaar aan.

Langs deze weg ontstaan gemeenschappelijke definities van de situatie, die richtinggevend zijn voor het gedrag in latere fasen van het interactie-proces.

- 1) In 1951 publiceert Hill een herziene versie van Waller's boek "The family; a dynamic interpretation", dat in 1938 voor het eerst verschenen is. In deze bewerking legt Hill bijzonder de nadruk op het idee, dat het gezin als een groep gezien moet worden, waarvan de individuele leden ieder in een verschillende fase van hun ontwikkeling of rijpingsproces verkeren. (Waller, W. en R. Hill, "The family; a dynamic interpretation", 1953).

Doeleinden, waarden, normen, gedragspatronen en rollen kunnen als gemeenschappelijke definities van de situatie beschouwd worden. Gemeenschappelijke definities van de situatie worden, evenals persoonlijke definities van de situatie, tijdens het interactie-proces aan een voortdurende toetsing onderworpen. Dit betekent, dat gemeenschappelijke definities van de situatie in principe voor wijziging vatbaar zijn. Individueel gedrag kan dan ook nooit volledig verklaard worden vanuit de in het interactie-proces ontstane gemeenschappelijke definities van de situatie. Binnen zekere grenzen heeft het individu de mogelijkheid om via het interactie-proces deze gemeenschappelijke definities te beïnvloeden en te herzien. Volgens het symbolisch interactionalisme kan de individuele mens niet los gezien worden van het interactie-proces. Dit komt duidelijk tot uitdrukking in de visie van deze stroming op het socialisatie-proces. Voor de symbolisch interactionalist is het pas geboren kind een wezen, dat noch sociaal, noch anti-sociaal is. Het pas geboren kind is een a-sociaal wezen, dat de potentie heeft zich tot mens te ontwikkelen. Mens wordt het pas in en door het interactie-proces. In dit proces leert het kind niet alleen de taal, maar leert het ook de verwachtingen kennen, die anderen van hem hebben. Tijdens dit proces ontstaat geleidelijk aan het zelf. Met het zelf bedoelt de symbolisch interactionalist de voorstelling die de mens heeft van het beeld, dat anderen zich van hem hebben gevormd.

Na deze algemene opmerkingen over het symbolisch interactionalisme zal hieronder een typering gegeven worden van de op deze stroming geïnspireerde benaderingswijze van het gezin. Voor de vertegenwoordigers van de interactionele benadering is het gezin een eenheid van interacterende individuen, die ieder een eigen voorgeschiedenis hebben. De belangstelling van deze benaderingswijze gaat vooral uit naar de interactie-processen, die zich binnen het gezin afspelen. Deze interactie-processen vormen het uitgangspunt bij de analyse en de verklaring van het gezinsleven. Zowel de binnen het gezin bestaande levensorde als de eigenschappen en gedragingen van de individuele gezinsleden moeten volgens deze benadering vanuit het interactie-proces begrepen worden. Na het voorgaande zal het duidelijk zijn, dat bij het bestuderen van interactie-processen in het gezin niet volstaan kan worden met een observatie van het uiterlijk waarneembaar gedrag. Eén van de essentiële voorwaarden voor de analyse van dit gedrag is het kennis nemen van de manier, waarop de betrokkenen de tijdens het interactie-proces ontstane situatie definiëren. Aangezien een dergelijke analyse van interactie-processen een com-

plexe aangelegenheid is, valt het te begrijpen, dat men vanuit de interactionele benadering vooral het gedrag in sub-groepen van het gezin bestudeert. De sub-groepen, waar men zich in de praktijk vooral voor interesseert, zijn: man-vrouw, moeder-kind, en man-vrouw-kind. Aan de analyse van interacties binnen het gezin als geheel komt deze benaderingswijze nauwelijks toe. Het gezin is voor de interactionele benadering dan ook vooral de ruimte, waarbinnen de interacties tussen individuele gezinsleden zich afspelen.

Bij de analyse van gezinsinteracties is deze benaderingswijze vooral geïnteresseerd in de processen, die verband houden met: communicatie, het ontstaan van een consensus, het sluiten van compromissen, het ontstaan van conflicten, het oplossen van problemen, besluitvorming en handelend optreden. Bij de analyse van dergelijke processen wordt naast de begrippen definitie van de situatie en role-taking ook gebruik gemaakt van begrippen als: rol-opvatting (de manier waarop actor zijn rol definieert), rol-verwachting (de manier waarop tegenspelers de rol van actor definiëren) en rol-gedrag (de manier waarop de actor uiteindelijk zijn rol vertolkt). De interactionele benadering is niet alleen geïnteresseerd in het verloop van de interactie-processen binnen het gezin, maar ook in het resultaat van deze processen. Daarbij gaat het hoofdzakelijk om twee typen vragen. Het eerste type vraag heeft betrekking op de mate waarin binnen het gezin wederzijdse rolverwachtingen en rol-opvattingen met elkaar overeenstemmen. Bij het beantwoorden van deze vraag is men niet alleen geïnteresseerd in de bestaande situatie, maar ook in de factoren, die de totstandkoming of het uitblijven van overeenstemming beïnvloeden. Onder deze factoren nemen - en dat is gezien de opvattingen van de interactionele benadering heel begrijpelijk - verschillen in persoonlijke eigenschappen en voorgeschiedenis een belangrijke plaats in. Bij het tweede type vraag staat niet de situatie binnen het gezin centraal, maar richt men zich op de betekenis van de situatie in het gezin voor één van de gezinsleden. Daarbij kan het zowel gaan om de invloed die gezinsinteracties op de persoonlijkheid, het zelf-beeld, de rol-opvatting en/of het rol-gedrag van het individuele gezinslid uitoefenen, als om de manier waarop dit individu de binnen het gezin bestaande situaties definieert en/of evalueert. Hoewel in beide typen vragen het accent wat anders gelegd wordt, hebben ze toch een gemeenschappelijk element. Beide typen vragen zijn namelijk een andere uitwerking van de grote interesse van de interactionele benadering voor het spanningsveld tussen het individu en de binnen zijn gezin bestaande levensorde.

Na het voorgaande zal het duidelijk zijn, dat het thema van de spanningsverhouding tussen individu en levensorde voor het gezin als geheel nauwelijks aan de orde komt. Men werkt dit thema bij voorkeur uit op het niveau van de sub-groepen binnen het gezin. Ook aan een analyse van de wisselwerking tussen het gezin en andere eenheden binnen de samenleving komt deze benaderingswijze niet toe. Dit betekent, dat men in de praktijk het gezin als een gesloten systeem beschouwt. Invloeden van buitenaf komen alleen in de vorm van bewustzijnsinhouden van individuele gezinsleden aan de orde. De levensorde van dit als gesloten systeem beschouwde gezin ziet men in deze benaderingswijze als een product van voorafgaande fasen uit het interactie-proces, dat tijdens het verdere verloop van dit proces in principe voor verandering en herziening vatbaar is. Het geheel van doeleinden, waarden, normen en rollen binnen het gezin is daarmee een veranderend en groeiend gegeven. Hoewel de binnen het gezin gegroeide levensorde richtinggevend is voor het individuele gedrag, mag hieruit niet de consequentie getrokken worden, dat het individuele gedrag volledig door deze levensorde bepaald wordt. Dit, omdat het individu volgens deze benadering de mogelijkheid heeft, om via zijn aandeel in het interactie-proces de aard en inhoud van de binnen zijn gezin gegroeide levensorde te beïnvloeden. De centrale plaats, die het interactie-proces in het denken van deze benaderingswijze inneemt, komt ook tot uiting in de manier, waarop rekening gehouden wordt met het verschijnsel tijd. Tijd is voor deze benaderingswijze de opeenvolging van de verschillende fasen van het interactie-proces. Meestal beperkt men zich echter tot de analyse van één of meer korte episodes uit dit proces. Dit betekent, dat de interactionele benadering in de praktijk het gezinsgebeuren als nagenoeg statisch behandelt. Voor zover het verleden aan de orde komt, gebeurt dit meestal in de vorm van individuele eigenschappen en kenmerken, die aan de voorgeschiedenis van de betrokkenen worden toegeschreven.

Na deze algemene beschouwing over de begrippen en uitgangspunten van de interactionele benadering zal worden aangegeven op welke onderwerpen rond huwelijk en gezin deze benaderingswijze wordt toegepast. In de beschouwing over de Amerikaanse gezinssociologie in de jaren 20 en 30 is al een aantal van deze onderwerpen genoemd. Deze onderwerpen blijven ook in de na-oorlogse periode de Amerikaanse gezinssociologie boeien. Er komt echter ook een aantal nieuwe onderwerpen bij, die vanuit de interactionele benadering bestudeerd worden. Dit leidt ertoe, dat men in de na-oorlogse Amerikaanse gezinssociologie onder meer de volgende onderwerpen met behulp van de interactionele

benadering bestudeert: de gang van zaken tijdens verkering en verloving, keuze van een huwelijkspartner, huwelijksaanpassing, huwelijkssucces, machtsverhoudingen en taakverdeling tussen man en vrouw, huwelijksconflicten, echtscheiding, socialisatie, ontwikkeling van de individuele persoonlijkheid, gezagsverhoudingen tussen ouders en kinderen en tenslotte de reactie van het gezin op crises als: werkeloosheid, overlijden van één van de gezinsleden, ziekte, alcohol-misbruik en criminaliteit.

Bij het overzien van deze indrukwekkende lijst van onderwerpen valt het op, dat de interactionele benadering zich richt op een probleemveld, dat in de Verenigde Staten door allerlei voorlichtende, vormende en hulpverlenende instanties bestreken wordt. Daar blijft het echter niet bij. Ook de manier, waarop de interactionele benaderingswijze dit probleemveld bestudeert, laat zich goed combineren met de doeleinden en de werkwijze van deze instanties. Dit geldt in het bijzonder voor toepassingsgebieden van de gezinssociologie als de "marriage and family courses", die aan het merendeel van de Amerikaanse middelbare scholen en universiteiten gegeven worden en de marriage counseling die in de na-oorlogse periode een hoge vlucht genomen heeft. De centrale waarde waar deze en vele andere voorlichtende, vormende en hulpverlenende activiteiten zich op richten, is het bevorderen van het welzijn van het individu binnen verkering, verloving, huwelijk en gezin. Gezin, huwelijk en de andere tot dit domein behorende instituties worden als middel tot dit doel gezien. Men richt zijn activiteiten dan ook niet op huwelijk en gezin maar op het individu in zijn rol als lid van deze eenheden en probeert hem de kennis en vaardigheden bij te brengen, die voor een bevredigende vervulling van deze rol nodig zijn. Aan dit alles kan de interactionele benadering met zijn grote belangstelling voor de relatie tussen het individu en de zich binnen huwelijk en gezin voltrekkende processen een zinvolle bijdrage leveren.

Bij het vele onderzoek, dat vanuit de interactionele benadering gedaan wordt, moet nog één opmerking gemaakt worden. Stryker constateert dat het overgrote deel van dit onderzoek wel qua opzet, probleemstelling en hypothesen geïnspireerd is op de gedachtenwereld van de interactionele benadering, maar dat het onderzoek, waarin de theoretische uitgangspunten van deze benadering getoetst worden, erg schaars is. Het nagenoeg ontbreken van dergelijk onderzoek moet volgens hem onder meer worden toegeschreven aan de onvoldoende ontwikkeling van waarnemingsmethoden en technieken om het verloop van interactie-processen

te volgen. Verder wijst hij op de grote problemen, die verbonden zijn aan het onderzoeken en meetbaar maken van de subjectieve aspecten van het individuele gedrag in interactie-processen (STRYKER, 1964, p. 162). Daarmee geeft hij impliciet te kennen, dat de meest kenmerkende uitgangspunten van de interactionele benadering bij de huidige stand van zaken niet op bevredigende wijze op hun werkelijkheidsgehalte getoetst kunnen worden. Zoals hiervoor gebleken is, doet dit echter niets af aan de inspirerende invloed, die vanuit deze benaderingswijze op het Amerikaanse gezinsonderzoek uitgaat.

4.3 De situationele benadering

Deze benaderingswijze van het gezin is geïnspireerd op de ideeën van Cooley over het zelf als sociaal product en de opvattingen van Thomas over de betekenis van de situatie en de definitie van de situatie voor de verklaring van het menselijk gedrag. Volgens de vertegenwoordigers van deze benaderingswijze moet het individuele gedrag gezien worden als een respons op de situatie, waarin het zich voltrekt. James H.S. Bossard en Eleanor S. Boll hebben de belangrijkste bijdragen aan de ontwikkeling van deze benaderingswijze geleverd. Een goede uiteenzetting over de opvattingen en begrippen, die bij deze benaderingswijze behoren, is in hun boek "Family situations" (1943) te vinden. Bossard en Boll zien het menselijk gedrag als respons op de situatie, die uit een aantal van buitenaf op het individu inwerkende stimuli bestaat. Tussen deze stimuli bestaat een zekere samenhang, waardoor ze als één geheel op het individu inwerken. In dit verband wijzen zij erop, dat één en dezelfde situatie op ieder van de betrokkenen heel verschillend kan inwerken. De elementen, waaruit een situatie is opgebouwd, kunnen volgens hen zowel van sociale en culturele als van fysieke aard zijn. Het bestuderen van situaties is volgens Bossard en Boll de sleutel tot het verklaren van het menselijk gedrag. Zij pleiten ervoor, om situaties los van de betrokken individuen te bestuderen. Dat wil zeggen, dat situaties volgens hen bestudeerd kunnen worden zonder rekening te houden met de manier, waarop ze door betrokkenen gedefinieerd worden. Daarmee nemen Bossard en Boll een ander standpunt in dan de vertegenwoordigers van de interactionele benadering, die individu en situatie als twee interdependente verschijnselen zien.

Bossard en Boll passen hun benaderingswijze toe op het gezin. Zij doen dit niet alleen omdat deze groep zich zo goed voor een dergelijke benadering leent, maar ook omdat het gezin een groep is, die volgens hen een grote invloed op het individuele gedrag uitoefent. De situationele benadering van het gezin kan in principe op twee manieren worden toegepast. In het eerste geval houdt men zich met de beschrijving en de analyse van de situatie in het gezin bezig. In het tweede geval analyseert men deze situatie vanuit het perspectief van één der gezinsleden. Het maakt daarbij weinig verschil of dit gezinslid de vader, de moeder of één van de kinderen is. Bij het bestuderen van gezinssituaties kunnen zowel factoren van binnen als van buiten het gezin betrokken worden. Bossard en Boll beperken zich echter hoofdzakelijk tot factoren, die binnen het gezin zelf voorkomen. Hoewel zij zich rea-

liseren, dat de situatie in een gezin in de loop van de tijd verandert, richt hun onderzoek zich meestal op de analyse van de situatie op één moment of op de ontwikkeling van deze situatie gedurende een korte periode. Hun gegevens ontleen ze niet alleen aan persoonlijke documenten en individuele levensgeschiedenissen, maar ook aan observaties.

Om een indruk te geven van de manier, waarop zij gezinssituaties benaderen, wordt hier een aantal factoren opgesomd, dat zij in hun analyse betrekken: de aard van de affectieve relaties binnen het gezin, de gezinsgrootte, de manier waarop de gezinsactiviteiten georganiseerd worden, de binnen het gezin gehanteerde waarden en doeleinden, aard en inrichting van de woning (bijvoorbeeld gehorigheid), sociaal-economische status, de gerichtheid van het gezin op de buitenwereld, gezondheid en positie van het gezin in buurt en plaatselijke gemeenschap. Bij hun onderzoek vanuit deze benaderingswijze hebben Bossard en Boll zich bezig gehouden met: de beschrijving en classificatie van gezinssituaties¹⁾, de bestudering van gezinsrituelen als uiting van de gezinscultuur²⁾, het effect van grote gezinnen op de persoonlijkheid van het kind³⁾ en de betekenis van gezinssituaties in verschillende stadia van de gezinscyclus voor de ontwikkeling van de persoonlijkheid van het kind⁴⁾. Het voorbeeld van Bossard en Boll blijkt binnen de gezinssociologie weinig navolging gevonden te hebben. Eén van de weinige gevallen van navolging is een onderzoek van Blood⁵⁾. In dit onderzoek wordt de gezinssituatie bestudeerd om zicht te krijgen op de gevolgen van ouderlijke permissiviteit jegens kinderen voor de ouders zelf. Eén van de factoren, die daarbij betrokken wordt is de mate, waarin de inrichting van het huis op spelende kinderen berekend is. Ook Chombart de Lauwe heeft onderzoek gedaan, waarin hij de invloed van ruimtelijke factoren op het gezin nagaat⁶⁾.

1) Bossard, J.H.S. en E.S. Boll, *Family situations*, Philadelphia, 1943

2) - en -, *Ritual in family living*, Philadelphia, 1950

3) - en -, *The large family system*, Philadelphia, 1956

4) Bossard, J.H.S., *The sociology of child development*, New York, 1948

5) Blood, R.O., "A situational approach to the study of permissiveness in child rearing", *American Sociological Review*, 1953, p. 84-87

6) Chombart de Lauwe, P.H.L., L. Couvreur en E. Perroy, "L'influence de la rue et du quartier sur l'enfant et la famille" in: *Ecole des parents*, juin 1956, p. 17-28.

Het voorgaande samenvattend moet geconcludeerd worden, dat de situationele benadering zich op de bestudering van het gezin als concrete groep richt. Bij de analyse van het gezin vormt de situatie het vertrekpunt. De elementen, waaruit de situatie in het gezin is opgebouwd, kunnen van allerlei aard zijn, maar in de praktijk van deze benadering beperkt men zich tot die elementen, die op de onderste drie niveau's van de macro-micro ladder thuishoren. Daarmee bestrijkt deze benadering in grote lijnen hetzelfde gebied als de interactionele benadering. Naar aanleiding hiervan kan men zich afvragen, of het nu wel zin heeft om de situationele benadering van de interactionele te onderscheiden. STRYKER (1964) wijst er op, dat beide benaderingswijzen meer overeenkomstige dan verschillende kenmerken hebben. Het voornaamste verschil tussen beide benaderingswijzen is het verschil in visie op de relatie tussen individu en situatie. In de praktijk valt dit verschil volgens Stryker nogal mee. Hoewel Bossard en Boll er van uitgaan, dat bij de bestudering van gezinssituaties de definitie van deze situaties buiten beschouwing moet blijven, maken zij bij de verzameling van hun materiaal toch gebruik van persoonlijke documenten en levensgeschiedenissen. In deze bronnen speelt de manier, waarop de betrokkenen hun situatie definiëren echter een belangrijke rol (STRYKER, 1964, p. 165-166). Verder moet ook bedacht worden, dat de sterke nadruk van de interactionele benadering op de betekenis van de definitie van de situatie in de praktijk nauwelijks consequenties voor de opzet van het met deze benadering gedane onderzoek heeft. Dit vanwege de hiervoor al gesignaleerde problemen, die aan het operationaliseren en meetbaar maken van deze subjectieve component van het menselijk gedrag verbonden zijn. Gezien deze argumenten lijkt het daarom beter om de situationele benadering maar als een variant van de interactionele benadering te beschouwen.

4.4 De structureel-functionele benadering

De interactionele en de situationele benadering van het gezin zijn beide producten van de voor-oorlogse Amerikaanse sociologie. Bij de ontwikkeling van de aan deze beide benaderingswijzen ten grondslag liggende ideeën heeft Chicago (het leidende centrum van de Amerikaanse sociologie uit de jaren 20 en 30) een belangrijke rol gespeeld. De structureel-functionele benadering van het gezin is het product van de na-oorlogse Amerikaanse sociologie. De ontwikkeling van deze na-oorlogse sociologie wordt vooral vanuit de universiteiten Harvard en Columbia beïnvloed. De invloed van deze beide centra komt zowel op het gebied van de methoden en technieken van het sociale onderzoek als op algemeen theoretisch gebied tot uiting. Wat het eerstgenoemde gebied betreft, leveren Lazarsfeld (Columbia) en Stouffer (Harvard) een aantal belangrijke bijdragen aan de verdere uitbouw van de survey-techniek, die rond 1950 zijn definitieve vorm begint te krijgen (GLOCK, 1967). De Amerikaanse sociologie beschikt dan niet alleen over een heel arsenaal van methoden en technieken om kwantitatieve empirische gegevens te verzamelen en te verwerken. Men heeft dan ook de beschikking over analyse-methoden, waarmee de resultaten van dit empirisch onderzoek gebruikt kunnen worden voor de toetsing van theoretische inzichten.

Wat de ontwikkelingen op theoretisch gebied betreft, spelen Talcott Parsons (Harvard) en Robert K. Merton (Columbia) een belangrijke rol. Zij leveren beiden een belangrijke bijdrage aan de introductie van het structureel-functionalisme in de na-oorlogse Amerikaanse sociologie. Dit structureel-functionalisme weet zich zo'n grote invloed te verwerven, dat het gedurende de jaren 50 en 60 de meest belangrijke stroming binnen de Amerikaanse sociologie is (MULLINS, 1973). Zowel Parsons als Merton laten zich bij de ontwikkeling van hun versies van het structureel-functionalisme leiden door de opvattingen van Radcliff Brown en Malinowski. De opvattingen van deze twee Britse cultureel-anthropologen zijn hiervoor al aan de orde geweest. Daarom wordt hier volstaan met de opmerking, dat beide cultureel-anthropologen een a-historische versie van het functionalisme van Durkheim voorstaan. Beiden geven zij er de voorkeur aan om (primitieve) samenlevingen als functionerende eenheden in het hier en nu te bestuderen. Zowel Parsons als Merton nemen deze voorkeur over. Bij de toepassing van het structureel-functionalisme op het gezin spelen behalve Parsons ook Kingsley Davis, Marion Levy, Ezra F. Vogel, William J. Goode en Robert F. Winch een belangrijke rol. Handboeken waarin

de structureel-functionele benadering gebruikt wordt, zijn onder meer: Bell, N.W., en E.F. Vogel, "A modern introduction to the family" (1960), Winch, R.F. "The modern family" (1963) en Blood, R.O., "The family" (1972).

Het begrip sociaal systeem speelt binnen het structureel-functionalisme een belangrijke rol. Met dit begrip bedoelt men: "het totaal van onderling samenhangende structurele en culturele elementen, dat specifiek is voor een bepaalde groep of groepering" (VAN DOORN en LAMMERS, 1959, p. 362). Het begrip sociaal systeem kan zowel op de totale samenleving als op onderdelen van de samenleving (het bedrijfsleven, een bepaalde organisatie, of een kleine groep) worden toegepast. Wanneer men een bepaalde eenheid als sociaal systeem beschouwt, dan houdt dit in, dat men er van uitgaat dat de betrokken eenheid los van andere eenheden bestudeerd kan worden. De kenmerken, die men binnen het structureel-functionalisme aan een sociaal systeem toekent, zijn geïnspireerd op het biologisch model, dat in sommige onderdelen van de biologie en de medische wetenschappen gehanteerd wordt. Dit biologische model ziet een organisme als een geheel, dat zichzelf in grozen und ganzen onveranderd in stand houdt. Als geheel is een organisme meer dan de som van de verschillende organen, waaruit het is opgebouwd. Deze organen beïnvloeden elkaar over en weer. Ieder orgaan levert daarbij een specifieke bijdrage aan de in stand houding van het organisme. Deze specifieke bijdrage wordt met de term functie aangeduid. De binnen het organisme bestaande wisselwerking brengt met zich mee, dat een verandering in de werking van één der organen aanleiding geeft tot reacties bij de andere organen. Over het algemeen zijn deze reacties gericht op het herstel van het oude evenwicht en de in stand houding van het organisme.

Hoewel het structureel-functionalisme geïnspireerd is op het zojuist omschreven biologische model, past het dit model niet in al zijn consequenties op het sociaal systeem toe. Het gaat in dit verband te ver om uitvoerig in te gaan op de verschillen en overeenkomsten tussen de systeem-modellen van de biologie en het structureel-functionalisme. Hier zal alleen een overzicht gegeven worden van de kenmerken, die de structureel-functionalistten aan een sociaal systeem toekennen:

1. Een sociaal systeem kan als een min of meer zelfstandige eenheid bestudeerd worden en is meer dan de som van de onderdelen, waaruit het is opgebouwd. (De kleinste analyse-eenheid, die binnen het sociale systeem onderscheiden kan worden, is de rol.)

2. Tussen de onderdelen van het sociale systeem bestaat een wisselwerking. De onderdelen van een sociaal systeem moeten vanuit dit geheel aan wisselwerkingen begrepen worden. (De werkingen van de onderdelen op elkaar en op het geheel van sociale systemen worden met de term functie aangeduid).
3. In hun onderlinge wisselwerking leveren de delen van het sociale systeem een bijdrage aan de integratie en de instand houding van het geheel.
4. Een sociaal systeem is gericht op de handhaving van een onveranderd evenwicht. (Mechanismen, die daarbij een belangrijke rol spelen zijn: socialisatie, sociale controle, positie-toewijzing en ritueel.)

Een consequente toepassing van het onder 3. en 4. gestelde houdt in, dat men in principe de mogelijkheid van sociale verandering uitsluit. Bij een dergelijke zienswijze geven tegenstellingen en conflicten binnen het sociale systeem alleen aanleiding tot reacties, die gericht zijn op een herstel van het verstoorde evenwicht. Een dergelijke visie op het sociale systeem wordt slechts door een kleine minderheid van de structureel-functionalisten onderschreven. Het merendeel hanteert een gematigder versie van de onder 3. en 4. genoemde uitgangspunten. Zo gaat het merendeel van de structureel-functionalist er van uit, dat een sociaal systeem slechts tot op bepaalde hoogte een geïntegreerd geheel is. Dit betekent, dat in een sociaal systeem integratie, tegenstellingen en conflicten naast elkaar kunnen voorkomen. Volgens het merendeel van de structureel-functionalist zullen deze tegenstellingen en conflicten aanleiding geven tot reacties, die gericht zijn op een herstel van het evenwicht. Maar - en hiermee is de mogelijkheid tot de analyse van veranderingsprocessen gegeven - deze reacties behoeven niet altijd tot een herstel van het oude evenwicht te leiden.

De uitgangspunten en begrippen van het structureel-functionalisme kunnen binnen de gezinssociologie in principe op twee verschillende niveau's worden toegepast. Bij het eerste toepassingsniveau wordt de totale samenleving als sociaal systeem beschouwd en houdt men zich bezig met de wisselwerking tussen het gezin en de rest van de samenleving. Bij het tweede toepassingsniveau ziet men het gezin zelf als een sociaal systeem en richt men zich op de bestudering van de verhoudingen binnen het gezin. HILL en HANSEN (1960, p. 303) duiden deze beide toepassingsmogelijkheden met de termen macro- en micro-functionalisme aan. De macro-variant van het structureel-functionalisme ziet het gezin als één van de vele sub-systemen, waaruit het sociale systeem samenleving is opgebouwd. Tussen het gezin en deze andere sub-systemen (zoals

bijvoorbeeld familie, buurt, school, bedrijfsleven, kerk en overheid) bestaat een wisselwerking. Dit betekent, dat veranderingen in onderdelen van de samenleving tot veranderingen in het gezin kunnen leiden. Hoewel men bij deze benaderingswijze de geldigheid van het omgekeerde ook onderschrijft, is men in de praktijk vooral geïnteresseerd in de manier, waarop het gezin vanuit de grotere samenleving bepaald wordt. Bij het bestuderen van de wisselwerking tussen gezin en samenleving gaat men ervan uit, dat de samenleving een naar evenwicht strevend systeem is, dat de eigenschap heeft zichzelf in stand te houden. De bruikbaarheid van het macro-functionalisme voor het bestuderen van conflicten, tegenstellingen en veranderingsprocessen hangt natuurlijk af van de opvattingen, die men heeft over de mate van integratie, de effectiviteit van controle-mechanismen en de aard van het evenwichtsstreven van het sociaal systeem.

Bij het bestuderen van de wisselwerking tussen gezin en samenleving speelt het begrip functie een belangrijke rol. De toepassing van dit begrip leidt tot uitspraken in de vorm van: het gezin heeft de functie A voor B. Met A wordt de aard omschreven van de werking, die van het gezin op B uitgaat. Wanneer deze werking bewust gewild of nagestreefd wordt, kan er van een manifeste functie gesproken worden. Voor de gevallen, waarin niet aan deze voorwaarde voldaan is, kan de term latente functie gebruikt worden. Al naar gelang de functie A voor de bij B betrokkenen positieve of negatieve gevolgen heeft, spreekt men van een positieve of negatieve functie. Een functionele uitspraak legt naar zijn aard altijd verband tussen twee sociale verschijnselen. Dit brengt met zich mee, dat de vorm van functionele uitspraken altijd zodanig moet zijn, dat beide sociale verschijnselen er in genoemd worden. Uitspraken als het gezin vervult een socialisatie-functie zijn weinig zinvol, wanneer niet tevens aangegeven wordt ten opzichte van welke eenheid deze functie vervuld wordt. In principe kan het gezin via functionele uitspraken met ieder sociaal verschijnsel in verband gebracht worden. De hierboven gebruikte term B hoeft dus niet alleen de betrekking te hebben op de samenleving als geheel of op eenheden binnen de samenleving als bijvoorbeeld de buurt, de familie, de school en het bedrijfsleven. Deze term kan ook slaan op sub-groepen binnen het gezin en individuele gezinsleden. In principe zou men met functionele uitspraken alle werkingen van het gezin op een bepaalde eenheid kunnen omschrijven. In de praktijk hebben dergelijke uitspraken slechts betrekking op dat deel van de werkingen van het gezin, dat door de onderzoeker van belang geacht wordt. Tenslotte moet nog opgemerkt worden, dat het constateren van een func-

tionele relatie tussen twee sociale verschijnselen niet altijd het signaleren van een causale relatie inhoudt.

Na deze algemene opmerkingen over de macro-variant van de structureel-functionele benadering en de daarop volgende uiteenzetting over het functiebegrip, rest nog de vraag naar de toepassingsmogelijkheden van deze variant. In de praktijk is het macro-functionalisme vooral toegepast op de analyse van moment-opnamen. Hoewel deze benaderingswijze het volgen van veranderingsprocessen in de loop van de tijd mogelijk maakt, komt men daar in de praktijk meestal niet aan toe. Wel is deze benaderingswijze regelmatig gebruikt voor vergelijkingen naar plaats en/of tijd. Maar dergelijke vergelijkingen komen meestal neer op de analyse van een aantal min of meer los van elkaar staande moment-opnamen. Bij een macro-functionele analyse van moment-opnamen kunnen ondermeer de volgende vragen beantwoord worden:

1. Welke functies vervult het gezin? Hoewel deze vraag in principe voor iedere sociale eenheid gesteld kan worden, onderzoekt men in de praktijk vooral de functies van het gezin voor de samenleving en/of het individu.
2. Op welke manier worden de verhoudingen binnen het gezin beïnvloed door die in de samenleving?
3. Welke functies vervult één bepaalde institutie (bijvoorbeeld de familie of de buurt) voor het gezin?
4. Op welke manier is de vervulling van één bepaalde functie (zoals bijvoorbeeld de socialisatie-functie) over verschillende instituties (gezin, school en peergroup) verdeeld?

Bij het beantwoorden van vragen als de hierboven genoemde kunnen inconsistenties, tegenstellingen en conflicten naar voren komen. De manier, waarop deze geïnterpreteerd worden, is afhankelijk van de opvattingen, die men heeft over de mate waarin de samenleving gericht is op de handhaving van een onveranderd evenwicht.

Aangezien de meeste vertegenwoordigers van deze benaderingswijze zich hebben bezig gehouden met de vraag welke functies het gezin voor individu en/of samenleving vervult, zal op dit onderwerp wat nader worden ingegaan. Een analyse van de functies van het gezin, leidt meestal tot tweërlei resultaat. Het ene resultaat is een opsomming of classificatie van de functies, die het gezin vervult. Het andere resultaat bestaat uit een analyse van de manier, waarop de vervulling van deze functies geregeld is. De hier bedoelde classificatie of opsomming van gezinsfuncties is nooit volledig en blijft meestal

beperkt tot die werkingen van het gezin, die de onderzoeker van belang acht. Het maken van een onderscheid tussen wel en niet van belang zijnde werkingen van het gezin is tot op zekere hoogte een arbitraire aangelegenheid. Hetzelfde geldt voor de classificatie en de benoeming van de werkingen, die wel in beschouwing genomen worden. Het is dan ook geen wonder, dat er nogal wat classificaties in omloop zijn van de functies, die het gezin voor individu en/of samenleving vervult. Wie in dit onderwerp geïnteresseerd is, kan in de dissertatie van Saal een uitstekend overzicht vinden van de classificaties, die de gezinssociologie anno 1958 heeft opgeleverd (SAAL, 1958). Hier zullen ter illustratie de classificaties van Winch en van Bell & Vogel besproken worden. Beide classificaties hebben betrekking op de functies van het gezin voor de samenleving. Bij de ontwikkeling van deze classificaties is uitgegaan van een aantal minimum-voorwaarden, waaraan in verband met de instand houding van de samenleving voldaan moet zijn. De toepassing van de aldus ontwikkelde classificaties op het gezin houdt in, dat men nagaat welk aandeel deze eenheid in de vervulling van deze minimum-voorwaarden heeft.

Zo gaat Winch in zijn boek "The modern family" (1963) er van uit, dat de instandhouding van een samenleving de vervulling van de volgende minimum-voorwaarden vraagt:

1. Vervanging van gestorven leden van de samenleving (familial function).
2. Productie en distributie van de goederen en diensten, die nodig zijn voor het in stand houden van de leden van de samenleving (economic function).
3. Een regeling voor het oplossen van conflicten en het handhaven van de in- en externe orde) (political function).
4. De voorbereiding van nieuwkomers in de samenleving op hun posities en de daarbij behorende rollen (socializing-educational function).
5. Er moeten procedures zijn voor: het reageren op emotionele crises, het harmoniseren van individuele doeleinden met die van de samenleving en het geven van een zin en doel aan het geheel van de samenleving (religious function).

De met deze minimum voorwaarden corresponderende functies zijn tussen haakjes vermeld. Winch noemt ze "basic functions". Bij deze basic functions behoren volgens hem "analytic structures", die echter niet verward mogen worden met concrete sociale structuren. Zijn analytic structures zijn gedachtenconstructies. Iedere analytic structure omvat een aantal posities en rollen, die met de vervulling van één bepaalde basic function verband houden. De functionele analyse van een samenleving houdt volgens hem in, dat nagegaan

wordt in hoeverre deze analytic structures samenvallen met de concrete sociale structuren, die in deze samenleving aanwezig zijn.

In zijn boek past WINCH (1963) de hierboven omschreven werkwijze ondermeer op het traditionele Chinese boeren-huishouden en op het gezin in de Kibbutz toe. Hij komt dan tot de conclusie, dat de vervulling van de basic functions in de Chinese plattelandssamenleving uit die tijd bijna volledig voor rekening van het traditionele boeren-huishouden komt. Het aandeel van het Kibbutz-gezin in de vervulling van deze basic functions is bijzonder klein en benadert daarmee volgens hem het minimum. Bij de vergelijking van beide leefverbanden maakt Winch echter een fout, die men volgens Kooy bij veel beschouwingen over de functies van het gezin tegenkomt (KOOY, 1967). Door het drie generaties omvattende traditionele Chinese boeren-huishouden te vergelijken met het uit twee generaties bestaande Kibbutz-gezin brengt Winch namelijk een onzuiver element in zijn vergelijking. Een vergelijkende analyse van het gezin binnen het Chinese boeren-huishouden en het gezin in de Kibbutz zou volgens deze kritiek meer op zijn plaats zijn. In zijn beschouwing beperkt Winch zich niet tot de bepaling van het aandeel van het Chinese boeren-huishouden en het Kibbutz-gezin in de vervulling van de basic functions. Hij gaat ook na, hoe de door deze leefverbanden vervulde functies hun neerslag vinden in de onderlinge rol-verdeling. Verder wijst Winch ook op het verband, dat er bestaat tussen het aandeel van een leefverband in de vervulling van de basic functions en de mate van integratie van het individu in dit leefverband. Deze integratie is volgens hem sterker naar mate het aandeel in de vervulling van de basic functions groter is.

In het boek van BELL en VOGEL (1960) wordt bij de analyse van de functies van het gezin gebruik gemaakt van de door Parsons ontwikkelde classificatie. Volgens Parsons moeten in verband met de instandhouding van een sociaal systeem de volgende activiteiten vervuld worden:

1. Adaptation: de voortbrenging en verdeling van goederen en diensten (the economy).
2. Goal-gratification: het besturen van de activiteiten, die voor het bereiken van de doeleinden van het systeem van belang zijn (the policy).
3. Integration: het integreren van de verschillende delen en activiteiten van het systeem door het institutionaliseren van gedragspatronen en het uitoefenen van sociale controle, waardoor de leden gemotiveerd worden zich aan deze gedragspatronen te conformeren (the community).

4. Pattern-maintenance: het aangeven van een aantal zeer algemene waarden, waar bij het ontwikkelen van concrete gedragspatronen aan gerefereerd kan worden (value system).

Achter ieder van deze vier activiteiten zijn tussen haakjes de analytische sub-systemen vermeld, die voor de vervulling van deze functionele vereisten (functional prerequisites) nodig zijn. Deze analytische sub-systemen zijn gedachten-constructies, die niet met concrete sociale structuren verward mogen worden. De analyse van de functies van het gezin vindt plaats door na te gaan welke wisselwerkingen (transactions) er zich tussen deze institutie en de vier hierboven genoemde analytische sub-systemen afspelen.

Na deze uitvoerige beschouwing over de macro-variant van de structureel-functionele benadering, moet nog een aantal opmerkingen over de andere door HILL en HANSEN (1960) onderscheiden variant gemaakt worden. Zoals hiervoor al uiteengezet is, neemt de micro-variant van deze benadering niet de samenleving, maar het gezin als vertrekpunt voor zijn beschouwingen. Daarbij kent deze variant het gezin de eigenschappen van een sociaal systeem toe (interdependentie van de delen, geheel meer dan som van de delen, integratie en streven naar evenwicht). Uit de opmerkingen van Hill en Hansen over de micro-variant wordt niet duidelijk of het voorgaande ook inhoudt, dat het gezin los van het grotere geheel van de samenleving bestudeerd kan worden. In de praktijk lost men dit probleem op door de wisselwerking tussen het gezin en samenleving te "bevriezen" en een bepaalde functie-verdeling of verhouding tussen gezin en samenleving als uitgangspunt te nemen. Daarmee maakt men de micro-variant tot een soort verlengstuk van de macro-variant, dat gericht is op de vraag, hoe nu een bepaalde verhouding tussen gezin en samenleving doorwerkt in de interne gezinsverhoudingen. Dit laatste betekent, dat er hoogstens van een graadueel verschil tussen beide varianten gesproken kan worden. Verder moet er in dit verband op gewezen worden, dat het hanteren van de micro-variant niet automatisch behoeft in te houden, dat men de wisselwerking tussen gezin en samenleving bevriest. Het achterwege laten van deze aanname biedt de mogelijkheid om bij de analyse van de interne gezinsverhoudingen rekening te houden met de invloed, die er van algemene maatschappelijke factoren en processen uitgaat.

Bij de analyse van de interne gezinsverhoudingen vanuit de micro-variant nemen de begrippen positie en rol een belangrijke plaats in. Het aantal posities in het gezin komt overeen met het aantal gezinsleden. Bij iedere positie

behoort een aantal rollen. De posities binnen het gezin zijn met elkaar verbonden, omdat de bij één bepaalde positie behorende rol niet denkbaar is zonder een tegen-rol bij één of meer andere posities in het gezin. De bij één positie behorende rollen zijn ook met elkaar verbonden, omdat men er vanuit gaat, dat tussen deze rollen een zekere wisselwerking en hiërarchie bestaat. Tenslotte moet er op gewezen worden, dat niet het individu, maar de rol de kleinste analyse-eenheid is, die binnen het gezin onderscheiden kan worden. Wanneer men nagaat op welke manier de micro-variant van deze benadering wordt toegepast, dan blijkt er een duidelijke voorkeur voor de analyse van moment-opnamen te bestaan. Bij de analyse van dergelijke moment-opnamen kan de micro-variant ondermeer voor de beantwoording van de volgende vragen gebruikt worden:

1. Met de functies, die het gezin voor individu en/of samenleving vervult, als uitgangspunt, kan men nagaan welk aandeel de individuen en sub-groepen binnen deze eenheid in de vervulling van de eerder genoemde functies hebben. In de praktijk betekent dit, dat men onderzoekt op welke manier deze functies corresponderen met de rollen, die bij de verschillende posities in het gezin thuishoren.
2. Verder leent de micro-variant zich uitstekend voor de analyse van rollenpatronen, taak-verdelingen en gezagsverhoudingen binnen sub-groepen van het gezin. Sub-groepen, waar men zich in de praktijk vaak op richt zijn: man-vrouw en ouder(s)-kind.
3. Tenslotte kan de micro-variant ook gebruikt worden om de invloed van het gezin op het gedrag en de persoonlijkheid van het individuele gezinslid na te gaan.

Bij deze laatste toepassingsmogelijkheid moet nog een opmerking gemaakt worden over de opvattingen van de structureel-functionele benadering over de relatie tussen individu en gezin. Het individu is voor deze benadering allereerst en vooral een rollen-drager. Deze rollen worden hem vanuit het grotere geheel van het gezin aangereikt. De bepaling van de aard en inhoud van deze rollen is echter geen aangelegenheid, waar het gezin als geheel alleen over beslist. De aard en inhoud van deze rollen wordt mede bepaald door de invloed die er van de wisselwerking tussen gezin en samenleving uitgaat. De bestemming van het individu tot rollen-drager of reactor hoeft niet zonder meer in te houden, dat er binnen de structureel-functionele benadering geen plaats is voor het individu als actor. Het ontbreken van deze laatste mogelijkheid zou moeilijk in overeenstemming te brengen zijn met de meer "liberale" visie

op het evenwichtstreven en de mate van integratie van sociale systemen, die aan het begin van deze paragraaf naar voren gebracht is. De analyse van het optreden van het individu als actor zal gezien het voorgaande met zich meebrengen, dat de door dit individu voorgestane waarden en normen geconfronteerd worden met die welke binnen het gezin en andere eenheden in de samenleving aanwezig zijn. Daarmee opent de structureel-functionele benadering een ander perspectief op het spanningsveld tussen het individu en de binnen zijn huwelijk en/of gezin bestaande levensorde dan de interactionele benadering. De laatstgenoemde benadering ziet het individu ook als actor en reactor, maar beperkt zich bij de analyse van het individuele gedrag tot de context van het gezin als gesloten systeem. Tenslotte moet nog opgemerkt worden, dat men in de praktijk van de structureel-functionele benadering relatief weinig gebruik gemaakt heeft van de hierboven omschreven mogelijkheid om het optreden van het individu als actor te analyseren. In de praktijk heeft het accent steeds gelegen op het bestuderen van het individu als rollen-drager of reactor.

Na deze meer algemene beschouwing over de structureel-functionele benadering komt nu de vraag aan de orde op welke manier deze benaderingswijze in de Amerikaanse gezinssociologie is gebruikt. Gezien het recente tijdstip, waarop het structureel-functionalisme in de Amerikaanse sociologie geïntroduceerd is, betekent dit, dat hier vooral het gezinsonderzoek uit de jaren 50 en een deel van de jaren 60 aan de orde zal komen. Het Amerikaanse gezinsonderzoek, dat in deze periode vanuit de structureel-functionele benadering gedaan wordt, richt zich vooral op een analyse van het gezin in het hier en nu van de eigen samenleving. Het gezinstype, dat daarbij centraal in de belangstelling staat, is het middle class gezin. De onderwerpen, waar de meeste belangstelling naar uit gaat, zijn onder meer: de functies van het gezin voor individu en/of samenleving, de verhouding tussen gezin en familie en de betekenis van deze verhouding voor het grotere geheel van de samenleving, de taakverdeling en de gezagsverhoudingen binnen het gezin, de ontwikkeling van de persoonlijkheid van het kind en het aandeel van beide ouders in het socialisatie-proces en de betekenis van dit aandeel voor de sexe-identificatie van het kind. Het is typerend voor de structureel-functionele benadering, dat deze onderwerpen niet los van elkaar worden behandeld. Men behandelt ze steeds in hun onderlinge samenhang en in relatie tot het grotere geheel van de samenleving. Bij het onderzoeken en doordenken van deze relaties benut men slechts een deel van de mogelijkheden, die de structureel-functionele benaderingswijze te

bieden heeft. Men richt zich namelijk vooral op de beantwoording van de vraag in hoeverre de verhoudingen binnen gezin en samenleving een consistent geheel vormen. Daarbij beperkt men zich meestal niet tot een analyse van de bestaande verhoudingen op hun onderlinge consistentie, maar gaat men ook na in hoeverre deze verhoudingen elkaar onderling versterken en in stand houden. Aan een analyse van geconstateerde tegenstellingen of conflicten op hun betekenis als potentiële bron van sociale verandering komt men meestal niet toe.

Uit de structureel-functioneel georiënteerde literatuur uit de jaren 50 en het begin van de jaren 60 komt een beeld van het Amerikaanse middle-class gezin naar voren, waarop hieronder nader zal worden ingegaan. Wat zijn functies betreft, ziet men dit gezin als een eenheid, die zijn betekenis voor individu en samenleving vooral aan de vervulling van de seksuele functie, de voortplantingsfunctie, de socialisatie-functie en de koesteringsfunctie ontleent. Deze situatie is het resultaat van een ontwikkelingsproces, waarbij verschillende functies, die het gezin vroeger vervulde, door gespecialiseerde instituties binnen de samenleving zijn overgenomen. Door deze ontwikkeling is de economische functie van het gezin van een productief-consumptieve tot een vooral consumptieve aangelegenheid geworden. Van de functies, die het gezin heeft behouden, zijn de socialisatie-functie en de koesteringsfunctie het meest belangrijk. Door de vervulling van de socialisatie-functie levert het gezin een belangrijke bijdrage aan de continuïteit van de samenleving. Want tijdens het socialisatie-proces worden de binnen de samenleving bestaande waarden en normen op volgende generaties overgedragen en wordt de samenleving voorzien van nieuwe leden, die op hun toekomstige rollen zijn voorbereid. Ook door de vervulling van de koesteringsfunctie levert het gezin een belangrijke bijdrage aan de samenleving. Het gezin is namelijk één van de weinige verbanden binnen de moderne gedifferentieerde samenleving, waar het individu als persoonlijkheid tot zijn recht kan komen. Daarmee is het gezin niet alleen een noodzakelijke aanvulling op de vele sociale verbanden, die door onpersoonlijke en zakelijke relaties gekenmerkt worden. Het gezin is namelijk ook de eenheid, die door de vervulling van de koesteringsfunctie het individu beter toerust om in de onpersoonlijke en zakelijke verhoudingen van de grotere samenleving te participeren. Parsons spreekt in dit verband van het stabiliseren van de volwassen persoonlijkheid door het gezin.

De hierboven weergegeven opvattingen over de functies van het middle-class gezin werken ook door in het denken over de verhoudingen tussen gezin en

familie. Men wijst er in dit verband op, dat het gezin een eenheid is, die voor de vervulling van zijn behoeften vooral aangewezen is op samenwerking met gespecialiseerde instituties binnen de samenleving. Verder constateert men, dat door de veranderde gezinsfuncties het persoonlijk-affectieve element een belangrijker rol in de onderlinge verhoudingen is gaan spelen. Dit komt niet alleen tot uitdrukking in de gang van zaken bij de partnerkeuze. Ook de opvatting, dat het voortbestaan van een huwelijk of gezin vooral afhankelijk is van de aanwezigheid van een affectieve band tussen de betrokkenen, is hier een uiting van. Noch de noodzakelijke samenwerking van het gezin met maatschappelijke instituties, noch de grote betekenis van het persoonlijk-affectieve element in de interne gezinsverhoudingen laat zich goed combineren met een situatie, waarin het gezin in sterke mate in het familiale verband geïntegreerd is. Parsons brengt deze gedachte in 1943 onder woorden door te stellen, dat de "structural isolated nuclear family" de meest geëigende gezinsvorm voor de moderne industriële samenleving is. Hij wijst er op, dat de structural isolated nuclear family een positieve functie voor de samenleving vervult door sociale en geografische mobiliteit mogelijk te maken. Deze individuele sociale en geografische mobiliteit is volgens hem een belangrijke voorwaarde voor het functioneren van een moderne gedifferentieerde en geïndustrialiseerde samenleving. Empirisch onderzoek heeft inmiddels geleerd, dat de betekenis van de contacten tussen gezin en familie groter is dan men aanvankelijk onder invloed van de ideeën van Parsons veronderstelde. De betekenis van deze contacten ligt niet alleen op het affectieve en recreatieve vlak. De familie blijkt voor het gezin ook een bron van onderlinge hulp en bijstand te zijn. Naar aanleiding van deze onderzoeksresultaten heeft men het idee van de structural isolated nuclear family laten varen en spreekt men in navolging van Litwak van de "modified extended family" (VAN DOORN-JANSSEN, 1968).

Met hun boek "Family, socialization and interaction process" (1955) hebben Parsons en Bales een grote invloed uitgeoefend op de structureel-functionele analyse van de interne gezinsverhoudingen. In dit boek wordt er op gewezen, dat er in het gezin - net als in iedere andere kleinere groep - twee vormen van leiderschap te onderscheiden zijn. Bedoeld worden hier het instrumentele en het expressieve leiderschap. Onder het instrumentele leiderschap valt het geven van leiding aan de activiteiten, die gericht zijn op de realisering van de doeleinden van de groep en het handhaven van de discipline in de groep. Het expressieve leiderschap richt zich op het waarborgen van de emotionele

stabiliteit in de groep, het opvangen van spanningen en het geven van emotionele ondersteuning. De rolverdeling in het gezin en de daarmee corresponderende taakverdeling en gezagsverhoudingen worden volgens Parsons en Bales vooral door de factoren leeftijd en sexe bepaald. Wat de rolverdeling tussen man en vrouw betreft, formuleren zij de these, dat de instrumentele rol altijd aan de man en de expressieve rol altijd aan de vrouw toevalt. Tijdens het socialisatie-proces wordt deze man-vrouw verhouding bij de kinderen geïnternaliseerd. De jongens zullen zich tijdens, wat Freud de "oedipale fase" noemt, met de vader identificeren, de meisjes met hun moeder.

De opvattingen van Parsons en Bales, dat de structuur van het gezin door sexe en leeftijd bepaald wordt, heeft in de jaren 60 tot nogal wat discussies aanleiding gegeven. De in deze discussies gemaakte bezwaren hebben vooral betrekking op de opvattingen van Parsons en Bales over de taakverdeling en de gezagsverhoudingen tussen man en vrouw. Voor een deel komt deze kritiek voort uit de moeilijkheden, die men heeft met het duidelijk androcentrische element, dat aan hun beider opvattingen ten grondslag ligt. Verder geven de resultaten van het verrichte empirisch onderzoek aanleiding tot bezwaren. Eén van de onderzoeken, die in dit verband vaak wordt aangehaald, is dat van BLOOD en WOLFE (1960). De resultaten van dit onderzoek geven een taakverdeling tussen man en vrouw te zien, die vrij goed overeenkomt met het door Parsons en Bales opgeroepen beeld. Dit laatste kan echter niet geconstateerd worden voor de gezagsverhoudingen tussen man en vrouw. Blood en Wolfe komen tot de conclusie, dat deze verhoudingen per terrein uiteen lopen. Zij vinden, dat er zowel onderwerpen zijn, waarover de man of vrouw alleen beslist, als onderwerpen waarover in onderling overleg een beslissing genomen wordt. Wie over welke onderwerpen beslist, is volgens Blood en Wolfe vooral afhankelijk van de relevantie van de inbreng, die man en vrouw op grond van hun individuele capaciteiten kunnen leveren. Reiss wijst erop, dat de resultaten van dit onderzoek de onhoudbaarheid van de classificaties instrumenteel en expressief voor de rol van man en vrouw aantonen. Van de andere kant moet volgens hem bedacht worden, dat niet alle door Blood en Wolfe onderscheiden terreinen even belangrijk zijn. Zo heeft de man op de twee voor het gezin belangrijkste terreinen - de keuze van een werkkring en de aanschaf van een nieuwe auto - nog steeds de grootste stem in het kapitel (REISS, 1971, p. 47).

Hiervoor is opgemerkt, dat bij de toepassing van de structureel-functionele benadering in de Amerikaanse gezinssociologie, het accent ligt op de analyse

van de gezinsverhoudingen in het hier en nu van de eigen samenleving. Dit wil echter niet zeggen, dat deze benaderingswijze niet gebruikt is voor vergelijkingen naar plaats en/of tijd. Zo zijn er heel wat beschouwingen geleverd, waarin de veranderingen in het gezin en zijn functies in verband gebracht worden met de veranderingen, die de Amerikaanse samenleving sinds de industriële revolutie ondergaan heeft. Daarmee borduurt men voort op een thema, dat Ogburn in het Amerika van de jaren 30 als één der eersten aan de orde heeft gesteld. Meestal bestaan dergelijke beschouwingen uit een vergelijkende analyse van twee moment-opnamen, die door een korte typering van het er tussen liggende veranderingsproces met elkaar in verband worden gebracht. Een wat meer diepgaande analyse van verloop, tempo en volgorde van dit veranderingsproces blijft meestal achterwege.

Ook vergelijkingen naar plaats hebben binnen de structureel-functionele benadering een rol gespeeld. Eén van de publicaties, die in dit verband genoemd moet worden, is het boek "Social structure" (1949) van Murdock. De in dit boek ontwikkelde inzichten hebben een grote invloed op de structureel-functionele benadering van het gezin uitgeoefend. Dit geldt zowel voor de opvattingen van Murdock over de universaliteit van het gezin als voor de a-historische wijze waarop hij de grote verscheidenheid aan huwelijksvormen, verwantschapssystemen en huishoudensvormen binnen de door hem vergeleken culturen benadert. Wat het gezin betreft, wijst Murdock er op, dat deze eenheid binnen alle door hem onderzochte samenlevingen en culturen te onderscheiden is. Het is volgens hem een universele eenheid, die steeds door een specifieke combinatie van functies en structuur-elementen gekenmerkt wordt. Een andere vorm van vergelijking naar plaats, die ook buiten de structureel-functionele benaderingswijze de nodige belangstelling heeft, is het cross-national research project. Hiermee wordt het type onderzoek bedoeld, waarbij - met één probleemstelling als uitgangspunt - in verschillende landen empirisch materiaal verzameld wordt. Een inmiddels klassiek voorbeeld van een dergelijk onderzoek is het boek "World revolution and family patterns" (1963) van W.J. Goode. In dit boek wordt voor een aantal samenlevingen aan de hand van secundair materiaal nagegaan, welke veranderingen het gezin onder invloed van urbanisatie en industrialisatie ondergaat.

Hiervoor is er op gewezen, dat de vertegenwoordigers van de structureel-functionele benadering in het Amerika van de jaren 50 en een deel van de jaren 60 vooral geïnteresseerd zijn in de situatie van het middle-class gezin in het

hier en nu van hun eigen samenleving. Daarbij stelt men vooral belang in de consistentie van de verhoudingen binnen gezin en samenleving en gaat men na in hoeverre deze verhoudingen elkaar onderling versterken en in stand houden. Deze a-historische en het orde aspect benadrukkende visie op gezin en samenleving is op het eerste gezicht moeilijk te rijmen met de hierboven geschetste belangstelling voor vergelijkingen naar plaats en tijd. Zoals hieronder zal blijken, is dit echter een ogenschijnlijke tegenstelling. Zo houdt men zich in deze periode vooral met vergelijkingen naar plaats bezig om te achterhalen welke principes en structuren een universele geldigheid hebben. Langs deze weg wordt duidelijk welke kenmerken van huwelijk en gezin naar alle waarschijnlijkheid nooit zullen veranderen. De uit dergelijke vergelijkingen naar voren komende verschillen gebruikt men vooral als achtergrond waartegen het specifieke van de alledaagse verhoudingen in de eigen samenleving beter tot zijn recht komt. Ook de resultaten van vergelijkingen in de tijd worden vooral gebruikt om het kenmerkende van de verhoudingen in de eigen periode beter tot uitdrukking te laten komen. Met een dergelijke werkwijze bij vergelijkingen naar tijd en plaats laat men verschillende mogelijkheden onbenut. Men zou deze vergelijkingen namelijk ook kunnen gebruiken voor:

- het relativeren van bestaande verhoudingen
- het onderzoeken van deze verhoudingen op hun veranderlijkheid en veranderbaarheid
- het ontwikkelen van alternatieven voor bestaande verhoudingen.

De relatief geringe aandacht voor deze mogelijkheden en het orde-perspectief, dat men bij de analyse van de situatie in eigen samenleving hanteert, zijn geen noodzakelijk gevolg van het gebruiken van de structureel-functionele benadering. Eén en ander moet vooral begrepen worden vanuit het maatschappijbeeld, dat het merendeel van de vertegenwoordigers van deze benaderingswijze er in de jaren 50 en een deel van de jaren 60 op na houdt.

4.5 De institutionele benadering.

In hun artikel noemen HILL en HANSEN (1960) twee benaderingswijzen, die het gezin vanuit een macro-sociologisch gezichtspunt analyseren. De ene is de structureel-functionele en de andere de institutionele benadering.

Van deze twee heeft de institutionele benadering de langste voorgeschiedenis. De benaderingswijze bestaat sinds het eerste begin van de culturele anthropologie en de sociologie. In de Amerikaanse literatuur wordt niet al te diep ingegaan op de geschiedenis van de institutionele benaderingswijze¹⁾. Het nu volgende is er een samenvatting van. Als eerste vertegenwoordigers van deze benaderingswijze noemt men niet alleen evolutionisten zoals bijvoorbeeld Spencer, Morgan, Tylor en Bachofen. Ook figuren als Durkheim en Toennies worden tot de eerste institutionalisten gerekend. Verder constateert men, dat de belangstelling voor deze benaderingswijze in de loop van de 20e eeuw terug loopt. De verklaring hiervoor zoekt men bij de opkomst van nieuwe theorieën, als het symbolisch-interactionalisme en structureel-functionalisme. Voor de periode na de Tweede Wereldoorlog constateert men een herleving van de belangstelling voor de institutionele benadering. Het overzien van het gebruik, dat er in de naoorlogse jaren van deze benaderingswijze gemaakt wordt, leidt voor de Verenigde Staten tot de conclusie, dat men de institutionele benadering meestal in combinatie met andere benaderingswijzen hanteert. Gezinssociologen, die de institutionele benadering als enig theoretisch perspectief hanteren, zijn er bijna niet. Carl C. Zimmermann en John Sirjamaki worden tot de meest uitgesproken vertegenwoordigers van deze benaderingswijze gerekend²⁾.

Ten aanzien van de vraag, wat de institutionele benadering van het gezin precies inhoudt, bestaat enige verwarring. HILL en HANSEN (1960) en KOENIG en BAYER (1966) stellen zich op het standpunt, dat de institutionele benadering zich door zijn basis-veronderstellingen en zijn voorkeur voor vergelijkingen naar plaats en tijd van de andere benaderingswijzen onderscheidt. Wat zijn begrippen-apparaat betreft onderscheidt deze benaderingswijze zich alleen

1) Bedoeld worden hier: Hill en Hansen (1960), Koenig en Bayer (1966) en Sirjamaki (1964).

2) De in dit verband genoemde publicaties van C.C. Zimmermann zijn: *Family and Civilization* (1947) en *The family of tomorrow* (1949). Van J. Sirjamaki noemt men: *The American family in the twentieth century* (1953)

door de centrale plaats, die het begrip institutie inneemt. Ook SIRJAMAKI (1964) noemt in zijn bijdrage aan het handboek van Christensen een aantal basisveronderstellingen en probleemvelden, die volgens hem specifiek zijn voor de institutionele benadering. Verder wijst hij er op, dat de termen institutionele benadering en comparatieve methode twee aanduidingen voor één en dezelfde zaak zijn. Maar in hetzelfde betoog zet hij ook uiteen, dat de comparatieve methode heel goed in combinatie met verschillende andere theoretische benaderingswijzen gebruikt kan worden ¹⁾. De begrippen en de basis-veronderstellingen van de door hem genoemde benaderingswijzen laten zich echter niet zonder meer verenigen met de uitgangspunten, die hij zelf als kenmerkend voor de institutionele benadering beschouwt. Het lijkt in dit verband weinig zinvol om uitvoerig op deze inconsistentie in het betoog van Sirjamaki in te gaan. Van meer belang is het, dat BRODERICK (1971) zich naar aanleiding van Sirjamaki's betoog afvraagt of het wel zin heeft om de institutionele en de structureel-functionele benadering van elkaar te onderscheiden. Het verschil tussen beide benaderingswijzen moet volgens Broderick vooral bij de gehanteerde onderzoeksmethoden gezocht worden. Deze vraag van Broderick zal de inzet zijn van de nu volgende beschouwing over de institutionele benadering.

Alvorens op deze vraag wordt ingegaan, zal echter eerst een overzicht gegeven worden van de basis-veronderstellingen en begrippen, die volgens HILL en HANSEN (1960), KOENIG en BAYER (1966) en SIRJAMAKI (1964) kenmerkend zijn voor de institutionele benadering. Hiervoor is er al op gewezen, dat het begrip institutie bij deze benadering een belangrijke plaats inneemt. Meestal wordt dit begrip gedefinieerd als: een min of meer duurzaam geheel van structuur- en cultuurelementen, dat rond de vervulling van een bepaalde behoefte gegroepeerd is. ²⁾ Deze behoefte kan zowel van individuele als sociale aard zijn. De basis-veronderstellingen van de institutionele benaderingswijze worden hieronder puntsgewijs samengevat:

1. Instituties zijn van fundamenteel belang omdat ze het menselijk gedrag in stabiele patronen vastleggen, waardoor de biologische, sociale en culturele continuïteit van een samenleving gewaarborgd is.
2. Iedere samenleving kent een groter of kleiner aantal instituties. De aard

1) Bedoelde passage luidt: "... with sociologists employing the concepts and theories of symbolic interaction, pluralistic behaviour, or social action ..." (Sirjamaki, 1964, p. 35).

2) Er zijn ook definities in omloop, waarin men een institutie als een groep opvat.

en de inhoud van deze instituties kan naar plaats en tijd variëren.

3. Tussen de instituties van een samenleving bestaat een onderlinge samenhang en een zekere hiërarchische rangorde.
4. Instituties zijn niet rigide. Door veranderende omstandigheden kunnen ze van inhoud veranderen of verdwijnen. Door diezelfde omstandigheden kunnen ook nieuwe instituties ontstaan of kan de onderlinge rangorde in de instituties van een samenleving veranderen.
5. Het gezin is de meest belangrijke institutie bij het voorzien in twee fundamentele behoeften: reproductie en socialisatie. Het gezin is er op de allereerste plaats om en voor het kind.
6. Net als iedere andere institutie maakt het gezin deel uit van een stelsel van onderling samenhangende instituties, die elkaar over en weer beïnvloeden. Dit betekent, dat het gezin niet los gezien kan worden van de samenleving waarvan het deel uitmaakt. Verder houdt het voorgaande in, dat veranderingen in instituties binnen de samenleving doorwerken in het gezin.
7. Voor een goed begrip van iedere institutie en dus ook van het gezin is een inzicht in zijn historie onmisbaar. Hetzelfde kan ook gezegd worden van de betekenis van vergelijking naar plaats.

In de praktijk van deze benaderingswijze houdt men zich vooral met de volgende twee onderwerpen bezig. Het ene onderwerp is de aard en de inhoud van het geheel van waarden en normen, dat de verhoudingen binnen huwelijk, gezin, familie en huishouden regelt. In concreto gaat het dan om onderwerpen als partnerkeuze, huwelijksvormen, huwelijksluiting en ontbinding, nederzettingsregels na huwelijksluiting, verwantschapsbetrekkingen, erfrecht en huishoudensvormen. Het andere onderwerp, waar men zich vooral voor interesseert is de plaats en de betekenis van de instituties huwelijk, gezin, familie en huishouden binnen het grotere geheel van de samenleving. Hierbij gaat het niet alleen om het belang van deze instituties voor het totaal van de samenleving, maar ook om de wisselwerking tussen deze familiale instituties en de rest van de samenleving. Het is typerend voor de institutionele benaderingswijze, dat men bovengenoemde onderwerpen niet voor één samenleving op één moment in de tijd aan de orde stelt. Steeds blijkt er bij de benadering van deze onderwerpen een voorkeur te bestaan voor het vergelijken naar plaats en/of tijd. Bij het overzien van de vergelijkende activiteiten die vanuit deze benaderingswijze ondernomen worden, blijkt er een zekere voorkeur voor vergelijkingen in de tijd te bestaan.

Na deze uiteenzetting van wat volgens HILL en HANSEN (1960), KOENIG en BAYER

(1966) en SIRJAMAKI (1964) typerend is voor de institutionele benaderingswijze zal nu op de vraag worden ingegaan, of het zin heeft om deze benaderingswijze van de structureel-functionele te onderscheiden. Deze vraag kan het best beantwoord worden door de basis-veronderstellingen van beide benaderingswijzen met elkaar te vergelijken. Deze vergelijking kan het best uitgevoerd worden aan de hand van een opsomming van de basis-veronderstellingen van de structureel-functionele benadering. Kort samengevat komen deze basis-veronderstellingen op het volgende neer:

1. Het sociale systeem samenleving bestaat uit een stelsel van interdependente sub-systemen. Het gezin is één van deze sub-systemen.
2. Het sociale systeem samenleving is gericht op de instandhouding van zichzelf.
3. De sub-systemen van de samenleving vormen een min of meer geïntegreerd geheel.
4. Dit geheel wordt gekenmerkt door een streven naar evenwicht.

De eerste twee van deze basis-veronderstellingen zijn zonder al te veel moeite ook bij de institutionele benadering terug te vinden. Zo is hiervoor gebleken, dat de institutionele benadering de samenleving als een stelsel van interdependente instituties beschouwt. Wat de onder 2) genoemde basis-veronderstellingen betreft kan verwezen worden naar de opvatting van de institutionele benadering, dat iedere samenleving een groter of kleiner aantal - voor de continuïteit onmisbare - instituties kent. Wat de punten 3) en 4) betreft is een vergelijking van beide benaderingswijzen minder eenvoudig. Alvorens tot deze vergelijking over te gaan zal eerst aangegeven worden welke basis-veronderstellingen van de institutionele benadering corresponderen met de onder 3) en 4) genoemde principes van de structureel-functionele benadering. Het met het integratie-principe corresponderende uitgangspunt van de institutionele benadering bestaat uit het idee, dat de instituties van een samenleving een onderlinge samenhang en een zekere hiërarchische rangorde vertonen. Met het evenwichtsprincipe van de structureel-functionele benadering correspondeert de uitspraak, dat de institutionele orde van een samenleving niet rigide maar voor verandering vatbaar is.

Een vergelijking van deze beide basis-veronderstellingen van de institutionele benadering met hun tegenhangers bij de structureel-functionele benadering is niet zonder meer mogelijk. Dit omdat er verschillende versies van het structureel-functionalisme in omloop zijn en de uitkomst van een dergelijke vergelijking afhankelijk is van de versie, die men op het oog heeft. In de

vorige paragraaf is gebleken, dat de statische versie van het structureel-functionalisme nog maar weinig aanhangers telt. Volgens deze versie is de samenleving een in hoge mate geïntegreerd geheel, dat gekenmerkt wordt door het streven naar de handhaving van een onveranderd evenwicht. Wanneer men de institutionele benadering met deze versie van het structureel-functionalisme vergelijkt, is er alle reden om het onderscheid tussen beide benaderingswijzen te handhaven. De zaak komt echter anders te liggen, wanneer men de meer dynamische versie van het structureel-functionalisme als uitgangspunt neemt. Volgens deze versie is de samenleving maar tot op zekere hoogte een geïntegreerd geheel en hoeft het streven naar evenwicht binnen de samenleving niet per sé tot de handhaving van het oude of bestaande evenwicht te leiden. We hebben dan met een versie van het structureel-functionalisme te maken, die qua uitgangspunten nauwelijks van de institutionele benadering te onderscheiden is.

In de vorige paragraaf is de toepassing van het structureel-functionalisme in de Amerikaanse gezinssociologie uit de jaren 50 en een deel van de jaren 60 uitvoerig aan de orde geweest. Daarbij is de dynamische versie van het structureel-functionalisme als uitgangspunt genomen en is vervolgens nagegaan welk gebruik de Amerikaanse gezinssociologie van de door deze dynamische versie geboden mogelijkheden gemaakt heeft. Puntsgewijs samengevat kan men de volgende toepassingsmogelijkheden van deze dynamische versie onderscheiden:

1. De analyse van de in het hier en nu bestaande verhoudingen rond huwelijk en gezin op hun onderlinge consistentie en de analyse van de manier waar op deze verhoudingen in stand gehouden worden. Om ieder misverstand te voorkomen, moet er wel op gewezen worden, dat het hanteren van deze toepassingsmogelijkheid geenszins inhoudt, dat men de samenleving als een in hoge mate geïntegreerd en naar de handhaving van een onveranderd evenwicht strevend geheel ziet. Het hanteren van deze toepassingsmogelijkheid sluit de analyse van tegenstellingen en conflicten dan ook geenszins uit.
2. Analyse van de wordingsgeschiedenis van de in het hier en nu bestaande verhoudingen rond huwelijk en gezin.
3. Vergelijking van de in het hier en nu bestaande verhoudingen rond huwelijk en gezin met die in andere samenlevingen of culturen.

Hoewel met het bovenstaande de voornaamste toepassingsmogelijkheden van de dynamische versie van het structureel-functionalisme gegeven zijn, bieden deze punten nog geen voldoende houvast voor het beschrijven van het gebruik,

dat van deze benaderingswijze gemaakt wordt. Voor een afdoende beschrijving van dit gebruik is ook informatie nodig over de waarden-oriëntatie van waaruit dit structureel-functionalisme wordt toegepast. De aard en inhoud van deze waarden-oriëntatie oefent namelijk een directe of indirecte invloed uit op het gebruik, dat van de drie zojuist genoemde toepassingsmogelijkheden gemaakt wordt. Ongeacht hun concrete inhoud kunnen waarden-oriëntaties gerangschikt worden langs een continuum, dat de mate van tevredenheid met de in het hier en nu bestaande verhoudingen aangeeft. Het is deze mate van tevredenheid, die vooral bepalend is voor de aard en de intensiteit van de belangstelling voor inconsistenties, imperfecties, tegenstellingen en conflicten binnen de in het hier en nu bestaande verhoudingen. Verder is deze tevredenheid ook bepalend voor de interesse in het ontwikkelen en/of op hun haalbaarheid onderzoeken van alternatieven voor en/of aanvullingen op de in het hier en nu bestaande verhoudingen.

Het is tegen deze achtergrond, dat het structureel-functionalisme uit de Amerikaanse gezinssociologie in de jaren 50 en een deel van de jaren 60 moet worden gezien. In de vorige paragraaf is gebleken, dat deze gezinssociologie vooral de onder 1) genoemde toepassingsmogelijkheid van het structureel-functionalisme benut heeft. Deze grote belangstelling heeft er echter niet toe geleid, dat men de onder 2) en 3) genoemde mogelijkheden onbenut gelaten heeft. Aangezien men het structureel-functionalisme vooral vanuit een optimistische en positieve visie op de verhoudingen rond het Amerikaanse middle-class gezin bestaande verhoudingen toegepast heeft, maakt de structureel-functionele benadering uit de Amerikaanse gezinssociologie van de jaren 50 en 60 eerder een statische dan een dynamische indruk. Hiervoor is er op gewezen, dat er nauwelijks enig verschil bestaat tussen de uitgangspunten van de institutionele benadering en die van de meer dynamische versie van het structureel functionalisme. Dit betekent, dat wat zojuist over de toepassingsmogelijkheden van de dynamische versie van het structureel-functionalisme is opgemerkt in grote lijnen ook van toepassing is op de institutionele benadering. Bij het overzien van het gebruik, dat de Amerikaanse gezinssociologie van de institutionele benadering gemaakt heeft, moet geconcludeerd worden, dat met name de onder 2) en 3) genoemde toepassingsmogelijkheden benut zijn. Wanneer men nagaat hoe deze vergelijkingen in de tijd of naar plaats in de praktijk van de institutionele benadering worden uitgevoerd, dan blijkt de analyse van moment-opnamen - en daarmee dus ook de onder 1) genoemde toepassingsmogelijk-

heid - een belangrijke rol te spelen. Verder blijkt bij het overzien van het gebruik, dat van de institutionele benadering gemaakt is, dat deze benadering vanuit dezelfde optimistische en positieve visie op het middle-class gezin gehanteerd wordt als bij de structureel-functionele benadering het geval is.

Wanneer men het voorgaande overziet, dan moet geconcludeerd worden, dat er eigenlijk niet voldoende redenen aanwezig zijn om de institutionele en de structureel-functionele benadering uit de Amerikaanse gezinssociologie van de jaren 50 en een deel van de jaren 60 als twee fundamenteel van elkaar verschillende benaderingswijzen te beschouwen. Het gaat hoogstens om twee varianten van één en dezelfde benaderingswijze, die zich van elkaar onderscheiden door het relatieve gewicht, dat aan het belang van de analyse van momentopnamen en het trekken van vergelijkingen naar plaats en/of tijd worden toegekend. Of deze éne benaderingswijze nu als institutioneel, structureel-functioneel of macro-sociologisch bekend staat, doet strikt genomen weinig ter zake. Om verwarring te voorkomen is het gezien het bestaande spraakgebruik echter beter om deze éne benaderingswijze als macro-sociologisch aan te duiden. De kwestie van de naam is echter niet zo belangrijk. Belangrijker is het om er op te wijzen, dat deze macro-sociologische benaderingswijze qua basis-veronderstellingen in grote lijnen met de dynamische versie van het structureel-functionalisme overeenkomt. Dit laatste brengt met zich mee, dat deze macro-sociologische benaderingswijze ook over de drie hiervoor genoemde toepassingsmogelijkheden beschikt. Het gebruik, dat van deze toepassingsmogelijkheden gemaakt wordt, hangt echter vooral af van de waarden-oriëntatie die daarbij tot uitgangspunt genomen wordt. Dit laatste betekent weer, dat met de structureel-functionele en de institutionele benadering, zoals die binnen de Amerikaanse gezinssociologie uit de jaren 50 en een deel van de jaren 60 gehanteerd zijn, nog niet alle denkbare varianten van deze macro-sociologische benaderingswijze gegeven zijn.

4.6 De gezinsfase-benadering

De gezinsfase-benadering is in de loop van de jaren 50 en 60 binnen de Amerikaanse gezinssociologie ontstaan. Hij is het product van een hele serie bewuste pogingen om een nieuw theoretisch perspectief op het gezin te ontwikkelen. Deze pogingen hebben zich voor een belangrijk deel afgespeeld op symposia en studie-bijeenkomsten, die men in de loop van de jaren 50 en 60 speciaal met dit doel belegd heeft. Aan deze symposia en studie-bijeenkomsten heeft een vrij groot aantal gezinssociologen deelgenomen. De belangrijkste bijdragen aan de ontwikkeling van de gezinsfase-benadering zijn echter door Hill, Duvall en Rodgers geleverd. Met deze voorgeschiedenis is de gezinsfase-benadering de jongste van de tot nu toe behandelde benaderingswijzen. Maar daar blijft het niet bij. De gezinsfase-benadering is namelijk ook een typisch product van de wetenschapsopvatting, die in de jaren 50 en 60 zo'n belangrijke invloed op de Amerikaanse gezinssociologie uitoefent. Deze wetenschapsopvatting legt sterk de nadruk op het belang van theorie-vorming. Het ideaal, dat bij deze theorie-vorming wordt nagestreefd bestaat uit de ontwikkeling van één grote gezinssociologische theorie, die uit een stelsel van logisch samenhangende beweringen over huwelijk en gezin bestaat. Deze ene grote gezinssociologische theorie zal in staat moeten zijn om de resultaten te omvatten, die men vanuit de verschillende theoretische benaderingen bereikt heeft. In het vorige hoofdstuk is gebleken, dat men dit doel vooral via de synthese van de resultaten van empirisch onderzoek probeert te bereiken. De ontwikkeling van de gezinsfase-benadering zou men ook als een poging kunnen beschouwen om de ontwikkeling van die ene grote gezinssociologische theorie een stap dichterbij te brengen.

De weg, die men met de ontwikkeling van de gezinsfase-benadering bewandelt, is echter een andere dan die welke bij de synthese van de resultaten van empirisch onderzoek bewandeld wordt. De gezinsfase-benadering is namelijk ontstaan uit het samenvoegen van een aantal basis-veronderstellingen en begrippen, die van nogal uiteenlopende theoretische herkomst zijn. Hieronder zal worden aangegeven van welke disciplines de in de gezinsfase-benadering verworven ideeën en begrippen afkomstig zijn. Daarbij zal allereerst een overzicht gegeven worden van de ideeën, die bij de ontwikkeling van de gezinsfase-benadering het vertrekpunt gevormd hebben. Eén van deze ideeën is afkomstig uit het budget-onderzoek, de agrarische sociologie en de huishoudwetenschappen. Het bestaat uit het inzicht, dat de verhouding tussen het inkomsten-,

behoeften- en bestedingspatroon van een gezin in de loop van de gezinscyclus aan verandering onderhevig is. In deze verandering valt een zekere regelmaat te ontdekken, die nauw samenhangt met de leeftijdsopbouw en de samenstelling van het gezin. Het is Seeböhm Rowntree geweest, die daar voor het eerst op gewezen heeft¹⁾. Op basis van de budget-gegevens, die hij in verband met de bestudering van het armoede-vraagstuk verzamelt, komt hij tot de conclusie dat er in de gezinscyclus twee perioden met relatief grote economische problemen te onderscheiden zijn. De eerste periode is die, waarin het gezin behalve de ouders alleen opgroeiende en nog niet aan het arbeidsproces deelnemende kinderen omvat. Wanneer deze kinderen eenmaal gaan werken, breekt er voor het gezin een periode van relatief grote welvaart aan. Aan deze welvaart komt echter een einde wanneer beide ouders bejaard zijn en de kinderen het ouderlijk huis allemaal verlaten hebben. Het gezin komt dan in zijn tweede economische problematische fase terecht.

Het tweede idee, dat bij de ontwikkeling van de gezinsfase-benadering als uitgangspunt gediend heeft, is afkomstig uit de ontwikkelingspsychologie. Het bestaat uit de opvatting, dat men het leven van de individuele mens als een ontwikkelingsproces kan beschouwen. In de loop van dit ontwikkelingsproces wordt het individu steeds weer met nieuwe opgaven geconfronteerd. Deze opgaven worden met de term ontwikkelingstaak aangeduid. De ontwikkelingstaken, waar de mens in de loop van zijn bestaan mee geconfronteerd wordt, zijn talrijk. Voorbeelden van dergelijke ontwikkelingstaken zijn: leren eten van vast voedsel, leren lopen en praten, zindelijk worden, vorm geven aan eigen seksualiteit, leren dragen van verantwoordelijkheid, verwerving van zelfstandigheid en het verwerken van de fysieke en psychische consequenties van het bejaard worden. Het is kenmerkend voor ontwikkelingstaken, dat ze in een min of meer vaste volgorde naar voren komen en gebonden zijn aan de leeftijd of de ontwikkelingsfase van het individu. Verder staan ontwikkelingstaken niet los van elkaar, maar vormen ze een cumulatieve reeks van opgaven. Dit laatste wil zeggen, dat de manier waarop één bepaalde ontwikkelingstaak vervuld wordt, consequenties heeft voor de vervulling van later naar voren komende taken. Succes bij de vervulling van één ontwikkelingstaak vergroot de kans op welslagen met betrekking tot latere taken. Tenslotte moet er op gewezen worden, dat zowel de aard en inhoud van deze ontwikkelingstaken als de manier waarop en de mate waarin ze vervuld worden in sterke mate beïnvloed worden

1) Seeböhm Rowntree, B., *Poverty; a study of town life*, 1906, Londen.

door het gezin, waar het betrokken individu deel van uitmaakt¹⁾.

Het derde uitgangspunt bij de ontwikkeling van de gezinsfase-benadering is afkomstig uit het grensgebied tussen de demografie en de gezinssociologie. Het is te vinden in de publicaties van Glick²⁾. In deze publicaties gebruikt Glick het begrip gezinscyclus als uitgangspunt voor het samenvatten van demografische en andere statistische gegevens. Zo publiceert hij in 1947 een artikel, waarin hij voor de jaren 1850 en 1940 met behulp van demografische gegevens de lengte van de verschillende fasen uit de gezinscyclus berekent. Later maakt hij op basis van de gegevens voor 1950 dezelfde berekeningen (GLICK, 1955 en 1957). De door hem gepresenteerde gegevens hebben betrekking op de gemiddelde leeftijden van mannen en vrouwen bij: de sluiting van een eerste huwelijk, de geboorte van het laatste kind, het trouwen van het laatste kind, het overlijden van de huwelijkspartner en het overlijden van de langst levende echtgenoot. Uit deze gegevens blijkt, dat er sinds de 19e eeuw een aantal belangrijke veranderingen in de gezinscyclus zijn opgetreden. Er is niet alleen sprake van een dalende huwelijkleeftijd en een verkorting van de periode, waarin kinderen geboren worden, maar er valt ook een aanzienlijke verlenging te constateren van de periode, waarin beide echtgenoten na het vertrek van hun kinderen alleen achterblijven³⁾.

Na deze opsomming van de begrippen en ideeën, die bij de ontwikkeling van de gezinsfase-benadering het uitgangspunt gevormd hebben, moet nog worden aangegeven welke andere inzichten er in deze benaderingswijze verwerkt zijn. In eerste instantie zal daarbij volstaan worden met de opmerking, dat deze inzichten zowel van de interactionele als van de structureel-functionele benadering afkomstig zijn. Om welke inzichten het daarbij gaat kan het beste aan de hand van de geschiedenis van de gezinsfase-benadering duidelijk worden gemaakt. In deze geschiedenis kan men een tweetal perioden onderscheiden, die ieder met

1) Wie geïnteresseerd is in de ideeën, die binnen de ontwikkelingspsychologie leven, kan bij een groot aantal publicaties terecht. Eén van de bekendste is wel Erikson's Childhood and Society, dat ook in het Nederlands vertaald is. (Erikson, E.H., Het kind en de samenleving, 1972, Utrecht.)

2) Glick, P. "The family cycle", American Sociological Review, 1947, 14, p. 164-174. Glick, P. "The life cycle of the family", Marriage and Family Living, 1955, 17, p. 3-9. Glick, P. American families, 1957, New York.

3) Nederland geeft eenzelfde ontwikkeling te zien. Zie: Niphuis-Nell, M. De gezinsfasen, 1974, Amsterdam.

een belangwekkende publicatie worden afgesloten. Deze publicaties geven beide een uitstekend overzicht van de resultaten, die men in de eraan voorafgaande periode bereikt heeft. Bedoeld worden het boek van Duvall "Family development" (1957) en de dissertatie van Rodgers "Improvements in the construction and analysis of family life cycle categories" (1962).

Het boek van Duvall is vooral van belang omdat het een heldere uiteenzetting geeft van de begrippen en basis-veronderstellingen, die samen de essentie van de gezinsfase-benadering vormen. Daarom zal hieronder uitvoerig worden ingegaan op de ideeën, die Duvall in haar boek naar voren brengt. De belangrijkste begrippen uit de gezinsfase-benadering zijn de volgende: ontwikkelingstaak, gezinsfase en gezinscyclus. Aan het begrip ontwikkelingstaak besteedt Duvall veel aandacht. Zij neemt daarbij de opvatting, die de ontwikkelingspsychologie van dit begrip heeft, tot uitgangspunt. Met instemming citeert zij de definitie, die Havighurst in 1953 van dit begrip geeft: "Een ontwikkelingstaak is een taak, die in of omstreeks een bepaalde periode in het leven van het individu naar voren komt, de vervulling ervan leidt voor het individu tot geluk en succes met latere taken, terwijl mislukking leidt tot het zich ongelukkig voelen door het individu, afkeuring vanuit de samenleving en problemen met latere taken" (HAVIGHURST, 1953, p. 2). Duvall gebruikt deze definitie niet alleen om er het begrip individuele ontwikkelings-taak (individual developmental task) mee te omschrijven. Zij hanteert namelijk ook het begrip gezinsontwikkelingstaak (family developmental task). Dit begrip definieert zij door in de boven geciteerde definitie het woord individu door het woord gezin te vervangen. Alvorens nader op dit begrip in te gaan, zal eerst worden uiteengezet, welke rol het begrip individuele ontwikkelings-taak in het betoog van Duvall speelt.

Een individuele ontwikkelingstaak moet volgens Duvall niet als een hoeveelheid te verrichten werk, maar als een na te streven doel gezien worden. Het feit, dat deze taken aan bepaalde perioden uit het leven van het individu gebonden zijn, betekent, dat ze in een min of meer vaste volgorde naar voren komen. Het tijdstip, waarop een individuele ontwikkelingstaak naar voren komt, wordt volgens Duvall door drie soorten factoren beïnvloed. Deze zelfde factoren zijn ook in hoge mate bepalend voor de aard en inhoud van zo'n taak. De biologische factoren vormen de eerste categorie, die Duvall onderscheidt. Deze factoren bepalen de grenzen van de mogelijkheden en onmogelijkheden van het individu. Verder zijn er veel ontwikkelingstaken, waarvan de vervulling

afhankelijk is van het ontwikkelingsstadium van het biologisch organisme van het individu. Voorbeelden van dergelijke taken zijn onder meer het leren lopen en het zindelijk worden. In dergelijke gevallen zijn de biologische factoren echter alleen bepalend voor de ondergrens van de periode, waarin een ontwikkelingstaak naar voren komt. De tweede categorie, die Duvall onderscheidt, omvat de culturele factoren. De invloed van deze factoren komt tot uitdrukking in de verwachtingen, waar het individu vanuit zijn omgeving mee geconfronteerd wordt. Hoe uiteenlopend deze verwachtingen kunnen zijn blijkt wel uit de grote variatie in cultureel bepaalde opvattingen over onderwerpen als: de ideale leeftijd om met borst- of flesvoeding op te houden; de leeftijd waarop kinderen in staat geacht worden een deel van de dag buitenshuis door te brengen; het tijdstip waarop en de vorm waarin pubers sexuele ervaringen mogen opdoen. De individuele aspiraties en waarden vormen de derde categorie factoren, die Duvall onderscheidt. De aard en inhoud van deze aspiraties en waarden wordt echter voor een belangrijk deel door de beide andere categorieën factoren bepaald.

Volgens Duvall moeten alle individuele ontwikkelingstaken door het individu zelf vervuld worden. Zijn omgeving kan hem daarbij niet helpen. Het aandeel van zijn omgeving beperkt zich tot het scheppen van gunstige of minder gunstige voorwaarden. Bij het uitwerken van de consequenties van dit gezichtspunt voor het gezin maakt Duvall gebruik van een idee, dat binnen de interactionele benaderingswijze ontwikkeld is. Bedoeld wordt hier de gezinsopvatting, die Hill in 1953 naar voren brengt, wanneer hij de door hem herziene editie van Waller's boek "The family; a dynamic interpretation" publiceert. In dit boek beschouwt Hill het gezin als een eenheid van interacterende personen, die ieder voor zich in een andere ontwikkelingsfase verkeren. Het gezin moet volgens deze opvatting ieder individu de ruimte bieden, die hij voor de vervulling van zijn ontwikkelingstaken nodig heeft. Het scheppen van deze ruimte is echter niet altijd even eenvoudig. Het gezin is en blijft nu eenmaal een groep met grotere of kleinere leeftijdsverschillen tussen de samenstellende leden. De met deze leeftijden samenhangende individuele ontwikkelingstaken kunnen eisen aan de situatie in het gezin stellen, die niet tegelijkertijd te realiseren zijn. Wanneer dit laatste het geval is, spreekt Duvall van "conflicting developmental tasks". Een voorbeeld van een dergelijke situatie is een gezin met pubers. De taak van de puber om zich tot een zelfstandige persoonlijkheid te ontwikkelen maakt het nodig, dat hem voldoende vrijheid gelaten wordt. Tegelijkertijd staan de ouders van de puber voor

de taak om dit ontwikkelingsproces in goede banen te leiden. Dit maakt een zekere mate van ouderlijke controle en enige beperking van de bewegingsvrijheid van de puber nodig. Dit toezicht en deze beperking van de bewegingsvrijheid laten zich echter moeilijk combineren met de ruimte en vrijheid, die de puber van zijn ouders verlangt. Behalve conflicting developmental tasks, onderscheidt Duvall ook "complementary developmental tasks". Het zal duidelijk zijn, dat laatstgenoemde term gebruikt wordt voor combinaties van individuele ontwikkelingstaken, die door hun vervulling dezelfde eisen aan de situatie in het gezin stellen.

Hiervoor is al opgemerkt, dat Duvall naast het begrip individuele ontwikkelingstaak ook het begrip gezinsontwikkelingstaak hanteert. Met dit begrip bedoelt zij de reeks van taken, waar het gezin als geheel in de loop van zijn bestaan mee geconfronteerd wordt. Bij het omschrijven van de aard en inhoud van deze taken maakt zij gebruik van inzichten, die aan de structureel-functionele benadering ontleend zijn. Zij gaat er namelijk van uit, dat een gezin aan een aantal basis-voorwaarden moet voldoen om in stand te blijven. Deze basis-voorwaarden duidt zij met de term "functional prerequisites" aan. Volgens Duvall gaat het om de volgende acht functionele prerequisieten: 1) physical maintenance, 2) allocation of resources, 3) division of labour, 4) socialization, 5) reproduction, recruitment, release of family members, 6) maintenance of order, 7) placement of members in larger society, 8) maintaining of motivation and morale. De inhoud van de met deze functionele prerequisieten corresponderende gezinsfuncties is in de loop van de gezinscyclus aan verandering onderhevig. Verder is het zo, dat het relatieve belang van deze gezinsfuncties in de loop van de tijd aan verandering onderhevig is. Deze beide factoren brengen met zich mee, dat de gezinsontwikkelingstaken met het verstrijken van de gezinscyclus van aard en inhoud veranderen. Tenslotte moet - wellicht ten overvloede - nog opgemerkt worden, dat Duvall ten aanzien van het begrip gezinsontwikkelingstaak dezelfde veronderstellingen hanteert als ten aanzien van het begrip individuele ontwikkelingstaak. Dit betekent onder meer, dat gezinsontwikkelingstaken een cumulatieve reeks vormen, waarvan de volgorde min of meer vast ligt. Verder houdt het voorgaande ook in, dat de aard, inhoud en volgorde van gezinsontwikkelingstaken zowel door biologische en culturele factoren als door individuele aspiraties en waarden beïnvloed worden.

Met behulp van de hierboven weergegeven gezinsopvatting en met behulp van de

beide versies van het begrip ontwikkelingstaak is het mogelijk om de ontwikkeling, die een gezin in de loop van zijn bestaan ondergaat, te analyseren. Bij een dergelijke analyse zal de onderzoeker spoedig tot de conclusie komen dat hij met een bijzonder complex proces te maken heeft, waarin het pakket van binnen het gezin bestaande ontwikkelingstaken geleidelijk van vorm en inhoud verandert. Een belangrijk hulpmiddel bij een dergelijke analyse is een verdeling van de gezinscyclus in een aantal duidelijk van elkaar te onderscheiden perioden of fasen. Duvall presenteert in haar boek dan ook een dergelijke indeling. Zij verdeelt de gezinscyclus in een aantal fasen, die ieder gekenmerkt worden door een specifieke combinatie van individuele en gezinsontwikkelingstaken. Op de aard en de inhoud van deze fase-specifieke taken gaat zij uitvoerig in door aan ieder van de door haar onderscheiden gezinsfasen een apart hoofdstuk te wijden. Het gaat in dit verband te ver om de door Duvall ontwikkelde fasen-indeling uitvoerig te behandelen. Daarom zal hier volstaan worden met een opsomming van de door Duvall onderscheiden gezinsfasen. Verder zal van iedere door haar onderscheiden fase een korte typering gegeven worden¹⁾. De indeling waar het om gaat, is de volgende:

1. Jong echtpaar zonder kinderen

In deze fase staan beide echtelieden voor de taak om zich aan elkaar aan te passen en een bevredigende onderlinge relatie op te bouwen. Kwesties, die daarbij aan de orde komen, zijn onder meer: het vinden van een taakverdeling in het huishouden, besluitvorming over de besteding van het inkomen, het ontwikkelen van een bevredigende seksuele relatie en het plannen van de komst van het eerste kind. Man en vrouw zullen in deze periode niet alleen aan elkaar moeten wennen, ze zullen ook moeten leren om als een eenheid naar buiten op te treden. Verder zullen ze vorm en inhoud moeten geven aan de nieuwe positie, die ze ten opzichte van de gezinnen van de wederzijdse ouders innemen.

2. Jong echtpaar met baby's en/of peuter(s)

Deze fase begint met de geboorte van het eerste kind en eindigt wanneer dit kind 2½ jaar is. De geboorte van het eerste kind betekent, dat man en vrouw er een nieuwe rol bij krijgen. Het vervullen van deze ouderlijk-

1) Wie in een uitvoeriger en meer op de Nederlandse situatie toegespitste typering van Duvall's indeling geïnteresseerd is, raadplege: Niphuis-Nell, M. De gezinsfasen, 1974, Amsterdam. Van deze publicatie is bij de nu volgende typering van de gezinsfase-indeling van Duvall op een aantal punten gebruik gemaakt.

ke rol is een opgave, die allerlei nieuwe situaties en dus ook onzekerheden met zich meebrengt. Dit geldt in het bijzonder voor de vrouw, die in het merendeel van de gevallen voor het grootste deel van de dag met de vervulling van deze rol belast is. Bij deze onzekerheden blijft het echter niet. De voortdurende aanwezigheid van het kind betekent ook, dat man en vrouw op allerlei gewenste en ongewenste momenten in hun ouderlijke rol worden aangesproken. Dit heeft zijn consequenties voor de manier waarop man en vrouw hun rol als echtgenoten kunnen vervullen. Het kind zelf wordt in deze periode geconfronteerd met ontwikkelingstaken als: het leren eten van vast voedsel, leren lopen, zindelijk worden, leren praten en het ontwikkelen van zijn individualiteit.

3. Jong echtpaar met peuters en/of kleuters

Deze periode begint zodra het oudste kind 2½ jaar is en eindigt wanneer dit kind de leeftijd van 6 jaar bereikt. Het gezin kan inmiddels al twee kinderen omvatten. De ouders worden in deze periode - evenals in de vorige - geconfronteerd met de planning en de realisering van de door hen gewenste gezinsopbouw. De geboorte van een tweede en/of eventueel volgend kind stelt hen voor een reeks opgaven, waar ze al de nodige ervaring mee hebben opgedaan. De verdere ontwikkeling van het oudste kind zal dan ook relatief veel van hun aandacht vragen. Voor het oudste kind betekent de geboorte van een broertje of zusje echter een belangrijke verandering, omdat hij niet langer als enige aanspraak op de aandacht van de ouders kan maken. Een andere belangrijke ontwikkeling voor het oudste kind in deze periode is de sterke uitbreiding van zijn contacten met de wereld buiten het gezin. Hij komt niet alleen vaker in contact met volwassenen en kinderen van buiten het gezin, maar moet ook leren om een belangrijk deel van de dag buitenshuis en op de creche of de school door te brengen.

4. Gezin met schoolkinderen

Het oudste kind is in deze fase 6 tot 13 jaar. Behalve kinderen uit deze leeftijdscategorie kan het gezin ook nog kinderen uit andere leeftijdscategorieën omvatten. Een deel van de gezinnen zal in deze fase het proces van gezinsopbouw afsluiten en daarmee zijn maximale omvang bereiken. het specifieke karakter van de situatie in deze gezinsfase wordt ook nu weer bepaald door de ontwikkeling, die het oudste kind doormaakt. In deze periode zal het oudste kind lager onderwijs volgen en via zijn lidmaatschap van clubs of verenigingen buitenshuis een eigen leven leiden. Binnen

het gezin begint het zo langzamerhand ook een eigen en actieve inbreng in het gezinsgebeuren te krijgen. Aan het eind van deze periode staan het kind en zijn ouders voor een belangrijke beslissing. Er moet dan namelijk een besluit over de verdere school en/of beroepsopleiding genomen worden.

5. Gezin met tieners

Deze fase begint wanneer het oudste kind 13 is en eindigt zodra dit kind 20 jaar wordt. Nagenoeg alle gezinnen zullen in deze fase hun maximale omvang bereikt hebben. Hoewel het gezin ook nu kinderen uit lagere leeftijdsklassen kan omvatten, valt het voornaamste accent op de gevolgen, die de ontwikkeling van de 13 tot 20 jarigen voor het gezin met zich meebrengt. Deze tieners bevinden zich in de laatste fase van het overgangsproces van het kind tot jonge volwassene. Om de ontwikkeling tot zelfstandige persoonlijkheid mogelijk te maken, heeft de tiener voldoende ruimte voor het nemen van eigen beslissingen en eigen initiatieven nodig. Het verwerven en het geven van die ruimte is voor de betrokkenen een vrij ingrijpend en vaak ook stormachtig verlopend proces. Daar komt nog bij, dat de tieners in deze ontwikkelingsfase zich in veel sterkere mate, dan in eerdere fasen het geval is, gaan refereren aan volwassenen buiten het gezin en aan de leeftijdsgenoten in de eigen peergroup. Eén van de belangrijkste onderdelen van het proces van volwassen worden is het vorm geven aan de in deze periode ontwakende seksualiteit. De bij deze ontwikkeling thuis horende seksuele verkenningen gaan geleidelijk over in het afleggen van de eerste stappen op de weg naar de keuze van een huwelijkspartner. Verder zullen er in deze fase belangrijke beslissingen genomen moeten worden met betrekking tot de keuze van een beroep en/of een verdere opleiding. Zolang geen van de kinderen werkt, maakt het gezin nu een periode door, waarin de kosten verbonden aan de verzorging en opvoeding hun hoogste punt bereikt hebben.

6. Het inkrappend gezin

Deze fase begint wanneer het oudste kind 20 jaar geworden is en eindigt zodra alle kinderen het ouderlijk huis verlaten hebben. De lengte van deze periode is onder meer afhankelijk van het aantal kinderen en de lengte van de intervallen tussen hun geboorten. Het uit huis gaan van de kinderen hangt meestal samen met de sluiting van een huwelijk of met de zelfstandige vestiging elders in verband met studie en/of de uitoefening van een beroep. Daarmee ligt voor ouders en kinderen in deze fase het accent

op definitieve keuzen ten aanzien van beroep, studie en huwelijk. De ouders, die voor de taak staan om dit keuze-proces te begeleiden, zullen daarbij met expliciete en impliciete critiek op hun eigen levenswijze geconfronteerd worden. Met name de keuze van een huwelijkspartner kan een aanleiding of een inleiding zijn tot meer of minder belangrijke wrijvingen en conflicten. Het huwelijk van de kinderen betekent voor de ouders niet alleen de verwerving van een nieuwe rol als schoonouder (en te zijner tijd als grootouder) maar ook de opgave om aan de verhouding tot hun eigen kind een andere vorm te geven. Bij dit laatste zal het met name nodig zijn om een aanvaardbaar evenwicht te vinden tussen het geven van materiële en immateriële hulp of bijstand enerzijds en het intact laten van de zelfstandigheid van hun kinderen anderzijds. Tenslotte moet opgemerkt worden, dat het uit huis gaan van de kinderen tot een vermindering van de uit de ouderlijke rol voortvloeiende belasting leidt. In de meeste gevallen zal het de vrouw zijn, die hier in de grootste mate mee geconfronteerd wordt. Langzamerhand zal ze dan ook voor de vraag komen te staan op welke manier zij de voor haar vrijkomende extra tijd zal besteden.

7. Echtpaar waarvan alle kinderen de deur uit zijn (empty nest)

Zoals bovenstaande omschrijving aangeeft, begint deze fase met het vertrek van het laatste kind. De man oefent in deze fase zijn beroep nog uit. Zijn pensionering betekent het einde van deze fase. Of een gezin deze fase al dan niet meemaakt, is afhankelijk van de leeftijd van de man bij het uit huis gaan van zijn laatste kind. Gezien de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd, de huwelijksvruchtbaarheid en de sterfte sinds de 19e eeuw zijn er steeds meer gezinnen, die deze fase gedurende een groter of kleiner aantal jaren doormaken. In deze fase komt het gezin qua samenstelling overeen met de eerste fasen uit zijn bestaan. In de onderlinge verhouding tussen man en vrouw verdwijnt hun relatie als ouders naar de achtergrond en komt het accent veel meer te liggen op hun relatie als huwelijkspartners. Vooral wanneer laatstgenoemde relatie in de voorafgaande fasen door de relatief grote aandacht voor de vervulling van het ouderschap enigszins verwaarloosd is, zullen man en vrouw een nieuw proces van onderlinge aanpassing moeten doormaken. De sterke reductie van de betekenis van de ouderlijke rol zal in de meeste gevallen vooral de vrouw raken. Ze komt voor de opgave te staan de hiermee vrijkomende tijd en energie zinvol te besteden. Verder zullen beide ouders - voor zover dat al niet in de vorige fase gebeurd is - aan de nieuwe rollen van schoonouder en groot-

ouder moeten wennen. Hill duidt de gezinnen in deze fase met de term 'middelste generatie' aan. Dit, omdat man en vrouw in deze fase zowel voor hun eigen ouders als voor hun getrouwde kinderen een belangrijke bron van materiële en immateriële hulp en bijstand zijn. In deze fase is het niet alleen de sterke reductie van de ouderlijke rol, die man en vrouw een grotere bewegingsvrijheid geeft. Door de sterk afgenomen uitgaven voor de meer directe kosten van levensonderhoud beschikt het gezin ook over een relatief grote financiële bewegingsvrijheid.

8. Bejaard echtpaar

Deze fase begint met de pensionering van de man en eindigt met het overlijden van de langstlevende echtgenoot. Met zijn pensionering verliest nu ook de man één van zijn belangrijke rollen. Evenals zijn vrouw is hij in principe de hele dag thuis. Beide echtgenoten zullen een zinvolle besteding moeten vinden voor de grote hoeveelheid tijd, waarover ze nu kunnen beschikken. Vragen, waar man en vrouw in deze fase mee geconfronteerd worden, zijn: het aanpassen aan de inkomensdaling, die de pensionering met zich meebrengt; het vinden van een nieuwe taakverdeling in het huishouden; het zich aanpassen aan de afnemende sociale contacten; aanpassing aan de afnemende fysieke en psychische capaciteiten; het eventueel omzien naar een kleinere woning en/of een plaats in een bejaardentehuis of verzorgingsflat.

Hiervoor is opgemerkt, dat de ontwikkeling, die een gezin in de loop van zijn bestaan ondergaat, een geleidelijk verlopend maar ook complex proces is. De ontwikkeling van een indeling om de verschillende fasen van dit proces te markeren kan dan ook niet anders dan een arbitraire aangelegenheid zijn. Het is daarom van belang om nog even stil te staan bij de criteria, die Duvall bij de ontwikkeling van haar indeling gehanteerd heeft. Eén van de belangrijkste criteria, die zij gebruikt, is de leeftijd van het oudste kind. Aan de leeftijd van de andere kinderen besteed zij geen aandacht. Dit is het resultaat van een bewuste keuze. Het motief, dat Duvall voor deze keuze geeft, is hiervoor al genoemd. Het betreft de overweging, dat de opgaven voortvloeiend uit de ontwikkeling van het oudste kind voor de ouders steeds nieuwe opgaven zijn en daarmee relatief meer van de aandacht van de ouders vragen dan de opgaven, die de jongere kinderen met zich meebrengen. De leeftijdsgrenzen, die Duvall ten aanzien van het oudste kind hanteert, zijn voor een belangrijk deel aan de ontwikkelingspsychologie ontleend. Wat echter niet uit het oog mag worden

verloren, is dat deze grenzen voor een deel ook cultureel bepaald zijn. Voor de Nederlandse situatie zouden dan ook andere leeftijdsgrenzen op hun plaats zijn. Tenslotte moet nog opgemerkt worden, dat de indeling van Duvall zo gemaakt is, dat ieder gezin in theorie alle fasen kan doorlopen. Dit is vanzelfsprekend een sterk vereenvoudigde voorstelling van zaken, die geen rekening houdt met reële mogelijkheden als blijvende kinderloosheid en tussentijdse huwelijksontbinding door verweduwing of echtscheiding.

Wie de hierboven genoemde fasen-indeling er nog eens op doorleest, zal tot de conclusie komen, dat er een aantal cultureel bepaalde opvattingen over gezin en individu in verwerkt zijn. Wat de gehanteerde leeftijdsgrenzen betreft, is hiervoor al gesignaleerd, dat ze voor een deel cultureel bepaald zijn. Er zijn echter nog meer van deze elementen aanwezig. Eén daarvan is de opvatting, dat het kostwinnerschap vooral een aangelegenheid voor de man is, terwijl de vrouw haar voornaamste taak in het gezin vindt. Verder komt in de fase-indeling van Duvall het gezin als een geïndividualiseerd leefverband naar voren en is haar indeling niet van toepassing op de situatie van een gezin, dat deel uitmaakt van een drie-generatiehuishouding of dat in sterke mate geïntegreerd is in een systeem van verwante gezinnen. Tenslotte moet opgemerkt worden, dat bij de omschrijving van de ontwikkelingstaken in de verschillende fasen - met name bij die van het kind - het accent ligt op het belang van zijn individuele ontplooiing en ontwikkeling. Naar aanleiding van dit alles kan men zich afvragen of de fasen-indeling van Duvall niet toegespitst is op de situatie van het Amerikaanse middle class gezin.

Aan het eind van deze beschouwing over het boek van Duvall moet nog een opmerking gemaakt worden over de manier, waarop zij de begrippen en ideeën vanuit het budget-onderzoek, de ontwikkelingspsychologie, de interactionele benadering en de structureel-functionele benadering tot een synthese probeert te brengen. De integratie van de gezinsopvatting van de interactionele benaderingswijze met het begrip individuele ontwikkelingstaak is een aangelegenheid, die weinig problemen met zich meebrengt. Hetzelfde geldt ook voor de manier, waarop zij de gezinsopvatting van de structureel-functionele benadering - na deze van een dynamiserende amendering voorzien te hebben - bij de gezinsfasebenadering inlijft. Het uit deze operatie resulterende begrip gezinsontwikkelingstaak leent zich uitstekend voor de analyse van de ontwikkeling, die de verschillende gezinsfuncties in de loop van de gezinscyclus ondergaan. Wat echter bij haar synthetiserende arbeid in het midden blijft, is de vraag hoe

nu de verhouding tussen het begrip gezinsontwikkelingstaak en het begrip individuele ontwikkelingstaak gezien moet worden. Is een gezinsontwikkelingstaak nu evenveel of meer dan de som van de individuele ontwikkelingstaken en de daaruit voortvloeiende eisen aan de situatie in het gezin? Een andere vraag, waarop het antwoord in het midden gelaten wordt, is die naar de onderlinge prioriteit van de verschillende individuele ontwikkelingstaken in het gezin. Deze vraag is vooral van belang in een situatie met conflicterende ontwikkelingstaken. Uit de manier, waarop Duvall haar fasen-indeling ontwikkelt is echter wel een indirect antwoord op deze vraag te destilleren. Het feit, dat ze bij haar fasen-indeling zo'n belangrijke waarde hecht aan de leeftijd van het oudste kind, doet vermoeden, dat voor haar de individuele ontwikkelingstaken van de kinderen de grootste prioriteit hebben. Ook over de opvattingen van Duvall over de factoren, die de aard, inhoud en volgorde van ontwikkelingstaken beïnvloeden, moet nog een opmerking gemaakt worden. Zoals hiervoor gebleken is, onderscheidt zij drie groepen factoren. Over het relatieve gewicht van deze factoren doet zij echter geen uitspraken. Daarmee blijft onduidelijk of het gezinsgebeuren nu vanuit het individuele niveau, het niveau van het gezin als concrete groep of het niveau van het gezin als institutie verklaard moet worden.

Door zoveel vragen open te laten plaatst Duvall de gezinsfase-benadering in een uitzonderingspositie ten opzichte van de andere benaderingswijzen, die alle wel één bepaald niveau als vertrekpunt voor hun redenering nemen. Dit is echter niet het enige verschil tussen de gezinsfase-benadering en de andere benaderingswijzen. De gezinsfase-benadering kenmerkt zich ook door de bijzondere manier, waarop hij met het verschijnsel tijd rekening houdt. Bij de institutionele en de structureel-functionele benadering komt het verschijnsel tijd aan de orde, wanneer men zich met de veranderingen in de waarden en normen rond huwelijk en gezin bezighoudt. Bij deze vraagstelling gaat het om het boven-individuele aspect van huwelijk en gezin en vat men het verschijnsel tijd op als een historisch proces. De visie van de interactionele benaderingswijze op het verschijnsel tijd is een andere. Dit hangt nauw samen met de manier, waarop deze benadering zijn object definieert. Deze benaderingswijze ziet er namelijk met nadruk van af om het gezin als institutie te bestuderen. De vertegenwoordigers van deze benadering beschouwen het gezin als een concrete groep van interacterende individuen. De hestaansduur van deze groep is gebonden aan het voortduren van de interacties tussen de betrokkenen. Daarmee kan de factor tijd voor de interactionele benadering nooit verder strekken

dan de bestaansduur van één bepaald gezin.

Het begrip tijd wordt door deze benadering verwerkt door het te beschouwen als de aaneenschakeling van interacties, die samen het interactie-proces vormen. In de praktijk van deze benadering beperkt men zich echter tot de analyse van één of meer los van elkaar staande episodes uit dit proces. Daarmee laat men de in theorie bestaande mogelijkheid om met het verschijnsel tijd rekening te houden onbenut en behandelt men het gezinsgebeuren als nagenoeg statisch. De opvatting van de gezinsfase-benadering van het begrip tijd hangt ook nauw samen met de manier, waarop deze benadering zijn object definieert. Evenals de interactionele benadering richt deze benadering zich op het gezin als concrete groep. Tijd strekt voor deze benadering dan ook nooit verder dan de bestaansduur van een dergelijke groep. Maar daarmee houdt de overeenkomst tussen de opvattingen van beide benaderingswijzen over het begrip tijd mee op. Zoals hiervoor namelijk al gebleken is, vat de gezinsfase-benadering de factor tijd niet op als de dimensie waarlangs de interacties binnen het gezin zich afspelen, maar is tijd voor deze benadering hetzelfde als het ontwikkelingsproces, dat een gezin en zijn leden in de loop van de gezinscyclus ondergaan. De tijdens dit ontwikkelingsproces naar voren komende ontwikkelingsstaken vinden volgens deze benadering hun neerslag in een steeds veranderend patroon van interacties binnen het gezin.

Op de ontwikkelingen, die de gezinsfase-benadering in de tweede periode uit zijn geschiedenis ondergaat, zal wat minder diep worden ingegaan. Dit omdat deze periode maar weinig nieuws aan de benaderingswijze toevoegt. Behalve een nieuwe indeling van de gezinscyclus in categorieën levert deze periode alleen een verdere systematisering en verfijning van de in deze benadering gebruikte begrippen op. De aan de gezinsfase-benadering ten grondslag liggende ideeën worden in deze periode slechts op enkele ondergeschikte punten veranderd. Zoals hiervoor al is opgemerkt, zijn de in deze periode bereikte resultaten te vinden in de dissertatie van RODGERS (1962). Bij de verdere uitwerking van het begrippen-apparaat van de gezinsfase-benadering maakt Rodgers gebruik van begrippen, die hij aan de structureel-functionele benadering ontleent. Van deze benadering neemt hij onder meer de begrippen positie, rol, rol-cluster en rol-complex over. Voor deze in principe statische begrippen ontwikkelt hij een aantal dynamische tegenhangers: role-sequence (rol), positional career (positie, rol-cluster) en family career (rol-complex). Met behulp van deze gedynamiseerde begrippen en gebruikmakend van de

sociale systeem-opvatting van de structureel-functionele benaderingswijze komt hij tot een nieuwe formulering van de gezinsfase-benadering. Op de werkwijze, die hij daarbij volgt, zal hieronder kort worden ingegaan.

Bij één positie in een gezin behoren volgens Rodgers verschillende rollen. Zo kunnen bij de positie van de vrouw onder meer de volgende rollen thuis horen: echtgenote, huisvrouw, moeder en mede-kostwinner. De rollen, die bij één bepaalde positie behoren, duidt Rodgers aan met de term rol-cluster. De binnen zo'n cluster aanwezige rollen staan niet los van elkaar. Zo is hiervoor gebleken dat de manier, waarop de vrouw haar rol als moeder vervult, van invloed is op haar rol van echtgenote. Verder is het zo, dat niet alle rollen uit één cluster dezelfde betekenis of hetzelfde gewicht hebben. Rodgers spreekt in dit verband van dominante en recessieve rollen. Zo is in de positie van de vrouw de kostwinnersrol een recessieve en zijn haar rollen van echtgenote en moeder dominant. Het totaal van posities met bijbehorende rol-clusters, dat samen het gezin vormt, duidt Rodgers met de term rol-complex aan. De posities en rol-clusters, die binnen dit complex onderscheiden kunnen worden staan niet los van elkaar. Iedere rol, die bij één bepaald cluster thuis hoort, vindt zijn *reciproque* rol in de clusters, die bij de andere posities thuis horen. Zo zijn de rollen van vader, zoon en dochter de *reciproquen* van de moeder-rol. Deze onderlinge verwevenheid van de rol-clusters in het gezin brengt met zich mee, dat veranderingen in de rol uit één bepaald rol-cluster doorwerken in de *reciproque* rollen uit de andere clusters. Aangezien de rollen uit één cluster op hun beurt ook weer onderling samenhangen, kan de verandering in één rol in principe op alle andere rollen uit het rol-complex doorwerken (NIPHUIS-NELL, 1974).

Het bovenstaande, aan de structureel-functionele benadering ontleende, begrippenkader krijgt een dynamische dimensie wanneer Rodgers er de begrippen *role sequence*, *positional career* en *family career* aan toevoegt. Met de term *role sequence* bedoelt hij het veranderingsproces, dat een bepaalde rol in de loop van de tijd ondergaat. De zich met de leeftijd van het kind wijzigende ouderlijke rol vormt een goede illustratie van dit begrip. De normen voor het gedrag van de ouders van een twee-jarig kind zijn nu eenmaal heel anders dan die voor de ouders van een tiener. De term *positional career* heeft betrekking op de ontwikkeling, die één bepaalde positie in het gezin tijdens de gezinscyclus doormaakt. Deze ontwikkeling gaat met veranderingen van tweeërlei aard gepaard. Dit begrip omvat namelijk niet alleen de veranderingen

in de inhoud van de bij deze positie behorende rollen. Behalve deze met de term role sequence aan te duiden veranderingen omvat het begrip positional career ook de verandering in het aantal rollen dat bij één bepaalde positie behoort. Bij laatstbedoelde verandering kan het zowel om een toe- als afname gaan. Zo kunnen aan het begin van de gezinscyclus de volgende rollen deel uit maken van het rol-cluster van de vrouw: echtgenote, huisvrouw en medekostwinner. De geboorte van haar eerste kind betekent in ieder geval, dat zij er een rol, namelijk die van moeder, verkrijgt, terwijl deze gebeurtenis er tevens aanleiding toe kan geven, dat zij haar rol van medekostwinner opgeeft. De term family career heeft betrekking op de ontwikkeling die het rolcomplex gezin in de loop van de gezinscyclus doormaakt. Evenals het begrip positional career omvat ook dit begrip twee soorten veranderingen. De ene soort bestaat uit de veranderingen in de rol-clusters, die bij de verschillende in het gezin aanwezige posities behoren en die hiervoor al met de term positional career zijn aangeduid. De andere soort veranderingen bestaat uit de toe- of afname van het aantal in het gezin aanwezige posities. De geboorte van een kind en het uit huis gaan van een kind zijn niet de enige gebeurtenissen, die tot een verandering in het aantal posities aanleiding geven. Daarnaast moet ook gedacht worden aan de consequenties van het overlijden van één der gezinsleden, huwelijksontbinding door scheiding of echtscheiding en hertrouwen (HILL & RODGERS, 1964).

Met behulp van de hierboven weergegeven begrippen komt Rodgers tot een nieuwe omschrijving van het begrip ontwikkelingstaak. Deze omschrijving luidt als volgt: "Een ontwikkelingstaak is een set normen (rol-verwachtingen), die op een bepaald moment in de carrière van een positie binnen een sociaal systeem naar voren komt, de incorporatie van deze verwachtingen in de rol of het rol-cluster van de bekleder van de betrokken positie leidt tot integratie en een tijdelijk evenwicht in het één of meer rol-complexen omvattende systeem, waar hij deel van uit maakt, het mislukken van deze incorporatie leidt tot het ontbreken van integratie, de toepassing van extra normatieve pressies in de vorm van sancties en moeilijkheden bij de incorporatie van later naar voren komende normen" (RODGERS, 1962 in HILL en RODGERS, 1964, p. 182). Met deze omschrijving ondergaat het begrip individuele ontwikkelingstaak een uitbreiding, die niet helemaal in overeenstemming met de geest van de gezinsfasenbenadering is. Dit omdat Rodgers in zijn definitie geen aandacht besteedt aan de herkomst van de nieuwe rol-verwachtingen, die op een bepaald moment in de carrière van een positie naar voren komt. Gezien de belangstellings-

richting van de gezinsfase-benadering is het echter te verwachten, dat het begrip ontwikkelingstaak, zoals Rodgers dat definieert, alleen zal worden toegepast op rol-verwachtingen, die uit de ontwikkeling van het individu en zijn gezin voortvloeien en niet op nieuwe verwachtingen, die bijvoorbeeld uit algemene maatschappelijke ontwikkelingen voortkomen.

Aan het eind van deze beschouwing over de bijdrage van Rodgers aan de ontwikkeling van de gezinsfase-benadering, moet nog even worden ingegaan op de door hem voorgestelde indeling van de gezinscyclus. Zijn bezwaar tegen de door Duvall ontwikkelde indeling is, dat deze onvoldoende rekening houdt met de ontwikkeling van zowel het aantal als de leeftijdsopbouw van de gezinsleden. Hij stelt daarom een indeling voor, die niet alleen met de leeftijd van het oudste kind, maar ook met die van het jongste kind rekening houdt. Omdat het leeftijdsverschil tussen het oudste en het jongste kind van gezin tot gezin uiteen kan lopen, ontstaat op die manier een indeling waarvan de categorieën nooit allemaal op één gezin van toepassing kunnen zijn. Rodgers geeft er dan ook de voorkeur aan om niet meer van gezinsfasen maar van gezinscategorieën te spreken. Wanneer Rodgers in zijn dissertatie zijn - 24 categorieën omvattende - indeling van de gezinscyclus als onafhankelijke variabele bij de analyse van consumptief gedrag gebruikt, blijkt zijn indeling minder verklarende waarde te hebben dan Duvall's indeling, die hij ook als onafhankelijke variabele gebruikt. In dit licht bezien is het belangrijk om te vermelden, dat deze 24 categorieën omvattende indeling van de gezinscyclus in een latere publicatie, die Rodgers samen met Hill schrijft, niet meer gebruikt wordt (HILL en RODGERS, 1964).

In deze gezamenlijke publicatie van Hill en Rodgers wordt een samenvattend beeld van de gezinsfase-benadering gegeven. De samenvatting is een weergave van het ontwikkelingsstadium, waarin deze benaderingswijze anno 1964 verkeert. Beide auteurs zien de ontwikkeling van de gezinsfase-benadering als een proces, dat nog niet als afgesloten beschouwd kan worden. Omdat uit deze samenvatting duidelijk wordt hoe de ideeën van Rodgers in deze benadering verwerkt zijn, zullen de voornaamste punten eruit hieronder worden weergegeven.

1. Het gezin is voor deze benadering een semi-gesloten sociaal systeem. Wat de consequenties zijn van de overname van het sociaal systeem-begrip uit de structureel-functionele benadering, wordt duidelijk uit een rede die Hill uitspreekt, wanneer de Universiteit van Leuven hem een ere-doctoraat

in de sociologie verleent (HILL, 1970). De overname van het begrip sociaal systeem impliceert de aanvaarding van de volgende ideeën:

- interdependentie tussen de onderdelen van het gezin
- het streven van het gezin naar evenwicht en aanpassing
- de doelgerichtheid van het gezin, tot uiting komend in de vervulling van functies voor individu en samenleving
- het streven naar boundary-maintenance.

2. Het streven naar evenwicht en aanpassing van het gezin staat volgens HILL (1970) op gespannen voet met het idee, dat het gezin en zijn leden in de loop van de tijd steeds weer met nieuwe opgaven geconfronteerd worden.
3. Onder 1. is gesteld, dat deze benadering ervan uitgaat, dat het gezin zowel functies voor andere eenheden in de samenleving als functies voor zijn individuele leden vervult. De belangstelling van deze benadering gaat echter vooral uit naar de functies van het gezin voor de ontwikkeling en de ontplooiing van de individuele gezinsleden. De gezinsleden, die daarbij in het middelpunt van de belangstelling staan, zijn de kinderen. Voor het functioneren van het gezin naar de grotere samenleving heeft men veel minder belangstelling (HILL, 1970).
4. Met het streven van het gezin naar boundary-maintenance bedoelt men, dat deze eenheid er naar streeft om zijn grenzen ten opzichte van de buitenwereld in stand te houden. De handhaving van grenzen speelt in de eerste periode na huwelijksluiting en in de fase, waarin de kinderen het ouderlijk huis beginnen te verlaten, een belangrijke rol. De handhaving van deze grenzen komt ook aan de orde in de contacten van individuele gezinsleden met andere eenheden in de samenleving (HILL, 1970).
5. Deze handhaving van de grenzen naar buiten betekent echter niet, dat het gezin als een gesloten en autonome eenheid wordt opgevat. Deze benadering wijst er uitdrukkelijk op, dat het gezin een semi-gesloten sociaal systeem is. Dit laatste betekent, dat het gezin in zijn contacten met de buitenwereld noch volledig autonoom, noch volledig afhankelijk is (HILL, 1970).
6. Met deze opvatting over de verhouding tussen gezin en samenleving ziet de gezinsfase-benadering er van af om een keuze te doen tussen het holistische

en het elementaristische gezichtspunt ten aanzien van de verhouding tussen gezin en samenleving¹⁾. Hoewel de toepassing van het sociaal systeem begrip anders doet verwachten, geldt hetzelfde voor de opvattingen van deze benaderingswijze over de relaties tussen de niveau's, die binnen het gezin als concrete groep onderscheiden kunnen worden. In de praktijk van de gezinsfase-benadering is dit standpunt echter niet volledig terug te vinden. Zo wijst HILL (1970) er op, dat men in de praktijk bij de analyse van het gezinsgebeuren meer waarde hecht aan de betekenis van interne gezinsfactoren dan aan de betekenis van invloeden, die van buiten het gezin komen. Dit is - gezien de grote affiniteit van deze benadering tot het ontwikkelings-psychologisch gezichtspunt heel goed te begrijpen. Deze affiniteit leidt er ook toe, dat men het interne gezinsgebeuren vooral vanuit het perspectief van de individuele ontwikkeling en ontplooiing bestudeert. Daarmee blijft deze benadering in de praktijk een nauwe verwantschap met de interactionele benadering vertonen.

7. De gezinsfase-benadering wordt gekenmerkt door zijn grote belangstelling voor de veranderingen, die een gezin in de loop van zijn cyclus ondergaat. Het gaat daarbij volgens HILL en RODGERS (1964) echter niet om alle veranderingen zonder meer. De gezinsfase-benadering is op de eerste plaats geïnteresseerd in die veranderingen, die uit het ontwikkelings- en rijpingsproces van het gezin en zijn individuele leden voortvloeien. In veranderingen, die bijvoorbeeld uit algemene maatschappelijke ontwikkelingen voortvloeien, is deze benadering alleen geïnteresseerd voor zover ze van invloed zijn op de manier, waarop nieuwe taken en opgaven hun neerslag in het gezin als rol-complex vinden.
8. Na het voorgaande zal het duidelijk zijn, dat het naar voren komen van nieuwe leeftijdsspecifieke rol-verwachtingen niet alleen van invloed is op het rol-cluster van het betrokken gezinslid, maar ook doorwerkt in de rol-clusters van de overige gezinsleden. HILL en RODGERS (1964) spreken in dit verband van "intercontengency of careers". Gezien de onderlinge verwevenheid van de rol-clusters binnen het gezin laten beide auteurs het begrip
- 1) Het elementaristische standpunt houdt in, dat het geheel niet meer is dan de som van de samenstellende delen. Het geheel kan dan ook begrepen worden vanuit een analyse van deze samenstellende delen. Voor het holistisch uitgangspunt is het geheel meer dan de som van de samenstellende delen. Het geheel kan niet vanuit de samenstellende delen begrepen worden en is een verschijnsel, dat op zijn eigen niveau bestudeerd moet worden.

individual developmental task varen en geven zij er de voorkeur aan om de term "positional developmental task" te gebruiken.

9. Het ontwikkelingsproces, dat het gezin als geheel doormaakt, wordt met behulp van het begrip family developmental task benaderd. Evenals Duvall leidden Hill en Rodgers deze family developmental tasks af uit de functies, die het gezin voor individu en samenleving vervult. Geheel in de geest van de onder 6. en 7. gesignaleerde opvatting van deze benadering over de verhouding deel-geheel onthouden Hill en Rodgers zich van uitspraken over de aard van de relatie tussen de ontwikkelingstaken van individu en gezin.
10. Eén en ander neemt niet weg, dat zowel de ontwikkelingstaken van de individuele gezinsleden als die van het gezin als geheel hun neerslag vinden in de rol-verwachtingen, waar ieder lid mee geconfronteerd wordt. Dit alles leidt ertoe, dat de interactie-patronen in het gezin en de daarbij behorende rol-clusters aan een voortdurende verandering onderhevig zijn. Dit complexe en geleidelijk verlopende veranderingsproces kan volgens Hill en Rodgers zowel voor één gezin als voor een aantal gezinnen tegelijk bestudeerd worden. In het laatste geval zal een verdeling van de gezinscyclus in fasen, die ieder door een specifiek pakket van ontwikkelingstaken gekenmerkt worden, onmisbaar zijn. Als criteria voor een dergelijke indeling moeten volgens Hill en Rodgers de volgende factoren gehanteerd worden:
a) de ontwikkeling van het aantal posities¹⁾, b) de verandering in de leeftijdsopbouw van het gezin en c) het al dan niet beëindigen van de beroepsuitoefening door de kostwinner(s). De indeling, die Hill en Rodgers ontwikkelen komt vrijwel overeen met die van Duvall. De enige verschillen zijn de vervanging van de leeftijdsgrens van 30 maanden door die van 2 jaar en de onderverdeling van Duvall's eerste gezinsfase in twee sub-fasen. De eerste sub-fase is die waarin de echtelieden zich aan elkaar aanpassen. De tweede sub-fase wordt gekenmerkt door de voorbereiding op de geboorte van het eerste kind.

Naar aanleiding van bovenstaande samenvatting van de gezinsfase-benadering moet nog eens teruggekeken worden op de betekenis van het verschijnsel tijd in deze benaderingswijze. Tijd vormt een belangrijk onderdeel van de begrip-

- 1) Uitgaande van het aantal posities in het gezin tijdens de gezinscyclus kunnen de volgende fasen onderscheiden worden: jong kinderloos echtpaar, expansieve fase, stabiele fase, inkrimpingsfase en alleen overblijvend echtpaar.

pen role-sequence, positional career, family career, ontwikkelingstaak en gezinscyclus. Zoals hiervoor al is opgemerkt vat deze benadering de factor tijd op als de dimensie waarlangs het ontwikkelingsproces van het gezin en zijn leden zich voltrekt. In principe is tijd voor deze benadering een continu gegeven. Maar in de praktijk doet men daar afbreuk aan door het hanteren van een fasen-indeling van de gezinscyclus. Het hanteren van een fasen-indeling betekent namelijk, dat men een beperkt aantal maar wel markante momenten uit de totale levensloop van het gezin licht. Tijd wordt op deze manier als het ware gereduceerd tot een aantal korte filmpjes, die op verschillende momenten in de gezinscyclus opgenomen zijn.

Naar aanleiding van de hiervoor gegeven samenvatting van de voornaamste ideeën uit de gezinsfase-benadering moet nog een tweede kanttekening gemaakt worden. Deze heeft betrekking op de rede, die Hill in Leuven gehouden heeft over de betekenis van het begrip sociaal systeem binnen de gezinsfase-benadering. In deze rede beperkt Hill zich niet tot een opsomming van de consequenties van het hanteren van dit begrip, maar confronteert hij ook het systeem-begrip uit de gezinsfase-benadering met dat uit de "modern systems theory". Bij zijn uiteenzetting over de modern systems theory laat hij zich leiden door de ideeën van Buckley¹⁾. Het gaat in dit verband te ver om uitvoerig op de resultaten van deze confrontatie in te gaan. Hier zal volstaan worden met de opsomming van de voornaamste resultaten. Zoals hiervoor gebleken is, gaat Hill in zijn beschouwing over het bij de gezinsfase-benadering gehanteerde begrip sociaal systeem vooral in op de volgende vier kenmerken:

- de interdependentie van de delen
- het streven naar evenwicht en aanpassing
- de doelgerichtheid of functie-vervulling
- het streven naar boundary maintenance.

Bij zijn beschouwing over bovengenoemde kenmerken laat Hill zich vooral leiden door de Parsoniaanse versie van het structureel-functionalisme. Dit is gezien de dominerende positie van Parsons en de zijnen binnen de Amerikaanse sociologie heel goed te begrijpen. De hantering van de Parsoniaanse in plaats van de Mertoniaanse versie van het structureel-functionalisme betekent echter wel de aanvaarding van een relatief statisch samenlevingsmodel. Dit laatste heeft weer consequenties voor de resultaten van de vergelijking van de systeem-begrippen

1) Buckley, W., Sociology and modern systems theory, 1967.

uit het structureel-functionalisme en de modern systems theory. Een hantering van de Mertoniaanse versie van het structureel-functionalisme zou Hill ongetwijfeld tot minder "Aha-Erlebnisse" geleid hebben.

De voornaamste resultaten van de door Hill gemaakte vergelijking van beide versies van het begrip sociaal systeem zullen hieronder worden samengevat. De eerste conclusie van Hill heeft betrekking op de interdependentie van de delen van het sociaal systeem. De modern systems theory leert hem, dat deze interdependentie geenszins volledig is. De onderdelen van het sociaal systeem kunnen zich tot op zekere hoogte isoleren van de rest van het systeem en bezitten ook een zekere mate van autonomie. Volgens Hill betekent dit, dat veranderingen in één deel niet zonder meer door veranderingen in de andere delen van het sociaal systeem gevolgd worden. De tweede conclusie van Hill heeft betrekking op de manier, waarop een sociaal systeem zichzelf in stand houdt. Voor de modern systems theory is een sociaal systeem een zichzelf regulerend en besturend geheel, dat voor zijn werking van informatie en communicatie afhankelijk is. Deze informatie en communicatie kunnen zowel van binnen als van buiten het systeem afkomstig zijn. De modern systems theory besteedt met name veel aandacht aan het effect van "mismatch information" op het sociale systeem. De term mismatch information slaat op situaties, waarin men geconfronteerd wordt met een discrepantie tussen de feitelijke situatie en de in het systeem bestaande waarden, normen en doeleinden. De modern systems theory wijst erop, dat dergelijke informatie zowel aanleiding kan geven tot processen, die op een herstel van de oude situatie uitlopen, als tot processen, die tot een herziening van de oude orde aanleiding geven. Het principe, dat volgens de modern systems theory de werking van sociale systemen en dus ook de reactie op mismatch information beheerst, is het streven naar maximale "viability".

Voor Hill is het voorgaande aanleiding om een sociaal systeem niet langer als een naar evenwicht strevend geheel te zien, maar als een geheel, dat naar maximale viability streeft. Vooral de gedachte, dat dit streven naar maximale viability soms een handhaving van de status quo en in andere gevallen een verandering van de bestaande orde met zich meebrengt, is voor Hill een welkome aanvulling op de gangbare theorie over sociale systemen. Tot nu toe heeft volgens hem de sociologie te veel aandacht besteed aan de mechanismen en processen, die op een handhaving van de status quo gericht zijn. De modern systems theory biedt volgens hem een aantal bijzonder bruikbare aanknopingspunten

bij het analyseren en bestuderen van processen in het sociaal systeem, die op verandering gericht zijn. Wat de gezinsfase-benadering betreft, wijst hij er op dat de ideeën van de niet volledige interdependentie en het streven naar maximale viability belangrijke aanvullingen zijn. Vooral het principe van de maximale viability acht hij van belang voor de gezinsfase-benadering omdat het een oplossing biedt voor de gespannen relatie tussen het streven naar evenwicht en ontwikkeling.

Na deze uitvoerige beschouwing over de gezinsfase-benadering in het algemeen moet nog een aantal opmerkingen gemaakt worden over het onderzoek, dat men in de Verenigde Staten vanuit deze benadering gedaan heeft. Gezien het recente tijdstip, waarop deze benadering tot stand gekomen is, zal het daarbij vooral om het onderzoek uit de jaren 50 en 60 gaan. Het onderzoek, dat vanuit de gezinsfase-benadering gedaan is, kan in drie categorieën verdeeld worden. De eerste categorie bestaat uit onderzoeken, waarin de gezinsfase-indeling als onafhankelijke variabele gebruikt wordt. De voorbeelden, die Hill en Rodgers (1964) van dit type onderzoek noemen, liggen op het gebied van het consumptief gedrag en het wonen. De tweede categorie onderzoeken richt zich op gezinnen in één bepaalde fase of op het overgangsproces van één bepaalde fase naar de volgende. Met dit type onderzoek heeft men zich binnen de Amerikaanse gezinssociologie regelmatig beziggehouden. Hill en Rodgers weten voor iedere fase van de gezinscyclus wel een aantal voorbeelden van dergelijk onderzoek te noemen. De derde categorie onderzoeken benadert het ideaal van de gezinsfase-benadering het meest door zich op drie of meer fasen uit de gezinscyclus te richten. Hill en Rodgers wijzen erop, dat onderzoek, waarbij een groot deel of alle fasen van de gezinscyclus object van studie zijn, maar weinig voorkomt. Het overgrote deel van het onderzoek vanuit de gezinsfase-benadering moet volgens hen tot de tweede categorie gerekend worden.

Deze relatief geringe belangstelling voor onderzoek naar het verloop van de gehele gezinscyclus hangt volgens Hill en Rodgers nauw samen met de grote onderzoekstechnische en financiële problemen, die aan dit type onderzoek verbonden zijn. De meest ideale vorm van een dergelijk onderzoek zou volgens hen een longitudinale studie zijn, waarbij een aantal pas gehuwden gedurende het hele verloop van de gezinscyclus gevolgd wordt. Aan een dergelijk onderzoek zijn volgens hen nogal wat problemen verbonden. Het zou namelijk niet alleen een erg duur onderzoek worden, maar het zou door zijn lange looptijd

(40 à 50 jaar) ook moeilijk te bemannen zijn. Verder bestaat de kans dat de resultaten ervan niet zonder meer op alle gezinnen van toepassing zijn, omdat de onderzochte gezinnen naar alle waarschijnlijkheid door het onderzoek zelf beïnvloed zullen worden. Hill en Rodgers besteden dan ook veel aandacht aan een aantal alternatieven, die ieder op hun manier het ideaal van het longitudinale onderzoek min of meer benaderen. Het minst aanbevelenswaardige alternatief is volgens hen de "cross-sectional method" waarbij op één moment in de tijd gezinnen uit verschillende fasen van de gezinscyclus met elkaar vergeleken worden. Het voornaamste bezwaar van deze werkwijze is, dat men de gevonden verschillen tussen de gezinnen uit de diverse fasen niet zonder meer mag toeschrijven aan het ontwikkelingsproces, dat het gezin in de loop van zijn bestaan doormaakt. Het is namelijk heel goed denkbaar, dat dergelijke verschillen voor een groot deel aan generatie-verschillen moeten worden toegeschreven.

Aan het gebruik van de retrospectieve methode zijn volgens Hill en Rodgers minder bezwaren verbonden. Bij deze methode wordt een aantal gezinnen aan het eind van de gezinscyclus benaderd om hun ontwikkelingsgeschiedenis achteraf te reconstrueren. Het bezwaar van deze methode is, dat hij niet voor alle onderwerpen gebruikt kan worden en dat men van de kwaliteit van het geheugen van de respondent afhankelijk is. Voor onderwerpen als het proces van gezinsopbouw, het uit huis gaan van de kinderen, de beroeps carrière van man en vrouw, de geografische mobiliteit, de ontwikkeling van de financiële positie en de aanschaf van duurzame consumptie-goederen is deze methode wel bruikbaar. Maar voor onderwerpen als huwelijkssatisfactie, gezagsverhoudingen en interactie-patternen in het gezin is deze methode minder geschikt. Van de panel-methode, waarbij een aantal gezinnen in één of meer fasen gedurende een bepaalde periode via onderzoek gevolgd wordt, hebben Hill en Rodgers hoge verwachtingen. Vooral wanneer bij deze methode de gezinnen, die niet van fase veranderd zijn, als controle groep gehanteerd worden. Deze methode zal volgens hen in de toekomst bij het onderzoek vanuit de gezinsfase-benadering het meest gebruikt worden en dan een groot aantal middle-range theorieën over de verschillende fasen van de gezinscyclus opleveren. Tenslotte wijzen Hill en Rodgers op de mogelijkheid om deze panel methode te combineren met de retrospectieve methode. Deze combinatie is volgens hen het alternatief, dat het ideaal van het longitudinale onderzoek het dichtst benadert.

Na deze uitweiding over de onderzoekstechnische problemen, die aan het onder-

zoek van de hele gezinscyclus verbonden zijn, zal nog een aantal voorbeelden van dergelijk Amerikaans onderzoek genoemd worden. Het eerste voorbeeld, dat genoemd moet worden, is het hiervoor al besproken statistisch-demografisch onderzoek van Glick naar de lengte van de verschillende fasen van de gezinscyclus. Een voorbeeld van gezinsfase-onderzoek "avant la lettre" is dat van Burgess en Wallin, die een aantal verloofde paren tot ongeveer 15 jaar na huwelijksluiting gevolgd hebben, om op die manier zicht te krijgen op de factoren, die het welslagen van de betrokken huwelijken beïnvloeden¹⁾. Een ander voorbeeld van longitudinaal onderzoek op dit gebied is het echtscheidingsonderzoek van Monahan²⁾. Twee bekende publicaties, waarin de gehele of een groot deel van de gezinscyclus object van studie is, zijn die van Blood & Wolfe en van Hill e.a.³⁾. In de al eerder genoemde studie van Blood & Wolfe wordt nagegaan welke invloed de fase van de gezinscyclus heeft op onderwerpen als: huwelijksatisfactie en de gezagsverhouding en taakverdeling tussen man en vrouw. Bij dit onderzoek maken beide auteurs gebruik van de cross-sectional method door op één moment in de tijd gezinnen uit verschillende fasen onderling te vergelijken. Het onderzoek van Hill en zijn medewerkers is heel anders opgezet. Dit in Minneapolis-St. Paul gehouden onderzoek richt zich namelijk op families, die drie getrouwde generaties omvatten. Ten behoeve van het onderzoek is uit ieder van deze generaties één gezin gekozen, zodat de 312 onderzochte gezinnen gelijk verdeeld zijn over de generaties van de grootouders, de ouders en de gehuwde kinderen. Bij het onderzoeken van deze gezinnen is gebruik gemaakt van de retrospectieve methode, terwijl alle gezinnen door middel van drie-maandelijkse interviews gedurende één jaar in de tijd gevolgd zijn. De bij dit onderzoek aan de orde komende onderwerpen zijn onder meer: de ontwikkeling van de samenstelling van het gezin, de beroeps carrière van man en vrouw, geografische mobiliteit, financiële planning en de aanschaf van duurzame consumptie-goederen.

- 1) Burgess, E.W. en P. Wallin, *Engagement and marriage*, 1953, Philadelphia.
- 2) Monahan, T.C., "When married couples part; statistical trends and relationships in divorce", *American Sociological Review*, 1962 (27), p. 625-633.
- 3) Blood, R.O. en D.M. Wolfe, *Husbands and wives; the dynamics of married living*, 1960, Glencoe.
Hill, R., N. Foote, J. Aldous e.a., *Family development in three generations; a longitudinal study of changing family patterns of planning and achievement*, 1970, Cambridge, Mass.

4.7 Een systematische vergelijking van de theoretische benaderingswijzen van het gezin.

Na deze uitvoerige beschouwing over de door Hill en Hansen onderscheiden theoretische benaderingswijzen van het gezin is een vergelijkend overzicht op zijn plaats. Gezien de beperkingen, die in paragraaf 4.1 naar voren gebracht zijn, zal dit overzicht betrekking hebben op de theoretische benaderingswijzen, die binnen de Amerikaanse gezinssociologie uit de periode 1945-1968 onderscheiden kunnen worden.¹⁾ Hiervoor is gebleken, dat de verschillen tussen de door Hill en Hansen onderscheiden benaderingswijzen niet altijd even groot zijn. Zo bestaan er tussen de interactionele en de situationele benadering meer overeenkomsten dan verschillen. Het zelfde geldt voor de structureel-functionele en de institutionele benadering. Verder is gebleken, dat voor ieder van de door Hill en Hansen onderscheiden benaderingswijzen een groter of kleiner aantal vertegenwoordigers te noemen valt. Alleen de situationele benadering bekleedt, wat dit betreft, een uitzonderingspositie. Het voorbeeld van de grondleggers van deze benaderingswijze blijkt binnen de Amerikaanse gezinsociologie nauwelijks navolging gevonden te hebben. Daarom zal bij dit samenvattend overzicht de situationele benadering buiten beschouwing blijven. Het onderscheid tussen de structureel-functionele en de institutionele benadering zal - om de aansluiting op het bestaande spraakgebruik niet te verliezen - voorlopig gehandhaafd blijven.

Dit alles betekent, dat het in deze paragraaf te geven samenvattend overzicht betrekking zal hebben op de interactionele, de structureel-functionele, de institutionele en de gezinsfase-benadering. Bij dit samenvattend overzicht zullen de volgende vragen als uitgangspunt genomen worden:

1. Op welke niveau's van de aan het begin van dit hoofdstuk geïntroduceerde macro-micro ladder bewegen bovengenoemde benaderingswijzen zich?
2. Welke opvattingen bestaan er binnen bovengenoemde benaderingswijzen ten aanzien van de relaties tussen de onder 1. bedoelde niveau's?
3. Welke gezinsopvatting wordt er in de bovengenoemde benaderingswijzen gehanteerd?
4. Wat zijn de belangrijkste analyse-eenheden van deze benaderingswijzen?

1) De beslissing om alleen de sociologische benaderingen van het gezin te behandelen, betekent, dat de juridische, economische, economisch-huishoudkundige, psychologische, ontwikkelingspsychologische en psycho-analytische benaderingen van het gezin buiten beschouwing blijven.

5. Welke visie heeft men in de verschillende benaderingswijzen op de binnen het gezin bestaande levensorde?
6. Op welke manier houdt men bij deze benaderingswijzen rekening met het verschijnsel tijd?
7. Met welke aspecten van het gezin houden de hier onderscheiden benaderingswijzen zich bezig?

In de voorafgaande paragrafen is gebleken, dat het zinvol is om een onderscheid te maken tussen de mogelijkheden, die een benaderingswijze in theorie te bieden heeft en het gebruik dat men in de gezinssociologische praktijk van deze mogelijkheden maakt. Bij het hier te geven samenvattend overzicht zal vooral op het eerste aspect gelet worden. Het praktisch gebruik van de verschillende benaderingswijzen zal alleen aan de orde komen, wanneer de discrepantie tussen theorie en praktijk erg groot is.

Om de onderlinge vergelijking van de theoretische benaderingswijzen makkelijker te maken is het resultaat van deze vergelijking in de vorm van een schema vastgelegd. De antwoorden op de hierboven geformuleerde vragen zijn in dit schema in beknopte vorm weergegeven. Zoals uit figuur 1 blijkt, valt het schema in twee delen uiteen. Het onderste deel bevat de antwoorden op de vragen 3 tot en met 7. In het bovenste deel zijn de antwoorden op vraag 1 en 2 in grafische vorm vastgelegd. De nu volgende uiteenzetting is bedoeld als een toelichting op de grafische voorstellingswijze, die in het bovenste deel van het schema is gebruikt. Van een toelichting op het onderste deel van het schema wordt afgezien, omdat dit alleen maar tot nodeloze herhalingen zou leiden. Zoals in paragraaf 4.2 al is gebleken, richt de interactionele benadering zich vooral op het gebeuren binnen het gezin. Dat, wat zich tussen het gezin en andere eenheden in de samenleving afspeelt, valt buiten het perspectief van deze benaderingswijze. In fig. 1 is dit aangegeven door alleen de drie onderste niveau's van de daar gehanteerde macro-micro ladder te arceren. Bij de analyse van het gezinsgebeuren vormt het interactie-proces het vertrekpunt voor deze benaderingswijze. Niet alleen het gezin als geheel, maar ook het individu moet vanuit het interactieproces begrepen worden. Deze gedachtengang is in schema 1 gevisualiseerd door vanaf het niveau, waarop het interactie-proces zich afspeelt, pijlen te tekenen, die naar beide aangrenzende niveau's wijzen. Met de pijl van het individuele niveau naar dat van de sub-groepen in het gezin wordt aangegeven, dat volgens deze benadering het individu de mogelijkheid heeft om het interactie-proces - en daarmee het gebeuren in het gezin als geheel - te beïnvloeden.

Figuur 1.	interactionele benadering	structureel-functionele benadering		institutionele benadering	gezinsfase benadering
		macro	micro		
samenleving					
eenheden binnen samenleving					
gezin als abstractie					
gezin als concrete groep					
sub-groepen in gezin					
individueel					
Gezinsopvatting	eenheid van interacterende personen	sociaal (sub)systeem, ofwel een boven-individueel geheel van waarden en normen		institutie of boven-individueel geheel van waarden en normen	uit interacterende individuen bestaand sociaal systeem, dat een ontwikkelingsproces doormaakt
Belangrijkste analyse-eenheden	interactie-proces, handelend individu	gezin als sub-systeem, gezinsfuncties	rol, handelend individu	waarden- en normenpatroon, gedragspatroon	zich ontwikkelend individu, zich ontwikkelend gezin
Visie op levensorde in het gezin	orde is het product van voorafgaande interactieprocessen, voortgaande interactie kan tot herziening leiden. Het individu is niet alleen reactor maar ook een actor, die via het interactie-proces de orde in gezin kan beïnvloeden	boven-individueel gegeven; kan niet los gezien worden van de totale maatschappelijke orde. Bestaande orde heeft de neiging zich-zelf te bestendigen; verandering is echter niet uitgesloten. Individu is vooral rollendragers of reactor, maar kan in principe ook actor zijn. Praktijk: nadruk op orde als zichzelf onveranderd handhavend gegeven en op het individu als rollendragers		boven-individueel gegeven; kan niet los gezien worden van totale maatschappelijke orde; heeft de neiging zich zelf te bestendigen, maar is veranderbaar. Individu allereerst reactor, kan ook actor zijn. Praktijk: orde als product van historisch ontwikkelingsproces en als naar plaats variërend gegeven	hantering ontwikkelingsperspectief betekent dat orde een veranderend gegeven is. Niet uit ontwikkelingsproces voortkomende veranderingen blijven buiten beschouwing. Individu is drager leeftijdsspecifieke rollen en actor
Tijd	een aaneenschakeling van interacties, omvat bestaansduur van een concreet gezin. Praktijk: statisch door analyse van korte periode(n)	historisch proces, dat bestaansduur van een concreet gezin te boven gaat. Praktijk: voorkeur voor analyse hier en nu, daarmee een nogal statische opvatting van het gezinsgebeuren		historisch proces. Praktijk: nadruk op vergelijkingen in de tijd (en naar plaats) om hier en nu beter te begrijpen	ontwikkelingsproces, qua duur gebonden aan bestaansduur van een concreet gezin. Praktijk: korte episodes die representatief zijn voor fasen uit de gezinscyclus
Onderzochte gezinsaspecten	aanpassing, communicatie, besluitvorming en handelend optreden in sub-groepen van het gezin, speciaal met het oog op betekenis van dit gebeuren voor het individu. Thema's: huwelijkswetslagen, socialisatie, ontwikkeling individuele persoonlijkheid, gezinscrises	functies van het gezin voor samenleving en/of individu; wisselwerking gezin-andere eenheden in de samenleving; waarden en normen t.a.v. gezin	rollen-patroon, taakverdeling en gezagsverhoudingen binnen het gezin of subgroepen van het gezin; de bij een positie in het gezin behorende rollen; invloed gezin op individuele persoonlijkheid	wisselwerking gezin-samenleving, waarden en normen t.a.v. gezinsgebeuren	zich ontwikkelend en ontplooiend individu, ontwikkeling van interactie en rollenpatronen in de loop van de gezinscyclus

In tegenstelling tot de interactionele benadering richt de macro-variant van de structureel-functionele benadering zich niet op het gezin als concrete groep, maar op het gezin als institutie. De problematiek die bij de macro-functionele benadering centraal staat is die van de relatie tussen het gezin en andere instituties binnen het grotere geheel van de samenleving. Dit is in figuur 1 aangegeven door de bovenste drie niveau's van de macro-micro ladder te arceren. Bij de analyse van het gezinsgebeuren vanuit de macro-functionele benadering vormt de samenleving als geheel het vertrekpunt. De samenleving is voor deze benadering een interdependent stelsel van sub-systemen of instituties. Het gezin is één van deze sub-systemen. Het idee, dat het gezin allereerst en vooral vanuit het grotere geheel van de samenleving begrepen moet worden, is in figuur 1 aangegeven door een pijl van het niveau van de samenleving naar het niveau van het gezin als abstractie te tekenen. Omdat volgens deze benadering het gezin niet alleen vanuit de samenleving beïnvloed wordt, maar het gezin op zijn beurt ook de andere eenheden binnen de samenleving beïnvloedt, is er in figuur 1 ook een pijl getekend, die van het niveau van het gezin als abstractie wijst naar het niveau van de andere eenheden binnen de samenleving.

De micro-variant van deze benadering houdt zich ook met het gezin als institutie bezig en richt zich met name op de analyse van de interne gezinsverhoudingen. Bij deze analyse laat men de wisselwerking tussen gezin en samenleving buiten beschouwing. De micro-variant neemt namelijk een bepaalde verhouding tussen gezin en samenleving tot uitgangspunt en gaat vervolgens na hoe de bij deze verhouding behorende opvattingen over het gezin hun neerslag vinden in de interne gezinsrelaties. Daarmee is deze variant als het ware een verlengstuk van de macro-variant, dat zijn betekenis vooral ontleent aan de verbijzondering van de algemene conclusies van de macro-variant naar het niveau van het individu. In figuur 1 is het voorgaande aangegeven door de arcering van: het niveau van het gezin als abstractie, het niveau van de subgroepen binnen het gezin en het niveau van het individu. De pijlen tussen deze drie niveau's zijn op dezelfde manier getekend als bij de macro-variant van deze benadering. Dit omdat beide varianten vanuit eenzelfde opvatting over de verhouding deel-geheel te werk gaan. De toelichting op de kolom van de institutionele benadering kan na het voorgaande betrekkelijk kort zijn. Evenals de macro-variant van de structureel-functionele benadering richt de institutionele benadering zich ook op het terrein van de relaties tussen het gezin en andere instituties binnen de samenleving. De daarbij gehanteerde

veronderstellingen over de relaties tussen de niveau's van de macro-micro ladder komen overeen met die van de structureel-functionele benadering. Daarom is voor de institutionele benadering precies dezelfde grafische voorstelling gekozen als voor de macro-variant van de structureel-functionele benadering.

De laatste kolom van figuur 1 heeft betrekking op de gezinsfase benadering. Deze benadering is vooral geïnteresseerd in het ontwikkelingsproces, dat een gezin en zijn individuele leden in de loop van de gezinscyclus doormaken. Bij de analyse van dit proces staat de betekenis ervan voor de ontplooiing van het individuele gezinslid centraal. Wanneer het object van deze benadering omschreven zou moeten worden, dan kan gesteld worden, dat deze benadering zich op het gezin als concrete groep richt. De factoren, die deze benadering bij de analyse van het gezinsgebeuren betreft, moeten vooral binnen het gezin gezocht worden. Deze voorkeur voor interne factoren betekent echter niet, dat men bij deze benaderingswijze het gezin als een gesloten systeem beschouwt. De gezinsfase benadering zet zich wat dit betreft af tegen de interactionele benadering door het gezin als een semi-gesloten systeem te beschouwen. De consequentie van dit standpunt is, dat de gezinsfase benadering ook de relaties die individuele gezinsleden met andere eenheden in de samenleving onderhouden, in beschouwing neemt. In de praktijk van deze benaderingswijze is de belangstelling voor de betekenis van deze externe factoren echter niet zo groot en blijft de nadruk liggen op de verklaring van het gezinsgebeuren met behulp van interne factoren. Het voorgaande is in figuur 1 aangegeven door de arcering van het niveau van de eenheden binnen de samenleving, het niveau van het gezin als concrete groep, het niveau van de sub-groepen binnen het gezin en het individuele niveau. Het tekenen van pijlen is echter nagelaten, omdat deze benadering geen expliciete uitspraken doet over de relaties tussen de zojuist genoemde niveau's.

Naar aanleiding van het samenvattend overzicht in figuur 1 kan men zich verschillende vragen stellen. Eén van deze vragen is, of dit schema wel een volledig overzicht biedt van de theoretische benaderingswijzen, die er binnen de Amerikaanse gezinssociologie uit de periode 1945-1968 te onderscheiden zijn. Dit is een vraag, die met recht gesteld kan worden, omdat de in dit schema gehanteerde indeling van benaderingswijzen gebaseerd is op een artikel dat Hill en Hansen in 1960 gepubliceerd hebben en tegelijkertijd aangenomen kan worden, dat de theoretische ontwikkelingen binnen de Amerikaanse gezins-

sociologie niet zijn blijven stil staan. Volgens BRODERICK (1970) heeft de Amerikaanse gezinssociologie van de jaren 60 inderdaad een aantal nieuwe theoretische ontwikkelingen te zien gegeven. In zijn beschouwing over de theoretische stromingen binnen de Amerikaanse gezinssociologie uit de jaren 60 noemt hij behalve de in dit hoofdstuk behandelde benaderingswijzen ook nog de "balance theory", de "game theory", de "exchange theory" en de "general" of "modern systems theory". Op elk van deze theorieën zal hieronder kort worden ingegaan. Daarbij zal vooral de vraag aan de orde komen welke nieuwe gezichtspunten deze theorieën te bieden hebben, wanneer ze met de in dit hoofdstuk behandelde benaderingswijzen vergeleken worden. Verder zal ook aandacht besteed worden aan de belangstelling, die er binnen de Amerikaanse gezinssociologie voor deze theorieën bestaat.

De balance theory is gebaseerd op de door Newcomb ontwikkelde ideeën over het symmetrie-principe in triaden. De toepassing van dit principe leidt tot uitspraken als: wanneer A sympathie heeft voor B en B sympathie voor X heeft, dan zal A neiging hebben om zich ook tot X aangetrokken te voelen. In zijn beschouwing over deze theorie weet Broderick echter maar één voorbeeld van de toepassing ervan te noemen.¹⁾ Gezien dit ene voorbeeld en de in principe bestaande mogelijkheid om de door Newcomb ontwikkelde theorie in de interactionele benadering te integreren kan men zich met recht afvragen, of het wel zin heeft om de balance theory als een aparte benaderingswijze van het gezin te beschouwen. De game theory wordt volgens Broderick vooral binnen de psychologie en de psychiatrie gehanteerd. De toepassing van deze theorie gaat meestal samen met het hanteren van spelletjes als methode voor het onderzoeken van het verloop van interactie-processen in gezinnen of bij echtparen. Daarmee beweegt deze theorie zich op hetzelfde terrein als de interactionele benadering. Een uitwerking van de game theory voor het aanpassingsproces tussen echtgenoten is te vinden in de bijdrage van Jessie Bernard aan het handboek van Christensen.²⁾ Een vergelijking van de in deze bijdrage gevolgde werkwijze met de gedachtengang van de interactionele benadering, leidt tot de conclusie, dat beide gezichtspunten goed met elkaar te verenigen zijn en dat de game theory eigenlijk als een verdere uitwerking en specificatie van de

1) Tallman, I., "From small group theory to family theory and back again", Paper presented at the annual meeting of the National Council on Family Relations, Washington D.C., October 1969.

2) Bernard, J., "The adjustment of married mates", p. 675-739 in: H.T. Christensen, Handbook of Marriage and the Family, 1964, Chicago.

interactionele benadering beschouwd kan worden.

De in de loop van de jaren 60 sterk toegenomen belangstelling voor de exchange theory noemt Broderick als één van de belangrijkste nieuwe theoretische ontwikkelingen, die de Amerikaanse gezinssociologie te zien gegeven heeft. Deze ontwikkeling is met name te danken aan de algemeen theoretische publicaties van Thibaut & Kelly, Homans en Blau.¹⁾ Strikt genomen is de toepassing van de exchange theory op het gezin echter geen nieuwe ontwikkeling. De oudste toepassing van deze theorie is van 1938. Het is namelijk Waller, die deze theorie als onderdeel van de interactionele benadering toepast, wanneer hij in zijn bekende boek "The family" de relaties tijdens het dating- en mating proces analyseert. De onderwerpen, waarop de exchange theory in de loop van de jaren 60 wordt toegepast, zijn: machtsverhoudingen en besluitvorming binnen huwelijk en gezin en het door Waller al aangesneden onderwerp van de relaties tijdens het dating- en mating proces. De toepassing van de exchange theory heeft niet alleen tot theoretische beschouwingen geleid, maar ook tot empirisch onderzoek, waarbij spelletjes als waarnemingsinstrument gebruikt zijn.²⁾ Verder bestaat er binnen de huwelijks- en gezinstherapie ook de nodige belangstelling voor deze theorie.³⁾ Het voorgaande overziend moet geconcludeerd worden, dat de exchange theory evenals de beide hiervoor behandelde theorieën hetzelfde terrein bestrijkt als de interactionele benaderingswijze. Verder is het zo, dat de principes van de exchange theory heel goed een plaats binnen de interactionele benadering zouden kunnen vinden. Het lijkt daarom beter om de exchange theory niet als een nieuwe benaderingswijze, maar als een uitbreiding van de interactionele benadering te beschouwen.

De meest belovende ontwikkeling, die de Amerikaanse gezinssociologie volgens Broderick in de loop van de jaren 60 te zien gegeven heeft, is de toepassing van de general of modern systems theory op het gezin. Broderick betreurt het, dat de enkele pogingen, die tot nu toe in deze richting zijn ondernomen, niet de belangstelling gekregen hebben, die ze volgens hem verdienen. Aangezien

- 1) Thibaut, J.W. en H.H. Kelly, The social psychology of groups, 1959, New York.
Homans, G.C., Social behavior; its elementary forms, 1961, New York.
Blau, P.M., Exchange and power in social life, 1964, New York.
- 2) Murray Strauss is één van de onderzoekers, die op dit gebied bijzonder actief is.
- 3) Lederer, W.J. en D.D. Jackson, The mirages of marriage, 1969, New York.

één van deze pogingen in de paragraaf over de gezinsfase benadering aan de orde is geweest, kan hier met enkele opmerkingen over de general systems theory worden volstaan. De general systems theory omvat een stelsel van begrippen en uitgangspunten, dat uitstekend geschikt is voor de analyse van sociale systemen als in werking zijnde gehelen. Dit betekent, dat de general systems theory zich op een ander niveau beweegt, dan de zojuist behandelde theorieën. De toepassingen van de balance theory, de game theory en de exchange theory richten zich namelijk alle drie op de analyse van de factoren, die de besluiten van het individu tijdens interactie-processen bepalen. De begrippen en uitgangspunten van de general systems theory komen in grote lijnen overeen met die van het structureel-functionalisme. De mate, waarin deze overeenkomst bestaat, hangt af van de versie van het structureel-functionalisme, die men op het oog heeft. Wanneer men uitgaat van een versie, die het sociaal systeem als een in hoge mate geïntegreerd en naar een onveranderd evenwicht strevend geheel ziet, heeft de general systems theory een aantal belangwekkende aanvullingen te bieden. De aanvullingen, waar het vooral om gaat, zijn: de opvatting, dat een sociaal systeem niet volledig geïntegreerd is en het idee dat een sociaal systeem naar een maximale viability streeft. Het is echter zeer de vraag of deze aanvullingen wel voldoende grond opleveren om de general systems theory als een nieuwe benaderingswijze van het gezin te beschouwen. Te meer, daar er ook dynamischer versies van het structureel-functionalisme in omloop zijn. Wanneer men de general systems theory met deze versies van het structureel-functionalisme vergelijkt, zijn de onderlinge verschillen erg klein en heeft de general systems theory slechts enkele - welkome - conceptuele aanvullingen te bieden.

Het voorgaande samenvattend moet geconcludeerd worden, dat de door Broderick gesignaleerde nieuwe theoretische ontwikkelingen geen fundamenteel nieuwe gezichtspunten op huwelijk en gezin hebben opgeleverd. Daarmee hebben de door Broderick gesignaleerde theoretische vernieuwingen echter geenszins hun betekenis verloren. Deze betekenis moet echter vooral bij de verbetering, uitbreiding en partiële herziening van de aan het begin van de jaren 60 bestaande theoretische benaderingswijzen gezocht worden. De benaderingswijze, die daarbij de meeste belangstelling gekregen heeft, is de interactionele benadering. Dit alles betekent, dat er geen uitbreiding nodig is van het aantal benaderingswijzen, dat bij het samenvattend overzicht in deze paragraaf onderscheiden is. Gezien de resultaten van de in paragraaf 4.5 uitgevoerde vergelijking van de structureel-functionele en de institutionele benadering zou

een reductie van dit aantal eerder op zijn plaats zijn. Doorvoering van deze reductie leidt tot de volgende indeling:

1. De macro-sociologische benadering.
2. De interactionele of kleine-groepsbenadering.
3. De gezinsfase benadering.

Deze indeling is niet alleen van belang voor het in kaart brengen van de theoretische stromingen binnen de Amerikaanse gezinssociologie uit de periode 1945-1968. Hij kan ook op de gezinssociologie in het algemeen worden toegepast. Om de voornaamste verschillen tussen deze drie benaderingen goed tot hun recht te laten komen worden hun voornaamste kernmerken hieronder beknopt weergegeven.

1. De macro-sociologische benadering.

Deze benadering beschouwt het gezin als institutie ofwel als boven-individueel geheel van waarden en normen. Gezien deze object-keuze is tijd voor deze benadering een historisch proces. De basis-veronderstellingen en begrippen van de macro-sociologische benadering komen in grote lijnen overeen met die van de institutionele benadering en die van de dynamische versie van het structureel-functionalisme. Het gezin is voor deze benadering dan ook een onderdeel van een interdependent stelsel van instituties. Dit stelsel vormt een min of meer geïntegreerd geheel, dat gericht is op de instandhouding van zichzelf en verder door een streven naar evenwicht gekenmerkt wordt. Dit streven naar evenwicht houdt echter geenszins in, dat de in de samenleving bestaande insitutionele orde niet kan veranderen. Verder sluit de gedachte, dat de instituties van de samenleving een min of meer geïntegreerd geheel vormen, de aanwezigheid van tegenstellingen, conflicten en spanningen bepaald niet uit.

Voor de onderwerpen, waarop de macro-sociologische benadering onder meer kan worden toegepast, wordt verwezen naar alles wat hiervoor over de structureel-functionele en institutionele benadering gezegd is. Hier zal worden volstaan met een globale aanduiding van de terreinen, waarop deze benadering kan worden toegepast. Het eerste gebied is dat van de wisselwerking tussen het gezin en andere instituties binnen de samenleving. Gezien de hiervoor geformuleerde uitgangspunten hoeft de analyse van deze wisselwerking geenszins beperkt te blijven tot het onderzoeken van de bestaande verhoudingen op hun onderlinge consistentie en het achterhalen van de manier waarop deze verhoudingen in stand gehouden worden. Deze uitgangspun-

ten laten alle ruimte voor de analyse van mogelijke tegenstellingen en conflicten. Verder maken deze uitgangspunten het mogelijk om alternatieven voor de bestaande verhoudingen te ontwikkelen en die vervolgens op hun realiseerbaarheid te onderzoeken.

Het tweede gebied waarop deze macro-sociologische benadering kan worden toegepast is dat van de interne gezinsverhoudingen. De vraag die dan aan de orde komt, is die naar de manier, waarop de wisselwerking tussen gezin en samenleving doorwerkt in de interne gezinsverhoudingen. Daarbij is het individuele gezinslid voor deze benadering de drager van rollen, die hem vanuit een groter geheel worden aangereikt. Dit betekent echter niet, dat het individu alleen maar als reactor gezien wordt. Het individu kan volgens deze benadering ook als actor optreden. De analyse van dit optreden zal echter vooral beperkt blijven tot de confrontatie van de door dit individu voorgestane waarden en normen met die welke binnen het grotere geheel van huwelijk, gezin en samenleving aanwezig zijn.

Na deze aanduiding van de toepassingsgebieden moet nog worden aangegeven welke werkwijzen er bij het hanteren van deze benadering gevolgd kunnen worden. De werkwijzen waar het om gaat zijn:

- de analyse van de in het hier en nu bestaande verhoudingen rond huwelijk en gezin;
- de analyse van de wordingsgeschiedenis van deze verhoudingen;
- de vergelijking van deze verhoudingen met die in andere samenlevingen of culturen.

Met de bovenstaande opsomming van toepassingsgebieden en werkwijzen is een globaal overzicht gegeven van het grote aantal mogelijkheden, dat deze macro-sociologische benadering te bieden heeft. Welke mogelijkheden er in de praktijk van deze benadering benut zullen worden is vooral afhankelijk van de vraagstelling en de in deze vraagstelling besloten liggende waarde-rende stellingname van de onderzoeker. Dit betekent, dat er in de praktijk van deze benadering een aantal varianten kunnen ontstaan, die elk gekenmerkt worden door het gebruik van een min of meer specifieke combinatie van de hierboven aangeduide mogelijkheden. De structureel-functionele en de institutionele benadering uit de Amerikaanse gezinssociologie van de periode 1945-1968 zijn twee van deze varianten.

2. De interactionele of kleine groepsbenadering.

Voor deze benadering is het gezin een eenheid van interactionerende individuen, die ieder een eigen voorgeschiedenis hebben. Daarmee kiest deze benadering het gezin als concrete groep tot object. Deze keuze brengt met zich mee, dat de dimensie tijd beperkt blijft tot de bestaansduur van een aanwijsbaar gezin. Tijd is voor deze benadering de opeenvolging van interacties, die zich binnen een gezin afspelen. Niet alleen de verhoudingen binnen het gezin als geheel maar ook de eigenschappen en gedragingen van het individuele gezinslid moeten volgens deze benadering vanuit het interactie-proces begrepen worden. De in huwelijk of gezin bestaande levensorde is volgens deze benadering het product van voorafgaande fasen uit het interactie-proces. In het verdere verloop van dit proces kan deze levensorde echter worden veranderd. Hoewel de eigenschappen en gedragingen van het individuele gezinslid volgens deze benadering vanuit het interactie-proces begrepen moeten worden, betekent dit geenszins dat het individu alleen maar reactor is. Het individu heeft volgens deze benadering namelijk ook de mogelijkheid om het verloop van dit interactie-proces en daarmee de in zijn huwelijk of gezin bestaande levensorde te beïnvloeden. De onderwerpen, waar deze benadering zich in de praktijk vooral op richt, zijn het verloop van interactie-processen binnen het gezin en de consequenties van deze processen voor de individuele gezinsleden. Bij de analyse van het gezinsgebeuren laat deze benadering de wisselwerking tussen gezin en samenleving buiten beschouwing. Voor zover er wel met de invloed van externe factoren op het gezinsgebeuren rekening gehouden wordt, gebeurt dit meestal in de vorm van individuele bewustzijnsinhouden van de betrokken gezinsleden. Gezien de hierboven omschreven belangstellingsrichting leent deze benaderingswijze zich uitstekend voor de analyse van het spanningsveld tussen de wensen, aspiraties en behoeften van het individu en de binnen zijn huwelijk of gezin bestaande levensorde.

3. De gezinsfase benadering.

Deze benadering richt zich op het gezin als concrete groep en vat deze eenheid op als een uit interacterende individuen bestaand sociaal systeem. Het centrale thema voor deze benadering is het ontwikkelingsproces, dat een gezin en zijn individuele leden in de loop van de gezinscyclus doormaken. Tijdens deze gezinscyclus worden het gezin en zijn leden steeds met nieuwe opgave geconfronteerd. De vraag, die deze benadering zich stelt is hoe deze nieuwe opgaven hun neerslag vinden in de interactie-patronen

binnen het gezin en in de rollen van de individuele gezinsleden. Hoewel deze benadering zich zowel op de ontwikkeling van het gehele gezin als op de ontwikkeling van zijn individuele leden richt, gaat de meeste belangstelling uit naar het effect van de ontwikkeling van het gezin op de ontplooiing en het welzijn van het individuele gezinslid.

De basis-veronderstellingen en begrippen van deze benadering bestaan uit een combinatie van het ontwikkelingsperspectief met ideeën en begrippen, die aan de macro-sociologische en de interactionele benadering ontleend zijn. De hantering van het ontwikkelingsperspectief houdt in, dat voor deze benadering de in het gezin bestaande orde een veranderlijk gegeven is. Daar moet echter aan toegevoegd worden, dat deze benadering eigenlijk alleen geïnteresseerd is in veranderingen, die voortvloeien uit het, deels door biologische factoren en demografische gebeurtenissen bepaalde, ontwikkelingsproces van het gezin en zijn leden. Veranderingen van andere origine zijn alleen van belang voor zo ver ze het verloop van dit ontwikkelingsproces beïnvloeden. Het begrip tijd komt voor deze benadering dan ook overeen met het begrip ontwikkeling. Verder houdt de manier, waarop deze benadering zijn object definieert in, dat de factor tijd nooit meer dan de bestaansduur van een concreet gezin kan omvatten. Gezien de herkomst van zijn begrippen en uitgangspunten biedt deze benadering de mogelijkheid om bij de analyse van het ontwikkelingsproces van een gezin en zijn leden rekening te houden met factoren, die van binnen en van buiten het gezin afkomstig zijn. In de praktijk van deze benadering bestaat er echter een voorkeur voor het onderzoeken van de invloed van interne gezinsfactoren en kan de interesse voor de invloed, die door eenheden buiten het gezin wordt uitgeoefend, marginaal genoemd worden.

Bij het overzien van de hierboven gepresenteerde indeling van benaderingswijzen kan men zich afvragen of het verschil tussen de interactionele of kleine groepsbenadering en de gezinsfase-benadering niet erg klein is. Kort samengevat zou men de gezinsfase benadering namelijk kunnen typeren als een conceptueel wat anders ingerichte en ten opzichte van de eenheden in de samenleving buiten het gezin wat minder eenkenige versie van de interactionele of kleine groepsbenadering, die het ontwikkelingsperspectief als de belangrijkste variabele bij de analyse van het gezinsgebeuren hanteert. Op het eerste gezicht lijkt het hanteren van het ontwikkelingsperspectief een specifieke activiteit van de gezinsfase benadering te zijn. Maar wanneer men kijkt naar

de binnen de interactionele of kleine groepsbenadering gegroeide praktijk, dan blijkt het ontwikkelingsperspectief ook daar - zij het in minder uitgewerkte en minder expliciete vorm - aanwezig te zijn. Dit blijkt onder meer uit de manier, waarop de auteurs van handboeken, die vanuit het perspectief van de interactionele benadering geschreven zijn, een deel van hun stof verdelen over hoofdstukken met als titel: dating, mating, marital adjustment, marital-power/marital decision making, socialisation of children en socialisation of adolescents. Wanneer men het voorgaande geen voldoende reden acht om het onderscheid tussen de interactionele en de gezinsfase benadering te laten vervallen en het ontwikkelingsperspectief verder maar als een belangrijke variabele te beschouwen, dan moet er wel op gewezen worden, dat in bovenstaande drie-deling geen rekening gehouden is met de mogelijkheid om het ontwikkelingsperspectief met dat van de macro-sociologische benadering te combineren. De laatstbedoelde combinatie zou uitstekend geschikt zijn voor de beantwoording van vragen als:

- Hoe verandert de wisselwerking tussen het gezin en andere instituties binnen de samenleving in de loop van de gezinscyclus?
- Welke verandering heeft deze wisselwerking in de loop van de tijd (als historisch proces) ondergaan?
- Welke algemene maatschappelijke factoren bepalen de duur van de verschillende fasen van de gezinscyclus?
- Hoe moeten de in de verschillende fasen van de gezinscyclus naar voren komende ontwikkelingstaken en hun institutionalisering begrepen worden vanuit de plaats, die het gezin als institutie binnen het grotere geheel van de samenleving inneemt?

Het zijn vragen als de hierboven genoemde, die in de huidige versie van de gezinsfase benadering nog te weinig aandacht gekregen hebben. Verder zijn het vragen, die òf een herziening van het gezinsconcept en het tijdsbegrip van de huidige gezinsfase benadering vragen òf de ontwikkeling van een macro-variant naast de huidige micro-variant nodig maken.

Met dit laatste is tevens vooruitgelopen op de beantwoording van de vraag, of de Amerikaanse gezinssociologie met de ontwikkeling van de gezinsfase benadering er nu in geslaagd is om tot een synthese van de bestaande theoretische oriëntaties op het gezin te komen. Dit is een vraag, die gezien het streven van de Amerikaanse gezinssociologie uit de jaren 50 en 60 naar de ontwikkeling van één grote gezinssociologische theorie in het verband van deze beschouwing zeker op zijn plaats is. Het antwoord op deze vraag moet ten dele

bevestigend en ten dele ontkennend luiden. Bevestigend voor zover men er in geslaagd is, om begrippen en uitgangspunten afkomstig van de ontwikkelingspsychologie, het structureel-functionalisme en de interactionele benadering tot één geheel te smeden, dat zich uitstekend leent voor de analyse van het ontwikkelingsproces, dat één of meer concrete gezinnen en hun individuele leden in de loop van de gezinscyclus doormaken. Het antwoord moet echter ontkennend luiden, wanneer het gaat om de vraag of de gezinsfase benadering in zijn huidige vorm nu ook geschikt is voor de analyse van de invloed, die macro-sociologische factoren uitoefenen op de institutionalisering van het zich door de gezinscyclus heen afspelende ontwikkelingsproces. Dit laatste neemt overigens niet weg, dat er met het tot stand brengen van de gezinsfase benadering een bijzonder belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de gezins-sociologie is geleverd.

Naar aanleiding van het voorgaande kan men zich afvragen of het wel realiseerbaar en zinvol is om naar de ontwikkeling van één grote gezinssociologische theorie te streven. De realisering van dit doel zou allereerst de ontwikkeling van één netwerk van basis-veronderstellingen en begrippen nodig maken. Naar het zich laat aanzien, is dit een uitvoerbare operatie. Maar daar staat tegenover, dat het langs deze weg verkregen theoretische referentie-kader zo complex zal zijn, dat het in zijn geheel nauwelijks te overzien is. Dit bezwaar zal zich in nog sterkere mate voordoen, wanneer men er toe overgaat om dit referentie-kader als uitgangspunt voor theorie-vorming en empirisch onderzoek te gebruiken. In de praktijk zal dit naar alle waarschijnlijkheid met zich meebrengen, dat het onderzoek en de theorie-vorming zich op bepaalde onderdelen van dit netwerk gaat concentreren. En dan ontstaat langs een omweg de situatie, die men via de ontwikkeling van één grote gezinssociologische theorie uit de wereld had willen helpen.

Uit dit relativerende commentaar bij het streven naar de ontwikkeling van één grote gezinssociologische theorie mag niet worden afgeleid, dat de met dit streven gepaard gaande synthetiserende en inventariserende activiteiten zouden moeten worden stopgezet. Deze inventariserende en synthetiserende activiteiten zullen bij de verdere ontwikkeling van de gezinssociologie niet gemist kunnen worden. Wel zou het verstandig zijn om met deze activiteiten een minder ambitieus doel na te streven dan de ontwikkeling van één grote gezinssociologische theorie. Men zou er namelijk ook naar kunnen streven om de op dit moment bestaande gezinssociologische kennis en inzichten onder te brengen in

een stelsel van min of meer los van elkaar staande gezinssociologische theorieën, die ieder op hun beurt goed te overzien en te hanteren zijn. Een dergelijke vorm van inventarisatie en synthese zou de onderlinge communicatie binnen de gezinssociologie zeer ten goede komen. De hiermee gepaard gaande verkaveling van het terrein van de gezinssociologie zou in principe op twee manieren kunnen plaats vinden. De ene manier komt neer op het rangschikken van gezinssociologische kennis per onderwerp. De andere manier bestaat uit het onderbrengen van de bestaande kennis bij de verschillende theoretische benaderingswijzen.

Op beide werkwijzen zal hieronder worden ingegaan. Alvorens dit te doen moet er op gewezen worden, dat ze heel goed naast elkaar gebruikt zouden kunnen worden. Het volgen van de eerstgenoemde werkwijze houdt in, dat men voor één concreet onderwerp of probleem nagaat welke inzichten en onderzoeksresultaten de verschillende benaderingswijzen te bieden hebben. De aldus verkregen inzichten en onderzoeksresultaten zouden vervolgens tot een synthese gebracht moeten worden. Op deze manier ontstaat een aantal op concrete onderwerpen of problemen gerichte theorieën, die in de praktijk van het onderzoek en de theorievorming te overzien en te hanteren zijn. Verder zullen deze op concrete onderwerpen gerichte theorieën een aantal dwarsverbindingen tussen de verschillende benaderingswijzen opleveren. Langs deze weg wordt enig zicht geboden op het relatieve gewicht, dat aan de verschillende benaderingswijzen bij de verklaring en de analyse van het gezinsgebeuren moet worden toegekend. Het rangschikken van bestaande gezinssociologische kennis binnen het kader van de verschillende benaderingswijzen biedt deze mogelijkheid niet. Maar daar staat tegenover, dat het volgen van deze werkwijze wel een goed overzicht biedt van de specifieke mogelijkheden en beperkingen, die aan ieder van deze benaderingswijzen verbonden zijn.

Naar aanleiding van de in dit hoofdstuk gepresenteerde benaderingswijzen kan men zich afvragen, aan welke benadering(en) bij de verdere ontwikkeling van de gezinssociologie nu de voorkeur moet worden gegeven. Deze vraag is niet zonder meer te beantwoorden. Het antwoord er op is afhankelijk van de doeleinden, die men met de gezinssociologie nastreeft. Een sociologie, die zich door de aard van zijn probleemstellingen direct of indirect richt op een praktijk, die de problemen rond huwelijk en gezin vooral via de beïnvloeding van de individuele mens en zijn huwelijk en/of gezin probeert op te lossen, zal vooral door het hanteren van de interactionele benadering en de huidige versie

van de gezinsfase benadering een bruikbare bijdrage kunnen leveren. Dit omdat deze beide benaderingswijzen het gezinsgebeuren vooral vanuit interne factoren proberen te verklaren en daarbij de vanuit het grotere geheel van de samenleving bepaalde omstandigheden als gegeven of vertrekpunt beschouwen. Wanneer de gezinssociologie door de aard van zijn probleemstellingen zich direct of indirect richt op een praktijk, die problemen rond huwelijk en gezin door middel van een verandering van de inrichting van de samenleving probeert op te lossen, zal daarentegen meer te verwachten zijn van het hanteren van de macro-sociologische benadering. Het hanteren van deze benadering maakt het immers mogelijk om te achterhalen op welke manier de in de samenleving aanwezige instituties de gang van zaken in huwelijk en gezin beïnvloeden.

Met deze opmerkingen over de maatschappelijke implicaties, die aan de keuze van een theoretische benaderingswijze verbonden zijn, wordt allerminst gepleit voor een gezinssociologie waar binnen maar voor één benaderingswijze plaats zou zijn. Dit zou een hoogst ongewenste situatie opleveren. Een gezinssociologie, die gezien zijn theoretische oriëntatie alleen maar bijdragen zou leveren aan de ontwikkeling van oplossingen voor gezinsproblemen, die in de huiselijke kring kunnen worden toegepast, zou onaanvaardbaar zijn. Dit omdat de bijdrage, die via algemene structurele maatregelen aan de oplossing van deze problemen zou kunnen worden geleverd, buiten beschouwing gelaten wordt zonder dat een dergelijke keuze op de resultaten van onderzoek gebaseerd is. Het zelfde kan gezegd worden van een gezinssociologie, die alleen maar iets ziet in het leveren van een bijdrage aan algemene structurele maatregelen. Daar komt nog bij, dat dergelijke maatregelen over het algemeen nogal wat tijd vragen voordat ze effect sorteren. En zo lang dit effect er niet is, bestaat er altijd nog een actuele nood, die om leniging vraagt.

4.8 De theoretische oriëntatie van de Amerikaanse gezinssociologie uit de periode 1945-1968 vergeleken met die in andere landen

In dit hoofdstuk is een overzicht gegeven van de theoretische benaderingswijzen, die binnen de Amerikaanse gezinssociologie uit de periode 1945-1968 onderscheiden kunnen worden. Met de door Hill en Hansen voorgestelde indeling als uitgangspunt is van iedere benaderingswijze een uitvoerige typering gegeven. Daarbij is met name veel aandacht besteed aan de onderlinge vergelijking van de door beide auteurs onderscheiden benaderingswijzen. De vergelijking heeft onder meer geleid tot de suggestie om de door Hill en Hansen voorgestelde indeling te herzien. Hoewel deze herziene indeling het product is van een analyse van de theoretische diversiteit binnen de Amerikaanse gezinssociologie, kan hij zonder bezwaar op de gezinssociologie in andere landen worden toegepast. Zoals hiervoor gebleken is wordt ieder van de bij deze indeling onderscheiden benaderingswijzen gekenmerkt door een specifieke combinatie van mogelijkheden en beperkingen wanneer hij op de analyse van het gezin wordt toegepast. Dit laatste betekent, dat geen van de onderscheiden benaderingswijzen in staat is om alle aspecten van het gezin tegelijkertijd in beschouwing te nemen. Het hanteren van één bepaalde benaderingswijze komt dan ook neer op het selectief vergaren en toeleveren van kennis. En dat is een activiteit, waar maatschappelijke en dus ook morele en politieke consequenties aan verbonden zijn. Bezien tegen deze achtergrond is het van belang om te weten, hoe het binnen de gezinssociologie nu met de belangstelling voor de verschillende theoretische benaderingswijzen gesteld is. Het is deze vraag, die hieronder zowel voor de gezinssociologie binnen als buiten de Verenigde Staten aan de orde zal komen. Gezien de beschikbare gegevens zal daarbij alleen op de periode 1945-1968 worden ingegaan.

De gegevens over het hierboven aangesneden onderwerp moeten vooral in de door HILL (1958) en MOGEY (1971) geschreven internationale trend-rapporten gezocht worden. Wat de situatie in de Verenigde Staten betreft, is er verder het al eerder geciteerde artikel van KLEIN, CALVERT e.a. (1969), dat op de periode 1962-1968 betrekking heeft. Wat de jaren tussen 1945 en 1956 betreft, wijst Hill erop, dat de interactionele benadering in de Amerikaanse gezinssociologie de meest gebruikte benaderingswijze is. Voor de landen buiten de Verenigde Staten noemt hij de institutionele en de structureel-functionele benadering als de meest gehanteerde benaderingswijzen (HILL, 1958, p. 15-16). Deze conclusie van Hill is echter niet gebaseerd op een systematische classificatie

van de in zijn trend-rapport opgenomen publicaties, maar berust op impressies, die hij bij de voorbereiding van dit rapport heeft opgedaan. Voor de periode 1957-1968 zijn wel systematisch verzamelde gegevens beschikbaar. In het trend-rapport van Mogey is namelijk een tabel te vinden, waarin de ten behoeve van dit rapport geannoteerde publicaties zijn ingedeeld naar de gehanteerde benaderingswijze.

De in deze tabel gebruikte indeling is geïnspireerd op die, welke Nye en Berardo in hun boek "Emerging conceptual frameworks in family analysis" (1966) hanteren. Bij het toepassen van zijn indeling laat Mogey zich leiden door de voornaamste begrippen, die in de betrokken publicaties gebruikt worden. De informatie over deze begrippen ontleent hij aan de annotaties, die voor zijn trend-rapport gemaakt zijn. De door hem onderscheiden benaderingswijzen en de daarmee corresponderende sleutel-begrippen worden hieronder vermeld:

1. Anthropologische benadering: consanguinal family; conjugal family; lineage; descent; residence; marriage as exogamy; levirate; polygamy; culture.
2. Sociologische benadering: nuclear family; family of orientation; equilibrium; function; family position; family role; instrumental or expressive role differentiation.
3. Institutionele benadering: legal rules for marriage or inheritance; divorce rules; marriage customs; family budget; historical changes.
4. Sociaal-psychologische benadering: socialization; love; hostility; self as I and me; symbolic environment; interpersonal relationship.
5. Psycho-analytische benadering: personality as id; ego or superego; unconscious; cathexism; latency; oral, anal or genital stages; obsession.
6. Ecologische benadering: immigration; assimilation; family fertility; demographic elements; statistical counts of married persons.
7. Gezinsfase-benadering: stages of family cycle; family tasks; role sequence; family career; unity of interacting personalities; semi-closed system.

(MOGEY, 1971, p. 14)

De eerste kolom van tabel 9 bevat de gegevens, die Mogey voor de Amerikaanse gezinssociologie uit de periode 1957-1967 via de hierboven omschreven werkwijze bijeen heeft gebracht. De cijfers in deze kolom zijn gebaseerd op de analyse van een steekproef van 10 % uit alle in deze periode verschenen gezinssociologische publicaties. Aangezien de indeling van Mogey nogal verschilt van de in dit hoofdstuk gebruikte, zijn er in tabel 9 een tweetal sub-totalen opgenomen. Op die manier ontstaat een indeling, die ongeveer vergelijkbaar is

met de in de vorige paragraaf geïntroduceerde drie-deling. Wat bij het overzien van de cijfers van Mogey allereerst opvalt, is dat 56 % van de Amerikaanse gezinssociologische publicaties vanuit het perspectief van de kleine groepsbenadering tot stand gekomen is. Dit op de periode 1957-1967 betrekking hebbende gegeven komt overeen met het beeld, dat Hill van de daaraan voorafgaande periode 1945-1956 gegeven heeft. Een tweede gegeven, dat in dit verband van belang is, bestaat uit het relatief grote aandeel (10 %) van de nog jonge gezinsfase-benadering in het totaal aantal publicaties. Wanneer daar verder bij in aanmerking genomen wordt, dat de Amerikaanse gezinssociologie zich bij het toepassen van deze benadering bij voorkeur op de onderste niveau's van de macro-micro ladder beweegt, dan is er alle reden om te concluderen, dat het micro-sociologische perspectief in de Amerikaanse gezinssociologie uit de periode 1957-1967 wel een zeer dominerende positie inneemt.

Tabel 9. De door Mogey (1971) en de door Klein, Calvert e.a. (1969) onderzochte Amerikaanse gezinssociologische publicaties ingedeeld naar de gehanteerde theoretische benaderingswijze

	Mogey ¹⁾ 1957-67	Klein, Calvert e.a. ²⁾ 1962-68
	%	%
Anthropologisch	3	2.7 ⁴⁾
Sociologisch	13	24.5 ⁴⁾
Institutioneel	8 ³⁾	2.0
Historisch	- ³⁾	2.0
Macro-sociologische benadering	24	31.2
Sociaal-psychologisch	38	27.3 ⁵⁾
Psycho-analytisch	18	11.0
Kleine-groepsbenadering	56	38.3
Gezinsfase-benadering	10	14.6 ³⁾
Ecologisch	9 ³⁾	-
Diversen	- ³⁾	16.4
Totaal	99	100.5
N	723	96

1) Mogey, 1971, p. 14

2) Klein, Calvert, e.a., 1969, p. 682

3) In de betrokken kolom niet als categorie onderscheiden

4) K & C spreken van structureel-functioneel

5) K & C spreken van interactioneel

Bij deze conclusie moet echter de kanttekening gemaakt worden, dat nog altijd 24 % van de Amerikaanse publicaties in deze periode vanuit een macro-

sociologisch perspectief tot stand gekomen is. Verder moet in dit verband ook nog gewezen worden op het feit, dat 9 % van de publicaties in de categorie "ecologisch" is ondergebracht. Deze publicaties bestaan over het algemeen uit analyses van statistisch materiaal, die met name voor de macro-sociologische benadering van belang zijn. Deze duidelijke aanwezigheid van de macro-sociologische benadering en de daaraan verwante ecologische publicaties doet echter niets af aan de conclusie, dat het micro-sociologische perspectief in de Amerikaanse gezinssociologie van de jaren 1957 tot en met 1968 een zeer dominerende rol speelt.

Naar aanleiding van de informatie, die de tweede kolom van tabel 9 geeft, kan men zich afvragen, of de bovenstaande conclusie wel juist is. Volgens de cijfers van KLEIN, CALVERT e.a. (1969) is de kleine groepsbenadering wel de belangrijkste benaderingswijze, maar is het aandeel van de publicaties uit deze categorie veel kleiner dan bij Mogey (38 tegen 56 %). Tegenover dit kleinere aandeel van de kleine-groepsbenadering staat een groter percentage publicaties, waarbij de macro-sociologische benadering gehanteerd is (31 tegen 24 %). Op grond van deze cijfers zou moeten worden aangenomen, dat de theoretische oriëntatie van de Amerikaanse gezinssociologie minder eenzijdig is, dan uit de cijfers van Mogey blijkt. Alvorens deze conclusie te trekken zal echter eerst moeten worden nagegaan op welke manier Klein c.s. aan hun cijfers gekomen zijn. Uit hun publicatie blijkt, dat deze cijfers het resultaat zijn van een analyse van alle gezinssociologische publicaties, die gedurende de periode 1962-1968 in een 12-tal Amerikaanse sociaal wetenschappelijke tijdschriften verschenen zijn¹⁾. In totaal gaat het daarbij om 600 artikelen, die Klein c.s. echter niet zonder meer naar de gehanteerde theoretische benaderingswijze indelen. Zij gaan namelijk eerst na om welk soort artikelen het gaat. Het nu volgende staatje geeft een samenvatting van hun bevindingen:

- Verslagen van empirisch onderzoek, waarin geen theoretische interpretatie van de resultaten gegeven wordt 53.5 % (N=321)
- Verslagen van empirisch onderzoek, waarin de resultaten wel op hun theoretische consequenties worden bezien 15.2 % (N= 91)

1) Aangezien het overgrote deel van de Amerikaanse gezinssociologische publicaties uit tijdschrift-artikelen bestaat en Klein c.s. de belangrijkste sociaal-wetenschappelijke periodieken uit de V.S. in beschouwing nemen, zijn hun conclusies in grote lijnen ook op de Amerikaanse gezinssociologie in het algemeen van toepassing.

- Puur theoretische beschouwingen 0.8 % (N= 5)
 - Beschouwingen over huwelijk en gezin, die geen onderzoeks-
verslagen zijn en ook geen puur theoretisch karakter hebben 30.5 % (N=183)
- (Bron: KLEIN, CALVERT, e.a., 1969, p. 682, tabel 4)

Bij het bepalen van de gehanteerde theoretische benaderingswijze laten Klein c.s. de eerste en de laatste categorie uit bovenstaand staatje buiten beschouwing. Op deze manier blijven alleen die publicaties over, waarin behalve van begrippen ook van sociologische theorieën over het gezin gebruik wordt gemaakt. De publicaties, die aan dit criterium voldoen, vormen 16 % van het totale aantal. Bij het indelen van deze 96 publicaties gebruiken Klein c.s. de door NYE en BERARDO (1966) ontwikkelde classificatie. Gezien de belangstelling, die HILL en HANSEN (1960) wekken met hun beschouwing over de theoretische benaderingswijzen, die in de gezinssociologie onderscheiden kunnen worden, is het interessant om te vermelden, dat slechts in 41 van de 96 door Klein c.s. ingedeelde artikelen de auteur zelf aangeeft van welke benaderingswijze hij gebruik maakt. Na het voorgaande zal het duidelijk zijn, dat Klein c.s. bij het bepalen van de relatieve betekenis van de verschillende benaderingswijzen op een heel andere manier te werk gaat dan Mogey. Zoals hiervoor gebleken is, gaat Mogey alleen af op de theoretische herkomst van de voornaamste begrippen uit de door hem onderzochte publicaties. Daarmee staat voor hem het hanteren van een benaderingswijze gelijk met het gebruik van de erbij behorende begrippen. Voor Klein c.s. is dit niet voldoende. Volgens hem moet uit de tekst van het betrokken artikel ook blijken, dat de auteur gebruik maakt van theoretische inzichten, die uit de benaderingswijze in kwestie afkomstig zijn.

Dit standpunt is begrijpelijk wanneer men zich realiseert, dat Klein c.s. zich laten leiden door de wetenschapsopvatting, die sinds het begin van de jaren 50 zo'n belangrijke rol in de Amerikaanse gezinssociologie is gaan spelen. Volgens deze opvatting is de gezinssociologie een empirische wetenschap, die bijzonder sterk de nadruk legt op het belang van theorie-vorming. Voor de gang van zaken bij een onderzoek brengt deze opvatting de eis met zich mee, dat de onderzoeker niet alleen gebruik maakt van de bestaande theoretische inzichten, maar ook nagaat welke consequenties zijn resultaten voor die inzichten hebben. Bezien tegen deze achtergrond is het teleurstellend om te moeten constateren, dat iets meer dan de helft (53.5 %) van de door Klein c.s. onderzochte tijdschrift-artikelen niet aan deze eis voldoet en zich tot

een rechttoe rechtaan weergave van de resultaten van empirisch onderzoek beperkt. Hetzelfde kan eigenlijk ook gezegd worden van het kleine percentage publicaties (16 %), waarin men wel een rechtstreekse bijdrage aan de theorie-vorming probeert te leveren.

Welke consequenties moeten nu uit het voorgaande in verband met de interpretatie van de gegevens uit tabel 9 getrokken worden? Allereerst de consequentie, dat het verschil tussen de twee kolommen in deze tabel vooral moet worden toegeschreven aan de uiteenlopende opvattingen van Klein c.s. enerzijds en Mogey anderzijds over het hanteren van een theoretische benaderingswijze¹⁾. Met dit laatste is nog geen antwoord gegeven op de vraag welke opvatting bij het typeren van de theoretische oriëntatie van de gezinssociologie nu de voorkeur verdient. Voor de opvatting van Mogey valt het meest te zeggen. Want deze opvatting maakt het namelijk mogelijk om met de verschillende toepassingsmogelijkheden van een theoretische benaderingswijze rekening te houden. Deze toepassingsmogelijkheden bestaan niet alleen - zoals Klein c.s. blijkbaar veronderstellen - uit op theorie-vorming gerichte beschouwingen en empirische onderzoekingen. Daarnaast is het ook heel goed mogelijk om een theoretische benaderingswijze als bron van inspiratie te gebruiken bij de ontwikkeling van heel concrete en laag bij de grondse vraagstellingen en hypothesen, die door hun specifieke en op de te onderzoeken situatie gerichte karakter moeilijk met een vraagstelling van meer algemeen theoretisch belang te verenigen zijn.

De consequentie van deze opvatting is, dat de theoretische oriëntatie van de Amerikaanse gezinssociologie uit de periode 1957-1967 als volgt getypeerd moet worden. Wanneer men de Amerikaanse gezinssociologische publicaties uit deze periode in hun totaliteit beschouwt en vervolgens nagaat op welke benaderingswijzen deze publicaties geïnspireerd zijn, dan moet geconcludeerd worden, dat het micro-sociologische perspectief een zeer belangrijke rol in de Amerikaanse gezinssociologie speelt. Dit blijkt niet alleen uit de belangstelling voor de kleine groepsbenadering (56 %) en de gezinsfase-benadering (10 %), maar ook uit de relatief geringe belangstelling voor de macro-sociologische benadering (24 %). Wanneer men zijn blikveld echter beperkt tot dat

1) Het feit, dat beide kolommen niet op dezelfde periode betrekking hebben, vormt geen afdoende verklaring. Uit de gegevens, die Mogey (1969) over de periode 1957-1967 verstrekt, blijkt wel dat het gebruik van de verschillende benaderingswijzen van jaar tot jaar varieert, maar tegelijkertijd blijkt ook, dat er in deze variatie geen regelmaat of trend te ontdekken valt.

deel van de gezinssociologische publicaties, dat qua vorm en inhoud aan het wetenschapsideaal van de Amerikaanse gezinssociologie uit de jaren 50 en 60 voldoet, dan ontstaat er een ander beeld. Wat namelijk blijkt, is dat de macro-sociologische benadering bij het op theorie-vorming gerichte onderzoek een veel belangrijker rol speelt dan op grond van het totaal aan gezinssociologische publicaties zou mogen worden aangenomen. Tegenover deze relatief grote activiteit van met name de structureel-functionalisten staat een relatief kleine deelname van de vertegenwoordigers van de kleine groepsbenadering. Dit verschil in belangstelling is begrijpelijk, wanneer men bedenkt, dat met name de structureel-functionalisten een belangrijke rol gespeeld hebben bij het ontwikkelen en het uitleiden van het op theorie-vorming gerichte wetenschapsideaal. Verder moet in dit verband ook nog eens herinnerd worden aan de door KOMAROVSKY & WALLER (1945) en STRYKER (1964) geuite klacht, dat het theoretische onderzoek vanuit de interactionele benaderingswijze zo moeizaam op gang komt.

Tabel 10. De ten behoeve van het internationale trend-rapport van Mogey (1971) geannoteerde publicaties naar de gehanteerde theoretische benaderingswijze en geografische herkomst

	Verenigde Staten	Rest wereld
	1957-1967	1957-1968
	%	%
Anthropologisch	3	9
Sociologisch	13	30
Institutioneel	8	17
Macro-sociologisch	24	56
Sociaal-psychologisch	38	13
Psycho-analytisch	18	1
Kleine-groepsbenadering	56	14
Gezinsfase-benadering	10	3
Ecologisch	9 ¹⁾	16
Onbekend	- ¹⁾	10
Totaal	99	99
N	(723)	(1.238)

Bron: Mogey, 1971, p. 14

1) komt in deze kolom niet voor.

In tabel 10 is de theoretische oriëntatie van de Amerikaanse gezinssociologie in de periode 1957-1967 vergeleken met die van de gezinssociologie in de rest van de wereld gedurende de jaren 1957-1968. Het eerste wat in deze tabel opvalt, is, dat het door Hill voor de periode 1945-1956 geconstateerde verschil ook in de jaren tussen 1957 en 1968 blijkt te bestaan. Tegenover

een Amerikaanse gezinssociologie, die bij voorkeur een micro-sociologisch perspectief hanteert, staat in de andere landen een gezinssociologie, die een even duidelijke voorkeur voor een macro-sociologische benadering van het gezin blijkt te hebben. Dat hier inderdaad van een duidelijk verschil in voorkeur mag worden gesproken, blijkt onder meer uit het feit, dat het percentage macro-sociologische publicaties in de landen buiten de Verenigde Staten met 56 % precies even groot is als het percentage Amerikaanse publicaties, dat vanuit de kleine-groepsbenadering tot stand gekomen is. Ook het feit, dat het percentage vanuit de kleine-groepsbenadering geschreven publicaties in de landen buiten de Verenigde Staten (14 %) kleiner is dan het percentage macro-sociologische publicaties van Amerikaanse origine (24 %) wijst in dezelfde richting. In dit verband is ook het verschil in het percentage publicaties van belang, dat tot stand gekomen is vanuit wat Mogeys als de ecologische benadering aanduidt. In de landen buiten de Verenigde Staten is de belangstelling voor dit, vooral voor de macro-sociologische benadering van belang zijnde, type publicaties duidelijk groter dan in de Amerikaanse gezinssociologie (16 tegen 9 %). Tenslotte blijkt uit deze tabel, dat de gezinsfase-benadering (nog ?) een vooral Amerikaanse aangelegenheid is. Aangezien in de slot-paragraaf van dit hoofdstuk op de achtergronden van de verschillen tussen de gezinssociologie in de Verenigde Staten en de rest van de wereld zal worden ingegaan, wordt hier afgezien van het geven van een verklaring voor het zojuist geconstateerde verschil in theoretische oriëntatie.

4.9 Samenvattend beeld van de internationale ontwikkelingen in de gezinssociologie uit de periode 1945 - 1968.

In deze paragraaf zullen de voornaamste ontwikkelingen van de gezinssociologie uit de periode 1945 - 1968 beknopt worden samengevat. Eén van de opvallendste ontwikkelingen uit deze periode is de snelle toename van de belangstelling voor gezinssociologie. Hoe snel die toename is, blijkt wel uit het aantal gezinssociologische publicaties, dat in de loop van deze periode verschijnt. De snelle toename van het aantal na de Tweede Wereldoorlog verschenen publicaties kan niet alleen aan de landen met een gevestigde gezinssociologische traditie worden toegeschreven. In de periode na 1945 ondergaat het aantal landen, waar men zich regelmatig met gezinssociologie bezig houdt, namelijk een aanzienlijke uitbreiding. In de jaren vóór 1945 zijn de Verenigde Staten en daarnaast - zij het in bescheiden mate - Engeland en Duitsland de voornaamste centra van gezinssociologie-beoefening. De sterke internationale verbreiding van de gezinssociologie leidt er toe, dat aan het eind van de periode 1945 - 1956 niet alleen de Verenigde Staten maar ook de meeste West-Europese landen alsmede India en Japan hun eigen gezinssociologie kennen. In de periode 1957 - 1968 komen daar nog de Oost-blok landen en een aantal Afrikaanse, Aziatische en Latijns-Amerikaanse landen bij. Deze internationale verbreiding doet niets af aan de dominerende positie, die de Amerikaanse gezinssociologie - gemeten aan het aantal verschenen publicaties - in de na-oorlogse periode inneemt.

Door middel van een vergelijking van de Amerikaanse gezinssociologie met die in andere landen zal hieronder worden nagegaan of dit kwantitatieve overwicht ook met een inhoudelijk overwicht samengaat. Voor een goed begrip van de ontwikkeling van de na-oorlogse gezinssociologie in de Verenigde Staten moet nog even stil gestaan worden bij de wetenschapsopvatting, die zich daar sinds het begin van de jaren 50 in toenemende mate doet gelden. Zoals hiervoor gebleken is gaat men sinds het begin van de jaren 50 in de Amerikaanse gezinssociologie steeds meer de nadruk leggen op belang van de theorie-vorming. Het type theorie, dat men daarbij nastreeft, bestaat uit een stelsel van altijd en overal geldige causale uitspraken over huwelijk en gezin. Het fundament, waar deze theorie op dient te rusten wordt gevormd door de resultaten van objectief en empirisch onderzoek. De eis van objectiviteit geldt niet alleen voor de gang van zaken bij de verzameling en de analyse van empirische gegevens. Hij geldt ook voor de houding, die de socioloog tegenover de politieke en

morele discussies in zijn samenleving moet aannemen. Zijn aandeel in dergelijke discussies dient beperkt te blijven tot het aandragen van op objectief empirisch onderzoek gebaseerde kennis en inzichten. Met het benadrukken van het grote belang van theorie-vorming voegt de Amerikaanse gezinssociologie een belangrijk nieuw element toe aan de in de loop van de jaren 20, 30 en 40 gegroeide onderzoekspraktijk. Het gezinsonderzoek uit deze decennia wordt namelijk gekenmerkt door een grote belangstelling voor de ontwikkeling en toepassing van methoden en technieken voor de objectieve verzameling en analyse van empirische gegevens. De belangstelling voor de "objectivering" en de "empirisering" van het gezinsonderzoek is zo groot, dat men aan theorievorming nauwelijks toekomt. Met de sinds het begin van de jaren 50 sterk toegenomen belangstelling voor theorie-vorming staat de Amerikaanse gezinssociologie bepaald niet alleen. Het gaat hier om een belangstelling, die kenmerkend is voor de hele Amerikaanse sociologie. Rond 1950 blijkt er in de Amerikaanse sociologie namelijk weer een vrij grote belangstelling voor theoretische vraagstukken te bestaan. Verder beschikt de Amerikaanse sociologie in die tijd zo langzamerhand over de inzichten en methoden, die nodig zijn om de kloof tussen theorie en empirie te overbruggen.

De hierboven beschreven verschuiving in de wetenschapsopvatting van de Amerikaanse gezinssociologie werkt door in de eisen, die men aan het gezinsonderzoek stelt. Vanaf het begin van de jaren 50 beoordeelt men dit onderzoek niet meer alleen op zijn objectiviteit en zijn technische mérites, maar ook op zijn theoretische relevantie. Bij deze geleidelijke verandering in de eisen, die men aan het te verrichten onderzoek stelt, blijft het echter niet. De Amerikaanse gezinssociologie ontplooit onder invloed van deze nieuwe wetenschapsopvatting ook een groot aantal activiteiten, die er op gericht zijn om de resultaten van het - vele - reeds gedane onderzoek aan de theorie-vorming dienstbaar te maken. Tot deze activiteiten moet onder meer de samenstelling van bibliografieën gerekend worden. Verder verschijnt er in de loop van de jaren 50 en 60 een groot aantal publicaties, waarin de resultaten van het reeds verrichte gezinsonderzoek geïnventariseerd en/of gesynthetiseerd worden. Ten slotte verschijnen er vanaf het begin van de jaren 50 regelmatig publicaties, die een overzicht geven van de recente ontwikkelingen in het gezinsonderzoek. Deze overzichten gaan meestal samen met een meer of minder kritische evaluatie van de geconstateerde ontwikkelingen. Gezien de wetenschapsopvatting, die dan geldt, is het begrijpelijk, dat bij deze evaluatie zowel theoretische als onderzoekstechnische criteria gehanteerd worden.

Eén van de meest spectaculaire en ambitieuze ondernemingen uit het geheel aan bibliografische, inventariserende, synthetiserende en evaluerende activiteiten, dat de Amerikaanse gezinssociologie in de jaren 50 en 60 te zien geeft, is de door Reuben Hill en de zijnen opgezette Inventory of research in marriage and family behaviour. Het doel van deze onderneming bestaat niet alleen uit het op een ordelijke en overzichtelijke wijze bijeen brengen van de resultaten van alle sinds 1900 verrichte gezinsonderzoek. Het is ook de bedoeling om de aldus verzamelde onderzoeksresultaten als uitgangspunt voor systematische theorie-constructie te gebruiken. Van deze systematische theorie-constructie is niet zoveel terecht gekomen. Maar dit laatste doet niets af aan de grote (en ook internationale) betekenis van de resultaten, die deze Inventory wel heeft opgeleverd. Eén van deze resultaten is de aanzienlijke verbetering van de toegankelijkheid van de gezinssociologische publicaties, die in de verschillende landen verschijnen. In dit verband moet allereerst gedacht worden aan de door ALDOUS en HILL (1967) opgestelde bibliografie van nagenoeg alle gezinssociologische publicaties, die in de periode 1900 - 1964 op de wereld verschenen zijn. Verder moeten hier ook de bibliografieën genoemd worden, die in de internationale trend-rapporten van HILL (1958) en MOGEY (1971) te vinden zijn. Het tweede belangrijke resultaat van de activiteiten rond de Inventory bestaat uit het overzicht, dat de trend-rapporten van Hill en Mogey bieden van de ontwikkelingen, die de gezinssociologie gedurende de periode 1945 - 1968 in de verschillende landen te zien geeft. Dit overzicht is tot stand gekomen dankzij de samenwerking tussen een groot aantal gezinssociologen uit de door deze rapporten bestreken landen. De gegevens in deze trend-rapporten hebben betrekking op: de in het gezinsonderzoek aan de orde komende onderwerpen, de bij dit onderzoek gehanteerde theoretische perspectieven en de bij ditzelfde onderzoek gebruikte methoden en technieken. Ten slotte moet nog een derde belangrijk resultaat van de Inventory genoemd worden. Dit resultaat bestaat uit de door HILL en HANSEN (1960) gepubliceerde beschouwing over de theoretische benaderingswijzen, die in de gezinssociologie onderscheiden kunnen worden. Zonder de in deze beschouwing aangedragen inzichten zou het in de beide trend-rapporten geboden overzicht van de theoretische diversiteit binnen de internationale gezinssociologie niet goed mogelijk geweest zijn.

Tot nu toe zijn twee belangrijke aspecten van de Amerikaanse gezinssociologie uit de periode 1945 - 1968 de revue gepasseerd. Het is gebleken, dat deze sociologie zichzelf als een op theorie-vorming gerichte, waarden-vrije, objec-

tieve en empirische wetenschap ziet. Op het benaderen van het belang van theorie-vorming na, komt deze wetenschapsopvatting in grote lijnen overeen met de tijdens de jaren 20 en 30 gegroeide onderzoekspraktijk. Verder is hiervoor gebleken, dat niet alleen nieuw op te zetten empirisch onderzoek, maar ook het inventariseren, synthetiseren en evalueren van de resultaten van het reeds verrichte onderzoek een integraal onderdeel van het werkprogramma van de Amerikaanse gezinssociologie uit de jaren 50 en 60 vormt. Hieronder zal worden aangegeven op welke onderwerpen dit programma zich richt. Omdat de onderwerp-keuze nauw samenhangt met de gehanteerde theoretische benaderingswijze zullen beide punten tegelijkertijd behandeld worden. Eén van de eerste dingen, die bij het overzien van de belangstellingsrichting en de theoretische oriëntatie van de na-oorlogse Amerikaanse gezinssociologie opvalt, is de grote mate van continuïteit met de periode tussen beide wereldoorlogen.

Zoals in hoofdstuk 2 gebleken is, weet het symbolisch interactionisme zich in de periode tussen de beide wereldoorlogen een grote invloed op de Amerikaanse gezinssociologie te verwerven. Het voorstel van Ernest W. Burgess om het gezin als een eenheid van interacterende individuen te bestuderen vindt in de Amerikaanse gezinssociologie uit de jaren 20 en 30 bijzonder veel weerklank. Onder invloed van dit voorstel wordt niet alleen de nodige theoretische arbeid verricht, maar doet men ook empirisch onderzoek naar onderwerpen als: huwelijksaanpassing, huwelijksatisfactie, echtscheiding en aanpassingsprocessen van het gezin aan stress-situaties. Deze keuze voor het bestuderen van het gezin als kleine groep brengt tegelijkertijd met zich mee, dat de belangstelling voor de analyse van de institutionele aspecten van het gezin helemaal naar de achtergrond verdwijnt. Deze in de loop van de jaren 20 en 30 gegroeide intellectuele traditie blijft gedurende de hele periode 1945 - 1968 een dominerende invloed op de Amerikaanse gezinssociologie uitoefenen. Deze dominerende invloed blijkt niet alleen uit het feit, dat de interactionele of kleine groepsbenadering gedurende deze hele periode de meest belangrijke benaderingswijze blijft. Ook de in het Amerikaanse gezinsonderzoek aan de orde komende onderwerpen geven er blijk van. De Amerikaanse gezinssociologie blijft een bijzonder grote belangstelling houden voor de analyse van de verhoudingen en processen binnen gezin, huwelijk, verkering en verlovings. Deze belangstelling voor de analyse van de interne gezinsverhoudingen vanuit het perspectief van de betrokken individuen is met name in de periode 1945 - 1956 bijzonder groot. In de periode 1957 - 1968 blijkt de belangstelling wat af te nemen. Maar deze afname is niet zodanig, dat het zojuist geschetste beeld er wezen-

lijk door wordt aangetast.

Behalve continuïteit op het gebied van thema-keuze en theoretische oriëntatie geeft de Amerikaanse gezinssociologie in de periode 1945 - 1968 ook een tweetal nieuwe ontwikkelingen te zien. De hier bedoelde ontwikkelingen zijn de toepassing van het structureel-functionalisme op het gezin en de tot stand koming van de gezinsfase benadering. In de tijd gezien gaat de toepassing van het structureel-functionalisme vooraf aan de tot stand koming van de gezinsfase benadering. Verder blijkt de introductie van het structureel-functionalisme in de gezinssociologie ongeveer samen te vallen met de herleving van de belangstelling voor de institutionele benadering van het gezin. Op de keper beschouwd is deze herleving van de macro-sociologische interesse een ontwikkeling, die moeilijk te rijmen valt met de intellectuele traditie, die sinds de jaren 20 zo'n dominerende invloed op de Amerikaanse gezinssociologie uitoefent. Het zijn dan ook niet de oud-leerlingen van Burgess en Waller, die voor deze ontwikkeling verantwoordelijk zijn. De introductie van het structureel-functionalisme in de Amerikaanse gezinssociologie is vooral het werk van Parsons en zijn leerlingen. Afgaande op de door Hill en Mogeys verstrekte gegevens over de betekenis van de verschillende theoretische benaderingswijzen moet geconstateerd worden, dat de invloed van het structureel-functionalisme op de Amerikaanse gezinssociologie vrij beperkt blijft. Op basis van de in de loop van de periode 1945 - 1968 geleidelijk toenemende belangstelling voor macro sociologische onderzoeksthema's mag echter aangenomen worden, dat het hier om een langzaam in betekenis toenemende stroming gaat. Met deze relatief geringe belangstelling voor het structureel-functionalisme onderscheidt de gezinssociologie zich duidelijk van de sociologie in het algemeen. Wanneer men de situatie in de hele Amerikaanse sociologie beziet, dan is gedurende de jaren 50 en 60 het structureel-functionalisme de meest belangrijke stroming.

De tot stand koming van de gezinsfase benadering is de tweede van de zojuist genoemde nieuwe ontwikkelingen. De gezinsfase benadering is het resultaat van een hele serie bewuste pogingen om een nieuw theoretisch perspectief op het gezin tot stand te brengen. Het zijn met name Reuben Hill, Evelyn Duvall en Roy Rodgers, die daar een actieve rol bij gespeeld hebben. De in de gezinsfase benadering verwerkte begrippen en ideeën zijn van uiteenlopende theoretische herkomst. De voornaamste bronnen, waar men bij de ontwikkeling van de gezinsfase benadering uit geput geeft, zijn de ontwikkelingspsychologie, het budget-onderzoek, de interactionele benadering en het structureel-functiona-

lisme. De ontwikkeling van de gezinsfase benadering kan dan ook gezien worden als een poging om de realisering van het wetenschapsideaal van de Amerikaanse gezinssociologie een stap dichterbij te brengen. Dit ideaal bestaat uit de ontwikkeling van één grote sociologische theorie over huwelijk en gezin, die de verschillende theoretische benaderingswijzen in zich verenigt. Wanneer men bedenkt, dat de gezinsfase benadering nog maar kort bestaat, dan kan de door Mogey geconstateerde belangstelling voor deze benaderingswijze vrij groot genoemd worden. Uit de door hem verstrekte cijfers blijkt, dat de gezinsfase benadering na de interactionele of kleine groepsbenadering en de macro-sociologische benadering de derde plaats inneemt.

Het is in dit verband van belang om nog even stil te staan bij de manier, waarop de gezinsfase benadering in de Amerikaanse gezinssociologie wordt toegepast. Gebleken is, dat men bij het toepassen van deze benaderingswijze vooral geïnteresseerd is in de invloed van interne factoren op het verloop van de gezinssyclus. Voor de betekenis van factoren, die vanuit de grote samenleving dit verloop beïnvloeden, heeft men veel minder belangstelling. Naar aanleiding hiervan kan men zich afvragen, of de met de ontwikkeling van de gezinsfase benadering beoogde theoretische integratie nu wel zo'n succes is geworden. De geringe belangstelling voor het effect van externe factoren op het verloop van de gezinssyclus betekent, dat men de specifieke mogelijkheden, die uit de integratie van het structureel-functionalisme voortvloeien nauwelijks benut heeft. De bijdrage van het structureel-functionalisme aan deze benadering blijft daarmee beperkt tot een aantal ideeën en begrippen, die zich goed lenen voor de analyse van het gezin als concrete groep. Wat op die manier overblijft is eigenlijk niet meer dan een conceptueel wat bijgestelde en naar het grotere geheel van de samenleving wat minder eenkenige versie van de interactionele of kleine groepsbenadering, die het ontwikkelingsperspectief als variabele hanteert. Daarnaast zal echter zeker behoefte bestaan aan een macro-sociologische benadering, die eveneens het ontwikkelingsperspectief als variabele hanteert. Of de interesse in het ontwikkelingsperspectief een voldoende basis voor de integratie van de macro- en de micro-sociologische denkwijzen zal zijn, valt te betwijfelen.

Na wat hiervoor gezegd is over de wetenschapopvatting, de thema-keuze en de theoretische oriëntatie van de Amerikaanse gezinssociologie, moet nog een aantal opmerkingen gemaakt worden over de gehanteerde onderzoeksmethoden. Uit de beschikbare informatie over dit onderwerp komt de Amerikaanse gezins-

sociologie naar voren als een empirische wetenschap, die zijn gegevens bij voorkeur door middel van de quantitative survey-methode verzamelt. Voor andere onderzoeksmethoden, zoals de analyse van secundair empirisch materiaal en het verzamelen van gegevens via directe observatie bestaat veel minder belangstelling. Dit geldt met name voor de methode van de directe observatie, waar een relatief kleine maar in de loop van de tijd wel toenemende belangstelling voor bestaat. Dit laatste is, wanneer men met de theoretische oriëntatie van de Amerikaanse gezinssociologie rekening houdt, een verheugende ontwikkeling. Het gaat hier immers om een onderzoeksmethode, die zich veel beter met de denkwijze en de vraagstelling van de interactionele of kleine groepsbenadering laat verenigen dan de survey methode. Wanneer men de gedurende de periode 1945 - 1967 gevolgde werkwijze bij het gezinsonderzoek vergelijkt met de wetenschapsopvatting, die in de jaren 50 naar voren komt, dan komt men niet altijd tot even bevredigende conclusies. Op het eerste gezicht is de verbetering van het niveau van de quantitative methoden, die bij de verzameling en de analyse van empirisch materiaal gebruikt worden, een positief te waarderen ontwikkeling. Daar staat echter tegenover, dat door de vrij grote belangstelling van de Amerikaanse gezinssociologie voor onderzoek onder de studenten-populatie, de generaliseerbaarheid van de aldus bereikte resultaten het nodige te wensen overlaat. Verder en dat is nog belangrijker, steekt de gerichtheid van het onderzoek uit de periode 1945 - 1968 op theorie-vorming nogal mager af tegen het niveau van de gebruikte onderzoekstechnieken.

Dankzij de gegevens uit de trend-rapporten van Hill en Mogey is het mogelijk om, voor de periode 1945 - 1968, de Amerikaanse gezinssociologie te vergelijken met die in andere landen. Hiervoor is gebleken, dat het aantal landen waar men zich regelmatig met gezinssociologie bezig houdt, in deze periode een sterke uitbreiding ondergaat. Jammer genoeg laten de beschikbare gegevens het niet toe om bij bovenbedoelde internationale vergelijking de landen met een kortere en een langere gezinssociologische traditie van elkaar te onderscheiden. Verder is het zo, dat Mogey bij de regionalisering van zijn gegevens anders te werk is gegaan dan Hill. Mogey deelt de door hem geanalyseerde publicaties namelijk niet naar het land van herkomst van de auteur in, maar naar het land waar deze publicaties betrekking op hebben. Bovendien zijn de gegevens van Mogey over de West-Europese gezinssociologie niet helemaal volledig. Gezien deze beperkingen moet het hier bij enkele globale conclusies blijven. De voornaamste conclusie is wel, dat de belangstellingsrichting en de theoretische oriëntatie van de Amerikaanse gezinssociologie aanzienlijk verschilt

van die in de andere landen. De gezinssociologie in de landen buiten de Verenigde Staten is bij uitstek een macro-sociologie. Wat de Afrikaanse en Aziatische landen betreft, moet dit verschil vermoedelijk worden toegeschreven aan de invloed, die de cultureel-anthropologen met hun onderzoek hebben uitgeoefend. Wat West-Europa betreft, moet in dit verband gedacht worden aan de intellectuele traditie, die zich gedurende de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw in de Engelse, de Franse en de Duitse sociologie gevormd heeft. Deze traditie werkt niet alleen door in de na-oorlogse West-Europese gezinssociologie. Hij maakt deze gezinssociologie ook bijzonder ontvankelijk voor het door Merton en Parsons ontwikkelde structureel-functionalisme, dat in de Amerikaanse gezinssociologie veel minder weerklank gevonden blijkt te hebben.

Wat de bij het gezinsonderzoek gevolgde werkwijze betreft, bestaan er ook duidelijke verschillen tussen de Verenigde Staten en de andere landen. Zo blijkt gedurende de hele periode 1945 - 1956 het op primair empirisch materiaal gebaseerde onderzoek in de Amerikaanse gezinssociologie een meer belangrijke rol te spelen dan in de andere landen. Bij dit type onderzoek maakt men in de Verenigde Staten naar verhouding wat vaker gebruik van quantificerende en op het survey-model geïnspireerde methoden en technieken. In de andere landen maakt men bij dit onderzoek naar verhouding vaker gebruik van kwalitatieve gegevens en de daarbij behorende analyse-methoden. Wat de betekenis van het op secundair empirisch materiaal gebaseerde onderzoek betreft zijn alleen gegevens over de periode 1945 - 1956 beschikbaar. Uit deze gegevens blijkt, dat het gebruik van secundair materiaal in de Amerikaanse gezinssociologie wat vaker voorkomt. Dit laatste houdt tevens in, dat er gedurende de periode 1945 - 1956 in de landen buiten de Verenigde Staten naar verhouding minder empirisch onderzoek gedaan wordt. Uit de gegevens over de periode 1945 - 1956 is verder gebleken, dat het verschil in werkwijze tussen de Amerikaanse en de niet-Amerikaanse gezinssociologie wat kleiner geworden is. Dit laatste moet vooral worden toegeschreven aan de toenemende belangstelling van de landen buiten de Verenigde Staten voor empirisch onderzoek volgens de aan het survey-model ontleende methoden en technieken. Gezien de grootte van het zojuist geconstateerde verschil gaat het hier echter om een relatief kleine verschuiving. De schaarse gegevens over de periode 1957 - 1968 leveren geen aanwijzingen op voor de veronderstelling, dat deze verschuiving zich voortzet. Ze geven eerder aanleiding tot het vermoeden, dat het verschil in werkwijze tussen de Amerikaanse gezinssociologie enerzijds en de gezinssociologie in de landen buiten de Verenigde Staten anderzijds een vrij duurzaam karakter heeft.

De hierboven uitgevoerde vergelijking biedt enkele aanknopingskanten voor het beantwoorden van de vraag, of het quantitative overwicht van de Amerikaanse gezinssociologie nu ook met een inhoudelijk overwicht samengaat. Bij het beantwoorden van deze vraag zal alleen op de situatie in West-Europa worden ingegaan. Bij het overzien van de ontwikkelingen uit de periode 1945 - 1968 valt het op, dat er op tenminste twee punten een belangrijke invloed van de Amerikaanse sociologie in het algemeen en de gezinssociologie in het bijzonder is uitgegaan. Het ene punt is dat van de methoden en technieken van het sociale onderzoek. Aan het begin van de jaren 50 blijken de Verenigde Staten over een geheel van kennis en inzichten te beschikken, dat in de meeste West-Europese landen - soms na enige strubbelingen - geleidelijk wordt overgenomen. De tweede belangrijke invloed, die van de Verenigde Staten uitgaat, is die van het structureel-functionalisme. In de meeste West-Europese landen blijkt er veel belangstelling te bestaan voor de ideeën en begrippen uit de door Parsons en Merton ontwikkelde versies van het structureel-functionalisme. Wanneer men deze beide invloeden op de West-Europese gezinssociologie vergelijkt met hetgeen de Amerikaanse gezinssociologie zelf bezig houdt, dan blijkt het hier om een "export" van twee heel verschillende zaken te gaan. Het geheel van methoden en technieken, dat zich in de loop van de jaren 50 en 60 vanuit de Verenigde Staten verbreid heeft, behoort tot één van de wezenlijke kenmerken van de Amerikaanse gezinssociologie. De aan het structureel-functionalisme ontleende ideeën en begrippen nemen echter in het denken en werken van de Amerikaanse gezinssociologie een veel minder belangrijke plaats in.

Het feit, dat de West-Europese gezinssociologie een selectief gebruik van de binnen de Amerikaanse gezinssociologie aanwezige kennis en inzichten gemaakt heeft en met name vrij weinig belangstelling voor de interactionele of kleine groepsbenadering getoond heeft, hangt nauw samen met het hiervoor al gesignaleerde verschil in intellectuele traditie. De overwegend macro-sociologische interesse van de West-Europese gezinssociologie kan niet los gezien worden van de manier, waarop men in de publieke en politieke discussie de problemen rond huwelijk en gezin definieert. In de meeste West-Europese landen lopen discussies over problemen rond huwelijk en gezin meestal uit op het bepleiten of bestrijden van wettelijke of algemeen structurele maatregelen en voorzieningen. Voor het idee, dat ieder individu deze problemen zelf wel kan oplossen, wanneer hem daarvoor de nodige kennis en middelen ter beschikking worden gesteld, bestaat in de publieke en politieke discussie veel minder belangstelling. In de Verenigde Staten bestaat wat dit betreft een andere situatie.

Problemen rond huwelijk en gezin worden in de publieke en politieke discussie veel meer gezien als aangelegenheden, die op het niveau van het individu en zijn huwelijk en/of gezin moet worden opgelost. Voor algemeen structurele maatregelen lijkt veel minder belangstelling te bestaan. Deze gerichtheid van de publieke en politieke discussie over huwelijk en gezin heeft ook zijn stempel op het Amerikaanse gezinsonderzoek gedrukt en daarmee het ontstaan van een grote micro-sociologische interesse in de hand gewerkt.

Met de bovenstaande opmerkingen over de maatschappelijke achtergronden van de ontwikkeling van de gezinssociologie wordt een thema aan de orde gesteld, waar in de trend-rapporten van Hill en Mogey geen informatie over te vinden is. Hetzelfde geldt ook voor de vele publicaties, die in de loop van de jaren 50 en 60 over de recente ontwikkelingen in het Amerikaanse gezinsonderzoek verschijnen. De in deze publicaties aan de orde komende onderwerpen zijn meestal: de belangstellingsrichting van het gezinsonderzoek, de bij dit onderzoek gebruikte methoden en technieken en de bijdrage die dit onderzoek aan de ontwikkeling van de theorie levert. Omdat met name de laatstbedoelde publicaties als een vorm van zelf-reflectie van de Amerikaanse gezinssociologie gezien kunnen worden, is dit een opmerkelijk gegeven. Men kan er namelijk uit afleiden, dat de relatie tussen het gezinsonderzoek enerzijds en de maatschappelijke ontwikkelingen rond huwelijk en gezin anderzijds kennelijk geen onderwerp is, dat in een beschouwing over de ontwikkeling van de gezinssociologie aan de orde hoort te komen. Wanneer men er vanuit gaat, dat de gezinssociologie een waarden-vrije wetenschap is, die zijn uiteindelijke bestaansgrond vindt in het voortbrengen van behoorlijk in de empirie gefundeerde kennis en inzichten, is dit een begrijpelijk en op het eerste gezicht aanvaardbaar standpunt. Wanneer men echter een stap verder gaat en bedenkt, dat aan de beoefening van gezinssociologie in deze zin ook maatschappelijke en politieke consequenties verbonden zijn omdat deze activiteit nu eenmaal het selectief toeleveren van kennis aan de maatschappij inhoudt, dan is de zojuist geconstateerde omissie moeilijk te accepteren. Hetzelfde geldt, wanneer men de opvatting is toegedaan, dat het ontwikkelen van empirisch gefundeerde kennis en inzichten slechts een tussen-doel is en dat de uiteindelijke rechtvaardiging van de beoefening van de gezinssociologie bij de huidige of de toekomstige relevantie van de bereikte resultaten gezocht moet worden.

Het ontbreken van beschouwingen over de maatschappelijke implicaties van de ontwikkeling van de gezinssociologie betekent, dat een confrontatie van het

gezinsonderzoek met de maatschappelijke ontwikkelingen rond huwelijk en gezin in het bestek van deze beschouwing zal moeten worden uitgevoerd. Het probleem daarbij is echter, dat de door Hill en Mogegey verstrekte gegevens over de ontwikkeling van de gezinssociologie te globaal zijn. Ze bieden namelijk onvoldoende zicht op de manier, waarop de gezinssociologie de onderzochte problemen definieert en maken het ook niet mogelijk om te achterhalen voor welke bevolkingsgroepen en instanties de door het gezinsonderzoek opgeleverde inzichten nu het meest relevant zijn. De in de voorafgaande paragrafen geboden informatie over de verschillende benaderingswijzen biedt daarom een welkome aanvulling. Deze informatie is echter alleen gebaseerd op de situatie in de Amerikaanse sociologie uit de jaren 50 en 60. Daarom kan in de rest van deze paragraaf alleen op de maatschappelijke implicaties van de Amerikaanse gezinssociologie uit deze periode worden ingegaan.

Hiervoor is geconstateerd, dat de Amerikaanse gezinssociologie vooral geïnteresseerd is in de analyse van het interne gezinsgebeuren vanuit het perspectief van de betrokken individuen. Bij de analyse van het gezinsgebeuren gaat het vooral om het persoonlijke aspect van de onderlinge verhoudingen. Het zakelijk aspect van deze verhoudingen komt nagenoeg niet aan de orde. Voor het merendeel van de Amerikaanse gezinssociologen is het gezinsgebeuren een interactie-proces tussen individuele persoonlijkheden, die allemaal hun eigen voorgeschiedenis hebben. Bij de analyse van de interactie-processen in het gezin is men vooral geïnteresseerd in aanpassing. Met deze belangstelling voor aanpassing heeft men echter niet huwelijk en gezin als zodanig op het oog, maar de betekenis van de binnen deze eenheden bestaande situatie voor het welzijn, de ontwikkeling en de ontplooiing van het individu. Deze grote belangstelling voor aanpassing en harmonie houdt overigens niet in, dat er geen belangstelling voor spanningen, conflicten en echtscheiding bestaat. De manier waarop men laatstgenoemde verschijnselen bestudeert is echter veelzeggend. Conflicten, spanningen en echtscheiding worden namelijk vooral verklaard uit de eigenschappen en kenmerken van de betrokken individuen ¹⁾. Met een dergelijke verklaringswijze wordt eigenlijk de vraag uit de weg gegaan in hoeverre huwelijk en gezin als instituties niet zelf kenmerken bezitten, die het ontstaan van conflicten en tegenstellingen in de hand werken. Het gezin komt op die manier naar voren als een eenheid, die zowel harmonie en aanpas-

1) Hiertoe moeten niet alleen de wensen en aspiraties gerekend worden, die het individu tijdens zijn eigen voorgeschiedenis heeft opgedaan. Ook zijn interpersoonlijke competentie is één van deze factoren.

sing als een optimale ontplooiing voor alle gezinsleden mogelijk maakt. Het idee, dat harmonie en aanpassing even nauw met huwelijk en gezin verbonden zijn als spanningen en conflicten, raakt hiermee op de achtergrond (SKOLNICK & SKOLNICK, 1974). Naar aanleiding van de zojuist geconstateerde belangstelling voor de betekenis van het gezin voor de ontplooiing van het individu kan men zich afvragen welke bewegingsvrijheid het individuele gezinslid bij deze ontplooiing wordt toegekend. De beantwoording van deze vraag is niet zonder meer mogelijk. Wat echter wel duidelijk wordt, en dat niet alleen op basis van de werkwijze van de gezinsfase benadering, is dat men aan de ontplooiing en de ontwikkeling van het kind een bijzonder hoge prioriteit toekent.

Het voorgaande overziende, moet geconstateerd worden, dat het micro-sociologisch georiënteerde deel van de Amerikaanse gezinssociologie uit de jaren 50 en 60 zich richt op een gezinstype, dat gekenmerkt wordt door:

1. Sterk persoonlijk gekleurde onderlinge verhoudingen.
2. Een grote ruimte voor de realisering van persoonlijke wensen en behoeften.
3. Een sterke gerichtheid van de ouders op de belangen van het kind.

Deze kenmerken zijn ook terug te vinden in het gezinstype, dat Kooy als modern-westers aanduidt. De bevolkingsgroep in de Verenigde Staten, waar dit gezinstype gedurende de jaren 50 en 60 in de meest uitgesproken vorm aanwezig is, is de middle-class. Of het micro-sociologisch georiënteerde deel van de Amerikaanse gezinssociologie met zijn sterke gerichtheid op de problematiek rond dit gezinstype nu ook de meest relevante bijdrage aan de problemen in het gezinsleven van de allerarmste bevolkingsgroepen en van de ethnische en raciale minderheden biedt, valt te betwijfelen. Bij deze eenzijdige belangstelling voor het middle-class gezin blijft het echter niet. Ook de manier, waarop dit gezinstype bestudeerd wordt, wekt de indruk van een zekere vooringenomenheid ten aanzien van de aan het middle-class gezin ten grondslag liggende waarden en normen. Door de grote aandacht, die men heeft voor de manier waarop deze waarden het best gerealiseerd kunnen worden en door de richting, waarin men de verklaring voor het mislukken van een dergelijk streven zoekt, wordt naar de samenleving toe bewust of onbewust de indruk gewekt, dat de inrichting van het middle-class gezin boven critiek verheven is (SKOLNICK & SKOLNICK, 1974).

De zojuist geconstateerde grote belangstelling voor het middle-class gezin is niet alleen typerend voor het micro-sociologisch georiënteerde deel van de

Amerikaanse gezinssociologie. Ook het macro-sociologisch georiënteerde deel van deze sociologie houdt zich bij voorkeur met dit gezinstype bezig. In de beschouwingen, die men over dit gezinstype levert, valt het accent op de grote harmonie tussen de in dit gezinstype nagestreefde waarden en de inrichting van het grotere geheel van de samenleving (SKOLNICK & SKOLNICK, 1974). Van de ene kant biedt de moderne gedifferentieerde samenleving het gezin en zijn individuele leden een grote vrijheid. Deze vrijheid bestaat niet alleen uit het grote aantal keuze-mogelijkheden, dat de bij de moderne samenleving behorende werkgelegenheid biedt. De in de loop van de tijd veranderde functie-verdeling tussen gezin en samenleving heeft ook de voorwaarden geschapen voor de keuzevrijheid van het gezin en zijn leden bij het aangaan van externe persoonlijke betrekkingen met familie en burens. Tenslotte heeft de overheveling van gezinsfuncties naar andere eenheden in de samenleving de tot stand koming van een gezinsklimaat mogelijk gemaakt, waarin niet alleen het accent op het persoonlijke element in de onderlinge verhoudingen ligt, maar ook een vrij grote ruimte aanwezig is voor het realiseren van ieders persoonlijke wensen en behoeften. Tegenover deze effecten van de samenleving op het gezin staat de betekenis van deze eenheid voor de samenleving bij: de voortbrenging en de socialisatie van nieuwe leden; het bieden van een rustpunt temidden van de onpersoonlijke en zakelijke relaties binnen het grotere geheel van de samenleving; en het mogelijk maken van grote sociale en geografische mobiliteit van individuele gezinnen en individuele gezinsleden.

Voor de meer problematische aspecten van de verhouding tussen dit gezinstype en het grotere geheel van de samenleving bestaat weinig belangstelling. Zo heeft men weinig aandacht voor de prijs, die het gezin voor zijn grote bewegingsvrijheid betaalt. Deze prijs bestaat voor een deel uit de grote afhankelijkheid van het gezin voor zijn functioneren van allerlei op onpersoonlijke en zakelijke basis werkende, gespecialiseerde instituties. Voor eventuele verschillen en tegenstellingen tussen de door deze instituties en het gezin nagestreefde waarden en belangen bestaat weinig interesse. Hetzelfde geldt voor de vraag, of deze instituties tesamen het gezin wel voldoende voorwaarden voor zijn functioneren bieden en voor de vraag of deze instituties niet herzien en/of aangevuld moeten worden. Verder lijkt het er op, alsof men bij het analyseren van de betekenis van het gezin als rustpunt temidden van de onpersoonlijke en zakelijke verhoudingen in het grotere geheel van de samenleving vooral de situatie van de man op het oog heeft. Voor de vraag, of de privatisering van het gezinsleven voor vrouw en kinderen niet een te groot isolement

met zich mee brengt, bestaat eveneens weinig belangstelling (SKOLNICK & SKOLNICK, 1974). Het maatschappelijke effect van de geringe interesse voor vragen als de bovengenoemde bestaat uit een al dan niet bewuste gewilde ondersteuning van het idee, dat zowel de inrichting van de moderne samenleving als die van het middle-class gezin de meest gunstige voorwaarden voor het welzijn van het individu bieden.

Bij het hierboven geschetste beeld van de waarden-oriëntatie van de Amerikaanse gezinssociologie moeten twee relativerende opmerkingen gemaakt worden. De eerste opmerking is, dat het hier om een totaal-beeld gaat. Uit het voorgaande mag allerminst worden afgeleid, dat er geen gezinssociologen geweest zijn, die een meer kritische houding tegenover de waarden en normen van het middle-class gezin hebben ingenomen. Een van deze gezinssociologen is William J. Goode, die met name in zijn boek "World revolution and family patterns" (1963) op de problematische kanten van dit gezinstype ingaat. Dit alles neemt overigens niet weg, dat zijn - en anderer - kritische opmerkingen weinig weerklank gevonden hebben. De tweede relativerende opmerking is, dat het boven geschetste beeld vooral op de Amerikaanse gezinssociologie uit de jaren 50 van toepassing is. De door deze sociologie gewekte indruk, dat er een goede harmonie bestaat tussen de inrichting van de eigentijdse samenleving, de in het middle-class gezin belichaamde waarden en normen en de belangen van het individu kan volgens beide Skolnick's niet los gezien worden van de maatschappelijke verhoudingen in de jaren 50. In deze periode zijn de ergste naweeën van de Tweede Wereldoorlog achter de rug en blijkt de economie een grote bloei te vertonen. Deze bloei brengt voor velen niet alleen een grote welvaart met zich mee, maar opent ook het perspectief op een ongekende toename van deze welvaart in de komende jaren. Het openbare leven in deze periode wordt gekenmerkt door het ontbreken van ernstige tegenstellingen en conflicten. Men ziet de samenleving in deze tijd als een middle-class samenleving, waarin sommigen meer middle-class zijn dan anderen. De waarden en normen van de middle-class ziet men als een zaak, die door iedereen wordt nagestreefd. Gezien deze situatie is het begrijpelijk, dat de sociologische theorieën uit deze periode de samenleving als een harmonieus, min of meer evenwichtig en zich langs lijnen van geleidelijkheid ontwikkelend geheel zien. Verder is het tegen deze achtergrond bezien begrijpelijk, dat men in de gezinssociologische theorie de nadruk legt op de harmonie tussen de belangen van samenleving, gezin en individu en ook de waarden en normen rond het middle-class gezin niet ter discussie stelt.

In de loop van de jaren 60 ondergaat het maatschappelijke en politieke klimaat een diepgaande verandering. Behalve een hernieuwde belangstelling voor het armoede-vraagstuk, een verscherping van het rassen-probleem, toenemende protesten tegen de Vietnam-oorlog en studenten-demonstraties en opstanden op de campussen van de universiteiten geven de jaren 60 een discussie te zien, waarin allerlei fundamentele waarden uit de middle-class samenleving van de jaren 50 op vaak heftige en spectaculaire wijze worden aangevochten of ter discussie worden gesteld. Het is hier niet de plaats om uitvoerig op deze discussies in te gaan. Er wordt hier volstaan met de opsomming van enkele punten:

- een toenemende kritiek op het materiële welvaartsstreven en de daarbij behorende prestatie- en competitie-moraal.
- een toenemende bewustwording van de ongelijkheid binnen eigen samenleving en de ongelijke verdeling van de welvaart over deze wereld.
- waarschuwingen voor de consequenties, die een verdergaande economische groei en bevolkingstoename voor het milieu met zich meebrengen.
- grote veranderingen in opvattingen en gedragingen met betrekking tot sexualiteit en anti-conceptie.
- de opkomst van een beweging, die voor een maatschappelijke aanvaarding van de homosexualiteit pleit.
- de opkomst van groepen en bewegingen, die de strijd voor de emancipatie van de vrouw nieuw leven inblazen.
- heftige kritiek op huwelijk en gezin als belemmeringen voor de ontplooiing van vrouw en kind, vaak samengaand met pleidooien voor alternatieven voor het gezin zoals de commune en het ongehuwd samenwonen.

Het is de moeite waard om de ontwikkeling van de gezinssociologie uit de jaren 60 hier eens naast te leggen. Het raadplegen van de beschouwing van beide Skolnick's over de maatschappelijke implicaties van de ontwikkeling van de gezinssociologie uit de jaren 60 en het doorbladeren van de Amerikaanse gezinssociologische textbooks, die in het begin van de jaren 70 verschenen zijn, leidt tot de volgende globale conclusies:

1. De opvattingen en ideeën, die men zich in de loop van de jaren 50 over het middle-class gezin gevormd heeft, zijn het belangrijkste uitgangspunt van het Amerikaanse gezinsonderzoek in de jaren 60. Het vele empirische onderzoek, dat men tijdens de jaren 60 doet, heeft tot resultaat, dat er op een aantal belangrijke punten een meer werkelijkheidsgetrouw beeld van het middle-class gezin ontstaat.

2. Aan de eenzijdige belangstelling van de Amerikaanse gezinssociologie voor het middle-class gezin begint in de loop van de jaren 60 een einde te komen. Dit blijkt onder meer uit het feit, dat de meer recente gezinssociologische textbooks naast uitvoerige beschouwingen over het middle-class gezin ook hoofdstukken over het neger-gezin en over "poverty" bevatten.
3. Deze belangstelling voor gezinsvormen, die afwijken van het middle-class gezin komt ook op andere manieren tot uitdrukking. Zo is er in de gezinssociologie een vrij grote belangstelling voor de resultaten van het historisch onderzoek naar de ontwikkeling van het gezin binnen de westerse samenleving. De resultaten van dit onderzoek leiden op een aantal punten tot een herziening van de ideeën, die men zich binnen de gezinssociologie van de geschiedenis van het westerse gezin gevormd had. Ook de discussies, die in de loop van de jaren 60 over de universaliteit van het gezin gevoerd zijn, kunnen als een indicator gezien worden voor deze veranderde belangstelling.
4. De toenemende belangstelling van met name gezinstherapeuten voor observatie als onderzoeksmethode heeft tot een aantal belangrijke en nieuwe inzichten met betrekking tot het interne gezinsgebeuren geleid. Zo heeft de observatie van gezinnen geleerd, dat interactie-patronen, die als kenmerkend beschouwd werden voor gezinnen van psychiatrische patiënten en delinquenten, ook in "normale" gezinnen voorkomen.
5. De ontwikkeling van het gezinsonderzoek uit de jaren 60 geeft echter geen aanleiding tot de veronderstelling, dat de gezinssociologie een leidende of initiërende rol gespeeld heeft bij alle publieke discussies uit deze periode over de waarden en normen rond huwelijk en gezin. Hetzelfde lijkt op te gaan voor de activiteiten van de gezinssociologie ten behoeve van het ontwikkelen van alternatieven voor of verbeteringen van de inrichting van huwelijk of gezin. Beschouwingen op dit gebied beginnen pas in het begin van de jaren 70 te verschijnen.

5. Gezinssociologie in Nederland; een descriptieve beschouwing

5.1 Inleiding.

In de vorige hoofdstukken is een historisch overzicht van de internationale ontwikkelingen in de gezinssociologie gegeven. Dit hoofdstuk zal gewijd zijn aan de geschiedenis van het Nederlandse sociologisch onderzoek naar huwelijk en gezin. De ontwikkeling van het Nederlandse gezinsonderzoek kan niet los gezien worden van die van de sociologie in het algemeen. Daarom zal in de eerstvolgende paragraaf (5.2) begonnen worden met een beschouwing over de geschiedenis van de sociologie in Nederland. In deze beschouwing zal ook enige aandacht besteed worden aan de culturele-anthropologie. Het zal dan blijken, dat de sociologie en de culturele-anthropologie zich in Nederland betrekkelijk los van elkaar ontwikkeld hebben en zich in de loop van de tijd over het algemeen met hun eigen object hebben bezig gehouden. Dit laatste heeft zijn consequenties voor de inhoud van de rest van dit hoofdstuk. Evenals in de vorige hoofdstukken zal ook nu alleen de sociologie van het westerse huwelijk en gezin aan de orde komen. Omdat de Nederlandse cultureel-anthropologen zich nauwelijks op dit terrein hebben bewogen, zal de culturele-anthropologie in de rest van dit hoofdstuk dan ook buiten beschouwing blijven.

Bij het overzien van het in paragraaf 5.2 geschetste beeld van de geschiedenis van de Nederlandse sociologie zal het duidelijk worden dat de sociologie in Nederland betrekkelijk laat tot ontwikkeling komt. Dit laatste houdt vanzelfsprekend ook in, dat het in Nederland vrij lang duurt voor men zich regelmatig met gezinsonderzoek gaat bezig houden. In paragraaf 5.3 zal een overzicht worden gegeven van de opkomst en de verdere ontwikkeling van de Nederlandse belangstelling voor sociologisch onderzoek naar huwelijk en gezin. Uit dit overzicht zal blijken, dat het Nederland van voor de Tweede Wereldoorlog slechts enkele activiteiten op het gebied van de gezinssociologie te zien geeft. In Nederland duurt het eigenlijk tot aan het begin van de jaren 50 voor men zich regelmatig met gezinsonderzoek gaat bezig houden. Van een systematische inventarisatie van de publicaties, die het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode voor de Tweede Wereldoorlog heeft opgeleverd, is

hier afgezien. Er is volstaan met een globaal overzicht van de voornaamste publicaties uit deze periode en met een beknopte aanduiding van de onderwerpen, die in deze publicaties behandeld worden. Voor de periode na de Tweede Wereldoorlog is veel uitvoeriger te werk gegaan. De ontwikkeling van de belangstelling voor gezinsonderzoek is afgemeten aan de resultaten van een systematische inventarisatie van alle in de jaren 1945 tot en met 1973 verschenen gezinssociologische publicaties.

De resultaten, die deze inventarisatie heeft opgeleverd, vormen ook het vertrekpunt voor de volgende paragrafen in dit hoofdstuk. Zo zal paragraaf 5.4 een overzicht geven van de ontwikkeling van de belangstellingsrichting of thema-keuze van het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode 1945 tot en met 1968. Het voornaamste uitgangspunt voor deze beschouwing wordt gevormd door een tabel, waarin alle Nederlandse gezinssociologische publicaties uit deze periode zijn ingedeeld naar onderwerp en naar tijdstip van verschijnen. Bij de interpretatie van de resultaten, die deze tabel oplevert, zal verder intensief gebruik gemaakt worden van de gegevens, die ten behoeve van het tweede internationale trend-rapport verzameld zijn. Deze gegevens bestaan uit systematisch opgestelde uittreksels van alle in de jaren 1957 tot en met 1968 verschenen Nederlandse gezinssociologische publicaties. De punten, die in deze systematische uittreksels aan de orde komen zijn onder meer: een korte omschrijving van de probleemstelling, een opsomming van de voornaamste theoretische begrippen uit de publicatie in kwestie en een korte omschrijving van de gehanteerde onderzoeksmethoden en technieken. Deze systematische uittreksels vormen ook het basis-materiaal voor paragraaf 5.5. In deze paragraaf wordt namelijk een overzicht gegeven van de theoretische oriëntatie en de werkwijze van het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode 1957 tot en met 1968. In paragraaf 5.6 wordt de draad, die in paragraaf 5.4 is blijven liggen, weer opgenomen en wordt een overzicht gegeven van de belangstellingsrichting van het gezinsonderzoek uit de periode 1969 tot en met 1973.

In paragraaf 5.7 tenslotte zal een overzicht gegeven worden van de resultaten, die dit hoofdstuk heeft opgeleverd. Bij het kennis nemen van dit overzicht zal het de lezer opvallen, dat er een verschil bestaat tussen de opzet van dit hoofdstuk en de opzet van de in de voorafgaande hoofdstukken geleverde beschouwing over de internationale ontwikkelingen in de gezinssociologie. Het hier bedoelde verschil is, dat er in dit hoofdstuk nauwelijks of geen aandacht wordt besteed aan de relatie tussen de ontwikkeling van het Neder-

landse gezinsonderzoek enerzijds en de maatschappelijke ontwikkelingen rond huwelijk en gezin anderzijds. Op de achtergronden hiervan is in de inleiding op deze studie al ingegaan. Bij die gelegenheid is er op gewezen, dat het aanvankelijk de bedoeling was om een sterk op de internationale trend-rapporten van Hill en Mogey geïnspireerde beschouwing over de ontwikkeling van de Nederlandse gezinssociologie te leveren. Dit plan is bepalend geweest voor de manier waarop indertijd de gegevens over het Nederlandse gezinsonderzoek verzameld zijn. Bij het afsluiten van de verzameling van deze gegevens werd door de inmiddels op gang gekomen discussie over de taak en werkwijze van de sociologie duidelijk, dat niet met de oorspronkelijke probleemstelling volstaan kon worden. Er is toen besloten om in deze studie ook in te gaan op de relatie tussen de ontwikkeling van het gezinsonderzoek enerzijds en de maatschappelijke ontwikkelingen rond huwelijk en gezin anderzijds. Zoals in de twee vorige hoofdstukken gebleken is, bieden de trend-rapporten van Hill en Mogey door de nogal formalistische benadering van de ontwikkeling van het gezinsonderzoek onvoldoende aanknopingspunten voor een beschouwing over dit onderwerp. Een aan de herziene probleemstelling aangepaste verzameling van meer kwalitatieve gegevens over de ontwikkeling van het Nederlandse gezinsonderzoek zou met het oog op de beschikbare tijd veel te ver gegaan zijn. Het gevolg van de beslissing om de verzameling van dit soort gegevens achterwege te laten is, dat de relatie tussen de ontwikkeling van het Nederlandse gezinsonderzoek enerzijds en de maatschappelijke ontwikkelingen rond huwelijk en gezin anderzijds slechts incidenteel en zijdelings aan de orde komt. Daar staat echter tegenover, dat met de in dit hoofdstuk geleverde beschouwing de voorwaarden vervuld zijn, die een analyse van de maatschappelijke invloeden op de ontwikkeling van de Nederlandse gezinssociologie mogelijk maken.

5.2 Opkomst en ontwikkeling van de sociologie in Nederland

In deze paragraaf zal een overzicht gegeven worden van de voornaamste gebeurtenissen uit de geschiedenis van de Nederlandse sociologie. Het zelfde zal, zij het in veel beknopter vorm, voor de Nederlandse culturele anthropologie gedaan worden. Bij de behandeling van de ontwikkelingen in de Nederlandse sociologie en culturele anthropologie zal een drietal perioden onderscheiden worden. De eerste periode omvat de jaren vanaf ongeveer 1850 tot de Eerste Wereldoorlog. Deze periode geeft verschillende aanzetten in de richting van de sociologie en de culturele anthropologie te zien. Het blijft echter bij aanzetten, want van een ontwikkeling van sociologie en culturele anthropologie tot wetenschappen met een eigen theoretische vraagstelling en een daarmee corresponderende werkwijze kan nog niet gesproken worden. In de tweede hier onderscheiden periode, die de jaren tussen beide wereldoorlogen omvat, begint daar verandering in te komen. Dit geldt vooral voor de culturele anthropologie, die zich onder invloed van De Josselin de Jong en Steinmetz tot een wetenschap met een eigen theoretisch gezichtspunt en een eigen werkwijze ontwikkelt. Voor de sociologie is het in deze periode nog niet zo ver. Het zijn namelijk de activiteiten rond de door Steinmetz geïntroduceerde sociografie, die het beeld van deze periode domineren. De ontwikkeling van de sociologie tot een wetenschap met een eigen theoretisch gezichtspunt en een daarmee corresponderende werkwijze voltrekt zich pas in de derde hier onderscheiden periode. In deze periode, die de jaren na de Tweede Wereldoorlog omvat, maakt de sociologie een expansieve ontwikkeling door. Voor de culturele anthropologie vormen de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog een moeilijke periode. De verbreking van de koloniale relaties met Indonesië betekent het verlies van een traditioneel belangrijk arbeidsterrein. De hieruit voortvloeiende geografische heroriëntatie gaat echter samen met een duidelijke toename van de belangstelling voor de culturele anthropologie. Deze toename neemt echter minder spectaculaire vormen aan dan bij de sociologie.

Bij de behandeling van de gebeurtenissen uit de hier onderscheiden perioden zal het vooral gaan om de vraag hoe de sociologie zich in Nederland tot een zelfstandige wetenschap ontwikkeld heeft. Van een analyse van de inhoudelijke ontwikkelingen in de sociologie uit de na-oorlogse periode zal worden afgezien. De beschouwing over deze periode zal beperkt blijven tot een globale schets van de randvoorwaarden waarbinnen het Nederlandse gezinsonderzoek zich in de jaren na de Tweede Wereldoorlog ontwikkeld heeft. Over de ontwik-

kelingen binnen de Nederlandse sociologie is in de loop van de tijd vrij veel gepubliceerd. Voor een belangrijk deel bestaan deze publicaties uit beschouwingen over de situatie binnen bepaalde specialismen. Daarnaast is er echter ook het één en ander over de sociologie in het algemeen gepubliceerd¹⁾. Over de Nederlandse sociologie uit de periode voor de Tweede Wereldoorlog is vrij weinig gepubliceerd. Van Doorn's boek "Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie" (1964) is eigenlijk de enige publicatie waarin een min of meer systematisch overzicht van de voor-oorlogse sociologie te vinden is. In de nu volgende beschouwing zal van deze publicatie een intensief gebruik worden gemaakt.

Wat bij het overzien van de geschiedenis van de sociologie en de culturele anthropologie allereerst opvalt, is, dat deze beide wetenschappen in Nederland betrekkelijk laat tot ontwikkeling komen. Vergeleken met landen als Engeland, Frankrijk, de Verenigde Staten en ook Duitsland, geeft Nederland in de periode 1850-1914 slechts enkele bescheiden activiteiten op dit gebied te zien. Wat de sociologie aangaat hangt dit laatste ongetwijfeld nauw samen met het feit, dat de industriële revolutie in Nederland betrekkelijk laat op gang komt. Dit laatste neemt overigens niet weg, dat de door de industriële revolutie opgeroepen sociale en politieke vragen het voornaamste thema in de sociologische publicaties uit deze periode vormen. Het zijn in de tweede helft van de 19e eeuw vooral juristen en economen, die zich onder invloed van de ideeën uit de historische school op het gebied van de sociologie begeven. Zo wordt er in de tweede helft van de 19e eeuw nogal het één en ander over de geschiedenis en de maatschappelijke betekenis van het recht gepubliceerd. De eerste uitvoerige en vrij ver uitgewerkte rechtssociologische beschouwing, die in deze periode volgens VAN DOORN (1964) verschijnt, is van de hand van H.J. Hamaker²⁾. Wat de economie betreft, komt de invloed van de historische school vooral tot uitdrukking in de activiteiten van J. de Bosch Kemper (1808-1876), H.P.G. Quack (1834-1917) en M.W.F. Treub (1858-1931), die alle drie in de loop van de tijd aan de Universiteit van Amsterdam hoogleraar in de economie geweest zijn. De invloed van de historische school komt naar voren in hun opvatting, dat de wetten van de neo-klassieke economie tijd- en plaats-

1) Voor een overzicht van de hier bedoelde en niet in het Nederlands geschreven publicaties kan gebruik gemaakt worden van: Ellemers, J.E., G.J.A. Riesthuis en J.H.J. Vermeulen, "Selected bibliography of social science publications on Netherlands' society published in foreign languages", in: Sociologia Neerlandica, 1974, 10 (1), p. 99-113.

2) H.J. Hamaker, Het recht en de maatschappij, 1888.

gebonden zijn en met name nauw samenhangen met de aard en inrichting van de samenleving. Om de consequenties hiervan te ondervangen stellen zij een integratie van de economie in de sociologie voor. Tevens pleiten zij voor een empirisering van de economie. Daarbij wijzen zij vooral op het belang van statistische gegevens.

Het zijn Quack en Treub, die op basis van de zojuist omschreven economie-opvatting tot een aantal belangwekkende sociologische publicaties komen. Zo is Quack heden ten dage nog steeds bekend als de geschiedschrijver van het 19e eeuwse socialisme¹⁾. Daarnaast heeft hij echter ook gepubliceerd op het gebied van de sociale vormen-leer. De sociologische publicaties van Treub bestaan zowel uit theoretische beschouwingen (onder andere over sociale competitie en klassenstrijd) als uit op statistisch materiaal gebaseerd onderzoek naar het thema sociale stratificatie en naar het bevolkingsvraagstuk²⁾. Van Doorn besteedt in zijn beschouwing over de sociologie uit deze periode bijzonder veel aandacht aan de activiteiten van Quack en Treub. Hun werk is volgens hem vooral om de volgende twee redenen van belang. De eerste reden is, dat zij door hun publicaties belangstelling weten te wekken voor de sociologische analyse van traditioneel-economische vraagstukken. Het organisch-functionalistisch samenlevingsmodel, dat zij daarbij ontwikkelen, komt op een groot aantal punten overeen met dat van Durkheim. De tweede reden is, dat zij met hun werk een bijdrage leveren aan de vestiging van een traditie van empirisch onderzoek ten behoeve van de oplossing van concrete sociale en politieke vraagstukken (VAN DOORN, 1964, p. 25 en 26). Aan het begin van de 20e eeuw wordt al spoedig duidelijk, dat hun ideeën in de economie weinig weerklank vinden. Bij de economen ontstaat namelijk een duidelijke voorkeur voor de analyse van puur economische vraagstukken.

Bij de voorgaande bespreking van het werk van Quack en Treub is er nog niet op gewezen, dat niet alleen het wetenschappelijke maar ook het waarderende element een belangrijke plaats in hun publicaties inneemt. De politieke ideeën, die uit hun werk naar voren komen, zijn geboren in het spanningsveld tussen liberalisme en socialisme en vertonen een nauwe verwantschap met de op-

1) H.P.G. Quack, *De socialisten; personen en stelsels*, 6 delen, 1912, Amsterdam.

2) M.W.F. Treub, *Hoofdstukken uit de geschiedenis der Staathuishoudkunde*, 4e druk, Haarlem, 1919, waarin onder meer zijn opgenomen: *De leer van de klassenstrijd en Veranderingen in de maatschappelijke klassengroepering*. M.W.F. Treub, *Sociale Vragen; verzamelde opstellen*, Haarlem, 1904, waarin is opgenomen: *Bevolkingscijfers en bevolkingstheorieën*.

vattingen, die in de radicale en jong-liberale kringen uit de burgerij leven. Behalve sociologische beschouwingen van radicale en jong-liberale zijde verschijnen er in deze periode ook maatschappij-analyses, die door andere levensbeschouwingen geïnspireerd zijn. Daarbij moet niet alleen gedacht worden aan de vanuit het marxisme geïnspireerde sociologische publicaties, maar ook aan de beschouwingen, die vanuit Rooms-Katholieke en Reformatorische kringen aan de uit de industriële revolutie voortvloeiende maatschappelijke problemen gewijd worden¹⁾. Aan de laatstbedoelde publicaties besteedt Van Doorn nauwelijks aandacht. Hij volstaat met de constatering, dat men met deze publicaties wel sociologische pretenties heeft, maar uiteindelijk niet veel verder komt dan de presentatie en uitwerking van een sociale ethiek (VAN DOORN, 1964, p. 23).

Aan de publicaties van marxistische huize besteedt Van Doorn in zijn beschouwing wat meer aandacht. Zijn beschouwing over de activiteiten van de marxisten blijft in hoofdzaak echter beperkt tot een opsomming van de onderwerpen, waar zij zich mee hebben bezig gehouden en tot een aanduiding van de positie, die zij ten opzichte van het academisch milieu en de arbeidersbeweging innemen. Eén van de eerste vertegenwoordigers van deze stroming is F. van der Goes, die in 1900 aan de Universiteit van Amsterdam tot docent in de marxistische sociologie benoemd wordt. De publicaties van de marxisten komen voor een deel neer op een herhaling van wat Marx en Engels te bieden hebben. Daarnaast leveren de marxisten volgens Van Doorn een aantal belangwekkende bijdragen op het gebied van de cultuur-sociologie. Zo houden Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst en Rudolf Kuyper (die in 1920 aan de Universiteit van Amsterdam docent in de marxistische maatschappij-leer wordt) zich in hun publicaties bezig met de sociale determinanten van ideologie en moraal. Verder doen Gorter en Adama van Scheltema het nodige werk op het gebied van de sociologie van kunst en literatuur. Het hoogtepunt van de marxistische sociologie valt maar voor een deel samen met de hier beschouwde periode. De marxisten blijken ook in de jaren 20 en 30 de nodige activiteiten te ontplooien. Van Doorn wijst er echter op, dat de marxisten met hun ideeën een vrij geïsoleerde positie innemen. Zij missen niet alleen de aansluiting op het academisch milieu, maar ook die op de arbeidersbeweging. Dit maatschappelijk isolement en de zich

1) De publicaties waar Van Doorn in dit verband naar verwijst zijn: P.B. Bruin s.j., *Sociologische beginselen; leidraad bij de studie der sociale quaestie*, Nijmegen, 1904.

J.D.J. Aengenent, *Leerboek der sociologie*, Leiden, 1909.

J.R. Slotemaker de Bruine, *Christelijke sociale studieën*, 4 delen, 1908.

in de loop van de jaren 20 en 30 ontwikkelende situatie van onderlinge strijd en sektarisme leiden er volgens VAN DOORN toe, dat de marxistische sociologie geleidelijk verzandt (1964, p. 21 en 22).

Hiervoor is er op gewezen, dat Van Doorn in zijn beschouwing over de sociologie uit deze periode veel aandacht aan de Amsterdamse sociaal-economen besteedt. Het zelfde kan geconstateerd worden voor zijn uiteenzetting over de aan het begin van de 20e eeuw verschenen dissertaties van Van Embden en Gerretson¹⁾. Beide dissertaties zijn volgens Van Doorn van belang omdat ze veelbelovende aanzetten in de richting van een systematische sociologische theorie bevatten. Noch Van Embden, noch Gerretson blijken echter op de door hen ingeslagen weg verder te gaan. Ook hun ideeën blijken in Nederland weinig weerklank te vinden (VAN DOORN, 1964, p. 29-31). De hier geconstateerde belangstelling van Van Doorn voor de activiteiten van de Amsterdamse sociaal-economen en voor de twee zojuist genoemde dissertaties kan niet geheel los gezien worden van zijn sociologie-opvatting. Het gaat hier namelijk om ontwikkelingen in de richting van een door hem voorgestane en zowel op theoretische als op maatschappelijke vragen gerichte empirische sociologie. Bij de bespreking van de opvattingen van de Amsterdamse sociaal-economen over empirisch onderzoek wijst Van Doorn terecht op het belang, dat zij aan het gebruik van statistische gegevens hechten. Ook de activiteiten van De Bosch Kemper op het gebied van de ambtelijke statistiek laat hij niet onvermeld. Op de ontwikkelingen, die de ambtelijke statistiek in de tweede helft van de 19e eeuw te zien geeft, gaat hij echter niet in. Daarmee blijft een belangrijke voorloper en/of wegbereider van het 20e eeuwse op praktische beleidsvraagstukken gerichte empirisch sociologisch onderzoek onbesproken.

Evenals in de meeste andere westerse landen, maakt de ambtelijke statistiek in Nederland gedurende de tweede helft van de 19e eeuw een periode van enorm snelle ontwikkeling door. Dit geldt zowel voor de door de ambtelijke statistiek bestreken onderwerpen als voor de methoden en technieken ten behoeve van de verzameling en analyse van statistische gegevens. Deze ontwikkeling kan niet los gezien worden van de toenemende belangstelling van de kant van de overheid en van particuliere zijde voor de mogelijkheden, die de statistiek voor beleid en wetenschap te bieden heeft. Een van deze particulieren is

- 1) D. van Embden, *Darwinisme en democratie; maatschappelijke vooruitgang en hulp aan het zwakke*, Den Haag, 1901.
C. Gerretson, *Prolegomena der sociologie*, Haarlem, 1911.

J. de Bosch Kemper, die gedurende een aantal jaren optreedt als redacteur van het door particulieren uitgegeven "Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje". Uit de activiteiten rond dit vanaf 1849 verschijnende Jaarboekje ontstaat in 1856 de Vereniging voor Statistiek. Deze vereniging heeft een grote invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van de Nederlandse statistiek. Zulks niet alleen door het uitbrengen van eigen publicaties, het houden van studiebijeenkomsten en het adviseren van de overheid, maar ook door voortdurend te ijveren voor een centralisatie van de ambtelijke statistiek, die met de oprichting van het Centraal Bureau voor de Statistiek in 1899 zijn beslag krijgt¹⁾: Aan deze oprichting van het C.B.S. is een aanzienlijke verruiming van het door de ambtelijke statistiek bestreken terrein vooraf gegaan. In de eerste helft van de 19e eeuw hadden de van overheidswege gepubliceerde statistieken vooral betrekking op de resultaten van volkstellingen en beroeps- en woningtellingen en werden er statistische gegevens gepubliceerd over de fysieke en gezondheidstoestand, de kerkelijke gezindten en de criminaliteit. In de jaren na 1875 gaat men onder invloed van de problemen, die de industriële revolutie met zich meebrengt, ook gegevens verzamelen over: lonen, arbeidsduur, werkloosheid, stakingen en uitsluitingen, arbeidersbudgetten, de arbeidersbeweging, volkshuisvesting, schoolbezoek enzovoort²⁾ (RIJKEN VAN OLSST, 1966, p. 39).

De ontwikkelingen, die de culturele anthropologie te zien geeft, kunnen niet los gezien worden van de koloniale relatie tussen Nederland en Indonesië. Gedurende het grootste deel van de 19e eeuw is de bestudering van vreemde volken en culturen een onderdeel van de geografie (met name die van het toenmalige Nederlands Oost-Indië). De in 1842 in Delft (en later ook te Leiden) gestarte hogere beroepsopleiding van ambtenaren voor het binnenlands bestuur van Nederlands Oost-Indië vormen het kader waarbinnen de culturele anthropologie in de vorm van het vak land- en volkenkunde voor het eerst zijn intrede doet. In de universitaire wereld wordt dit vak pas in 1877 als onderdeel van

- 1) Voor een overzicht van de geschiedenis van de ambtelijke statistiek in de 19e eeuw en de in deze periode verschenen statistische publicaties, kan de volgende publicatie van het toen nog pas bestaande C.B.S. geraadpleegd worden: Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden, Den Haag, 1902.
- 2) Daarmee gaat de ontwikkeling van de sociale statistiek in de tijd vooraf aan die van de economische statistiek. De economische statistiek komt in Nederland pas tot ontwikkeling wanneer de overheid zich, mede onder invloed van de schaarste-problemen tijdens de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de jaren 30, intensiever met het economisch leven gaat bemoeien.

de studierichting Indonesische talen geïntroduceerd. Het is P.J. Veth, die dan aan de Leidse Universiteit de eerste hoogleraar in de land- en volkenkunde van Nederlands Oost-Indië wordt. De land- en volkenkunde is in die tijd niet het enige vakgebied binnen de universitaire wereld van waaruit men activiteiten ontplooit, die voor de culturele anthropologie van belang zijn. Zo houden ook de taalkundigen, juristen, economen en archeologen zich bezig met empirisch onderzoek naar de cultuur, de geschiedenis en de instituties van Indonesië. In dit verband kunnen de, cultureel-anthropologisch gezien, belangrijke publicaties van de theoloog-taalkundige C. Snouck Hurgronje over de Islam en het mohammedaanse recht genoemd worden. Verder dienen de publicaties van de jurist C. van Vollenhoven over het adatrecht en de publicaties van de zendelingen N. Adriani en A.C. Kruyt over de taal en de cultuur van de Toradja's op Midden-Celebes hier vermeld te worden.

Het voorgaande overziend moet geconcludeerd worden, dat het in de periode tussen 1850 en 1914 niet ontbroken heeft aan activiteiten, die voor de sociologie en de culturele anthropologie van belang zijn. Vergeleken met landen als Engeland, Frankrijk, de Verenigde Staten en ook Duitsland gaat het echter om bescheiden aanzetten. Dit neemt echter niet weg, dat er tussen de Nederlandse sociologie en die in andere landen een aantal overeenkomsten geconstateerd kan worden. Een van deze punten van overeenkomst is, dat ook in de Nederlandse sociologie de uit de industriële revolutie voortkomende sociale en politieke vragen een belangrijk onderzoeksthema vormen. Bij de benadering van deze vragen blijkt men, evenals in de andere landen, de waarderende en de wetenschappelijke benadering van de werkelijkheid met elkaar te combineren. Ook met de toenemende belangstelling voor empirisch onderzoek ten behoeve van concrete sociale en politieke vragen staat Nederland niet alleen. In dit verband zijn zowel de activiteiten van de Amsterdamse sociaal-economen als de snelle ontwikkeling van de ambtelijke statistiek van belang. Tenslotte valt er op theoretisch gebied een zekere mate van overeenkomst met de situatie in andere landen te constateren. Het gaat hier zowel om het organisch functionalistisch samenlevingsmodel, dat Quack en Treub ontwikkelen, als om de introductie en de verdere uitwerking van de ideeën van Marx en Engels. Hier moet echter direct aan toegevoegd worden, dat deze beide theoretische ontwikkelingen uiteindelijk doodlopen. Een lot, dat ook voor de ideeën van Van Embden en Gerretson blijkt te zijn weggelegd.

Met de constatering, dat de marxistische sociologie uiteindelijk op een dood-

lopend spoor terecht komt, wordt eigenlijk vooruitgelopen op de ontwikkelingen, die de periode tussen beide wereldoorlogen te zien geeft. Uit de beschouwing van Van Doorn blijkt namelijk, dat een belangrijk deel van de sociologische publicaties van de marxisten in de periode tussen beide wereldoorlogen verschenen is. Het feit, dat de marxistische sociologie in de loop van de jaren 20 en 30 in dogmatisme, sektarisme en onderlinge strijd verzandt, betekent echter niet het einde van alle sociologische activiteiten op het grensgebied tussen wetenschap en politiek. De marxisten zijn bepaald niet de enigen, die zich in deze periode op dit grensgebied bewegen. Uit de beschouwing van Van Doorn blijkt namelijk, dat er in deze periode vrij veel auteurs zijn, die precies hetzelfde doen. Het gaat daarbij vooral om juristen en/of politici, die zich in hun sociologische beschouwingen bezig houden met de herwaardering en inventarisatie van het marxisme op zijn betekenis voor de oplossing van praktische politieke en sociale problemen. De namen, die Van Doorn in dit verband noemt zijn onder meer: Samkalden, Von Schmidt, Valkhoff, Wiardi Beckman, De Kadt en Banning. Op de inhoud van hun publicaties gaat Van Doorn slechts globaal in. Wat echter wel duidelijk wordt, is, dat zij in hun publicaties sociologische beschouwingen leveren over de politiek en het recht in het algemeen en over de sociale politiek en het sociale recht in het bijzonder (VAN DOORN, 1964, p. 31 en 32).

Hoewel al deze activiteiten op het grensgebied tussen wetenschap en politiek in de periode tussen beide wereldoorlogen een belangrijke plaats innemen, zijn ze toch niet van grote invloed geweest op de verdere ontwikkeling van de Nederlandse sociologie. Deze invloed is wel uitgegaan van de oprichting van de studierichting sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam (1921). Binnen deze studierichting krijgt de sociologie voor het eerst vaste voet aan de grond in de universitaire wereld. Het programma van deze studierichting maakt het namelijk mogelijk om zowel sociologie als sociografie te studeren. Het sociologie-onderwijs binnen deze richting is in handen van W.A. Bongers (1876-1940) terwijl het S.R. Steinmetz (1862-1940) is, die het onderwijs in de sociografie verzorgt. Zowel Bongers als Steinmetz hebben met hun activiteiten een grote invloed op de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie uitgeoefend. Zij kunnen dan ook met recht als de stichters van de Nederlandse sociologie beschouwd worden. Aangezien van hen beiden Steinmetz de meeste invloed heeft uitgeoefend, houdt het voorgaande in, dat de sociologie op een voor Nederland specifieke manier zijn intree in de academische wereld doet. Wat Steinmetz namelijk introduceert is geen sociologie, maar een

sterk empiricistische en breed georiënteerde wetenschap, die hij als socio-grafie aanduidt (VAN DOORN, 1964).

Alvorens op deze ontwikkelingen binnen de Amsterdamse sociale geografie opleiding in te gaan, zal eerst een overzicht gegeven worden van de voornaamste gebeurtenissen, die de periode tussen beide wereldoorlogen voor de culturele anthropologie te zien geeft. Evenals voor de sociologie is deze periode voor de culturele anthropologie een overgangperiode. Dit laatste houdt in, dat er voor deze periode zowel van continuïteit als van het inzetten van nieuwe ontwikkelingen gesproken kan worden. Een belangrijk element van continuïteit is de voortzetting van de in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog gegroeide traditie van empirisch onderzoek naar volk en cultuur van Indonesië. Het overgrote deel van dit onderzoek wordt door ambtenaren van het binnenlands bestuur van het toenmalige Nederlands Oost-Indië gedaan. Daarbij gaat het in het algemeen over onderzoek dat op het door deze ambtelijke diensten bestreken terrein ligt. De start van de universitaire opleidingen van ambtenaren voor het binnenlands bestuur in Leiden (1921) en Utrecht (1925) zal deze ontwikkeling ongetwijfeld bevorderd hebben (HELD, 1953). Deze Indologie-opleidingen vormen echter ook het kader, waarbinnen de culturele anthropologie zich in Nederland tot een wetenschap met een eigen algemeen theoretisch gezichtspunt en een eigen werkwijze begint te ontwikkelen. Het zijn met name J.P.B. de Josselin de Jong (1886-1964) en W.H. Rassers (1877-1973), die daar een belangrijke rol bij spelen. Onder hun invloed ontstaat er aan de Universiteit van Leiden een culturele anthropologie, die theoretisch gezien een zekere verwantschap vertoont met het later door Levy Strauss ontwikkelde structuralisme. Een tweede kenmerk van de Leidse culturele anthropologie is de grote betekenis, die men hecht aan theoretisch goed voorbereid en intensief uitgevoerd veldonderzoek. Huwelijk en verwantschap vormen een thema, waarvoor men in Leiden veel belangstelling heeft. Een van de belangrijkste Leidse publicaties over dit onderwerp, is de studie van Van Wouden¹⁾ over de structurele implicaties van het matrilaterale cross-cousin huwelijk (J.P.B. DE JOSSELIN DE JONG, 1960). Het culturele anthropologie-onderwijs in de Utrechtse Indologie-opleiding komt vanaf 1936 voor rekening van H.Th. Fischer. Zijn wetenschappelijk werk is vooral op Indonesië gericht. In de loop van de jaren heeft hij veel over huwelijk, gezin en verwantschap gepubliceerd (KLOOS, 1975).

1) Wouden, F.A.E. van, Sociale structuurtypen in de Groote Oost (Types of social structure in Eastern Indonesia), 1935, Leiden.

De in de jaren 20 gestarte Indologie-opleidingen zijn echter niet het enige kader waarbinnen de culturele anthropologie zich tot een wetenschap met een eigen vraagstelling en een eigen werkwijze ontwikkelt. Ook de uit de geografie voortgekomen sociale geografie-opleiding aan de Universiteit van Amsterdam vormt een dergelijk kader. Het is wederom Steinmetz, die zijn stempel op de zich in Amsterdam ontwikkelende culturele anthropologie drukt. Evenals bij De Josselin de Jong het geval is, komt zijn invloed vooral tot uitdrukking in de publicaties van zijn leerlingen. Steinmetz, die van huis uit jurist is, promoveert in 1892 op een cultureel-anthropologisch onderwerp¹⁾. Uit zijn dissertatie komt hij als een evolutionist naar voren, die door middel van een systematische toepassing van de comparatieve methode op door anderen verzameld ethnografisch materiaal tot theorie-vorming wil komen. Met deze werkwijze onderscheidt hij zich van het merendeel van zijn tijdgenoten. Het belang, dat hij aan deze werkwijze hecht, blijkt wel uit zijn - slechts gedeeltelijk gerealiseerde - plan om tot een cultureel-anthropologisch documentatie-systeem te komen, dat sterk aan de in één van de vorige hoofdstukken al besproken Human Relations Area File van Murdock doet denken. Wanneer Steinmetz in 1907 aan de Universiteit van Amsterdam tot hoogleraar in de politieke aardrijkskunde, de volkenkunde en de land- en volkenkunde van den Oost-Indischen Archipel benoemd wordt, is zijn invloed al tot uitdrukking gekomen in de dissertatie van Nieboer²⁾. In deze dissertatie past Nieboer de comparatieve methode toe door aan de hand van tabellen, waarin samenlevingen of culturen als analyse-eenheid zijn opgenomen, na te gaan onder welke omstandigheden slavernij voorkomt. Het merendeel van de door Steinmetz beïnvloede cultureel-anthropologische publicaties komt echter tot stand, wanneer in Amsterdam de studierichting sociale geografie is opgericht. Eén van de bekendste publicaties uit deze periode is de dissertatie van Fahrenfort, waarin met behulp van de comparatieve methode de onhoudbaarheid van Schmidt's theorie van het "oermonotheïsme" wordt aangetoond³⁾. Verder moeten hier de dissertaties van Ronhaar en Tijm op het gebied van huwelijk en verwantschap genoemd worden (KLOOS, 1975)⁴⁾.

- 1) S.R. Steinmetz, *Ethnologische Studien zur ersten Entwicklung der Strafe*, Leiden, 1892.
- 2) H.J. Nieboer, *Slavery as an industrial system*, Den Haag, 1900.
- 3) J.J. Fahrenfort, *Het hoogste wezen der primitieven; studie van het "oermonotheïsme" bij enkele der laagste volken*, Groningen, 1927.
- 4) J.H. Ronhaar, *Women in primitive motherright societies*, Groningen, 1930.
J. Tijm, *Die Stellung der Frau bei den Indianern von den Vereinigten Staaten und Canada's*, Zutphen, 1933.

Met hun publicaties leggen Steinmetz en zijn leerlingen de basis voor een onderzoekstraditie, waarvan de invloed nog lang in de Amsterdamse culturele anthropologie zal doorwerken. Deze traditie bestaat uit een sterke voorkeur voor het systematisch (en zo mogelijk quantificerend) toepassen van de comparatieve methode op ethnografisch materiaal, dat op een groot aantal samenlevingen en/of culturen betrekking heeft. Volgens Steinmetz en zijn leerlingen is deze werkwijze de enige weg om tot verantwoorde theoretische generalisaties te komen. Een belangrijk verschil met de zich in Leiden ontwikkelende traditie is echter het ontbreken van belangstelling voor veldonderzoek. In Amsterdam maakt men bij voorkeur gebruik van door anderen verzameld empirisch ethnografisch materiaal (KLOOS, 1975). Zoals hiervoor al bij de behandeling van de ontwikkelingen binnen de Amerikaanse culturele anthropologie gebleken is, zijn Steinmetz en zijn leerlingen met de boven omschreven werkwijze hun tijd ver vooruit. Zij beoefenen een vorm van culturele anthropologie, waarvoor in de Verenigde Staten pas tegen het einde van de jaren 40 de nodige belangstelling ontstaat. De invloed van Steinmetz op de Nederlandse culturele anthropologie blijft echter beperkt, omdat voor het merendeel van zijn leerlingen hun dissertatie niet het begin, maar het sluitstuk van hun academische carrière vormt. De continuering van de onder invloed van Steinmetz gegroeide cultureel-anthropologische traditie wordt echter gewaarborgd, wanneer zijn leerling Fahrenfort hem in 1933 opvolgt (KLOOS, 1975)¹⁾.

Na deze uitweiding over de ontwikkelingen in de culturele anthropologie is het nu tijd om tot de sociologie terug te keren. Hiervoor is er al op gewezen, dat de activiteiten op het grensgebied tussen wetenschap en politiek in de sociologie uit de periode tussen beide Wereldoorlogen een niet onbelangrijke plaats innemen. Deze activiteiten kunnen als de voortzetting van een in de 19e eeuw gegroeide stijl van sociologie-beoefening gezien worden. Er is echter op gewezen, dat de invloed van deze activiteiten op de verdere ontwikkeling van de sociologie betrekkelijk gering is geweest. Deze invloed is wel uitgegaan van de ideeën, die Steinmetz en Bongers gedurende deze periode binnen de Amsterdamse sociale geografie-opleiding hebben uitgedragen. Zowel Steinmetz als Bongers zetten zich bijzonder sterk af tegen de in de loop van de 19e eeuw gegroeide stijl van sociologie-beoefening. Als reactie daarop dragen zij in hun onderwijs een sterk empiricistisch getinte wetenschapsopvatting uit. Zo ziet Steinmetz blijkens zijn in 1931 voor het eerst

1) Eerst als lector en vanaf 1946 tot 1955 als hoogleraar.

verschenen "Inleiding tot de sociologie" dit vak als een algemene, generaliserende wetenschap, die zijn theorieën op empirisch onderzoek baseert (STEINMETZ, 1952). Voor speculatie, deductie en a-priori redeneringen is volgens hem in de sociologie geen plaats. Het probleem van de door hem noodzakelijk geachte empirisering van de sociologie lost hij op een bijzondere manier op. Een manier, die zoals VAN DOORN (1964) terecht stelt, internationaal gezien als specifiek beschouwd kan worden. Steinmetz lost het probleem van de empirisering namelijk op door naast de sociologie een nieuwe wetenschap te introduceren: de sociografie. Alvorens uiteen te zetten wat Steinmetz onder sociografie verstaat, moet eerst nog een andere opmerking gemaakt worden. Het is namelijk van belang om er op te wijzen, dat de sociografie van Steinmetz niet alleen als een reactie op de in zijn tijd nog steeds binnen de sociologie gebruikte werkwijzen gezien moet worden. Zijn sociografie-opvatting is namelijk evenzeer een reactie op de volgens hem weinig bevredigende werkwijze, die de geografie bij de bestudering van het sociale aspect van zijn object volgt.

Wat onder sociografie verstaan moet worden, blijkt uit de al eerder genoemde Inleiding tot de sociologie van Steinmetz. De sociografie is volgens hem de wetenschap, die zich richt op: "de studie van volken en hun onderdelen in hun verscheidenheid" (STEINMETZ, 1952, p. 28). Bij deze studie gaat het de sociografie niet om het algemene maar juist om het eigene en het bijzondere van zijn object. Behalve hele volken of maatschappijen noemt STEINMETZ ook eenheden als een provincie, een streek, een stad, een dorp, bepaalde beroepsgroepen of klassen en standen als mogelijke objecten voor de sociografie (1952, p. 29). Hoewel de sociografie net als iedere andere wetenschap, tot taak heeft om met verklaringen te komen en regelmatigheden te achterhalen, besteedt Steinmetz vooral aandacht aan de beschrijvende taak van de sociografie. De door de sociografie te leveren beschrijvingen moeten volgens hem veelzijdig zijn en onder meer aandacht besteden aan de morele, culturele, economische en criminologische aspecten van de bestudeerde eenheid. Bij deze veelzijdigheid mag de onderlinge samenhang tussen de beschreven aspecten niet uit het oog verloren worden. Het materiaal, waar de sociografie zich op baseert, zal strikt empirisch moeten zijn en bij voorkeur in een kwantitatieve - en dus statistische - vorm moeten worden weergegeven (STEINMETZ, 1952, p. 32 e.v.). In dit verband wijst Steinmetz op de grote hoeveelheid betrouwbare gegevens, die aan bestaande bronnen ontleend kan worden. De sociograaf zal er echter niet aan kunnen ontkomen om ook zelf gegevens te verza-

melen. Op de daarbij te volgen werkwijze gaat hij in zijn Inleiding tot de sociologie niet in. Hij volstaat met een verwijzing naar de activiteiten van Booth en Rowntree (1952, p. 111). De betekenis van de sociografie voor de sociologie is volgens Steinmetz vooral gelegen in het aanleveren van kritisch gezuiverd empirisch materiaal. De sociografie zal volgens hem: "de sociologie dwingen bij de werkelijkheid te blijven, dat wil zeggen bij de empirische wetenschap, en dus ver van het speculatieve gedachtenspel, de haarkloverijen, het construeren van het jongleren met gedachten (vaak slechts woorden), zijnde volslagen nutteloos, wanneer het er om te doen is de maatschappelijke wereld te begrijpen" (Steinmetz, 1952, p. 34).

Van Doorn wijdt in zijn boek een uitvoerige beschouwing aan de invloed, die Steinmetz met zijn sociografie-opvatting op de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie heeft uitgeoefend. Deze beschouwing zal hieronder in grote lijnen gevolgd worden. Daarbij zal er rekening mee gehouden worden, dat de waardering van Van Doorn voor de betekenis van de Amsterdamse sociografie niet los gezien kan worden van de positie, die hij zelf in de na-oorlogse sociologie inneemt. Voor Steinmetz betekent de oprichting van de studierichting sociale geografie de mogelijkheid om zijn al in 1915 ontwikkelde sociografie-opvatting verder uit te dragen. Hiervoor is er op gewezen, dat Steinmetz ook een aantal cultureel-anthropologen heeft opgeleid. Het aantal door hem opgeleide sociografen is echter veel groter. Onder zijn inspirerende leiding wordt door zijn leerlingen een grote hoeveelheid sociografisch werk verzet. Over het algemeen bestaan de sociografieën van zijn leerlingen uit breed opgezette studies van bij voorkeur regionale eenheden. Het breed opgezette karakter van deze studies komt tot uitdrukking in het feit, dat er onder meer gegevens over de fysisch-geografische, demografische, economische, psychologische, historische en sociologische aspecten van de betrokken eenheid in verwerkt worden. Wanneer Steinmetz in 1933 met emeritaat gaat, kan geconstateerd worden, dat hij "school" heeft gemaakt. Wat hij op de door hem opgeleide sociografen heeft overgebracht is een sterke zin voor empirisch onderzoek naar concrete sociale verschijnselen. Het gaat daarbij om empirisch onderzoek, dat bij voorkeur quantificerend en dus statistisch moet zijn.

De eis van veelzijdigheid, die Steinmetz aan de sociograaf stelt, brengt verder met zich mee, dat zijn leerlingen een brede en algemene vorming op het gebied van de sociologie en de daaraan grenzende sociale wetenschappen krijgen. Bij het waarderen van deze vorming legt Van Doorn nogal sterk de nadruk

op het ontbreken van een theoretisch kader, dat het mogelijk maakt om de verschillende door de sociografie bestreken aspecten tot één geheel te integreren. Dit ontbreken van een theoretisch kader moet gezien worden tegen de achtergrond van: het empiricisme van Steinmetz, zijn daarmee samenhangende afkeer van abstract getheoretiseer en zijn opvatting, dat er met de beoefening van de sociologie beter gewacht kan worden tot er voldoende sociografische arbeid verricht is (STEINMETZ, 1952, p. 39). Uit dit laatste mag echter niet worden afgeleid, dat de Amsterdamse sociografie geen theoretisch interessante resultaten heeft opgeleverd. Ter illustratie van dit laatste verwijst Van Doorn (1964) zelf naar de dissertaties van Ter Veen, Kruijt, Den Hollander, Van Heek en Hofstee, die alle onder de invloed van Steinmetz tot stand gekomen zijn¹⁾.

Ter Veen, die zijn leermeester Steinmetz in 1933 opvolgt, bouwt op de hierboven omschreven traditie voort. Dit blijkt onder meer uit de aan Ter Veen gewijde herdenkingsbundel, die in 1950 verschijnt (Ter Veen, 1950). Zo besteedt Ter Veen in zijn onderwijs veel aandacht aan de ontwikkeling van methoden en technieken voor veldonderzoek. Dit niet alleen door in zijn onderwijs de nodige aandacht aan de Amerikaanse publicaties over dit onderwerp te besteden, maar ook door de oprichting van de Sociografische Werkgemeenschap. Een werkgemeenschap, waarbinnen aan studenten de mogelijkheid geboden wordt om praktische ervaring met veldonderzoek op te doen (TER VEEN, 1950, p. XI). Belangrijker dan het voorgaande is echter, dat Ter Veen aan de binnen de Amsterdamse sociografische school gegroeide traditie een nieuw element toevoegt. Ter Veen houdt zich namelijk intensief bezig met de toepassing van de sociografie op concrete beleidsvraagstukken. Zijn activiteiten bij de oplossing van het typisch Nederlandse probleem van de kolonisatie van de IJsselmeerpolders, geven VAN DOORN aanleiding om hem de eerste "sociologische beleidsadviseur" in Nederland te noemen (1964, p. 103). Voor het creëren van beroepsmogelijkheden voor de sociograaf buiten de sfeer van het (aardrijkskunde-) onderwijs heeft Ter Veen veel gedaan. De plaatsing van sociografen bij provincies, gemeenten, organen op het gebied van de ruimtelijke ordening en

- 1) H.N. ter Veen, De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied, Groningen, 1925;
J.P. Kruijt, De onkerkelijkheid in Nederland; haar verbreiding en oorzaken, Groningen, 1933;
A.N.J. den Hollander, De landelijke arme blanken in het Zuiden van de Verenigde Staten, Groningen, 1933;
F. van Heek, Westerse techniek en maatschappelijk leven in China, Enschede, 1935;
E.W. Hofstee, Het Oldambt; Een Sociografie. Deel I: Vormende Krachten, Groningen, 1937.

statistische bureau's heeft hij krachtig bevorderd. Verder heeft hij een actief aandeel gehad in de oprichting in 1940 van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO), dat tot 1958 is blijven bestaan.

In de beschouwing van Van Doorn over de opkomst van de toegepaste sociografie valt een opvallende leemte te constateren. De inschakeling van de sociograaf bij de oplossing van concrete beleidsproblemen doet namelijk direct de vraag rijzen welk aandeel de sociograaf als wetenschapsbeoefenaar hierin kan en mag hebben. Op de vraag, hoe men hier in de tijd van Ter Veen over denkt, geeft Van Doorn in zijn beschouwing nergens een expliciet antwoord. In een heel andere context maakt Van Doorn echter wel een aantal opmerkingen, die enig licht op deze materie werpen. Bij de typering van het intellectueel klimaat van de Nederlandse sociologie uit de jaren 20-en 30 wijst hij namelijk op de grote invloed van het positivisme en op het feit, dat de Duitse discussie over het vraagstuk van de waarden-vrijheid van de sociologie hier te lande geen enkele rimpeling veroorzaakt heeft (VAN DOORN, 1964, p. 33)¹⁾. Uit de manier waarop TER VEEN (1950) zelf over de inschakeling van de sociografie bij de oplossing van beleidsvraagstukken schrijft, krijgt men de indruk, dat de rol van de sociograaf in dergelijke situaties nooit een onderwerp van uitvoerige discussie geweest is. Ter Veen wijst er op, dat de sociograaf, net als ieder ander onderzoeker, allereerst uit is op het verwerven van wetenschappelijke kennis zonder zich daarbij meteen af te vragen, wat nu het praktische nut van deze kennis is. Tegelijkertijd wijst hij er echter op, dat het bestaansrecht van de sociografie uiteindelijk afhankelijk is van het praktische nut, dat de beoefening van deze wetenschap met zich meebrengt. Wat de oplossing van beleidsvraagstukken aangaat bestaat het praktische nut van de sociografie volgens hem zowel uit het verwerven van wetenschappelijke kennis als uit het geven van beleidsadviezen, die op deze kennis gebaseerd zijn.

Met het voorgaande zijn de voornaamste ontwikkelingen in de Nederlandse sociologie uit de periode tussen beide wereldoorlogen wel in kaart gebracht.

1) Gezien de hiervoor genoemde sociologische activiteiten op het grensgebied tussen wetenschap en politiek, kan men zich afvragen of Van Doorn zich bij de hier bedoelde typering van het intellectueel klimaat uit de jaren 20 en 30 niet te veel door de situatie binnen de Amsterdamse sociografie heeft laten leiden.

Hoewel de Amsterdamse sociale geografie-opleiding het eerste en in deze periode tevens het belangrijkste pied à terre van de sociologie binnen de Nederlandse universitaire wereld is, moet hier ook melding gemaakt worden van het feit, dat de Universiteiten van Leiden en Groningen en de Katholieke Economische Hogeschool in Tilburg in de loop van de jaren 30 privaat-docentschappen sociologie instellen. De beginnende institutionalisering van de sociologie blijkt ook uit de oprichting van het tijdschrift *Mens en Maatschappij* (1925) en de Nederlandse Sociologische Vereniging in 1936. Het is typerend voor deze periode, dat zowel dit tijdschrift als de N.S.V. zich op een naar wetenschappelijke origine zeer gevarieerd publiek richten (VAN DOORN, 1964, p. 44 en 57). Zo heeft *Mens en Maatschappij* als ondertitel: "Tweemaandelijks tijdschrift voor anthropologie, psychologie, erfelijkheidsleer, eugenetiek, prae-historie, ethnologie, sociographie, sociologie, criminologie, ethiek en rechtsphilosophie" (VAN DOORN, 1964, p. 57)

Aan het eind van deze beschouwing over de Nederlandse sociologie uit de periode tussen beide Wereldoorlogen is een beknopte samenvatting op zijn plaats. Hiervoor is gebleken, dat de sociologie uit deze periode een zekere diversiteit vertoont. Naast de activiteiten binnen de Amsterdamse sociale geografie-opleiding moet voor deze periode ook het niet onaanzienlijke aantal sociologische beschouwingen op het grensgebied tussen wetenschap en politiek genoemd worden. Het zijn echter de activiteiten binnen de Amsterdamse sociale geografie-opleiding, die het beeld van deze periode domineren. Via deze opleiding krijgt de sociologie in Nederland voor het eerst vaste voet aan de grond. De manier, waarop dit gebeurt, is echter specifiek voor Nederland. De Amsterdamse sociale geografie-opleiding levert door de invloed van Steinmetz namelijk geen sociologen maar sociografen af. De in de loop van de jaren 20 en 30 opgeleide generatie van sociografen wordt gekenmerkt door: een sterke zin voor empirisch onderzoek van concrete sociale verschijnselen; een brede algemene vorming op het gebied van de sociale wetenschappen; een relatief geringe belangstelling voor de ontwikkeling van algemene en abstracte sociologische theorieën en tenslotte door duidelijke belangstelling voor de praktische toepassingsmogelijkheden van de sociografie. In zijn beschouwing over deze periode wijst VAN DOORN er terecht op, dat deze ontwikkelingen zich in een internationaal isolement voltrekken (1964, p. 33). Op de ontwikkelingen, die zich binnen de Franse en Duitse sociologie voltrekken, weet men volgens hem geen aansluiting te vinden. Aan de parallel tussen de Nederlandse ontwikkelingen en die binnen de Amerikaanse Chicago-school gaat Van Doorn voorbij.

De zich daar ontwikkelende sociologie vertoont op een aantal punten namelijk een sterke overeenkomst met de Nederlandse sociografie. De voornaamste punten zijn wel de grote interesse van de Chicago-school voor het op praktische toepassing gerichte onderzoek en de grote waarde, die men aan het gebruik van quantificerende onderzoeksmethoden hecht. Verder doet het theoretisch eclecticisme van de Chicago-school sterk denken aan de veelzijdigheid van Steinmetz's sociografie.

De sociografie mag zich in de loop van de jaren 20 en 30 in een geleidelijk toenemende belangstelling verheugen. Deze belangstelling komt niet alleen in het aantal verschenen publicaties en het toenemend aantal studenten tot uitdrukking, maar ook in het beschikbaar komen van de eerste arbeidsplaatsen voor sociografen buiten de sfeer van het (aardrijkskunde-) onderwijs. Deze geleidelijk toenemende belangstelling voor de sociografie in de loop van de jaren 20 en 30 verzinkt echter in het niet, wanneer hij vergeleken wordt met de stormachtige ontwikkeling, die de sociologie als opvolger van de sociografie in de jaren na de Tweede Wereldoorlog te zien geeft. Deze ontwikkeling neemt een aanvang met de instelling van leerstoelen voor sociologie aan alle Nederlandse Universiteiten en Hogescholen gedurende de jaren tussen 1946 en 1950¹⁾. De Universiteit van Amsterdam krijgt er in deze periode naast de bestaande sociografie-opleiding binnen de studierichting sociale geografie een Faculteit voor Politieke en Sociale Wetenschappen bij (1948). De verdere uitbouw van de sociologie binnen de universitaire wereld vindt in de loop van de jaren 50 plaats, wanneer aan alle Universiteiten en aan het merendeel van de Hogescholen sociologie-opleidingen tot stand komen²⁾. Voor deze nieuwe sociologie-opleidingen bestaat van studentenzijde een grote en van jaar tot jaar sterk toenemende belangstelling. Deze ontwikkeling kan niet los gezien worden van de belangrijke plaats, die de sociologie na de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse samenleving is gaan innemen.

Vanuit de Nederlandse samenleving ontstaat in deze periode namelijk een sterk toenemende belangstelling voor de sociologie. Deze snel toenemende belangstelling heeft vooral betrekking op de bijdrage, die de sociologie aan de oplos-

1) De TH-Delft vormt de enige uitzondering hierop.

2) De Hogescholen, waar geen sociologie-opleiding aan verbonden wordt, zijn: de TH-Delft, de later opgerichte TH's in Eindhoven en Enschede en de Medische Faculteit in Maastricht. Aan deze instellingen voor hoger onderwijs worden in de loop van de na-oorlogse jaren echter wel hoogleraren in de sociologie benoemd.

sing van concrete maatschappelijke problemen kan leveren. Deze belangstelling leidt niet alleen tot de ruime beschikbaarheid van fondsen voor onderzoek en tot de aanwezigheid van sociologen in commissies van advies, maar ook tot een snelle toename van het aantal sociologen, dat buiten de wereld van het universitaire onderzoek en onderwijs in de rol van socioloog een arbeidsplaats weet te vinden. Bij het overzien van deze ontwikkeling valt het op, dat er steeds een zekere discrepantie bestaan heeft tussen enerzijds de verwachtingen, die men van de sociologie heeft en anderzijds de door de sociologie geboden mogelijkheden. Gedurende het grootste deel van de jaren 50 en 60 heeft deze discrepantie echter geen afbreuk gedaan aan het in de sociologie gestelde vertrouwen. De vraag naar sociologen is in deze periode zo snel toegenomen, dat het van jaar tot jaar groter wordende aantal pas afgestudeerde sociologen zonder veel moeite een arbeidsplaats heeft gevonden. De hierboven aangeduide ontwikkeling wordt in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog vooral door de overheid op gang gebracht. De sectoren van de overheid, die volgens VAN DOORN (1964) bij het op gang brengen van deze ontwikkeling een belangrijke rol gespeeld hebben, zijn de instanties, die zich bezig houden met: ruimtelijke ordening en volkshuisvesting; maatschappelijk werk en opbouwwerk; landbouwvoorlichting en landbouwbeleid. Daarnaast moet volgens VAN DOORN (1964) echter ook aan de rol van het onderwijs, de kerken en het bedrijfsleven gedacht worden¹⁾. In het verdere verloop van de jaren 50 en 60 neemt het aantal sectoren van overheid en maatschappelijk leven, dat een beroep op de sociologie doet, aanzienlijk toe. Een en ander heeft er toe geleid, dat op dit moment in praktisch alle sectoren van de Nederlandse samenleving sociologen werkzaam zijn. Met deze snelle en vergaande professionalisering onderscheidt de Nederlandse sociologie zich duidelijk van die in andere landen. De beroepsmogelijkheden voor de socioloog blijven daar veelal beperkt tot onderwijs en onderzoek. In de jaren rond 1970 begint er echter een kentering in de hierboven geschetste ontwikkeling op te treden. Deze kentering komt niet alleen tot uitdrukking in een discrepantie tussen het aantal sociologen en het aantal beschikbare arbeidsplaatsen, maar ook in

1) Wat het aandeel van de kerken in deze ontwikkeling betreft, moet gewezen worden op het feit, dat de grote Nederlandse kerkgenootschappen in de naoorlogse periode alle een sociologisch instituut oprichten, dat empirisch onderzoek ten behoeve van kerkelijke beleidsvraagstukken verricht. Bedoelde instituten zijn: het Sociologisch Instituut van de Nederlands Hervormde Kerk (vanaf 1945), het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (1946) en het Gereformeerd Sociologisch Instituut (1954). Tevens moet hier de oprichting van het Humanistisch Instituut voor Sociaal Onderzoek genoemd worden (1954).

een zekere reserve binnen de samenleving ten aanzien van de mogelijkheden, die de sociologie te bieden heeft.

Vergeleken met de sociologie geeft de culturele anthropologie in het Nederland van na de Tweede Wereldoorlog een minder spectaculaire ontwikkeling te zien. Ten opzichte van de situatie tussen beide Wereldoorlogen kan echter wel van een sterk toegenomen belangstelling voor culturele anthropologie gesproken worden. Deze toenemende belangstelling komt zowel in de uitbreiding van het aantal opleidingen voor culturele anthropologie en/of niet-westerse sociologie tot uitdrukking als in de groei van het aantal studenten. Deze ontwikkeling vindt plaats ondanks het feit, dat de Nederlandse culturele anthropologie door de onafhankelijkheid van Indonesië een belangrijk arbeids-terrein verliest. Het einde van de koloniale relatie met Indonesië leidt ook tot de opheffing van de Indologie-opleidingen in Leiden en Utrecht. Nieuwe gebieden, waar de Nederlandse culturele anthropologie zich op gaat richten zijn: Nederlands Nieuw-Guinea (tot 1962), Suriname en de Nederlandse Antillen. Bij deze beperkte geografische heroriëntatie blijft het echter niet. Zoals uit de beschouwing van KLOOS (1975) over de Nederlandse culturele anthropologie blijkt, is men in de loop van de na-oorlogse periode in praktisch alle delen van de wereld veldonderzoek gaan doen. Bij dit onderzoek spelen onderwerpen als huwelijk, gezin, verwantschap en huishouden een rol van betekenis. Omdat er van dit onderzoek echter weinig invloed op de Nederlandse gezinssociologie uitgaat, blijft een verdere bespreking van de situatie in de culturele anthropologie en/of de niet-westerse sociologie hier achterwege.

Ook op de inhoudelijke ontwikkelingen van de na-oorlogse Nederlandse sociologie zal niet al te diep worden ingegaan. In de nu volgende beschouwing zal alleen een globale schets gegeven worden van de omstandigheden waaronder de gezinssociologie zich in deze periode ontwikkeld heeft. Hiervoor is er al op gewezen, dat in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog aan alle universiteiten en bijna alle hogescholen hoogleraren in de sociologie worden benoemd. Op enkele uitzonderingen na (zoals bijvoorbeeld Bouman in Groningen en Polak te Rotterdam) zijn deze nieuwe hoogleraren allemaal sociografen, die in de jaren 20 en 30 zijn afgestudeerd. Ook bij de hoogleraarsbenoemingen, die na de oprichting van de sociologie-opleidingen plaats vinden, worden vrij veel Amsterdamse sociografen benoemd. Het gaat dan echter om sociografen, die in de jaren na de Tweede Wereldoorlog zijn afgestudeerd. Op deze manier krijgen de Amsterdamse sociografen een belangrijke positie binnen de Nederlandse

sociologie. Dit betekent echter niet, dat het de sociografie is, die aan de betrokken universiteiten en hogescholen wordt uitgedragen. De sociografie, zoals die in de jaren 20 en 30 tot ontwikkeling gekomen is, beleeft in de jaren tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog zijn nadagen¹⁾. Onder een belangrijk deel van de sociografen ontstaat in de loop van de jaren 50 de opvatting, dat de sociografie als een speciaal onderdeel van de sociologie beschouwd moet worden en komt er ook een einde aan de band tussen de sociografie enerzijds en de sociale geografie anderzijds.

Dit alles betekent overigens niet, dat het sociografisch verleden geen enkele invloed uitoefent op de sociologie-opvatting, die in het Nederland van kort na de Tweede Wereldoorlog tot ontwikkeling komt. Deze sociologie-opvatting wordt gekenmerkt door: een grote voorkeur voor quantificerend empirisch onderzoek naar concrete sociale verschijnselen en problemen; een sterk ontwikkeld besef, dat de resultaten van dit onderzoek van praktisch en maatschappelijk belang moeten zijn; en tenslotte een relatief geringe belangstelling voor algemeen theoretische vraagstukken. Uit dit laatste mag bepaald niet worden afgeleid, dat er in de Nederlandse sociologie geen enkele belangstelling voor theoretische aangelegenheden bestaat. Het is in dit verband al voldoende om op de activiteiten van Bouman, Polak, Kruijt en Den Hollander te wijzen. Mede onder hun invloed bestaat er in de Nederlandse sociologie belangstelling voor de ideeën van Europese klassieken als Weber en Durkheim. Onder invloed van de activiteiten, die de groep rond Van Doorn in de jaren 50 ontplooit, ontstaat er in de Nederlandse sociologie, zoals DE VALK (1970, p. 92) dat uitdrukt, een mini-conflict. Inzet van dit conflict is de hierboven geschetste sociologie-opvatting. De groep rond Van Doorn zet zich tegen deze opvatting af. Daarbij gaat het hen niet om het empirische en sterk op praktische en maatschappelijke relevantie gerichte karakter van de Nederlandse sociologie. De bezwaren van deze groep gaan juist uit naar de volgens hen te geringe belangstelling van de Nederlandse sociologie voor meer algemene theoretische aangelegenheden. De leden van deze groep richten in 1953 het tijdschrift "Sociologische Gids" op. Mede onder invloed van het optreden van de groep rond Van Doorn ontstaat er in Nederland een toenemende belangstel-

1) De door Steinmetz bepleite veelzijdigheid van de sociografie verzandt tijdens de jaren 40 in een schablone-matige aanpak, waarbij los van elkaar en zonder tot een synthese te komen, een groot aantal aspecten van de onderzochte sociale eenheid beschreven wordt. Een treffende illustratie hiervan vormt de uniform opgezette reeks van dorpsmonografieën, die kort na de oorlog door het ISONEVO gepubliceerd wordt.

ling voor het Amerikaanse structureel-functionalisme, zoals dat met name door Merton naar voren gebracht wordt. De manier, waarop dit structureel-functionalisme in Nederland verwerkt wordt, valt af te lezen uit het boek 'Moderne sociologie,' dat Van Doorn en Lammers in 1959 voor het eerst publiceren. Zoals DE VALK (1970, p. 92) terecht opmerkt, is dit boek gedurende de jaren 60 één van de meest invloedrijke inleidingen tot de sociologie.

Verder oefenen de leden van de groep rond Van Doorn met hun activiteiten een duidelijke invloed uit op de ontwikkeling van de methoden en technieken van het sociale onderzoek. De leden van deze groep hebben namelijk een actief aandeel gehad in de verbreiding van het geheel aan kennis en inzichten, dat in de loop van de jaren 40 en 50 binnen de Amerikaanse sociologie rond de survey-techniek gegroeid is. Aanvankelijk geldt dit laatste vooral voor de methoden en technieken, die men in verband met dit type onderzoek ontwikkeld heeft. Met de overname hiervan heeft de van oudsher sterk op quantificerend empirisch onderzoek ingestelde Nederlandse sociologie weinig moeite. Meer moeite heeft de Nederlandse sociologie met het benutten van de door de survey-techniek geboden mogelijkheden om via het formuleren en toetsen van hypothesen sociologische theorie en empirie met elkaar in verband te brengen. Aan het begin van de jaren 60 begint echter geleidelijk het besef te groeien, dat sociologisch onderzoek niet alleen op zijn maatschappelijk belang en zijn onderzoekstechnische mérites gewogen moet worden, maar dat dit onderzoek ook een bijdrage aan de ontwikkeling van theorie zal moeten leveren. Het soort theorie, dat men daarbij op het oog heeft, kan het beste met de term middle-range theories van Merton aangeduid worden. Deze geleidelijk toenemende belangstelling van de Nederlandse sociologie voor theorie komt aan het begin van de jaren 60 ook tot uitdrukking in het voorlopig nog kleine aantal publicaties over de algemene theoretische vraagstukken.

Met het voorgaande zijn nog niet alle ontwikkelingen, die de Nederlandse sociologie in de ruim 15 jaar na de Tweede Wereldoorlog heeft doorgemaakt, de revue gepasseerd. Zo is er nog geen aandacht besteed aan de concrete onderwerpen, waar de Nederlandse sociologie zich tot in het begin van de jaren 60 mee heeft beziggehouden. Deze onderwerpen blijken nogal uiteen te lopen. Dit laatste hangt ongetwijfeld nauw samen met het feit, dat er vanuit nogal uiteenlopende sectoren van de Nederlandse samenleving een beroep op de sociologie gedaan is. Desalniettemin kunnen er in de Nederlandse sociologie uit de ruim 15 jaar na de Tweede Wereldoorlog een aantal thema's worden aan-

gewezen, waar veel belangstelling voor bestaat. Volgens Van Doorn gaat het om de volgende thema's: 1. horizontale en verticale sociale mobiliteit, 2. onkerkelijkheid, verzuiling en saecularisatie, 3. arbeiders als sociale groepering, arbeidsvraagstukken en het bedrijf als institutie, 4. modernisering van de landbouw en het platteland, 5. demografie, met name de verschillen in huwelijksvruchtbaarheid, 6. maatschappelijk werk en samenlevingsopbouw, 7. volkshuisvesting en ruimtelijke ordening. Met de resultaten van het onderzoek, dat op verschillende van deze terreinen gedaan is, vinden de Nederlandse sociologen in de loop van de jaren 50 in toenemende mate aansluiting op de internationale vakdiscussie. Zo spelen aan het begin van de jaren 60 de Nederlandse sociologen een actieve rol in de internationale kringen van collega's, die zich onder meer met sociale stratificatie, horizontale en verticale sociale mobiliteit, kerkelijke vraagstukken en agrarische sociologie bezighouden (VAN DOORN, 1964). Naar aanleiding van de zeven onderzoeksthema's, die hierboven genoemd zijn, moet nog een andere opmerking gemaakt worden. Uit deze onderzoeksthema's blijkt duidelijk de betrokkenheid van de Nederlandse sociologie bij concrete maatschappelijke problemen. Deze betrokkenheid doet echter niets af aan het feit, dat men de sociologie als een waardenvrije-wetenschap ziet, die zijn aandeel in het oplossen van maatschappelijke en politieke problemen dient te beperken tot het aandragen van op objectief empirisch onderzoek gebaseerde kennis en inzichten en het eventueel uitbrengen van op deze kennis gebaseerde adviezen.

Over de ontwikkelingen, die de sociologie in de rest van de jaren 60 doormaakt, zullen slechts enkele globale opmerkingen gemaakt worden. Eén van de redenen hiervoor is, dat de ontwikkelingen uit de jaren 60 een beeld opleveren, dat op tal van punten overeenkomt met de situatie, die aan de hand van de beschouwing van Van Doorn voor het begin van dit decennium geschetst is. Zo blijft de Nederlandse sociologie zijn grote belangstelling voor empirisch onderzoek in het algemeen en voor toegepast sociologisch onderzoek in het bijzonder behouden. Bij dit empirisch onderzoek wordt het Amerikaanse survey model meer en meer richtsnoer voor het handelen. Dit komt niet alleen tot uitdrukking in de snelle verbreiding en de toepassing van de methoden en technieken van het survey onderzoek, maar daarnaast ook in het ontwikkelen en toetsen van hypothesen. De zich aan het begin van de jaren 60 aankondigende belangstelling voor de theoretische sociologie leidt in de loop van de jaren 60 niet alleen tot een grote interesse voor de Amerikaanse sociologie, maar ook tot een levendige belangstelling voor de Europese

klassieken. De diversiteit in de thema-keuze van de sociologie, die het aan het begin van de jaren 60 al mogelijk maakt om een aantal specialismen te onderscheiden, wordt met het verloop van de jaren groter. Afgaande op de leeropdrachten van de hoogleraren en lectoren aan de Nederlandse universiteiten en hogescholen, kunnen aan het begin van de jaren 70 naast de algemene sociologie ondermeer de volgende specialismen onderscheiden worden: methoden en technieken van het sociale onderzoek, planologie, sociologie van arbeid en bedrijf, economische sociologie, politieke sociologie, godsdienstsociologie, onderwijssociologie, demografie, sociologie van het maatschappelijk werk en/of het maatschappelijk welzijn, gezinssociologie, jeugdsociologie, medische sociologie, organisatie sociologie, urbane sociologie, agrarische sociologie en sociologie van het wonen.

De hierboven geschetste ontwikkeling, die vanuit het perspectief van de jaren rond 1960 als cumulatief beschouwd kan worden, wordt in de jaren rond 1970 doorbroken. De tegen het eind van de jaren 60 naar voren komende fundamentele kritiek op de centrale waarden en normen, die aan de moderne westerse samenleving ten grondslag liggen, gaat ook aan de sociologie niet voorbij. De zich tot het standpunt van de waarden-vrijheid bepalende sociologie uit de jaren 50 en 60 wordt ter verantwoording geroepen voor zijn aandeel in de ontwikkelingen, die de westerse (en ook de Nederlandse) samenleving in de afgelopen decennia te zien gegeven heeft. Deze kritiek komt onder meer tot uitdrukking in het ter discussie stellen van het leerstuk van de waarden-vrijheid en kritische analyses van het evenwichts- en integratie-concept, zoals dat onder meer in het structureel-functionalisme aanwezig is. Deze kritiek gaat samen met of geeft aanleiding tot een bezinning op de vraag welke filosofische en/of politieke uitgangspunten er aan de beoefening van de sociologie ten grondslag liggen of behoren te liggen. De kritiek op de sociologie van de jaren 50 en 60 gaat ook samen met een toenemende belangstelling voor de theorieën van Marx, Engels, de Frankfurters en het symbolisch interactionisme. Tot welke ontwikkelingen deze kritiek en herbezinning uiteindelijk zullen leiden, is op dit moment nog niet te overzien.

5.3 De ontwikkeling van de belangstelling voor gezinssociologie in Nederland.

In deze paragraaf zal een overzicht gegeven worden van de manier, waarop de belangstelling voor gezinssociologie zich in Nederland in de loop van de tijd ontwikkeld heeft. Daarbij zal het met name gaan om de belangstelling voor de sociologie van huwelijk, gezin, familie en huishouden, zoals die in de westerse wereld voorkomen. Deze beperking brengt met zich mee, dat de Nederlandse culturele anthropologie in deze beschouwing niet of nauwelijks aan de orde zal komen. Vergeleken met de Verenigde Staten en ook Duitsland, duurt het in Nederland vrij lang voor men zich regelmatig met de sociologie van huwelijk en gezin gaat bezig houden. Het aantal publicaties op dit gebied is in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog vrij klein. Pas halverwege de jaren 50 komt daar verandering in en gaat men zich regelmatig met gezinssociologie bezig houden. Vanzelfsprekend kan deze situatie niet los gezien worden van het tempo, waarin hier te lande de beoefening van de sociologie ter hand genomen wordt. Hiervoor is er al op gewezen, dat de periode tussen 1850 en 1914 slechts enkele sociologische activiteiten te zien geeft en dat het tot de periode tussen beide wereldoorlogen duurt alvorens men zich regelmatig met sociaal onderzoek gaat bezig houden. De omstandigheden uit deze periode zijn echter niet bevorderlijk voor een snelle ontwikkeling van de gezinssociologie. De Amsterdamse sociografen, die met hun activiteiten het beeld van deze periode domineren, zijn namelijk vooral geïnteresseerd in breed opgezet sociografisch onderzoek van hele dorpen of steden. Deze, vanuit hun geografische achtergrond begrijpelijke voorkeur laat weinig ruimte voor onderzoek, dat speciaal op instituties als huwelijk, gezin, familie en huishouden gericht is (SAAL, 1958^x, p. 24). ¹⁾

Bij het schetsen van de achtergronden van de relatief trage ontwikkeling van de gezinssociologie in Nederland, kan echter niet volstaan worden met het verwijzen naar de geschiedenis van de sociologie in het algemeen en die van de sociografie in het bijzonder. Bij de verklaring van het tempo, waarin de gezinssociologie zich ontwikkelt, zal ook rekening gehouden moeten worden met de maatschappelijke ontwikkelingen rond huwelijk en gezin. Hiervoor is er al op gewezen, dat in Nederland de industriële revolutie betrekkelijk laat op

1) De literatuur-verwijzingen, waarbij aan het jaartal het teken^x is toegevoegd, hebben betrekking op publicaties, die in de bibliografie van Nederlandse gezinssociologische publicaties in bijlage 1 zijn opgenomen. De literatuur-verwijzingen zonder dit teken slaan op publicaties, die in de literatuurlijst zijn opgenomen.

gang komt. Verder blijken de door deze revolutie opgeroepen ontwikkelingen zich gedurende de eerste decennia in een vrij geleidelijk tempo te voltrekken. De ontwikkelingen rond huwelijk en gezin vertonen in grote lijnen een zelfde beeld. De sinds het laatste kwart van de 19e eeuw optredende veranderingen in huwelijk en gezin hebben een geleidelijk verloop en gaan niet gepaard met spectaculaire aanpassingsproblemen of massale crisisverschijnselen. Het duurt eigenlijk tot in de jaren 60 voor dit verandert en er een soms heftige publieke discussie op gang komt over de waarden en normen rond sexualiteit, geboorten-regeling, anti-conceptie (de pil), abortus provocatus, vrouwen- en emancipatie, homofilie en alternatieve samenlevingsvormen, zoals concubinaat en commune.

Tenslotte moet bij de verklaring van de relatief trage ontwikkeling van de Nederlandse gezinssociologie ook nog gewezen worden op de weerstand, die gedurende lange tijd zowel bij de onderzoekers als in de samenleving tegen wetenschappelijk onderzoek naar huwelijk en gezin bestaan heeft. Deze weerstand moet niet alleen begrepen worden uit het sacrale karakter, dat een belangrijk deel van de Nederlandse bevolking aan huwelijk en gezin toekende, maar ook uit de gêne om inbreuk te maken op de sterk persoonlijke en in de privé-sfeer liggende relaties op het gebied van verkering, verloving, sexualiteit, huwelijk en gezin (SAAL, 1958^x, p. 24.e.v.). Hoe sterk bovenbedoelde weerstand in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog wel is, blijkt uit een voorval in 1949. Er worden dan namelijk in de Tweede Kamer vragen gesteld over een sociologisch onderzoek, waarbij aan in ondertrouw gaande vrouwen via bemiddeling van de ambtenaar van de burgerlijke stand een enquête-formulier werd uitgereikt. De vraag, waar men ernstig bezwaar tegen had, luidt als volgt: "Indien u het voor het zeggen had, hoeveel kinderen zoudt u voor uw toekomstig gezin het meest ideaal vinden?". (MARGINAAL, SOCIOLOGISCHE GIDS, 1967). In de loop van de jaren 50 kan echter geconstateerd worden, dat de weerstand tegen wetenschappelijk onderzoek naar huwelijk en gezin geleidelijk aan het verdwijnen is. Het duurt echter tot in de jaren 60 eer het taboe op onderzoek naar kennis, houdingen en gedragingen op het gebied van de sexualiteit verdwenen is.

Na deze algemene opmerkingen over het tempo, waarin de belangstelling voor de gezinssociologie zich in Nederland ontwikkeld heeft, zal nu worden nagegaan wat de periode van voor de Tweede Wereldoorlog aan sociologische publicaties over huwelijk en gezin heeft opgeleverd. Bij de beantwoording van deze vraag

zijn echter een aantal restricties ingevoerd. De eerste restrictie is, dat de cultureel-anthropologische publicaties over huwelijk en gezin buiten beschouwing zullen blijven. Een inventarisatie van deze publicaties zou gezien het doel van deze beschouwing, namelijk de analyse van de ontwikkeling van de sociologie van het westerse huwelijk en gezin, veel te ver voeren. Voor de cultureel-anthropologische activiteiten op het gebied van de gezinssociologie uit de periode van voor de Tweede Wereldoorlog, wordt dan ook volstaan met de verwijzing naar de opmerkingen, die hierover "en passant" in de vorige paragraaf gemaakt zijn.

De tweede restrictie, die bij de inventarisatie van de gezinssociologische publicaties uit de periode voor de Tweede Wereldoorlog gemaakt is, raakt wel rechtstreeks het doel van deze beschouwing. Er is bij deze inventarisatie namelijk niet gestreefd naar een volledig en uitputtend overzicht van alle voor de sociologie van het westerse huwelijk en gezin relevante publicaties. In plaats daarvan is gestreefd naar een overzicht van die publicaties, die de ontwikkeling van de Nederlandse gezinssociologie uit de periode na de Tweede Wereldoorlog beïnvloed hebben. Bij het inventariseren van de publicaties, die aan dit criterium voldoen, is van twee verschillende werkwijzen gebruik gemaakt. De ene werkwijze komt neer op het inventariseren van de gezinssociologisch relevante publicaties van de hoofdfiguren uit de Nederlandse sociologie van voor de Tweede Wereldoorlog. De tweede werkwijze is die van het retrospectieve literatuur-onderzoek. Het volgen van deze werkwijze houdt in, dat nagegaan wordt aan welke voor-oorlogse gezinssociologische publicaties in de jaren na 1945 gerefereerd is. Om een inzicht te geven in de consequenties van de zojuist ingevoerde restrictie wordt hier een aantal terreinen opgesomd, dat bij een systematische inventarisatie ongetwijfeld in aanmerking zou moeten komen. Het gaat hier onder meer om: de publicaties van de 19e eeuwse Vereniging voor Statistiek, de door de ideeën uit de rechts-historische school geïnspireerde publicaties over de geschiedenis en de maatschappelijke betekenis van het recht, de ambtelijke statistiek en de daarop gebaseerde publicaties, de 19e eeuwse publicaties over de verschillende aspecten van het armoede-vraagstuk en de door de Nederlandse marxisten gepubliceerde maatschappij-analyses. Het inventariseren van alle gezinssociologisch relevante publicaties op deze terreinen, zou in het kader van deze globale beschouwing over de ontwikkeling van de Nederlandse gezinssociologie echter veel te ver gaan.

De inventarisatie van de gezinssociologische publicaties uit de periode voor de Eerste Wereldoorlog blijkt bij het volgen van de hierboven omschreven werkwijze niet veel op te leveren. De gezinssociologische publicaties van Steinmetz uit deze periode behoren praktisch allemaal tot het gebied van de culturele anthropologie.¹⁾ Over het westerse huwelijk en gezin blijkt Steinmetz weinig gepubliceerd te hebben. De door HOFSTEE (1933) samengestelde bibliografie bevat alleen een beschouwing van Steinmetz uit 1904 over de maatschappelijke consequenties van de met sociale status samenhangende verschillen in vruchtbaarheid²⁾. Op een daaraan nauw verwant terrein ligt de publicatie van Treub over het bevolkingsvraagstuk, waarin hij de daling van de geboortecijfers probeert te verklaren uit de drang tot verticale sociale mobiliteit³⁾. Verder bevat de al eerder genoemde studie van (de eveneens tot de Amsterdamse sociaal-economische school behorende) Quack over de geschiedenis van het socialisme de nodige gezinssociologische relevante beschouwingen. De laatste gezinssociologische publicatie uit de jaren voor de Eerste Wereldoorlog die hier genoemd zal worden, is die van Moquette over de positie van de vrouw⁴⁾.

Voor een overzicht van wat de jaren 20 en 30 in Nederland op het gebied van de gezinssociologie hebben opgeleverd, zal gebruik gemaakt worden van een artikel, dat J.P. Kruijt in 1938 publiceert. In dit artikel probeert Kruijt op basis van de beschikbare sociografische literatuur een overzicht van de gezinsverhoudingen in Nederland te geven. Het is tekenend voor de stand van het Nederlandse gezinsonderzoek aan het eind van de jaren 30, dat KRUIJT zijn beschouwing begint met de constatering, dat het beschikbare sociografische materiaal over huwelijk en gezin "weinig omvangrijk" is (1938, p. 333). Dit

- 1) Steinmetz, S.R., "De Fostarage" of de opvoeding in vreemde families", Tijdschrift Kon. Aardrijksk. Gen.; 1893.
 "Das Verhältnis zwischen Eltern und Kindern bei den Naturvölkern" Zeitschrift für Sozialwissenschaft, 1898.
 "Die neueren Forschungen zur Geschichte der menschlichen Familie". Zeitschrift für Sozialwissenschaft, 1899.
 Verder moet er hier nog eens op gewezen worden, dat de 19e eeuwse evolutionistische theorieën over huwelijk, gezin en verwantschap een belangrijke rol spelen in de al eerder genoemde dissertatie van Steinmetz.
- 2) Steinmetz, S.R., "Der Nachwuchs der Begabten", Zeitschrift für Sozialwissenschaft, 1904.
- 3) Treub, M.W.F., "Bevolkingscijfers en bevolkingstheorieën" in M.W.F. Treub, Sociale vragen; verzamelde opstellen, Haarlem, 1904.
- 4) H.C.H. Moquette, De vrouw, huiselijk en maatschappelijk leven, Amsterdam,

geldt met name voor het gezin in de grote steden, waarover sociografisch materiaal volgens hem "zo goed als geheel" ontbreekt (1938, p. 344). Even tekenend voor de opvattingen uit die tijd over gezinsonderzoek is het feit, dat deze constatering Kruijt geen aanleiding geeft om de sociografen tot meer onderzoek in deze richting aan te sporen. In plaats daarvan wendt hij zich als volgt tot de lezers van het tijdschrift Theologie en Practijk: "Schrijver dezes zou het als een gelukkig gevolg van zijn artikel rekenen, wanneer enige lezers van dit tijdschrift, met name sociologisch georiënteerde predikanten, dit materiaal eens hielpen verrijken. Door hun jarenlange intieme omgang met vele gezinnen, uit allerlei standen en streken, verkeren predikanten, evenals geneesheren en onderwijzers, daarvoor in de gunstige omstandigheden" (KRUIJT, 1938, p. 333).

Met het voorgaande is al een globale typering van de situatie van het Nederlandse gezinsonderzoek in de jaren 20 en 30 gegeven. De literatuur, die Kruijt bij zijn beschouwing over het Nederlandse gezin gebruikt, maakt het mogelijk om dit beeld wat verder te concretiseren. Het zal na het voorgaande weinig verwondering wekken, dat het merendeel van de door hem gebruikte gegevens afkomstig is uit wat Steinmetz als de "pre-sociografische" literatuur aanduidt. Over het algemeen bestaat deze pre-sociografische literatuur uit beschouwingen en door streekkenners als predikanten, artsen en onderwijzers over de plaatselijke maatschappelijke verhoudingen, gebruiken en folklore. Voorbeelden van publicaties uit deze categorie, die veel gezinssociologisch relevante informatie bevatten, zijn de boeken van: H.W. Heuvel, H.A. Hoender, P. Kuin en P.J. Meertens & A. de Vries.¹⁾ De meest belangrijke auteur uit deze categorie is echter zonder twijfel de huisarts J.P. Barentsen, die zich in de loop van de tijd tot een organicistisch-functionalistisch georiënteerd socioloog ontwikkelt. Op basis van zijn ervaringen als huisarts, van 1903-1913 te

1) H.W. Heuvel, Volksgeloof en volksleven (1909); Oud-Achterhoeks boerenleven (1927); H.A. Hoender, Eibergen voorheen en thans (1928); P. Kuin Jr. Het eiland Marken (1932); P.J. Meertens en A. de Vries, De Nederlandse volkskarakters, (1938). Deze laatste publicatie is eigenlijk een bundeling van door een groot aantal auteurs geleverde beschouwingen over plaatselijke gebruiken en volkskarakters in verschillende streken van Nederland. Hoewel Kruijt er geen gebruik van maakt, moet bij deze categorie publicaties ook genoemd worden: N. de Roever, Van vrijen en trouwen; Bijdrage tot de geschiedenis van oud-vaderlandse zeden, 1890. Verder is het opvallend dat Kruijt geen melding maakt van de rapporten van de Staatscommissies voor de Landbouw (1886 en 1903) en die van de parlementaire commissies voor de Kinderarbeid (1869 en 1886), die alle gezinssociologisch relevante informatie bevatten.

Bergeijk (Brabantse Kempen) en daarna tot 1931 te Velzen (Kennemerland), heeft hij veel gepubliceerd over de verhoudingen rond huwelijk en gezin. Zijn meest bekende publicatie is wel "Het oude Kempenland; ene proeve van vergelijking van organisme en samenleving" (1935). Behalve uitvoerige en op Spencer geïnspireerde organisatorisch-functionalistische beschouwingen, bevat dit boek een grote hoeveelheid feitelijke informatie over de gezinsverhoudingen in de Brabantse Kempen uit het begin van de 20e eeuw. Deze informatie is des te meer van belang, omdat dit gebied dan nog nauwelijks ontsloten is. Een tweede publicatie van Barentsen die hier ook vermeld moet worden, is zijn artikel in het tijdschrift *Mens en Maatschappij* (1928) over de gezinsverhoudingen in Kennemerland, waarin hij, zoals SAAL (1958^x, p. 96) terecht stelt, op een systematische en indringende wijze het moderne stedelijke gezin met dat uit de Brabantse Kempen vergelijkt.¹⁾

Vergeleken met de bovenbedoelde pre-sociografische literatuur spelen de publicaties van de Amsterdamse sociografen uit de jaren 20 en 30 slechts een bescheiden rol in de beschouwing van Kruijt over de Nederlandse gezinsverhoudingen. Erg wonderlijk is dat niet. Hiervoor is er immers al op gewezen, dat de Amsterdamse sociografen mede onder invloed van hun geografische achtergrond meer geïnteresseerd zijn in breed opgezette sociografieën van dorpen, regio's of steden, dan in speciaal op huwelijk en gezin gerichte studies. Het hier behandelde artikel van Kruijt en de dissertatie over echtscheiding, waarop de Zuid-Afrikaan Cronjé bij Bongers promoveert, vormen de belangrijkste uitzonderingen, die deze regel bevestigen.²⁾ De sociografische publicaties, die Kruijt in zijn artikel citeert, zijn dan ook praktisch allemaal dorps- of stadssociografieën, waar meer of minder uitvoerige passages over de gezinsverhoudingen uit het betrokken gebied in voor komen. Het zou in dit verband te ver gaan om een opsomming te geven van de sociografieën uit deze periode, die meer of minder uitvoerige beschouwingen over huwelijk en gezin bevatten.³⁾ Een uitzonde-

1) Bedoelde publicatie is: Barentsen, P.A., "Gezinsleven in Kennemerland", *Mens en Maatschappij*, 1928. De overige publicaties van Barentsen zijn: "Vroedvrouw en kindersterfte", *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1921-IA; "Over de kindersterfte ten plattelande van Oost-Noord Brabant", *Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1922-IIA; "Iets over het bevolkingsvraagstuk", *Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1924; "Het gezinsleven in het Oosten van Noord-Brabant", *Mens en Maatschappij*, 1926; "Biologie en Sociologie", *Mens en Maatschappij*, 1938.

2) Cronjé, G., *Egskeiding en huweliks- en gezinsontbinding; in sociologische studie*, 1934.

3) Wat hier is opgemerkt over de sociografieën uit de jaren 20 en 30 geldt ook voor de tijdens de Tweede Wereldoorlog voorbereide en kort daarna door het Isonevo uitgegeven reeks van sociografieën van plattelandsgemeenten.

ring moet hier echter wel gemaakt worden voor de dissertatie van Hofstee over het Oldambt.¹⁾ In deze sociografie zet Hofstee onder meer uiteen, hoe de modernisering van het Groningse platteland in het Oldambt een einde maakt aan de vroegere paternalistische verhoudingen tussen boer en landarbeider en hoe deze verandering doorwerkt in het gezinsleven van boer en landarbeider. Deze gegevens zullen later een belangrijke rol spelen in de theorie, die Hofstee ontwikkelt over de historische fasen (agrarisch-ambachtelijke fase, proletarische tussen-fase, modern-dynamische fase), die ten aanzien van het gedrag rond huwelijk en voortplanting onderscheiden kunnen worden.²⁾ Zojuist is geconstateerd, dat er onder de Amsterdamse sociografen naar verhouding weinig belangstelling bestaat voor studies, die speciaal op huwelijk en gezin gericht zijn. Een onderwerp, waar in deze periode zowel binnen als buiten de Amsterdamse sociografie veel belangstelling voor bestaat, is de demografie. Dit blijkt ondermeer uit de inhoudsanalyse, die SWANBORN (1975) van het tijdschrift Mens en Maatschappij maakt. Van deze publicaties maakt Kruijt in zijn beschouwing echter een spaarzaam gebruik.

Het hierboven besproken artikel van Kruijt is niet alleen van belang om het zicht, dat het middels de geciteerde literatuur biedt op de stand van het gezinsonderzoek in Nederland aan het eind van de jaren 30. Het is ook van belang om de invloed, die het in de jaren na de Tweede Wereldoorlog op de ontwikkeling van de gezinssociologie heeft uitgeoefend.³⁾ Het is daarom de moeite waard om even bij de inhoud van dit artikel van Kruijt te blijven stilstaan. Aan het begin van zijn beschouwing over de Nederlandse gezinsverhoudingen wijst Kruijt er op, dat deze een grote mate van geografische differentiatie vertonen. Bij het verklaren van deze differentiatie verwijst hij voornamelijk naar de ingrijpende gevolgen die de overgang van de pre-kapitalistische naar de modern-kapitalistische maatschappij voor het gezin met zich meebrengt. Deze overgang heeft zich volgens hem niet overal op hetzelfde tijdstip, in het-

1) Hofstee, E.W., Het Oldambt; Deel I: Vormende Krachten, Groningen, 1938.

2) Hofstee, E.W., "Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2e helft van de 19e eeuw", in Akademiedagen, Deel VI, Amsterdam 1954; "De ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in het Oldambt in de periode 1880-1950", in: De wereld der mensen; opstellen aangeboden aan J.J. Fahrenfort, Groningen, 1955; "De groei van de Nederlandse bevolking", in: A.N.J. Den Hollander (ed.) Drift en koers; een halve eeuw sociale verandering in Nederland, Assen, 1961.

3) Zo is de invloed van dit artikel duidelijk terug te vinden in de gezinssociologische dissertaties van KOOY (1957*) en SAAL (1958*)

zelfde tempo en op dezelfde manier voltrokken. Aangezien deze overgang zich volgens Kruijt het meest recent op de zandgronden in het Oosten en Zuiden van Nederland heeft voltrokken, is daar nog veel van de gezinsverhoudingen uit de pre-kapitalistische maatschappij bewaard gebleven.

Voor de beschrijving van de pre-kapitalistische gezinsverhoudingen maakt Kruijt intensief gebruik van de gegevens, die in het boek van Barentsen over de Brabantse Kempen te vinden zijn. In de pre-kapitalistische maatschappij maakt het gezin volgens Kruijt deel uit van een locale samenleving, die voor de voorziening in zijn behoeften meer op de plaatselijke productie dan op handelsverkeer met andere gebieden is aangewezen. In deze locale samenleving speelt onderlinge hulpverlening en onderlinge sociale contrôle een belangrijke rol. Het gezin is er zowel een biologische als een productie-eenheid, die een belangrijk deel van zijn levensbehoeften zelf voortbrengt. In deze voortbrenging hebben alle gezinsleden een actief aandeel. Hun onderlinge arbeidsverdeling is er één die op sexe en leeftijd gebaseerd is. De patriarchale gezagsverhoudingen in dit gezin gaan samen met een langdurige economische afhankelijkheid van de kinderen. In de onderlinge relaties speelt het persoonlijk-affectieve element vergeleken met het zakelijk-functionele slechts een ondergeschikte rol.

Eén van de belangrijkste factoren, die volgens Kruijt tot het verdwijnen van het bij de pre-kapitalistische maatschappij behorende gezinstype geleid heeft, is het verlies van gezinsfuncties. Daarbij doelt hij met name op het verlies van de productieve functie door de verplaatsing van de arbeid (of een deel ervan) naar de sfeer buiten het gezin. Bij de analyse van de consequenties, die het verlies van de productieve functie voor het gezin heeft, baseert hij zich voornamelijk op de Amsterdamse sociografische publicaties uit de jaren 20 en 30. Het verlies van de productieve functie laat volgens hem de biologische functie van het gezin onverlet. Zij het, dat deze, zoals hij het formuleert, met meer "menseneconomie" (dat wil zeggen met minder geboorten, betere verzorging en minder kindersterfte) wordt uitgeoefend (KRUIJT, 1938, p. 342). Bij de verklaring van het afnemend aantal geboorten wijst hij op het feit, dat in een gezin zonder productieve functie een groot aantal kinderen geen bron van kracht meer is, maar een economische last. Wat de vervulling van de consumptieve-, ontspannings- en opvoedingsfunctie aangaat is het gezin volgens Kruijt door het verlies van de productieve functie over meer mogelijkheden gaan beschikken. Zij het, dat het gezin door de groter geworden deelname

van de kinderen aan het onderwijs een belangrijk deel van zijn opvoedingsfunctie aan de school heeft moeten afstaan.

Wat de verhouding tussen het gezin en zijn sociale omgeving betreft, wijst Kruijt er op, dat de overgang van de pre-kapitalistische naar de modern-kapitalistische maatschappij samen gaat met de vervanging van de in de dorpsgemeenschap normale burenhulp door betaalde arbeid en hulp via verzekeringsmaatschappijen en verenigingen. Deze ontwikkeling heeft ingrijpende gevolgen voor de verhoudingen binnen de lokale dorpsgemeenschap. De dorpsgemeenschap valt, zoals hij het formuleert, "uiteen in zich souverain voelende en zich naar buiten afsluitende gezinnen: het gezinsindividualisme doet zijn intrede" (KRUIJT, 1938, p. 340). Ook de door hem gesignaleerde verandering in de verhouding tussen het boerengezin en zijn inwonend personeel moet in dit perspectief gezien worden. De opkomst van de pre-kapitalistische maatschappij heeft ook gevolgen voor de verhoudingen binnen het gezin. Het verlies van de productieve functie betekent niet alleen, dat er meer ruimte is voor de verzorging en de opvoeding van de kinderen. Er valt ook een verzelfstandiging van de positie van de kinderen ten opzichte van de ouders te constateren. Dit vooral in die gezinnen, waar de oudere kinderen met loonarbeid buitenshuis in vergelijking met hun vader een relatief hoog inkomen verdienen en met succes voor zichzelf een grotere bewegingsvrijheid verlangen. Wat de hechteheid van de huwelijksband betreft, wijst Kruijt op de sinds het eind van de 19e eeuw toegenomen echtscheidingsfrequentie, die volgens hem gelukkig lager is dan in de Verenigde Staten. Het door hem geconstateerde verschil in echtscheidingsniveau tussen stad en platteland schrijft hij toe aan: "minder verzet van de openbare mening in de grote steden, grotere economische zelfstandigheid van de vrouw door meer voorkomende beroepsarbeid en een meer individualistische levensbeschouwing" (1938, p. 343).

Aan het eind van zijn artikel maakt Kruijt nog een aantal opmerkingen over de beroepsarbeid door vrouwen. Hij wijst er op, dat in de jaren tussen 1890 en 1930 het aandeel van de vrouwen in de totale beroepsbevolking is toegenomen. Tegenover deze toename staat echter een afname van het gedeelte van de vrouwelijke beroepsbevolking, dat uit gehuwde vrouwen bestaat. Het commentaar, dat Kruijt bij deze gegevens verstrekt, heeft vooral betrekking op de gevolgen van de beroepsarbeid door gehuwde vrouwen voor het welzijn van het gezin. Na de constatering, dat deze beroepsarbeid vooral uit economische noodzaak plaats vindt en daarmee een belangrijke aanvulling op het te lage gezinsinkomen be-

tekent, gaat hij in op de vraag welke nadelen hier tegenover staan. De op dit punt beschikbare gegevens zijn, zoals KRUIJT zegt, wel "zeer schraal" en blijken vooral betrekking te hebben op de verzorging van de kinderen (1933, p. 344). Maar zo vervolgt KRUIJT: "Wanneer we echter bedenken dat (in 1930) van alle gehuwde vrouwen 8,3 % beroepsarbeid verricht (en daar zijn dan nog de weduwen bij ingebrepen), waarvan maar een klein deel in fabrieken, dan is het wel duidelijk, dat het door beroepsarbeid van de vrouw ontwrichte gezin in Nederland gelukkig een zeldzaam type is" (1933, p. 344). Direct daarop relativeert Kruijt deze conclusie door er op te wijzen, dat hij met zijn hier besproken artikel mogelijk een te gunstig beeld van het Nederlandse gezin heeft gegeven. Dit laatste hangt volgens hem samen met het nagenoeg ontbreken van sociografisch materiaal over het gezinsleven in de grote steden en daar zijn, zoals KRUIJT vermoedt, "... de toestanden waarschijnlijk het minst gunstig" (1933, p. 344).

Na deze uitvoerige beschouwing over het artikel van Kruijt zal nu worden ingegaan op de vraag hoe de belangstelling voor gezinssociologie zich in de periode na de Tweede Wereldoorlog heeft ontwikkeld. In de vorige paragraaf is al uiteengezet, dat de Nederlandse sociologie in deze periode een enorme snelle ontwikkeling heeft doorgemaakt. Aan de gezinssociologie is in deze meer algemene beschouwing nauwelijks aandacht besteed. In het resterende gedeelte van deze paragraaf zal worden nagegaan welk aandeel de gezinssociologie in deze ontwikkeling heeft gehad. Daarbij zal het aantal verschenen gezinssociologische publicaties als indicator voor de belangstelling voor gezinssociologie worden gehanteerd. De periode, waar deze beschouwing betrekking op zal hebben, omvat de jaren 1945 tot en met 1973. De voor deze periode beschikbare gegevens verschillen van die welke zijn gebruikt bij de zojuist gegeven beschouwing over de voor-oorlogse periode. Voor de jaren 1945-73 kan namelijk beschikt worden over de resultaten van een systematische inventarisatie van de in Nederland verschenen gezinssociologische publicaties. De resultaten van deze inventarisatie zijn verwerkt in de bibliografie van Nederlandse gezinssociologische publicaties, die in bijlage 1 is opgenomen. Voor een uitvoerige beschouwing over de bij deze inventarisatie gevolgde werkwijze wordt naar de inleiding op deze bibliografie verwezen. Hier zal alleen op een aantal hoofdzaken worden ingegaan.

Eén van deze hoofdzaken is het door deze bibliografie bestreken terrein. Bij de samenstelling van deze bibliografie is gestreefd naar een uitputtend over-

zicht van alle Nederlandse sociologische publicaties over huwelijk, gezin, familie en huishouden, die in de periode 1945 tot en met 1973 verschenen zijn. Daarbij zijn in principe alle in Nederland verschenen of uitgegeven publicaties als Nederlands beschouwd. Zij het, dat daarbij een uitzondering gemaakt is voor de in Nederland gepubliceerde vertalingen van gezinssociologische publicaties, die al eens eerder elders verschenen zijn. Hierboven is niet zonder reden van sociologische publicaties gesproken. Van een uitputtend overzicht van de Nederlandse cultureel-anthropologische publicaties is bij de samenstelling van deze bibliografie namelijk afgezien. Een andere consequentie van de restrictie, dat alleen sociologische publicaties in de bibliografie zullen worden opgenomen, is dat juridische, economische en huishoudkundige publicaties over huwelijk en gezin buiten beschouwing zijn gebleven. Hetzelfde geldt voor het overgrote deel van de in Nederland verschenen psychologische, psycho-analytische en ontwikkelingspsychologische publicaties. Wat de bedoelde publicaties aangaat is alleen een uitzondering gemaakt voor die beschouwingen waarin ook het gezin als groep aan de orde komt. Tenslotte moet er bij de omschrijving van het door deze bibliografie bestreken terrein op gewezen worden, dat het hier om een inventarisatie van wetenschappelijke publicaties gaat. Dit laatste betekent onder meer, dat belerende en moraliserende publicaties alsmede op een lekenpubliek gerichte populariserende en informatieve beschouwingen niet in de bibliografie zijn opgenomen.

Alvorens op basis van de in deze bibliografie opgenomen gegevens een beschouwing over de Nederlandse belangstelling voor gezinssociologie te leveren, moet eerst een aantal opmerkingen over de herkomst van deze gegevens worden gemaakt. De gegevens over de periode 1945 tot en met 1956 zijn ontleend aan de geannoteerde bibliografie, die Kooy en Bergsma ten behoeve van het eerste internationale trend-rapport (HILL, 1958) hebben samengesteld. Bij de samenstelling van deze geannoteerde bibliografie zijn blijkens de toelichting, die Hill op zijn trend-rapport geeft, in grote lijnen de bovengenoemde criteria gehanteerd. De gegevens over de periode 1957 tot en met 1968 zijn door de schrijver ten behoeve van het tweede internationale trend-rapport (MOGEY, 1971) bijeen gebracht. Ook bij deze inventarisatie zijn de bovengenoemde criteria als uitgangspunt genomen. Waar echter wel op gewezen moet worden is dat bij deze inventarisatie de term gezinssociologie zo ruim is opgevat, dat niet alleen studies over huwelijk en gezin als zodanig tot het terrein van de gezinssociologie gerekend zijn. Ook die studies, die verhoudingen of gedragingen en buiten huwelijk en gezin in verband brengen met gedragingen of verhoudingen

binnen huwelijk en gezin, zijn namelijk tot het terrein van de gezinssociologie gerekend. Vanzelfsprekend is er daarbij van uit gegaan, dat dit relateren meer moet inhouden dan het hanteren van een aantal eenvoudige gezinsvariabelen zoals bijvoorbeeld gezinsgrootte, huwelijksduur en beroep van ouders of echtgenoot. Bij de inventarisatie van de publicaties uit de periode 1957-68 is een groot aantal, puur descriptieve en op de behoeften van het plaatselijk beleid afgestemde empirische onderzoeken naar de levensomstandigheden van probleemgezinnen en bejaarden aangetroffen. Deze publicaties zijn niet in de bibliografie opgenomen. De enige uitzondering op deze regel vormen de publicaties, waarin men tot algemene en theoretische conclusies probeert te komen.

De gegevens over de Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1969 tot en met 1973 zijn door J.W. te Kloeze, H. Kroodsmma en de schrijver zelf bijeengebracht. Bij de inventarisatie van deze publicaties zijn precies dezelfde criteria gehanteerd als voor de periode 1957-68. Bij het beslissen over het al dan niet opnemen van een bepaalde publicatie kon in een belangrijk deel van de gevallen echter alleen beschikt worden over de aan de titel ontleende informatie. Daarmee wijkt de voor 1969-73 gevolgde werkwijze duidelijk af van die welke bij de inventarisatie over de periode 1945-68 gevolgd is. De publicaties uit de laatstgenoemde periode zijn namelijk pas in de bibliografie opgenomen, nadat er van hun inhoud was kennis genomen. Het resultaat van dit verschil in werkwijze is, dat het aantal gezinssociologische publicaties voor de periode 1969-73 vermoedelijk wat aan de hoge kant zal zijn. Bij de interpretatie van de op deze bibliografie gebaseerde gegevens zal daar rekening mee gehouden moeten worden. Ook de ruimere opvatting van de term gezinssociologie, die bij het inventariseren van de na 1956 verschenen publicaties gehanteerd is, heeft in vergelijking met de periode 1945-56 vermoedelijk tot een wat hoger uitvallend aantal publicaties geleid. De hier genoemde verschillen in werkwijze zijn echter niet van dien aard, dat ze ernstig afbreuk doen aan de onderlinge vergelijkbaarheid van de gegevens voor de periode 1945-56, 1957-68 en 1969-73. Er is dan ook weinig bezwaar tegen om de gegevens uit de hier besproken bibliografie te gebruiken voor een globale analyse van de ontwikkeling van de belangstelling voor gezinssociologie.

In tabel 11 zijn alle in de bibliografie opgenomen publicaties ingedeeld naar periode van verschijnen. Het totaal aantal Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1945 tot en met 1973 bedraagt volgens deze bibliografie 559. Na het voorgaande zal het duidelijk zijn, dat dit getal met enige

voorzichtigheid gehanteerd moet worden. Hetzelfde geldt voor de cijfers, die bij de in tabel 11 onderscheiden perioden genoemd zijn. De onderlinge verschillen tussen deze cijfers zijn echter zo groot, dat er toch wel een aantal conclusies op gebaseerd kan worden. Eén van deze conclusies is, dat het in Nederland tot het begin van de jaren 50 duurt voor er met een zekere regelmaat over huwelijk en gezin gepubliceerd wordt. In de eerste zes jaar na de Tweede Wereldoorlog blijken er slechts 13 gezinssociologische publicaties verschenen te zijn. De periode 1951-56 blijkt daarentegen 47 publicaties te hebben opgeleverd. De tweede conclusie, die op deze tabel gebaseerd kan worden, is, dat het aantal gezinssociologische publicaties sinds het begin van de jaren 50 snel is toegenomen. Hoe snel die toename verlopen is, blijkt wel uit het feit, dat 90% van alle in tabel 11 opgenomen publicaties in de jaren 1957 tot en met 1973 verschenen is. Het overeenkomstige percentage voor de laatste 5 jaar van de hier beschouwde periode blijkt 47 te zijn.

Tabel 11. De Nederlandse gezinssociologische publicaties naar periode van verschijnen.

Periode:	Aantal	Percentage	Aandeel boeken en rapporten
1945 - 50	13	2,3	38 %
1951 - 56	47	8,4	34 %
sub-totaal ¹⁾	62	11,1	37 %
1957 - 62	78	14,0	59 %
1963 - 68	147	26,3	50 %
sub-totaal ¹⁾	234	41,9	53 %
1969 - 73 ¹⁾	263	47,0	57 %
Totaal	559	100,0	53 %

1) Inclusief publicaties zonder jaartal.

Bij de interpretatie van deze gegevens moet wel bedacht worden, dat de cijfers uit tabel 11 niet alleen op boeken en rapporten betrekking hebben. Ook de in de jaren 1945-73 verschenen tijdschriftartikelen, bijdragen aan bundels en - in slechts enkele gevallen - hoofdstukken uit boeken zijn namelijk als afzonderlijke publicaties geteld. Zoals uit de laatste kolom van tabel 11 blijkt, bestaat in de periode 1945 - 56 37 % van de verschenen publicaties uit boeken en rapporten. In de jaren vanaf 1957 ligt het percentage boeken en rapporten op een hoger niveau. Het blijkt dan van 50 tot 59 % te variëren. Uit een vergelijking met de situatie in de Verenigde Staten blijkt, dat er in Nederland relatief veel in boek- en rapportvorm gepubliceerd wordt. Vergeleken met de situatie in de West-Europese landen zijn de Nederlandse

publicatie-gewoonten echter niet uitzonderlijk.¹⁾

De gegevens uit tabel 11 bieden een redelijk zicht op het tempo, waarin de belangstelling voor gezinssociologie in het Nederland van na de Tweede Wereldoorlog is toegenomen. Over de relatieve betekenis van de gezinssociologie ten opzichte van andere specialismen kan er niets uit afgeleid worden. Daarvoor zou een overzicht nodig zijn van het aantal publicaties, dat vanuit de verschillende specialismen tot stand gekomen is. Een dergelijk overzicht is jammer genoeg niet beschikbaar. Waar wel over beschikt kan worden, is de inhoudsanalyse, die SWANBORN (1975) gemaakt heeft van de jaargangen 1925 tot en met 1974 van het tijdschrift Mens en Maatschappij. Eén van de resultaten van deze inhoudsanalyse is in tabel 12 weergegeven. De cijfers van deze tabel hebben betrekking op alle in de loop van de jaren 1925 tot en met 1974 verschenen artikelen, waarin een concreet probleem of onderwerp aan de orde wordt gesteld. Beschouwingen over het object van een wetenschapsgebied, artikelen over de verhouding tussen wetenschapsgebieden, biografische artikelen en verslagen van congressen of studiebijeenkomsten zijn in deze tabel buiten beschouwing gelaten. De artikelen uit de zojuist genoemde categorieën vormen samen ongeveer 20 % van alle artikelen, die gedurende de periode 1925 - 74 in Mens en Maatschappij verschenen zijn. Uit tabel 12 blijkt dat de inhoud van Mens en Maatschappij in de loop van de beschouwde 50 jaar een grote verandering heeft ondergaan. Van een op een breed terrein van de mens-wetenschappen gericht tijdschrift heeft Mens en Maatschappij zich in de loop van de tijd tot een bijna uitsluitend op de sociologie gerichte periodiek ontwikkeld. Deze verandering in de redactionele koers van Mens en Maatschappij vindt ongeveer halverwege de jaren 50 plaats.

Voor het beoordelen van de relatieve belangstelling voor gezinssociologie zijn met name de in tabel 12 voorkomende categorieën "demografie" en "pedagogiek en sociologie van primaire groepen" van belang. Hoewel deze beide categorieën samen een ruimer gebied omvatten dan de gezinssociologie, kunnen ze toch wel

1) Volgens het trend-rapport van Hill varieert het gedeelte van de West-Europese gezinssociologische publicaties, dat gedurende de periode 1945-56 in boek- of rapportvorm verschenen is, van 30 tot 40% (1958 p. 3 en 4). Hiermee vergelijkbare cijfers voor de periode 1957-68 zijn niet beschikbaar. Mogey volstaat in zijn trend-rapport namelijk met de constatering, dat in Rusland, Oost-, Zuid- en West-Europa boeken de meest belangrijke publicatie-vorm zijn. Voor alle landen buiten de Verenigde Staten samen is het percentage boeken en rapporten 24 à 25 (1971, p. 25). Voor de Verenigde Staten varieert dit percentage gedurende de gehele periode 1945-68 tussen de 10 en 15.

als een ruwe indicator van de relatieve belangstelling voor de gezinssociologie gebruikt worden. In de eerste twee decennia uit het bestaan van Mens en Maatschappij (1925-45) blijken de pedagogiek en de sociologie van primaire groepen tot de onderwerpen te behoren, waarvoor maar weinig belangstelling bestaat. Voor de demografie daarentegen blijkt in deze periode vrij veel belangstelling te bestaan. Het aantal artikelen op dit gebied is zelfs groter dan dat in de categorie sociografie en sociale geografie. Onderwerpen, die in deze periode meer belangstelling trekken dan de demografie zijn onder meer de volgende: culturele anthropologie en niet-westerse sociologie; fysische anthropologie, erfelijkheidsleer en eugenetica; psychologie en sociale psychologie. De eerste tien jaar na de Tweede Wereldoorlog kunnen, wat de algehele inhoud van Mens en Maatschappij aangaat, als een overgangperiode beschouwd worden. Over demografie, pedagogiek en de sociologie van primaire groepen wordt in deze periode weinig gepubliceerd. Onderwerpen waarover in deze periode bijzonder veel gepubliceerd wordt zijn onder meer: filosofie en wetenschapsleer; culturele anthropologie en niet-westerse sociologie; sociografie en sociale geografie; psychologie en sociale psychologie.

Tabel 12. De resultaten van de door Swanborn uitgevoerde inhoudsanalyse van het tijdschrift Mens en Maatschappij over de periode 1925 tot en met 1974.

Vakgebieden	1925 - 34	1935 - 44	1945 - 54	1955 - 64	1965 - 74	Totaal
filosofie en wetenschapsleer	20	10	18	7	9	64
geschiedenis	12	11	7	2	-	32
cult.anthr. + niet-west.soc.	40	25	15	20	3	103
psychologie + soc. psychologie	11	22	13	5	8	59
fysische anthrop.; erfel.h.leer; eugenetica	16	22	3	1	-	42
rechtswetenschap	6	6	5	10	3	30
criminologie	7	3	4	1	-	15
sociografie en soc. geografie	12	11	14	3	1	41
demografie	13	20	4	9	7	53
economie, econ. en arb. soc.	3	2	9	17	8	39
politicologie, polemologie	2	2	3	10	26	43
algemene sociologie	8	5	5	21	20	59
cultuursociologie	9	19	9	22	17	76
pedagogiek en soc. v. prim. gr.	5	3	3	18	11	40
organisatie-sociologie	1	1	2	2	17	23
bestuursoc.; soc. van beleid	1	3	4	14	8	30
vrijetijdssociologie	-	1	1	4	1	7
methodologie, onder.techn.	1	-	4	6	17	28
Totaal	167	166	123	172	156	784

Bron: SWANBORN, 1975, tab. 3, p. 274.

In de jaren na 1955 komt in de inhoud van Mens en Maatschappij het accent steeds meer op de sociologie te liggen. Dit blijkt onder meer uit het teruglopen van het aandeel van de cultureel-anthropologische en psychologische of sociaal-psychologische artikelen. Deze verschuiving gaat samen met een sterke toename van het aandeel van de artikelen op het gebied van de pedagogiek en de sociologie van primaire groepen. Deze toename is zodanig, dat deze categorie naar volgorde van belangrijkheid in de periode 1955-64 de vierde plaats en in de periode 1965-74 de zesde plaats inneemt. Voor de demografie kan een dergelijke spectaculaire verschuiving niet geconstateerd worden. Als onderwerp komt de demografie in beide perioden ongeveer halverwege de rangorde terecht. Onderwerpen, die in 1955-64 en/of 1965/74 boven de gezinssociologie op de rangorde staan, zijn onder meer: algemene sociologie (beide perioden); cultuur sociologie (beide perioden); culturele anthropologie (alleen in 1955-64); politicologie (alleen in 1965-74); organisatie-sociologie (1965-74); methodologie en onderzoekstechnieken (1965-74). Alvorens op basis van het voorgaande tot conclusies te komen over de relatieve betekenis van de gezinssociologie ten opzichte van andere deelgebieden van de sociologie moet eerst nog eens gewezen worden op de voornaamste beperkingen van de zojuist gepresenteerde gegevens. De eerste beperking is, dat de gegevens uit tabel 12 meer zeggen over het beleid van de redactie van Mens en Maatschappij, dan over de ontwikkelingen binnen de Nederlandse sociologie. De tweede beperking is, dat de publicaties uit de categorie "demografie" en "pedagogiek en sociologie van primaire groepen" een ruimer gebied omvatten dan wat in deze beschouwing onder gezinssociologie verstaan wordt. De verschuivingen, die tabel 12 voor de na-oorlogse periode te zien geeft, zijn echter zo groot, dat er met het nodige voorbehoud uit geconcludeerd kan worden, dat het gezinsonderzoek en de daaraan nauw verwante vormen van onderzoek zich sinds de tweede helft van de jaren 50 in een redelijke belangstelling mogen verheugen en bepaald niet tot de minder belangrijke deelgebieden van de sociologie gerekend kunnen worden.

Tabel 13. Het aandeel van artikelen en boekbesprekingen op gezinssociologisch gebied in het totaal aantal artikelen en boekbesprekingen in de Nederlandse sociologische tijdschriften (Mens en Maatschappij, Sociologische Gids en Sociale Wetenschappen) voor de periode 1957 t/m 1968.

Periode:	Artikelen		Boekbesprekingen	
	%	N	%	N
1957 - 59	6	152	8	436
1960 - 62	4	147	9	653
1963 - 65	9	146	7	731
1966 - 68	10	167	7	766
Totaal	7	612	8	2.586

Een nauwkeuriger maatstaf voor de belangstelling, die de gezinssociologie in Nederland ondervindt, vormen de gegevens uit tabel 13. In deze tabel is aangegeven welk deel van de artikelen en boekbesprekingen in de Nederlandse sociologische tijdschriften (Mens en Maatschappij, Sociologische Gids en Sociale Wetenschappen) betrekking heeft op het terrein van de gezinssociologie. De door deze tabel bestreken periode omvat de jaren 1957 tot en met 1968. De grotere nauwkeurigheid van deze gegevens vloeit voort uit het feit dat de voor deze tabel gehanteerde omschrijving van gezinssociologie precies dezelfde is als die, welke bij de inventarisatie van alle gezinssociologische publicaties uit de periode 1957-68 gebruikt is. Verder hebben deze gegevens het voordeel, dat ze de neerslag vormen van het beleid van drie verschillende redacties en daardoor waarschijnlijk een beeld opleveren, dat de ontwikkelingen binnen de Nederlandse sociologie als geheel beter weergeeft. De totaalcijfers uit tabel 13 wijzen er op, dat gedurende de periode 1957-68 7 % van de tijdschriftartikelen en 8 % van de boekbesprekingen betrekking hebben op het terrein van de gezinssociologie. Een vergelijking van de in tabel 13 onderscheiden perioden leert, dat het aandeel van de gezinssociologische artikelen in de loop van de tijd is toegenomen. Tegenover deze toename staat echter een lichte afname van het aandeel van de boekbesprekingen. Bij de interpretatie van dit gegeven moet echter bedacht worden, dat het totale aantal boekbesprekingen is toegenomen. Er is dan ook weinig bezwaar tegen om op basis van tabel 13 de conclusie te trekken, dat er in Nederland gedurende de periode 1957-68 een redelijke geleidelijk toenemende belangstelling voor gezinssociologie bestaat. Deze ontwikkeling van de belangstelling voor gezinssociologie is ook tot uitdrukking gekomen in het benoemingsbeleid van hoogleraren en lectoren. In de loop van de jaren 60 zijn er aan de Nederlandse universiteiten en Hogescholen relatief veel hoogleraren en lectoren voor deelgebieden van de sociologie benoemd. Ook de gezinssociologie heeft bij dit benoemingsbeleid zijn deel gekregen. Zo zijn achtereenvolgens aan de Landbouwhogeschool in Wageningen, de Rijksuniversiteit Utrecht, De Rijksuniversiteit Groningen en de Katholieke Universiteit in Nijmegen hoogleraren of lectoren in de gezinssociologie benoemd. Deze posities worden op dit moment bekleed door: Van Hessen (Utrecht, hoogleraar sociologie van jeugd en gezin), Jonker (Nijmegen, lector sociologie van het gezin en het maatschappelijk welzijn), Kooy (Wageningen, hoogleraar gezinssociologie) en Saal (Groningen, lector gezinssociologie).

Aan het eind van deze beschouwing over de belangstelling, die er in Nederland

voor gezinssociologie bestaat, is een vergelijking met de situatie in andere landen op zijn plaats.

Tabel 14. Het aantal Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1945-1972 vergeleken met dat in andere landen.

Periode:	Nederland	Wereld excl. V.S.	Verenigde Staten	Totaal (wereld)
Trend-rapporten				
1945-56 (Hill)	62	763	1.404	2.167
1957-68 (Mogey)	234	2.090	7.555	9.645
Aldous & Dahl:				
1945-56	62			+ 5.000
1957-68	234			+ 13.000
1969-72	207			4.537
1945-72	503			22.785

Het aantal Nederlandse publicaties in procenten van het aantal publicaties voor de hierboven onderscheiden gebieden:

Trend-rapporten:				
1945-56	-	8,1 %	4,4 %	2,9 %
1957-68	-	11,2 %	3,1 %	2,4 %
Aldous & Dahl:				
1945-56	-	-	-	+ 1,2 %
1957-68	-	-	-	+ 1,8 %
1969-72	-	-	-	4,6 %
1945-72	-	-	-	2,2 %

Bronnen: HILL (1958), MOGEY (1971), ALDOUS en DAHL (1974); met uitzondering van het aantal Nederlandse publicaties voor de perioden 1957-68 en 1969-72.

In tabel 14 wordt het aantal Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de na-oorlogse periode vergeleken met dat in andere landen. De cijfers voor de periode 1945-56 zijn ontleend aan het internationale trend-rapport van HILL (1958), die voor de periode 1957-68 zijn afkomstig van Mogey's trend-rapport (MOGEY, 1971). Uit de internationale gezinssociologische bibliografie van ALDOUS en DAHL (1974) blijkt, dat de trend-rapporten van Hill en Mogey geen volledig overzicht van alle in deze perioden verschenen publicaties geven.¹⁾ Wat de Nederlandse gegevens in tabel 14 aangaat, moet er op gewezen worden, dat door een vertraging bij de inventarisatie van de tijdens de periode 1957-68 verschenen gezinssociologische publicaties, niet alle 234

1) Uit de gegevens, die Aldous en Dahl verstrekken, kan worden berekend, dat het totaal aantal op de wereld verschenen gezinssociologische publicaties voor de periode 1945-56 ongeveer 5.000 bedraagt. Voor de periode 1957-68 gaat het om ongeveer 13.000 publicaties (Aldous & Dahl, 1974, tab. 1, p. XIII)

Nederlandse publicaties in het trend-rapport van Mogey verwerkt zijn.¹⁾ Dit alles betekent, dat de gegevens uit tabel 14 met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd zullen moeten worden. Wat uit deze gegevens in ieder geval wel afgeleid zal kunnen worden, is, dat de Nederlandse gezinssociologische productie naast die van de Verenigde Staten slechts een bescheiden plaats inneemt. Het aantal Nederlandse publicaties uit de periode 1945-56 komt overeen met 4,4 % van het overeenkomstige aantal Amerikaanse publicaties. Voor de periode 1957-68 bedraagt dit verhoudingsgetal 3,1 %.

Met de constatering, dat de Nederlandse gezinssociologische productie ten opzichte van de Amerikaanse slechts een bescheiden plaats inneemt, is echter nog geen antwoord gegeven op de vraag of er in Nederland naar verhouding veel of weinig aan gezinsonderzoek gedaan wordt. Bij de interpretatie van de zojuist genoemde cijfers zal bedacht moeten worden: a) dat de Verenigde Staten een langere traditie van gezinsonderzoek hebben dan Nederland, b) het aantal universiteiten en daarmee ook het aantal sociologische instituten in de V.S. veel groter is dan in Nederland, c) gezinssociologie in de V.S. één van de belangrijkste specialismen is. Hoewel de quantitatieve betekenis van de zojuist genoemde factoren voor het aantal gezinssociologische publicaties moeilijk vast te stellen is, geeft het voorgaande toch aanleiding tot de veronderstelling, dat Nederland in vergelijking met de Verenigde Staten een niet onaanzienlijke activiteit op het gebied van de gezinssociologie aan de dag legt.

Ook de andere gegevens uit tabel 14 bieden enig zicht op de plaats, die de Nederlandse gezinssociologie in internationaal verband inneemt. Na wat hiervoor over de volledigheid van de trend-rapporten van Hill en Mogey gezegd is, zal het duidelijk zijn, dat de op deze rapporten gebaseerde cijfers over het aandeel van Nederland in de buiten de Verenigde Staten verschenen publicaties veel te geflatteerd zijn. Daarom is aan tabel 14 nog een aantal regels toegevoegd. In deze regels wordt het aantal Nederlandse publicaties gerelateerd aan cijfers, die aan de internationale bibliografie van ALDOUS & DAHL (1974) ontleend zijn. Voor de periode 1945-72 blijkt het aantal Nederlandse publicaties overeen te komen met 2,2 % van alle gezinssociologische publicaties, die volgens Aldous en Dahl in deze jaren op de wereld verschenen zijn.

1) De gegevens over de Nederlandse gezinssociologische publicaties uit deze periode zijn echter wel allemaal in de internationale gezinssociologische bibliografie van Aldous en Dahl (1974) verwerkt.

Bij de onderverdeling van deze periode blijkt het Nederlandse aandeel uiteen te lopen van $\pm 1,2\%$ tot $4,6\%$. Het laatstgenoemde cijfer is wel erg hoog. Naar alle waarschijnlijkheid moet dit worden toegeschreven aan het feit, dat het vertraagd doorstromen van bibliografische informatie er toe geleid heeft, dat het overzicht van Aldous en Dahl voor de periode 1969-72 niet volledig is. De $\pm 1,2\%$ voor 1945-56 en de $\pm 1,8\%$ voor 1957-68 zijn echter wel betrouwbare schattingen voor het Nederlandse aandeel in de op de wereld verschenen gezinssociologische publicaties. Bij de interpretatie van deze cijfers moet bedacht worden, dat het aantal landen waar men met een zekere regelmaat aan gezinsonderzoek doet, in de loop van de na-oorlogse periode is toegenomen. Voor de periode 1945-56 gaat het, de Verenigde Staten buiten beschouwing gelaten, om ongeveer 12 landen (HILL, 1958, p. 3). Voor de jaren 1957-68 bedraagt dit aantal ongeveer 22 (MOGEY, 1971, p. 17-22). Het gezamenlijk aandeel aan alle landen buiten de Verenigde Staten in het totale aantal publicaties, dat in de laatstgenoemde periode verschenen is, bedraagt naar schatting 40 tot 50% .¹⁾ Het merendeel van deze 40 à 50% zal ongetwijfeld voor rekening van de zojuist genoemde 22 landen komen. Omdat de situaties in deze landen nogal uiteen lopen, is het niet goed mogelijk of beter gezegd ondoenlijk om de vraag te beantwoorden, of het Nederlandse aandeel van $\pm 1,8\%$ voor de periode 1957-68 nu aan de hoge of de lage kant is.

1) Bij deze schatting is het aantal door Mogeey getelde Amerikaanse gezinssociologische publicaties vergeleken met de ± 13.000 , die Aldous en Dahl voor de hele wereld noemen.

5.4 De thema-keuze van het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode 1945 tot en met 1968

In deze paragraaf zal een overzicht gegeven worden van de onderwerpen, waar de Nederlandse gezinssociologie zich in de loop van de periode 1945-1968 mee heeft bezig gehouden. Dit overzicht zal gebaseerd zijn op de kwantitatieve gegevens, die in tabel 15 te vinden zijn. In deze tabel zijn alle Nederlandse gezinssociologische publicaties ingedeeld naar het onderwerp, waarop ze betrekking hebben. De indeling, die daarbij gebruikt is, is ontleend aan het tweede internationale trend-rapport van MOGEY (1971). Voor een uitvoerige toelichting op deze indeling wordt verwezen naar de inleiding op de in bijlage 1 opgenomen bibliografie van Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1945-1973. Bij het toepassen van de aan Mogey ontleende indeling is iedere publicatie steeds bij één onderwerp ingedeeld. Dit laatste geldt ook voor publicaties, waarin meer dan één onderwerp aan de orde komt. Laatstbedoelde publicaties zijn steeds ingedeeld op basis van het onderwerp waar het meest uitvoerig op wordt ingegaan. De kwantitatieve gegevens uit tabel 15 vormen echter niet het enige uitgangspunt voor de nu volgende beschouwing. Bij het becommentariëren van de cijfers uit tabel 15 is namelijk regelmatig gebruik gemaakt van gegevens over de inhoud van de betrokken publicaties. Voor de publicaties uit de periode 1945-1956 bestaan deze gegevens uit zeer beknopte annotaties, die echter lang niet voor alle publicaties beschikbaar zijn. Voor de publicaties uit de periode 1957-1968 geldt dit laatste niet. Voor alle publicaties uit deze periode kan namelijk beschikt worden over een korte omschrijving van het aan de orde zijnde onderwerp. De consequentie van dit verschil in beschikbare informatie is, dat de beschouwing over de belangstellingsrichting van het gezinsonderzoek uit de jaren 1945-1956 wat globaler zal zijn dan die over de periode 1957-1968.

De eerste categorie, die Mogey in zijn indeling op onderwerp onderscheidt, is de categorie macroscopische studies. De publicaties uit deze categorie bestaan uit breed opgezette beschouwingen of onderzoeken, waarin huwelijk en gezin in hun relatie tot het grotere geheel van de samenleving bestudeerd worden. Uit de toelichting van Mogey op deze indeling blijkt, dat het daarbij zowel om cultureel-anthropologische studies van het gezin in niet-westerse samenlevingen kan gaan, als om macro-sociologische publicaties over het gezin binnen de westerse wereld. Uit de gegevens in tabel 15 blijkt, dat deze macroscopische studies een belangrijke plaats innemen in de Nederlandse

gezinssociologie uit de periode 1945-1956. Het aandeel van deze macroscopische studies in het totaal aantal publicaties bedraagt 29 %. Uit de verdere gegevens in tabel 15 blijkt, dat deze macroscopische studies praktisch allemaal op het Nederlandse gezin betrekking hebben. Bij het langslopen van deze macroscopische studies over het Nederlandse gezin blijkt, dat er in deze publicaties globaal gesproken twee soorten vraagstellingen onderscheiden kunnen worden. Bij het ene soort vraagstelling is men er op uit de situatie in het gezin (of de daarin optredende veranderingen) vanuit een algemeen sociologisch of theoretisch perspectief te analyseren. Bij het tweede type vraagstelling treedt dit algemeen theoretische gezichtspunt minder sterk naar voren en richt men zich gezien de aard van zijn betoog, op een in kerkelijke en pastorale aangelegenheden geïnteresseerd publiek, dat zich zorgen maakt over de veranderingen, die huwelijk en gezin te zien geven.

De tweede belangrijke categorie, die in tabel 15 onderscheiden kan worden, bestaat uit publicaties over gezinnen in probleemsituaties. Volgens de toelichting van Mogey moet in dit verband onder meer aan de volgende probleemsituaties gedacht worden: echtscheiding, economische problemen, geestelijk en/of lichamelijk gehandicapte kinderen, één-ouder gezinnen, geografische mobiliteit, criminaliteit, alcoholisme enzovoort. Uit de gegevens in tabel 15 blijkt, dat 24 % van alle gezinssociologische publicaties uit de periode 1945-1956 over gezinnen in probleemsituaties gaat. Wanneer wordt nagegaan welk soort problemen in deze publicaties aan de orde komt, dan blijkt dat het merendeel van de betrokken publicaties over het zogenaamde "maatschappelijk onaangepaste" gezin, ofwel het "probleemgezin" gaat. Verder verschijnen er in deze periode enkele publicaties over het onvolledige gezin in het algemeen en over het gezin van de gescheidene in het bijzonder. Wat verder bij het overzien van deze publicaties over gezinnen in probleem-situaties opvalt, is dat ze praktisch allemaal op de wereld van het maatschappelijk werk gericht zijn.

Met de zojuist gegeven uiteenzetting zijn de twee belangrijkste categorieën uit tabel 15 de revue gepasseerd. De macroscopische studies en de publicaties over gezinnen in probleem-situaties vormen samen meer dan de helft, ofwel 53 % van alle Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1945-1956. De overige publicaties uit deze periode zijn ongeveer gelijk over de volgende categorieën verdeeld: Huwelijk en voortplanting (18 %), Gezin en andere sociale eenheden (15 %) en Gezin als kleine groep (13 %). Op ieder van

Tabel 15. De in de jaren 1945 tot en met 1968 verschenen Nederlandse gezins-sociologische publicaties naar onderwerp en naar periode van verschijnen.

	1945-56 ¹⁾		1957-62		1963-68		1957-68 ¹⁾	
Onderwerp:	N	%	N	%	N	%	N	%
<u>Macroscopische studies</u>	18	29	14	18	19	13	35	15
Huidig Nederlands gezin	9	-	-	-	1	-	1	-
Gezin en sociale verandering in Nederland	7	-	9	-	10	-	21	-
Overig	2	-	5	-	8	-	13	-
<u>Gezin en andere sociale eenheden</u>	9	15	21	27	47	32	69	30
Gezin en econ.: arbeid door vrouwen	-	-	6	-	7	-	14	-
Gezin en econ.: invloed beroep man	4	-	3	-	9	-	12	-
Gezin en econ.: overig	1	-	4	-	5	-	9	-
Gezin en school	-	-	2	-	9	-	11	-
Gezin en sociale dienstverlening	1	-	-	-	9	-	9	-
Gezin en lokale samenleving	2	-	4	-	7	-	11	-
Overig	1	-	2	-	1	-	3	-
<u>Gezin als kleine groep</u>	8	13	7	9	8	5	18	8
Gezin en familie	2	-	2	-	-	-	2	-
Overig	6	-	5	-	8	-	16	-
<u>Huwelijk en voortplanting</u>	11	18	12	15	34	23	48	21
Partnerkeuze (incl. soc. kenm. huw. partners)	2	-	5	-	4	-	11	-
Verschillen in vruchtbaarheid	3	-	3	-	13	-	16	-
Geboorten-regeling	5	-	1	-	10	-	11	-
Buitenechtelijke geboorten	-	-	3	-	2	-	5	-
Sexualiteit	1	-	-	-	2	-	2	-
Overig	-	-	-	-	3	-	3	-
<u>Gezinnen met problemen</u>	15	24	15	19	6	4	21	9
Probleemgezinnen, gez. probl. (alg.)	10	-	7	-	4	-	11	-
Onvolledige gezinnen	2	-	2	-	1	-	3	-
Echtscheiding	2	-	3	-	1	-	4	-
Overig	1	-	3	-	-	-	3	-
<u>Toepassingsgebieden</u>	-	-	4	5	21	14	26	11
Gezins- en huw. therapie	-	-	-	-	14	-	14	-
Gezondheidszorg	-	-	4	-	6	-	11	-
Vorming voor huwelijk en ouderschap	-	-	-	-	1	-	1	-
<u>Hulpmiddelen bij onderzoek</u>	1	2	5	6	12	8	17	7
Inventarisatie + analyses van gezins-sociol. lit., onderzoeksmeth., theorieën	1	-	4	-	8	-	12	-
Bibliografieën	-	-	-	-	3	-	3	-
Demografische trends	-	-	1	-	1	-	2	-
Totaal	62	101	78	99	147	99	234	101

1) inclusief publicaties zonder jaartal.

deze categorieën zal hieronder kort worden ingegaan. Volgens de indeling van Mogey horen onder de categorie huwelijk en voortplanting publicaties over onder meer de volgende onderwerpen thuis: gedrag tijdens verkering en verlovings, partnerkeuze, huwelijksaanpassing en huwelijksatisfactie, huwelijksvruchtbaarheid, geboortenregeling en sexueel gedrag. In het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode 1945-1956 komt slechts een deel van deze onderwerpen aan de orde. Het merendeel van de publicaties uit deze categorie gaat over geboorten-regeling en huwelijksvruchtbaarheid. In de publicaties over deze beide onderwerpen blijkt het achterhalen van verschillen tussen de leden van de grote Nederlandse kerkgenootschappen een belangrijke rol te spelen.

Wat de categorie gezin en andere sociale eenheden aangaat, kan geconstateerd worden, dat deze nauw verwant is aan de categorie macroscopische studies. In beide categorieën gaat het namelijk om publicaties, die de relatie tussen het gezin en andere sociale eenheden binnen de samenleving aan de orde stellen. Het verschil tussen de publicaties uit beide categorieën moet vooral gezocht worden bij het aantal sociale eenheden, dat bij de bestudering van de relatie tussen gezin en samenleving betrokken wordt. In de macroscopische studies wordt de situatie in het gezin in verband gebracht met de situatie binnen verschillende sociale eenheden of met moeilijk binnen een bepaalde sociale structuur te localiseren verhoudingen en veranderingsprocessen. In de publicaties uit de categorie gezin en andere sociale eenheden wordt een minder breed perspectief gehanteerd en beperkt men zich meestal tot de analyse van de relatie tussen het gezin en één of enkele concreet aanwijsbare sociale eenheden. Instituten of sociale eenheden, waar in dit verband blijken de indeling van Mogey aan gedacht moet worden, zijn onder meer: de lokale leefgemeenschap van dorp of buurt, overheidsinstanties, kerken, scholen en instellingen voor sociale dienstverlening. Ook de publicaties over de invloed van het bedrijfsleven, het beroep van de man of de economische verhoudingen op de situatie of de gang van zaken in huwelijk en gezin horen onder de categorie gezin en andere sociale eenheden thuis. Uit de gegevens in tabel 15 blijkt, dat er in de periode 1945-1956 over enkele van de zojuist genoemde onderwerpen gepubliceerd is. De meeste belangstelling blijkt uit te gaan naar het thema gezin en economie, dat in deze periode vooral via de bestudering van het boeregezin aan de orde wordt gesteld.

De categorie gezin als kleine groep omvat de publicaties, die zich op de interne gezinsverhoudingen of processen richten. Blijken de indeling van Mogey

gaat het daarbij om publicaties over onderwerpen als: de verhouding tussen ouders en kinderen, socialisatie, fasen in de gezinscyclus, gezamenlijke vrijetijdsbesteding, gezinsrituelen en tradities, en tenslotte sexe-differentiatie bij de gezagsverhoudingen en de taakverdeling in huwelijk en gezin. Publicaties over de verhouding tussen man en vrouw horen volgens de indeling van Mogey niet onder deze categorie thuis. Deze publicaties zijn evenals die over huwelijkssatisfactie ondergebracht bij de categorie huwelijk en vruchtbaarheid. Verder moet er op gewezen worden, dat Mogey merkwaardiger wijze de publicaties over de verhouding gezin en familie niet bij de categorie gezin en andere sociale eenheden maar bij de categorie gezin als kleine groep indeelt. Wanneer de publicaties over gezin en familie buiten beschouwing ten worden, dan blijkt dat de resterende publicaties uit de categorie gezin als kleine groep niet over specifieke relaties binnen het gezin gaan maar vooral de verhoudingen binnen het gezin als totaliteit aan de orde stellen. Aan het eind van deze bespreking van de gegevens uit de eerste kolom uit tabel 15 moet er nog op gewezen worden, dat twee categorieën onbesproken gebleven zijn. Het gaat om de categorie toepassingsgebieden en om de categorie hulpmiddelen bij onderzoek. Volgens de indeling van Mogey horen onder de categorie toepassingsgebieden publicaties thuis over: vorming en voorlichting ten behoeve van huwelijk en ouderschap, huwelijks- en gezinstherapie en de relatie tussen gezin en gezondheidszorg. Onder de categorie hulpmiddelen bij onderzoek horen onder meer de volgende publicaties thuis: bibliografieën op het gebied van de gezinssociologie, inventariserende en evaluerende beschouwingen over de stand van het gezinssociologisch onderzoek, puur theoretische en onderzoekstechnische beschouwingen ten behoeve van het gezinsonderzoek en tenslotte voor de gezinssociologie belangrijke demografische en statistische publicaties. Uit de gegevens in tabel 15 blijkt, dat er in de periode 1945-1956 nauwelijks publicaties verschenen zijn, die in één van de beide zojuist genoemde categorieën thuis horen.

Op grond van het voorgaande kan worden geconcludeerd, dat de analyse van concrete maatschappelijke problemen een belangrijke rol speelt in het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode 1945-1956. Dit blijkt niet alleen uit het naar verhouding grote aantal publicaties, dat over de in de wereld van het maatschappelijk werk levende problemen gaat. Het blijkt ook uit de macroscopische beschouwingen, die gezien de aard van hun betoog als een rechtstreekse reactie op de in kerkelijke kringen levende bezorgdheid over de veranderingen in huwelijk en gezin beschouwd kunnen worden. Deze sterke gericht-

heid van het Nederlandse gezinsonderzoek op concrete maatschappelijke problemen betekent echter niet, dat er in deze periode geen belangstelling voor het ontwikkelen van theorieën over huwelijk en gezin bestaat. Het langs lopen van de in de jaren 1945-1956 verschenen gezinssociologische publicaties leert, dat er in deze periode verschillende publicaties verschenen zijn, die uit theoretisch gezichtspunt belangwekkend genoemd kunnen worden. Een opsomming van alle publicaties, die aan dit criterium voldoen zou te ver gaan. Hier zullen alleen de meest in het oog springende publicaties genoemd worden. Tot de meer algemene gezinssociologische beschouwingen uit deze periode behoren de publicaties van Kruijt (1950^X) en Bouman (1951^X). In de publicatie van Kruijt, "Het gezin sedert de Middeleeuwen", wordt in kort bestek een overzicht gegeven van de inzichten, die de Europese en de Amerikaanse macro-sociologische publicaties over de relatie tussen de veranderingen in gezin en samenleving hebben opgeleverd. De bijdrage van Bouman is meer programmatisch en bevat een uiteenzetting over de voornaamste probleemvelden, die in de gezinssociologie onderscheiden kunnen worden. Hoewel het boek van Fischer, "Huwelijk en huwelijksmoraal bij vreemde volken" (1950)^X, niet op huwelijk en gezin in de westerse samenleving betrekking heeft, moet het hier toch genoemd worden om de invloed, die het later op het sociologisch denken over het Nederlandse gezin uitoefent.

De overige publicaties, die hier genoemd zullen worden, bestrijken een minder groot gebied en concentreren zich op bepaalde aspecten van het gezin. Zo verschijnen er in deze periode theoretisch interessante publicaties over de relatie tussen het gezin en verbanden als familie en buurt van de hand van FISCHER (1947^X), SAAL (1951^X) en HOFSTEE & KOOY (1956^X). Bedoelde publicatie van Fischer is een cultureel-anthropologische analyse van het Nederlandse verwantschapssysteem. Saal introduceert in zijn publicatie de begrippen-paren "gesloten samenleving - open gezin" en "open samenleving - gesloten gezin". Hofstee en Kooy leveren in hun publicatie een beschouwing over het proces van gezinsindividualisering aan de hand van een analyse van het traditionele drie-generatie huishouden en de nabuurschap op de zandgronden in het Oosten van Nederland. Hoewel in verschillende gezinssociologische publicaties uit deze periode het thema van de gezinsfuncties aan de orde komt, is het met name de beschouwing van Hofstee over dit onderwerp, "Het gezin in een veranderende wereld", (1950)^X, die hier genoemd moet worden. Aan de hand van een door hem ontwikkelde classificatie van gezinsfuncties geeft hij in deze publicatie een overzicht van de veranderingen, die het gezin in dit opzicht

heeft ondergaan. Verder moet hier ook vermeld worden, dat hij in deze publicatie de term koesteringsfunctie in het Nederlandse gezinssociologisch spraakgebruik introduceert. Aan het eind van deze, overigens subjectieve, selectie moeten nog het boek van VAN HEEK (1954^x) over het geboortenniveau van de Nederlandse Rooms-Katholieken en de publicaties van HORSTEE (1954^x en 1955^x) over de historische ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid genoemd worden.

Wat bij het overzien van deze meer theoretisch gerichte publicaties uit de periode 1945-1956 opvalt, is, dat ze voor een belangrijk deel in gaan op dezelfde thema's, die Kruyt in zijn artikel uit de periode tussen beide wereldoorlogen aan de orde stelt. Bedoelde onderwerpen zijn: het verdwijnen van de traditionele leefgemeenschap in dorp of buurt, de veranderende verhouding tussen gezin en familie, de wijziging in de functies van het gezin, de afnemende gezinsgrootte en de veranderende waarden en normen ten aanzien van de interne gezinsverhoudingen. Bij de behandeling van dit laatste punt blijkt men vooral geïnteresseerd te zijn in de verhouding tussen ouders en hun grotere kinderen. Ook de manier waarop men deze thema's benadert doet sterk denken aan de werkwijze van Kruyt in zijn artikel uit 1938. Dit wil zeggen, dat men over het algemeen een historiserende en macro-sociologische werkwijze volgt. Het historiserende element moet gezocht worden bij het feit, dat men veelal de oude vertrouwde en uit de pre-industriële maatschappij overgeleverde waarden en normen rond huwelijk en gezin confronteert met de ontwikkelingen en verhoudingen, die zich in het hier en nu voordoen. Het macro-sociologische element houdt in, dat men de veranderingen in huwelijk en gezin steeds relateert aan ontwikkelingen, die zich binnen het grotere geheel van de samenleving afspelen of hebben afgespeeld. Tenslotte moet nog worden opgemerkt, dat de hierboven besproken theoretische publicaties uit de periode 1945-1956 een duidelijke invloed hebben uitgeoefend op de theoretische ontwikkelingen in de jaren 1957-1962.

Alvorens op deze ontwikkelingen in te gaan moet echter eerst het één en ander over de belangstellingsrichting van het gezinsonderzoek uit deze periode gezegd worden. Uit de gegevens in tabel 15 blijkt, dat deze belangstellingsrichting op een aantal punten veranderd is. Zo nemen in de periode 1957-1962 de macroscopische studies van huwelijk en gezin niet meer de belangrijkste plaats in. Het aandeel van dit soort publicaties blijkt van 29 tot 18 % te zijn afgenomen. Hieruit mag echter niet worden afgeleid, dat de belangstel-

ling voor de analyse van de relatie tussen gezin en samenleving is afgenomen. Want tegenover deze afname van het aandeel van de macroscopische studies staat een ongeveer even grote toename van het aandeel van de publicaties uit de categorie gezin en andere sociale eenheden, namelijk van 15 tot 27 %. Ook de andere categorieën uit tabel 15 geven enkele kwantitatieve verschuivingen te zien. In vergelijking met de beide zojuist behandelde categorieën gaat het hier slechts om verschuivingen van ondergeschikt belang. Alleen voor de publicaties in de categorie hulpmiddelen bij onderzoek moet in dit verband een uitzondering gemaakt worden. Hoewel het aandeel van deze publicaties slechts een kleine verandering te zien geeft, namelijk van 2 naar 6 %, gaat het hier toch om een inhoudelijk belangrijke ontwikkeling. De toename van het aandeel van deze publicaties kan namelijk als een indicator gezien worden voor de groeiende behoefte om de ontwikkelingen binnen het eigen vakgebied te overzien en te evalueren.

Om de betekenis van de zojuist geconstateerde verschuivingen tussen de categorieën uit tabel 15 te kunnen beoordelen, zal eerst een overzicht gegeven moeten worden van de concrete onderwerpen, die in het gezinsonderzoek uit de periode 1957-1962 aan de orde komen. Bij het geven van dit overzicht zal eerst worden ingegaan op de categorie gezin en andere sociale eenheden. Gemeten aan het aantal publicaties, neemt deze categorie in de periode 1957-1962 de belangrijkste plaats in. Zoals uit tabel 15 blijkt, zijn er binnen deze categorie twee onderwerpen, waar nogal wat belangstelling voor bestaat. Eén van deze twee onderwerpen is de beroepsarbeid door de gehuwde vrouw. Bij de bestudering van dit onderwerp blijkt men vooral geïnteresseerd te zijn in de gevolgen van deze arbeid voor de gang van zaken in gezin en huishouding. Het tweede onderwerp, waar nogal wat belangstelling voor bestaat, is de relatie tussen gezin en buurt. De publicaties over dit onderwerp houden zich vooral bezig met de vraag welke contacten gezinnen in oude of nieuwe stads-wijken met hun onmiddellijke omgeving onderhouden. Wat hun vraagstelling betreft zijn deze publicaties duidelijk afgestemd op de problematiek van het maatschappelijk opbouwwerk en de ruimtelijke ordening. Eveneens aansluitend op de beleidsvragen uit de wereld van de ruimtelijke ordening en de volkshuisvesting zijn de publicaties van De Jonge en Heimans over het thema woonwensen¹⁾. Het langslopen van de overige publicaties uit de categorie gezin en andere sociale eenheden leert, dat er in deze periode ook over het boe-

1) In tabel 15 zijn deze publicaties bij de sub-categorie gezin en economie: overig ondergebracht.

rengezin (SAAL, 1958^x), de gevolgen van ploegen-arbeid voor het gezin (BAST, 1960^x) en over het onderwerp huishoudelijke arbeid gepubliceerd wordt.

Bij het overzien van de onderwerpen, die binnen de categorie gezin en andere sociale eenheden aan de orde komen, valt het op, dat het onderzoek naar voor het beleid relevante problemen de hoofdschotel vormt. Hetzelfde kan ook gezegd worden voor de publicaties uit de categorie gezinnen met problemen. Volgens tabel 15 is het aandeel van de publicaties uit de laatstgenoemde categorie iets teruggelopen, namelijk van 24 tot 19 %. Naar volgorde van belangrijkheid blijft de categorie gezinnen met problemen ook in de periode 1957-1962 zijn tweede plaats behouden. Het merendeel van de publicaties uit deze categorie heeft evenals in de vorige periode betrekking op het probleemgezin. De meest in het oog springende publicaties over dit onderwerp zijn die van VAN TIENEN (1960^x), LITJENS (1961^x) en MILIKOWSKI (1961^x). In deze publicaties gaat het om de vraag, wat nu onder onmaatschappelijk gedrag verstaan moet worden en vanuit welke visie het beleid met betrekking tot probleemgezinnen gevoerd zou moeten worden. LITJENS ((1961^x) benadert deze materie vanuit de opvatting, dat er een stelsel van maatschappelijk algemeen aanvaarde criteria of normen ontwikkeld kan worden op basis waarvan het gedrag van bepaalde gezinnen als "maatschappelijk onaangepast" of "problematisch" aangeduid kan worden. VAN TIENEN (1960^x) zet zich tegen deze al eens eerder door Litjens gepubliceerde en veel weerklank vindende visie af. Van Tienen wijst er op, dat aan deze visie een verticaal en hiërarchisch maatschappij-beeld ten grondslag ligt. Zelf geeft hij er de voorkeur aan om niet meer van "onmaatschappelijk" maar van "andersmaatschappelijk" gedrag te spreken. Deze laatste terminologie is volgens Van Tienen meer op zijn plaats omdat sociale rollen in verschillende sociale milieu's nu eenmaal een andere inhoud kunnen hebben zonder dat dit door de betrokkenen als een nood of probleemsituatie ervaren wordt. MILIKOWSKI (1961^x) zet zich ook af tegen de door Litjens verwoorde visie. Milikowski wijst er namelijk op, dat veel zogenaamd onmaatschappelijk gedrag wordt uitgelokt door situaties en structuren, waarop het individuele gezin geen enkele invloed kan uitoefenen en waar het zich alleen maar aan kan aanpassen. Het werkelijke onmaatschappelijke gedrag moet volgens hem gezocht worden bij degenen, die deze situaties en structuren tot stand brengen of in stand houden. Ook de in de categorie gezinnen met problemen voorkomende publicaties over het onvolledige gezin zijn afgestemd op binnen het maatschappelijk werk levende problemen. Alleen de op de analyse van statistisch materiaal berustende publicaties over echtscheiding van BOEKESTIJN

(1959^x) KOOY (1959^x) en KOOY & HASENACK (1961^x) vormen een uitzondering op deze regel en zijn meer theoretisch van aard.

Naar volgorde van belangrijkheid neemt de categorie macroscopische studies in de periode 1957-1962 niet meer de eerste maar de derde plaats in. Blijkens de gegevens uit tabel 15 gaat het merendeel van de publicaties uit deze categorie over het thema gezin en sociale verandering. De overige publicaties uit deze categorie zijn cultureel-anthropologische analyses van de gezinsverhoudingen in niet-westerse samenlevingen of culturen. De publicaties over het thema gezin en sociale verandering gaan praktisch allemaal over de situatie in Nederland. Verder blijkt het merendeel van deze publicaties uit tijdschriftartikelen of beknopte beschouwingen te bestaan, die in kort bestek een overzicht geven van de veranderingen welke het gezin onder invloed van urbanisatie en industrialisatie ondergaat. De aspecten van huwelijk en gezin, die in deze beknopte beschouwingen meestal aan de orde komen, zijn: de verhouding tussen het gezin en sociale verbanden in zijn omgeving, de veranderende functies van het gezin, de verhouding man-vrouw en de verhouding tussen ouders en kinderen. Het is opvallend, dat er in de hier besproken beschouwingen over het veranderend gezin nogal wat aandacht besteed wordt aan de aard van de relaties tussen ouders en opgroeiende kinderen. Voorbeelden van dergelijke publicaties zijn: VAN DIJK (z.j.^x), PONSIOEN (1957^x) SAAL (1958^x) en VAN HESSEN (1961^x). Behalve de zojuist behandelde en als beknopt aangeduide beschouwingen over het thema gezin en sociale verandering, verschijnen er in deze periode ook een aantal meer uitvoerige publicaties over dit onderwerp. De hier bedoelde publicaties zijn: de dissertatie van Kooy, "Het veranderend gezin in Nederland" (1957); de hier al eerder genoemde dissertatie van Saal, "Het boerengezin in Nederland" (1958); de dissertatie van Ishwaran, "Family life in the Netherlands" (1958) en het onderzoek van DOUMA (1961^x) naar de veranderende gezinsverhoudingen in de dorpen Arkel en Kedichem.

De dissertatie van Kooy is zowel van belang om het theoretische kader, dat er in ontwikkeld wordt, als om de met behulp van dit theoretische kader uitgevoerde literatuur-studie, die uiteindelijk uitmondt in een typering van de verhoudingen, die kenmerkend zouden zijn voor het eigene van respectievelijk het traditionele en het moderne gezin. De veranderende gezinsfuncties vormen het centrale thema in de dissertatie van Saal. Bij zijn theoretische beschouwingen over dit thema is het ondermeer de door hem ontwikkelde classificatie

van gezinsfuncties, die de aandacht trekt. De ideeën, die Saal bij zijn theoretische beschouwingen over de functies van het gezin ontwikkelt, vormen het vertrekpunt voor het empirisch gedeelte van zijn dissertatie, waarin hij zich bezig houdt met de vraag in welke mate de productieve en de consumptieve sociaal-economische functie bij het boeregezin van elkaar gescheiden zijn. Vergeleken met de beide zojuist genoemde publicaties valt de dissertatie van Ishwaran wat uit de toon. Dit niet alleen vanwege het sterk op het structureel-functionalisme van Kingsley Davis geïnspireerde theoretische kader, maar ook door de manier waarop de veranderingen in huwelijk en gezin onderzocht worden. Ishwaran maakt daarbij namelijk gebruik van een vergelijking tussen de opvattingen van een aantal Leidse studenten over huwelijk en gezin enerzijds en de in hun gezinnen van herkomst bestaande opvattingen anderzijds. Het onderzoek van Douma in Arkel en Kedichem bouwt voort op de ideeën, die Kooy in zijn dissertatie bij de typering van het traditionele en het moderne gezin ontwikkeld heeft en is gericht op de beantwoording van de vraag, of er van essentiële verschillen tussen het stedelijke en het plattelandsgezin gesproken kan worden. De hypothese, dat het hier om graduele en niet om essentiële verschillen gaat, wordt getoetst door een onderlinge vergelijking van gezinnen van agrariërs en niet-agrariërs in twee aan elkaar grenzende dorpen met een gering verschil in urbanisatie-graad. Dit onderzoek van Douma maakt deel uit van een cross-national research project, waaraan ook vanuit Duitsland en Zuid-Afrika bijdragen geleverd zijn¹⁾.

Met het voorgaande is in grote lijnen een beschrijving gegeven van de inhoud van de publicaties uit deze periode over het thema gezin en sociale verandering. De onderlinge vergelijking van de publicaties over dit thema levert een aantal gemeenschappelijke kenmerken op, waarvan de voornaamste hieronder genoemd zullen worden. Wat allereerst opvalt, is dat in het merendeel van de publicaties over het thema gezin en sociale verandering niet alleen een macro-sociologische maar ook een historiserende vraagstelling gehanteerd wordt. Daarmee sluiten deze publicaties aan op een intellectuele traditie, die zich in de periode 1945-1956 heeft uitgekristalliseerd. De publicaties over het

1) Zie: Deenen, B. von en A. Valtman, *Die ländliche Familie unter dem Einfluss von Industrienähe und Industrieferne; eine familiensoziologische Untersuchung zweier Landgemeinden im Nördlichen Vorland des Rheinisch-Westfälischen Industriegebietes*, Berlin, 1961.

Merwe, C.F. van de, *Die Afrikaanse landelijke en stedelijke gesin, 'n vergelykende ondersoek*, Pretoria, 1969.

Kooy, G.A., *Een eeuw Boerenleven in Zuid Oost-Transvaal; een onderzoek ter verdere toetsing van een gezinssociologische hypothese*, Wageningen, 1965.

thema gezin en sociale verandering in de periode 1957-1962 bouwen echter niet zonder meer voort op de inzichten en ideeën, die in de daaraan voorafgaande jaren in de Nederlandse gezinssociologie naar voren zijn gebracht. Ook de in de internationale gezinssociologie levende ideeën en inzichten hebben duidelijk hun stempel gedrukt op de publicaties over dit thema. Dit laatste geldt met name voor de ideeën uit de Duitse en de Amerikaanse gezinssociologie. De invloed van de Amerikaanse gezinssociologie komt vooral tot uitdrukking in het overnemen van de ideeën en inzichten uit de macro-sociologisch georiënteerde beschouwingen, die men daar over de functies van het gezin geleverd heeft. De invloed van de Duitse gezinssociologie komt vooral tot uitdrukking in de grote belangstelling die men hier te lande heeft voor de ideeën van Koenig, Schelsky, Wurzbacher, Baumert en Vierkandt. Tenslotte moet nog worden opgemerkt, dat in het merendeel van de beschouwingen uit deze periode over het thema gezin en sociale verandering een duidelijk geïntegreerd begrippenkader, van waaruit de verschillende bestudeerde aspecten van huwelijk en gezin in hun onderlinge relatie gezien kunnen worden, ontbreekt. Eén van de uitzonderingen op deze regel is de dissertatie van Kooy, die wel een dergelijk kader biedt. Bij de totstandkoming van dit begrippenkader speelt, zoals in veel publicaties uit deze periode, de synthese van binnen de Nederlandse en in de buitenlandse gezinssociologie levende ideeën en concepten een belangrijke rol¹⁾.

De tot nu toe behandelde categorieën nemen, wanneer ze naar hun aandeel in het totaal aantal publicaties uit de periode 1957-1962 gerangschikt worden, de eerste drie plaatsen in. De vierde plaats in deze rangorde komt toe aan de categorie huwelijk en vruchtbaarheid. Dit ondanks het feit, dat het aandeel van deze categorie van 18 tot 15 % is terug gelopen. Deze kwantitatieve verschuiving is echter niet het belangrijkste. Van meer belang is de verandering in de onderwerpen, waar de publicaties uit deze categorie over gaan. De meest opvallende verandering is ongetwijfeld de sterk teruggelopen belangstelling voor het onderwerp geboorten-regeling. In de periode 1945-1956 neemt dit onderwerp binnen de categorie huwelijk en vruchtbaarheid de belangrijkste plaats in. Gedurende de periode 1957-1962 verschijnt er over dit onderwerp nog maar één publicatie. Bedoelde publicatie is de laatste uit een serie publicaties, die Diels en Groenman aan hun al kort na de Tweede Wereldoorlog gestarte onderzoeksprojecten wijden (DIELS en GROENMAN, 1957^x). De Kamer-

1) Zo zijn in het door Kooy ontwikkelde begrippen-apparaat ondermeer ideeën van Fischer, Kruijt, Murdock en Vierkandt terug te vinden.

vragen, die in 1949 over dit onderzoeksproject gesteld zijn, lijken een duidelijk effect op de potentiële onderzoekers van dit thema gehad te hebben. Zoals uit de gegevens over de periode 1963-1968 blijkt, gaat het hier echter om een tijdelijk effect. De tweede verandering, die hier genoemd moet worden, is de toegenomen belangstelling voor het onderwerp partnerkeuze. Afgemeten aan het aantal publicaties neemt dit onderwerp gedurende de periode 1957-1962 binnen de categorie huwelijk en voortplanting de belangrijkste plaats in. Het merendeel van de publicaties over dit onderwerp bestaat uit deels op statistisch materiaal gebaseerde studies van het kerkelijk gemengde huwelijk.

De laatste verandering, die deze categorie te zien geeft, is dat men zich in de periode 1957-1962 met empirisch onderzoek naar de buiten-echtelijke vruchtbaarheid gaat bezig houden. De publicaties over dit onderwerp bestaan uit op statistisch materiaal gebaseerde studies, die er voornamelijk op gericht zijn om een bijdrage te leveren aan de bepaling van de behoefte aan voorzieningen ten behoeve van ongehuwde moeders. Tenslotte moet er bij de bespreking van publicaties uit de categorie huwelijk en vruchtbaarheid op gewezen worden, dat de belangstelling voor het onderwerp huwelijksvruchtbaarheid in vergelijking met de periode 1945-1956 nauwelijks veranderd is. De meest opvallende publicaties over dit onderwerp zijn die van JOLLES (1957^X) en HOFSTEE (1962^X). Jolles wijdt een uitvoerige studie aan de daling van het geboortecijfer in de stad Wenen. Hofstee houdt zich in zijn publicatie bezig met de geografische differentiatie in de ontwikkeling van het geboortencijfer in Nederland gedurende de periode 1850-1959. Bij zijn onderzoek komt Hofstee tot de conclusie, dat het proces van geboortendaling in Nederland het eerste in het Noorden en het Westen begonnen is en zich van daar uit geleidelijk naar het Oosten en het Zuiden van Nederland heeft uitgebreid. Bij het verklaren van deze ontwikkeling verwijst Hofstee naar de manier waarop het modern-dynamisch cultuurpatroon zich over Nederland verbreed heeft. Bij de bespreking van de publicaties uit de periode 1963-1968 over dit onderwerp zal blijken, dat deze theorie van Hofstee door verschillende auteurs, waaronder met name Van Heek bestreden wordt. Het belangrijkste bezwaar van Van Heek is, dat Hofstee bij zijn verklaring geen aandacht aan de godsdienstfactor besteedt, die volgens Van Heek juist een grote betekenis heeft bij het verklaren van het vruchtbaarheidsniveau. Van Heek en de andere auteurs blijken verder de nodige moeite te hebben met het door Hofstee gehanteerde begrip modern dynamisch cultuurpatroon.

Met het voorgaande zijn de belangrijkste categorieën uit tabel 15 de revue

gepasseerd. De overige categorieën omvatten ieder een klein deel van het totaal aantal gezinssociologische publicaties uit de periode 1957-1962. De categorieën waar het hier om gaat, zijn: gezin als kleine groep (9 %), hulpmiddelen bij onderzoek (6 %) en toepassingsmogelijkheden (5 %). De publicaties uit de categorie gezin als kleine groep bestaan vooral uit op literatuur-onderzoek gebaseerde beschouwingen over socialisatie. De beide publicaties over gezin en familie gaan over het drie-generatie huishouden en stellen langs die weg het thema gezinsindividualisering aan de orde. Het meest uitvoerig gebeurt dit in Kooy's publicatie over de traditionele samenwoning, of het drie-generatie huishouden bij de agrarische bevolking in de Achterhoek (1959^X). Op de betekenis van de publicaties met de categorie hulpmiddelen bij onderzoek is hiervoor al ingegaan. Wat de categorie toepassingsgebieden betreft, moet worden signaleerd, dat de daar thuishorende publicaties over gezin en gezondheidszorg gaan. Het gaat hier om publicaties, die de betekenis van de gezinssituatie voor de fysieke en of geestelijke gezondheid van het kind aan de orde stellen (MILIKOWSKI, 1957^X en 1960^X; KUYER, 1961^X). In de studie van VAN ES (1959^X) wordt een wat ander perspectief gehanteerd. Het gaat om de vraag welke gevolgen de opname van een zwakzinnig kind in een inrichting voor de achterblijvende gezinsleden heeft.

Aan het begin van deze beschouwing over de periode 1957-1962 is op basis van de kwantitatieve gegevens uit tabel 15 geconstateerd, dat de belangstellingsrichting van het gezinsonderzoek op een aantal punten veranderd is. Vervolgens is nagegaan met welke inhoudelijke ontwikkelingen deze kwantitatieve verschuivingen zijn samen gegaan. Wat bij het overzien van het gezinsonderzoek uit deze periode allereerst opvalt, is dat evenals in de periode 1945-1956 het op concrete beleidsvraagstukken gerichte gezinsonderzoek een belangrijke rol speelt. Deze rol is zo belangrijk, dat de veranderingen in de themakeuze van het gezinsonderzoek uit de periode 1957-1962 voor een belangrijk deel kunnen worden toegeschreven aan de ontwikkelingen binnen het beleidsgerichte onderzoek. Behalve met problemen uit de sfeer van het maatschappelijk werk en het pastoraat, die in de periode 1945-1956 de hoofdmoot van het beleidsgerichte onderzoek vormen, houdt men zich nu ook bezig met onderzoek ten behoeve van: het sociaal-economisch beleid (ten aanzien van beroepsarbeid door vrouwen en ten aanzien van het plattelandsgesin), de volkshuisvesting en ruimtelijke ordening, het maatschappelijk opbouwwerk en de gezondheidszorg. Op de concrete onderwerpen, die in dit beleidsgerichte onderzoek aan de orde komen, hoeft na het voorgaande niet meer te worden ingegaan.

Alleen voor het op kerkelijke vraagstukken gerichte gezinsonderzoek zal hier een uitzondering gemaakt worden.

De publicaties, waar in dit verband het eerst op gewezen moet worden, zijn die over het kerkelijk gemengde huwelijk. In deze publicaties gaat het niet alleen om de frequentie van het kerkelijk gemengde huwelijk en om de factoren, die het tot stand komen van deze huwelijken in de hand werken. Een even belangrijke vraag is die naar de gevolgen van deze huwelijken voor: de religieuze activiteiten van de huwelijkspartners, de godsdienstige opvoeding van de kinderen en de huwelijksstabiliteit. De meest uitvoerige publicatie over dit onderwerp is die van VAN LEEUWEN (1959^x). In hetzelfde jaar verschijnen ook een aantal artikelen over dit onderwerp (BOEKESTIJN, 1959^xa en b; JONKER, 1959^x; MEYBOOM, z.j.^x). Op één van de publicaties van Boekestijn moet hier nog even worden ingegaan (1959^xa). In deze publicatie gebruikt Boekestijn de gegevens over de frequentie van het kerkelijk gemengde huwelijk om de sociale afstand tussen de verschillende kerkgenootschappen na te gaan. Dit idee en de in verband daarmee ontwikkelde indifferentie-index zullen later een belangrijke rol spelen in de dissertatie van DEKKER (z.j.^x) over het kerkelijk gemengde huwelijk. Verder moeten in dit verband een tweetal publicaties van VAN HESSEN (1959^x en z.j.^x) genoemd worden. Deze beide publicaties zijn er op gericht om het in kerkelijke aangelegenheden geïnteresseerde publiek informatie te verstrekken over de opvattingen, die zich binnen de Nederlandse samenleving over huwelijk en gezin ontwikkelen. Het meest pregnant doet Van Hessen dit in zijn publicatie uit 1959 wanneer hij de Rooms-Katholieke huwelijksopvatting confronteert met het zich binnen de Nederlandse samenleving ontwikkelende stelsel van waarden en normen en tot de conclusie komt, dat er in dit opzicht van een toenemende discrepantie moet worden gesproken.

Wat de theoretische ontwikkelingen uit deze periode betreft, kan er van een grote mate van continuïteit met de voorafgaande jaren gesproken worden. Dit geldt niet alleen voor de onderwerpen, die in de vanuit theoretisch gezichtspunt opvallende publicaties aan de orde komen. Het geldt ook voor de theoretische benaderingswijze, die in het merendeel van deze publicaties gehanteerd wordt. Wat de themakeuze aangaat, kan geconstateerd worden, dat men zich in deze sterk theoretisch gerichte publicaties blijft bezig houden met onderwerpen als: de verhoudingen tussen het gezin en zijn locale omgeving, de zelfstandiging van het gezin ten opzichte van zijn familie, de veranderende functies van het gezin, de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid, de

individualisering van de onderlinge verhoudingen tussen de gezinsleden. Deze onderwerpen komen niet alleen samen in de macroscopische publicaties over het thema gezin en sociale verandering aan de orde. Aan de meeste van deze onderwerpen worden namelijk ook aparte publicaties gewijd. Behalve de zojuist opgesomde en in de vorige periode ook al bestudeerde thema's kan ook nog een tweetal nieuwe onderwerpen genoemd worden, waarover in deze periode theoretisch interessante publicaties verschijnen. Bedoelde onderwerpen zijn het kerkelijk gemengde huwelijk en echtscheiding. Tenslotte moet nog vermeld worden, dat men in deze periode niet of nauwelijks voortgaat met het onderzoek naar opvattingen over gezinsgrootte en geboorten-regeling.

Wat de ontwikkeling in de theoretische oriëntatie van de gezinssociologie aangaat, kan geconstateerd worden, dat ook in deze periode de macro-sociologische benadering een belangrijke rol speelt. Bij het toepassen van deze benaderingswijze blijkt men zijn belangstelling voor het historiserende element niet verloren te hebben. In dit verband moet niet alleen gewezen worden op de inhoud van de macroscopische studies over het thema gezin en sociale verandering, maar ook op de manier waarop onderwerpen als de ontwikkeling van het geboortencijfer, de gezinsindividualisering en echtscheiding benaderd worden. Daarnaast verschijnen er in deze periode ook vanuit theoretisch gezichtspunt belangwekkende publicaties, die bij het toepassen van de macro-sociologische benadering het historiserende gezichtspunt achterwege laten. Voorbeelden van dergelijke publicaties zijn die over het probleemgezin en over het kerkelijk gemengde huwelijk. Uit de constatering, dat het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode 1957-1962 in theoretisch opzicht een grote mate van continuïteit met de voorafgaande jaren vertoont, mag echter niet worden afgeleid, dat de macro-sociologische benadering in deze periode het enige gehanteerde theoretisch perspectief is. Ook voor de kleine-groepsbenadering blijkt in deze periode enige belangstelling te bestaan. Deze belangstelling is echter niet zo groot, dat hij afbreuk doet aan de hierboven geformuleerde conclusie over de dominerende positie van de macro-sociologische benadering. De belangrijkste voorbeelden van publicaties, waarin de kleine groepsbenadering gebruikt wordt, zijn de sociaal-psychologische inleiding in de gezinssociologie van EYSINK (1957^X) en de sociaal-psychologische beschouwing van BOEKESTIJN (1959^X) over de gevolgen van het kerkelijk gemengde huwelijk.

Het is de moeite waard het hierboven geschetste beeld van de periode 1957-

1962 eens te confronteren met de resultaten van een in 1963 gehouden conferentie over de stand van zaken in het Nederlandse gezinsonderzoek¹⁾. Alleen al de manier waarop deze conferentie is opgezet, zegt al veel over de situatie van het Nederlandse gezinsonderzoek. De aard van de ten behoeve van deze conferentie geschreven discussie-stukken²⁾ vormt nog eens een extra onderstreping van de hiervoor al getrokken conclusies, dat het op concrete beleidsvraagstukken gerichte onderzoek een belangrijke rol in de Nederlandse gezins-sociologie speelt. Slechts twee van de acht ten behoeve van deze conferentie geschreven papers gaan namelijk over onderwerpen, die van meer algemeen theoretisch- of onderzoekstechnisch belang zijn³⁾. De overige zes papers gaan allemaal over de betekenis van onderzoek naar huwelijk en gezin als onderdeel van het sociologisch onderzoek, dat ten behoeve van de oplossing van concrete beleidsvraagstukken gedaan wordt. Ieder van deze zes papers richt zich daarbij op de situatie ten aanzien van één bepaald probleemveld. De probleemvelden in kwestie zijn: het maatschappelijk werk, de vrije-tijdsbesteding, het onderwijs, het koopgedrag van consumenten en het bedrijfs-sociologisch onderzoek. Uit het door Jolles⁴⁾ opgestelde conferentie-verslag blijkt, dat slechts op twee van deze zes probleemvelden het gezinsonderzoek of het onderzoek naar de betekenis van gezinsfactoren een belangrijke rol speelt. Bedoelde probleemvelden zijn het maatschappelijk werk en de volkshuisvesting en ruimtelijke ordening. Bij de andere op deze conferentie behandelde probleemvelden blijft het gezinsonderzoek hoofdzakelijk beperkt tot het hanteren van enkele gezinsvariabelen.

Deze conclusie is echter niet het belangrijkste resultaat van deze conferentie.

- 1) De hier bedoelde conferentie is door de Nederlandse Sociologische Vereniging (N.S.V.) en de Stichting Inter-Universitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek (S.I.S.W.O.) georganiseerd en is één van de in de loop van de tijd aan verschillende onderwerpen gewijde Woudschoten-conferenties.
- 2) Verschillende van deze discussie-stukken zijn later gepubliceerd en dus ook in de bibliografie uit bijlage 3 terug te vinden. Het gaat om: Boekestijn (1963^x), Gadourek (1963^x), Matthijsen (1962^x) en Philipsen (1963^x).
- 3) De hier bedoelde papers zijn de beschouwing van Boekestijn (1963^x) over het gezin als kleine groep en de uiteenzetting van Gadourek (1963^x) over de invloed van de aanwezigheid van anderen op het resultaat van in het gezin afgenomen persoonlijke interviews.
- 4) N.N., "Het gezin als object en als factor in enkele onderzoekssectoren; samenvatting discussie Woudschotendagen V.S.W.O./S.I.S.W.O.-1963", Mens en Maatschappij, 1963.

Van meer belang is, dat men op deze conferentie het tot nu toe in Nederland verrichte gezinsonderzoek probeert te evalueren. Daarbij houdt men zich zowel met het meer toegepaste als met het meer theoretisch gerichte gezinsonderzoek bezig. Wat het toegepaste gezinsonderzoek aangaat, komt men tot de conclusie, dat dit onderzoek zich te veel op macro-niveau bewogen heeft en dat er naar verhouding veel te weinig aandacht besteed is aan het interne gezinsgebeuren. Men blijkt een duidelijke behoefte te hebben aan meer kennis en inzicht in: de taakverdeling binnen het gezin, de interne machtsverhoudingen en de gang van zaken bij besluitvorming, de gezamenlijke activiteiten die men in gezinsverband ontplooit en tenslotte de dynamiek van het interne gezinsgebeuren. Bij het naar voren brengen van deze wensen steekt men niet alleen de hand in eigen boezem, maar vraagt men zich ook af wat de algemene of meer theoretisch gerichte gezinssociologie op dit punt te bieden heeft. De beantwoording van deze vraag leidt tot de conclusie, dat de meer algemene of theoretische gezinssociologie op dit punt tekort schiet. De resultaten, die deze institutionele, ofwel historiserend- en macro-sociologischegeoriënteerde, gezinssociologie heeft opgeleverd acht men te globaal. Van de door Boekestijn op deze conferentie naar voren gebrachte kleine-groepsbenadering blijken de deelnemers aan deze conferentie hogere verwachtingen te hebben.

De gegevens over de periode 1963-1968 maken het mogelijk om na te gaan of de op deze conferentie naar voren komende onvrede met de inhoudelijke kant van het toegepaste en het meer algemeen theoretische gezinsonderzoek ook in de feitelijke ontwikkelingen doorwerkt. Alvorens deze vraag te beantwoorden zal op basis van de gegevens uit tabel 15 een overzicht gegeven worden van de onderwerpen, die in het gezinsonderzoek uit de periode 1963-1968 aan de orde komen. Bij het geven van dit overzicht zal vanzelfsprekend worden nagegaan in hoeverre de thema-keuze van het gezinsonderzoek nu een voortzetting van de ontwikkelingen uit beide voorafgaande perioden te zien geeft. Uit de gegevens uit tabel 15 blijkt, dat een deel van de trends uit de beide voorafgaande perioden ook doorwerkt in de thema-keuze van het gezinsonderzoek in de jaren 1963-1968. Daarnaast kan echter ook het inzetten van een aantal nieuwe ontwikkelingen geconstateerd worden. Trends, die ook in de periode 1963-1968 doorwerken, zijn de toename van het percentage publicaties in de categorie gezin en andere sociale eenheden en de verdere afname van het aandeel van de macroscopische studies van huwelijk en gezin in het totaal aantal publicaties. Verder blijkt het aandeel van de publicaties uit de categorie hulpmiddelen bij onderzoek zich op ongeveer hetzelfde niveau te handhaven als in de voor-

afgaande periode. Tenslotte blijkt ook de afnemende belangstelling voor de onderwerpen, die in de categorie gezin als kleine groep thuis horen, in de periode 1963-1968 door te werken. Nieuwe ontwikkelingen in de belangstelling van het gezinsonderzoek zijn de wel bijzonder sterke afname van de belangstelling voor onderzoek naar gezinnen in probleemsituaties, de sterke stijging van het percentage publicaties in de categorie toepassingsgebieden en tenslotte de toename van het aandeel van de categorie huwelijk en vruchtbaarheid in het totaal aantal publicaties. Voor de beoordeling van de betekenis van deze verschuivingen is het nodig om een overzicht te geven van de concrete onderwerpen die binnen de zojuist genoemde categorieën aan de orde komen.

Begonnen zal worden met de categorie gezin en andere sociale eenheden. Uit de gegevens in tabel 15 blijkt, dat het aandeel van deze categorie in het totaal aantal publicaties in de loop van de tijd van 15 en 27 % tot 32 % is gestegen. Dit laatste houdt in, dat deze categorie evenals in de vorige periode ook nu weer de belangrijkste plaats inneemt. Uit de verdere gegevens in tabel 15 blijkt, dat een belangrijk deel van de publicaties uit deze categorie betrekking heeft op onderwerpen, die ook al in de vorige periode aan de orde kwamen. Bedoelde onderwerpen zijn: beroepsarbeid door vrouwen, de relatie tussen het gezin en zijn locale omgeving, de invloed van het beroep van de man op de situatie in zijn gezin en het thema gezin en wonen. Wat het onderzoek naar de beroepsarbeid door de gehuwde vrouw aangaat, kan geconstateerd worden dat de vraagstelling van waaruit men dit onderwerp benadert, veranderd is. In de periode 1957-1962 houdt men zich vooral bezig met de gevolgen van deze beroepsarbeid voor het functioneren van gezin en huishouding. In de jaren 1963-1968 blijkt men vooral geïnteresseerd te zijn in de motieven, die vrouwen voor deze beroepsarbeid hebben en in de gevolgen van deze arbeid voor de situatie op de arbeidsmarkt. Wat de andere zojuist genoemde onderwerpen aangaat, kan niet van dergelijke veranderingen in vraagstelling gesproken worden. Zo blijft het onderzoek naar het thema gezin en locale samenleving hoofdzakelijk gericht op vragen uit de sfeer van de ruimtelijke ordening en de volkshuisvesting. Bij het onderzoek naar de gezinsverhoudingen bij bepaalde beroepsgroepen, blijft het plattelandsgezin een belangrijk studie-object. Daarnaast wordt er in deze periode ook het één en ander over het studenten-huwelijk gepubliceerd.

Zojuist is er op gewezen, dat een belangrijk deel van de publicaties uit de

categorie gezin en andere sociale eenheden op dezelfde onderwerpen betrekking heeft als in de periode 1957-1962. Daarnaast kan echter ook een aantal onderwerpen worden aangewezen, waarvoor pas in de periode 1963-1968 een redelijke belangstelling begint te ontstaan. Bedoelde onderwerpen zijn de relatie gezin-school en de relatie gezin-sociale dienstverlening. De publicaties over de relatie gezin-school hebben betrekking op de invloed, die het gezin uitoefent op de schoolprestaties tijdens het basis-onderwijs en op de daarmee nauw samenhangende verdere school- en/of beroepskeuze. De groep, waar men zich met dit onderzoek speciaal op richt, zijn de kinderen uit het handarbeiders-milieu. De meest opvallende publicaties over dit onderwerp zijn die van: VAN HEEK¹⁾, VERVOORT (1968^x), GRANDIA (1968^x) en RIJSWIJK-CLERKX (1968^x). Verder moet hier vermeld worden dat men aan het Instituut voor Toegepaste Sociologie (toen nog onder leiding van Van Kemenade) eveneens het nodige onderzoek op dit gebied gedaan heeft. Het tweede nieuwe thema, dat zojuist genoemd is, is de relatie gezin-sociale dienstverlening. Het belangrijkste onderwerp, dat bij dit thema aan de orde komt, is het werk met pleeggezinnen en pupillen van voogdij-instellingen. Daarnaast moet echter ook gewezen worden op de theoretisch interessante publicaties van GOUDSBLOM-OESTEREICHER e.a. (1965^x en 1966^x) over de betekenis van burens, vrienden, familie en gezinsverzorging bij hulpverlening aan het gezin tijdens ziekte van de huisvrouw. Het beeld van de in deze categorie thuis horende publicaties zou niet compleet zijn wanneer geen melding werd gemaakt van de op het gezinsbeleid in zijn algemeenheid gerichte literatuur-studie van IN'T VELD-LANGEVELD (1964^x). Deze vooral op de Amerikaanse gezinssociologie gerichte literatuur-studie beoogt een overzicht te geven van kennis en inzichten, die bij het voeren van gezinsbeleid bruikbare aanknopingspunten kunnen bieden.

Bij het overzien van de publicaties uit de categorie gezin en andere sociale eenheden valt het op, dat evenals in de voorafgaande periode een belangrijk deel van de gekozen onderwerpen nauw met concrete beleidsproblemen samenhangt. Het is daarom opvallend, dat in de periode 1963-1968 de belangstelling voor onderzoek naar gezinnen in probleem-situaties zo sterk is teruggelopen. Deze teruggang van 24 en 19 % naar 4 % moet vooral worden toegeschreven aan het feit dat er in de jaren 1963-1968 nauwelijks iets over probleemgezinnen gepubliceerd is. Onder het kleine aantal publicaties uit de categorie gezinnen met problemen zijn er twee, die hier vermeld moeten worden. Bedoelde pu-

1) Zie: Calcar e.a., 1968^x.

blicaties zijn die van ZUITHOFF (1963^x) en Rijswijk-Clerkx¹⁾. Beide publicaties hebben een multi-disciplinair karakter en zijn het resultaat van een uitvoerige inventarisatie van de literatuur op kennis en inzichten, die van belang zijn voor het sociaal-psychiatrisch werk (Zuithoff), dan wel bij het maatschappelijk werk met gezinnen in probleem-situaties (Rijswijk-Clerkx). De zojuist geconstateerde afname van de belangstelling voor onderzoek naar probleemgezinnen kan niet los gezien worden van de verandering in het denken over het beleid, dat ten aanzien van deze gezinnen gevoerd moet worden. Mede onder invloed van de dissertaties van Van Tienen en Milikowski gaat men in de loop van de jaren 60 het probleem van de maatschappelijke onaangepaste gezinnen als een algemeen structureel vraagstuk zien en begint men van maatschappelijk achterblijven, sociale deprivatie, laagstbetaalden en laagstgekleeserden te spreken. Deze verandering begint in de loop van de periode 1963-1968 ook in het onderzoek ten behoeve van het maatschappelijk werk door te werken. Het aantal publicaties over probleemgezinnen neemt af en er begint belangstelling te ontstaan voor onderzoek naar sociale of maatschappelijke deprivatie. Het laatstbedoelde onderzoek valt echter voor een belangrijk deel buiten het terrein van deze bibliografie. Dit laatste wil overigens niet zeggen, dat er in deze periode geen gezinsonderzoek gedaan wordt, waarbij sociale ongelijkheid of maatschappelijke achterstand een belangrijk thema is. In dit verband kan gewezen worden op het al eerder vermelde onderzoek naar de relatie tussen gezinsondigheden enerzijds en leerprestaties in het basis-onderwijs en daarmee nauw samenhangende verdere school- en beroeps-carrière anderzijds.

Hiervoor is al gesteld, dat de teruggang in de belangstelling voor macroscopische studies van huwelijk en gezin zich ook in de periode 1963-1968 voortzet. Uit de gegevens in tabel 15 blijkt, dat het aandeel van de publicaties over dit onderwerp is teruggelopen van 29 en 18 % tot 13 % in de hier behandelde periode. Een verdere uitsplitsing van de onderwerpen, die in deze macroscopische studies aan de orde komen, leert, dat het thema gezin en sociale verandering de meeste aandacht blijft trekken. Evenals in de voorafgaande periode zijn de publicaties over dit thema vooral gericht op het geven van een totaalbeeld van de verhoudingen rond huwelijk en gezin en nemen beschouwingen over deel-aspecten van deze eenheden een minder belangrijke plaats in.

1) N.N. Kennis en theorie omtrent het gezin ten behoeve van het maatschappelijk werk, Den Haag, 1966.

Het verschil met de voorafgaande periode is, dat men in zijn beschouwingen over het veranderend gezin meer gebruik maakt van typologieën, waarin de traditionele en de moderne waarden en normen rond huwelijk en gezin op een overzichtelijke en systematische manier met elkaar vergeleken worden. Voorbeelden van dergelijke beschouwingen zijn onder meer: VAN HESSEN & SAAL (1964^X), VAN DER HEIDEN (1965^X) en KOOY (1967^X). De overige publicaties uit de categorie macroscopische studies bestaan, zoals uit het langslopen van de titels blijkt, vooral uit cultureel-anthropologische publicaties over gezinsverhoudingen in niet-westerse samenlevingen. Maar daarnaast verschijnen er in deze periode ook enkele publicaties, die het resultaat van historisch-demografisch onderzoek zijn (DE VOOYS, 1964^X en 1965^X; MENTINCK & VAN DER WOUDE, 1965^X). Tenslotte moet ook nog vermeld worden, dat in deze periode de eerste publicatie verschijnt, waarin geprobeerd wordt om een beeld van de toekomst van het gezin te schetsen (DOUMA, 1966^X).

Het is de moeite waard om even stil te staan bij de typologieën, die men in de hierboven genoemde publicaties over het thema gezin en sociale verandering gebruikt. De gezinstypen, die men met behulp van deze typologieën op een systematische wijze met elkaar vergelijkt, zijn het traditionele of agrarisch-ambachtelijke en het moderne of modern-westerse. Het gezin, dat model staat voor het traditionele of agrarisch-ambachtelijke gezinstype is dat uit de periode voor het inzetten van de industriële revolutie. Zijn informatie over de waarden en normen, die kenmerkend zijn voor dit gezinstype, ontleent men hoofdzakelijk aan de gezinssociologische literatuur uit Nederland en de andere Europese landen. Het moderne of modern-westerse gezinstype komt in deze beschouwingen naar voren als het model van een levensorde, die zich in het hier en nu rond huwelijk en gezin aan het uitkristaliseren is. Bij het beschrijven van de waarden en normen, die kenmerkend zijn voor dit gezinstype, maakt men zowel van de Amerikaanse als de Europese gezinssociologische literatuur gebruik. De verwerkte Amerikaanse literatuur bestaat niet alleen uit de resultaten, die het macro-sociologisch gezinsonderzoek heeft opgeleverd. Men maakt namelijk ook gebruik van de resultaten, die het micro-sociologisch georiënteerde gezinsonderzoek daar heeft opgeleverd. Bij het verwerken van deze onderzoeksresultaten blijft men overigens een macro-sociologisch perspectief hanteren. De gezinsaspecten, die in deze typologieën aan de orde komen, zijn: de verhouding tussen gezin en eenheden als familie, buurt, kerk en overheid; de functies van het gezin; de waarden en normen, die richting geven aan de verhouding tussen man en vrouw en die tussen ouders en kinderen.

Het macro-sociologisch karakter van deze typologieën komt niet alleen tot uitdrukking in de aandacht die men besteedt aan de functies van het gezin en aan de verhouding tussen het gezin en andere sociale eenheden. Meestal geeft men in deze typologieën namelijk ook een meer of minder beknopte opsomming van de kenmerken van de samenlevingstypen, die bij het traditionele en het moderne gezinstype thuis horen. Op deze manier ontstaat een model, waarvan de polen gevormd worden door twee verschillende typen samenlevingen en de daarmee corresponderende gezinstypen. De verbinding tussen de twee polen van dit model wordt gevormd door een opsomming van de veranderingsprocessen, die tot de overgang van het ene type samenleving en gezin naar het andere geleid hebben. Veel genoemde veranderingsprocessen zijn onder meer: industrialisatie, urbanisatie, individualisering en saecularisatie. Met het voorgaande is wellicht de indruk gewekt, dat het aandeel van de Amerikaanse gezinssociologie in de constructie van de hier bedoelde typologieën beperkt is gebleven tot het aandragen van gegevens voor de invulling van het modern-westers gezinstype. Dit zou echter een onjuiste voorstelling van zaken zijn. Via het binnen het structureel-functionalisme ontwikkelde begrippen-apparaat, heeft de Amerikaanse gezinssociologie namelijk een belangrijke bijdrage geleverd aan de manier, waarop deze typologieën gestructureerd zijn. Deze bijdrage bestaat vooral uit het geheel aan inzichten, dat zich binnen het structureel-functionalisme met betrekking tot de functie-analyse van het gezin ontwikkeld heeft. Daarnaast valt in deze typologieën ook een aantal elementen van Europese origine aan te wijzen. In dit verband moet gedacht worden aan de manier, waarop men de relatie tussen het gezin en verbanden als familie, buurt, kerk en school analyseert. Tenslotte moet er nog op gewezen worden, dat men in deze typologieën slechts vrij globaal op de interne verhoudingen in huwelijk en gezin ingaat. Het blijft vooral bij het aangeven van de waarden en normen, die de onderlinge gezinsverhoudingen regelen. Voor het benutten van de mogelijkheden tot detaillering en verfijning, die de structureel-functionele begrippen positie en rol bieden, blijkt men weinig belangstelling te hebben.

Aan het begin van deze beschouwing over het gezinsonderzoek uit de jaren 1962-1968 is er op gewezen, dat de verandering in de verdeling van de publicaties over de in tabel 15 onderscheiden categorieën voor een deel als de voortzetting van de trend uit beide voorafgaande perioden beschouwd kan worden. Twee van de vier categorieën publicaties, waarvoor dit het geval is, zijn inmiddels de revue gepasseerd. Bedoeld worden de categorie gezin en andere sociale eenheden en de zojuist behandelde categorie macroscopische studies. Nog niet be-

sproken zijn de categorie gezin als kleine groep en de categorie hulpmiddelen bij onderzoek. Voor de categorie gezin als kleine groep blijkt volgens tabel 15 het aandeel in het totaal aantal publicaties te zijn teruggelopen van 13 en 9 % tot 5 %. Onder het kleine aantal publicaties uit deze categorie zijn er twee, waarin de mogelijkheden van een sociaal-psychologische benadering van huwelijk en gezin aan de orde worden gesteld. In één van deze publicaties stelt BOEKESTIJN (1963^x) zich de vraag, welke resultaten van het onderzoek naar kleine groepen op het gezin toegepast zouden kunnen worden. De andere publicatie is een door Hetebrij ten behoeve van de Gezinsraad uitgevoerde literatuur-studie, waarin een overzicht gegeven wordt van kleine-groepstheorieën over huwelijk en gezin¹⁾. De overige publicaties uit deze categorie gaan over de betekenis van het gezin bij socialisatie of ontwikkeling van de individuele persoonlijkheid en over openlucht-recreatie in gezinsverband. Voor de categorie hulpmiddelen bij onderzoek blijkt uit de gegevens in tabel 15, dat het percentage publicaties in vergelijking met de vorige periode iets is toegenomen, namelijk van 6 tot 8 %. Behalve enkele bibliografieën en beschouwingen over methodologische kwesties, omvat deze categorie publicaties, waarin de stand van zaken in de gezinssociologie of het gezinsonderzoek meer of minder kritisch onder de loupe genomen wordt. Een deel van de publicaties over dit onderwerp zijn het resultaat van de hiervoor al besproken Woudschoten-conferentie van de N.S.V. en S.I.S.W.O.

Met het voorgaande is nog geen volledig beeld van de periode 1963-1968 gegeven. Er moeten namelijk nog twee categorieën besproken worden, waarvoor de belangstelling in vergelijking met de beide voorafgaande perioden sterk is toegenomen. Eén ervan is de categorie huwelijk en ouderschap. In de twee eerste in tabel 15 onderscheiden perioden bedraagt het aandeel van deze categorie in het totaal aantal publicaties respectievelijk 18 en 15 %. In de periode 1963-1968 is het aandeel van deze categorie gestegen tot 23 %. Door deze stijging neemt de categorie huwelijk en ouderschap bij rangschikking naar het aantal publicaties in deze periode de tweede plaats in. Uit de verdere gegevens in tabel 15 blijkt, dat het overgrote deel van de publicaties uit deze categorie over huwelijksvruchtbaarheid en geboortenregeling gaat. Bij het beoordelen van de betekenis van de hier geconstateerde toename in de belangstelling voor de categorie huwelijk en vruchtbaarheid moet bedacht worden, dat deze voor een belangrijk deel kan worden toegeschreven aan het in deze

1) N.N., Literatuurstudie gezinssociologisch onderzoek, Den Haag, 1967.

periode gevoerde debat tussen Van Heek en een aantal andere auteurs enerzijds en Hofstee anderzijds. Het nalopen van de titels van de publicaties over huwelijksvruchtbaarheid leert, dat 9 van de 13 publicaties over dit onderwerp voortvloeien het zogenaamde Van Heek-Hofstee debat. Inzet van dit debat is de vraag welke betekenis er bij de verklaring van de ontwikkeling van het Nederlandse geboorten-cijfer nu aan de godsdienst-factor en aan de verbreding van het modern-dynamische cultuurpatroon moet worden toegekend. Het Van Heek-Hofstee debat is echter niet de enige factor, waar bij de verklaring van de toenemende belangstelling voor de categorie huwelijk en vruchtbaarheid op gewezen moet worden.

Minstens even belangrijk is de herleving van de belangstelling voor onderzoek naar geboorten-regeling. Tegen de achtergrond van het stilzwijgen op dit punt van het Nederlandse gezinsonderzoek in de vorige periode (1957-1962) is dit een belangwekkende ontwikkeling. De herleving van de belangstelling voor dit onderwerp kan natuurlijk niet los gezien worden van de openbare discussie, die in Nederland na de introductie van de anti-conceptie pil in de loop van de jaren 60 op gang gekomen is. Deze discussie heeft niet alleen onderwerpen als sexualiteit, huwelijk, voortplanting en anti-conceptie in het middelpunt van de belangstelling gebracht, maar - en dat is nog belangrijker - deze onderwerpen vatbaar gemaakt voor empirisch onderzoek. De onderzoeken, die in deze periode naar geboortenregeling gedaan worden, leiden tot een belangrijke koerswijziging in het tot dan toe gebruikelijke onderzoek naar het thema huwelijksvruchtbaarheid en anti-conceptie. Op het onderzoek van Diels en Groenman na, heeft men bij de benadering van dit thema steeds gebruik gemaakt van analyses van bestaand statistisch materiaal. In de periode 1963-1968 komt daar verandering in en gaat men gebruik maken van survey's. Bij deze survey's beperkt men zich niet tot het verzamelen van gegevens over de gewenste en de feitelijke gezinsgrootte, maar verzamelt men ook informatie over de opvattingen ten aanzien van anti-conceptie en over de bij deze anti-conceptie in feite gehanteerde methoden. De eersten, die zich in deze periode met dergelijk onderzoek bezig houden, zijn VAN HESSEN (1964^X) en VAN DER HEIDEN (1964^X). Beiden doen dit in de vorm van een op de Rooms-Katholieke kring gericht Pastoraal Cahier. Beide auteurs leggen in hun betoog de nadruk op de relatie tussen de veranderende opvattingen over sexualiteit en anti-conceptie enerzijds en de veranderende opvattingen over huwelijk, gezin en ouderschap anderzijds. Ook vanuit medische kring houdt men zich met empirisch onderzoek naar geboortenregeling en anti-conceptie bezig. De auteurs uit de

medische wereld, die in dit verband genoemd moeten worden, zijn TIMMERMANS (1964^x), TREFFERS (1965^x en 1967^x) en HUYGEN (1968^x). Behalve de gezinssociologen en de medici gaan ook de demografen zich met onderzoek naar geboortenregeling en anticonceptie bezig houden. Het zijn HEEREN en MOORS (1968^x), die op dit punt in de demografische wereld het spits afbijten. Het belang van hun onderzoek is niet alleen gelegen in de gegevens, die zij bij één huwelijkscohort over de feitelijke en de gewenste gezinsgrootte verzamelen, maar ook in de manier, waarop zij het proces van gezinsopbouw in de loop van de tijd volgen door voor ieder geboorten-interval gegevens over het planningsgedrag en de gebruikte anti-conceptie methoden te verzamelen.

Na deze bespreking van het onderzoek naar huwelijksvruchtbaarheid en geboortenregeling is het overgrote deel van de publicaties uit de categorie huwelijk en voortplanting de revue gepasseerd. De resterende publicaties uit deze categorie gaan over: partnerkeuze, buitenechtelijke vruchtbaarheid, seksueel gedrag voor het huwelijk, huwelijksatisfactie en incest. Het is de moeite waard om nog even stil te staan bij wat er in deze periode over partnerkeuze geschreven wordt. In vergelijking met de vorige periode is de belangstelling voor het kerkelijk gemengde huwelijk afgenomen. De enige publicatie die in deze periode over het kerkelijk gemengde huwelijk verschijnt, is de dissertatie van DEKKER (z.j.^x). Behalve deze dissertatie verschijnen er in de periode 1963-1968 ook twee publicaties, die sterk de aandacht vestigen op de resultaten van het Amerikaanse gezinssociologische onderzoek op het gebied van de partnerkeuze. Bedoelde publicaties bestaan uit de tekst van de voordrachten, die VAN HESSEN (1966^x) en MUSAPH (1966^x) op een congres van de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming gehouden hebben. De voordracht van Van Hessen heeft vooral betrekking op de sociologische aspecten van het partnerkeuze-proces, terwijl Musaph vooral de psychologische kanten van dit proces belicht. Op dat zelfde congres houdt Kooy (1966^x) een voordracht, die nauw op de beide andere aansluit. In deze voordracht geeft hij onder meer een overzicht van de resultaten van het Amerikaanse gezinssociologisch onderzoek naar de factoren, die huwelijksatisfactie of huwelijkswelslagen beïnvloeden. Zoals bekend mag worden verondersteld, nemen de wederzijdse kenmerken van de huwelijkspartners onder deze factoren een belangrijke plaats in. Tesamen genomen stellen deze publicaties over partnerkeuze en huwelijksatisfactie een aantal vragen aan de orde, die in de Nederlandse gezinssociologie tot op dat moment nog nauwelijks onderzocht waren. Bedoelde vragen zijn die naar de individuele en maatschappelijke betekenis van de feitelijke gedra-

gingen en opvattingen van het individu binnen verkering, verloving en huwelijk. Ten opzichte van de vroegere, nogal algemene, beschouwingen over de op dit gebied heersende of algemeen onderschreven waarden en normen, is dit een belangrijke verschuiving. De overigens op statistisch materiaal gebaseerde, publicatie van KOOY en KEULS (1967^x) over het gedwongen huwelijk, kan gezien worden als een poging om op de feitelijke gedragingen op dit gebied wat meer zicht te krijgen.

De tweede categorie, waarvoor de belangstelling in vergelijking met de ontwikkeling uit de voorafgaande jaren sterk is toegenomen, is de categorie toepassingsgebieden. Volgens tabel 15 is het aandeel van deze categorie in het totaal aantal publicaties van 0 en 5 % in de twee vorige perioden toegenomen tot 14 %. Uit de verdere gegevens in deze tabel blijkt dat deze toename niet of nauwelijks aan de belangstelling voor het thema gezin en ziekte kan worden toegeschreven. De publicaties over dit thema nemen binnen de categorie toepassingsgebieden slechts een bescheiden plaats in. Evenals in de vorige periode hebben deze publicaties betrekking op de wisselwerking tussen gezin en ziekte en wordt nagegaan welke factoren in het gezin aanleiding geven tot fysieke of psychische klachten, dan wel welke invloed er van de ziekte van één gezinslid op het totale gezin uitgaat. De publicaties, waar de sterke toename van de belangstelling voor de categorie toepassingsgebieden wel aan moet worden toegeschreven, zijn die over gezins- en huwelijkstherapie. In de geschiedenis van de Nederlandse gezinssociologie is de belangstelling voor dit onderwerp een nieuw fenomeen. De aanzet tot deze nieuwe ontwikkeling wordt gegeven door een aantal cursussen, die Norman Bell in de loop van de tweede helft van de jaren 60 over gezinstherapie geeft. Voor deze cursussen blijkt in de wereld van de geestelijke gezondheidszorg en het daaraan nauw gelieerde deel van het maatschappelijk werk, een grote belangstelling te bestaan. Deze belangstelling komt tot uitdrukking in een vrij groot aantal publicaties in de eigen vaktijdschriften. Van deze publicaties is een deel in de bibliografie van Nederlandse gezinssociologische publicaties opgenomen. Het gaat daarbij vooral om publicaties, waarin de theoretische inzichten en begrippen uit de gezinstherapie al dan niet aan de hand van praktijkvoorbeelden behandeld worden.

De hiervoor gegeven beschouwing over de thema-keuze van het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode 1963-1968 maakt het mogelijk om een aantal algemene conclusies te trekken. De eerste conclusie is, dat het op concrete

beleidsproblemen gerichte gezinsonderzoek evenals in de beide vorige perioden ook nu weer een belangrijke rol speelt. Wanneer men de in de periode 1963-1968 opgetreden veranderingen in de thema-keuze van het gezinsonderzoek overziet, dan valt het op dat deze voor het grootste deel aan de ontwikkelingen binnen het beleidsgerichte onderzoek moeten worden toegeschreven. De toepassingsgebieden, waar het gezinsonderzoek uit deze periode zich op richt, komen in grote lijnen overeen met die uit de voorafgaande periode. Daarnaast kan echter ook een aantal nieuwe gebieden worden aangewezen. Toepassingsgebieden, die ook in de vorige periode een rol speelden, zijn: het maatschappelijk werk, het pastoraat, het sociaal-economisch beleid (ten aanzien van de werkende gehuwde vrouw en ten aanzien van het plattelandsgesin), de volkshuisvesting en ruimtelijke ordening en de lichamelijke en geestelijke gezondheidszorg. Het op deze toepassingsgebieden gerichte gezinsonderzoek ondergaat echter een inhoudelijke verandering, die zowel de veranderende maatschappelijke omstandigheden als de wijzigingen in het gevoerde beleid weer spiegelt.

Het meest sprekende voorbeeld hiervan wordt gevormd door het op het maatschappelijk werk gerichte gezinsonderzoek, dat van een afnemende interesse in het probleemgesin blijk geeft. Daar staat echter tegenover, dat er in deze periode een aantal op de algemene behoeften van het maatschappelijk werk gerichte literatuurstudies verschijnt en dat men zich vooral binnen het nauw aan de geestelijke gezondheidszorg gelieerde maatschappelijk werk voor de ideeën uit de huwelijks- en gezinstherapie begint te interesseren. Ook het op kerkelijke vraagstukken gerichte gezinsonderzoek geeft in deze periode een inhoudelijke verandering te zien. Het kerkelijk gemengde huwelijk is niet meer het belangrijkste onderzoeksthema. In plaats daarvan wordt er door Van Hessen en Van der Heiden over geboorten-regeling en anti-conceptie gepubliceerd. Verder moet hier ook de dissertatie van VAN KEMENADE (1968^x) genoemd worden. In deze dissertatie wordt verslag gedaan van een onderzoek naar de behoefte, die er in Rooms-Katholieke kring aan onderwijs op confessionele grondslag bestaat. Tenslotte moet hier nog gewezen worden op de thematische verschuiving, die het op de geestelijke en lichamelijke gezondheidszorg gerichte gezinsonderzoek te zien geeft. Het thema gezin en ziekte, dat in de vorige periode het enige object van het op de gezondheidszorg gerichte gezinsonderzoek vormde, neemt nu een bescheiden plaats in. Het merendeel van de op de gezondheidszorg gerichte gezinssociologische publicaties gaat nu over gezins- en huwelijks-therapie en over anti-conceptie. Zou juist is er op gewezen, dat het gezinson-

derzoek uit deze periode zich ook op een aantal nieuwe toepassingsgebieden gaat richten. Bedoelde gebieden zijn het onderwijs en de wereld van de kindbescherming. Ook deze verschuiving werkt vanzelfsprekend door in de thema-keuze van het gezinsonderzoek. Het ten behoeve van deze toepassingsgebieden verrichte onderzoek heeft vooral betrekking op socialisatie.

Aan het eind van de beschouwing over het gezinsonderzoek uit de periode 1957-1962 is een overzicht gegeven van de critiek, die tijdens de in 1963 gehouden Woudschoten-conferentie op de ontwikkeling van het Nederlandse gezinsonderzoek is uitgeoefend. De gegevens over de theoretische ontwikkelingen uit de periode 1963-1968 maken het mogelijk om na te gaan, of deze critiek ook op de feitelijke gang van zaken van invloed is geweest. Bij het typeren van de theoretische oriëntatie van de Nederlandse gezinssociologie uit deze periode, moet ook nu weer geconstateerd worden, dat de macro-sociologische benadering een belangrijke plaats inneemt. Deze conclusie is niet alleen gebaseerd op de breed opgezette publicaties over het thema gezin en sociale verandering, die in deze periode verschenen zijn. In dit verband moet ook gedacht worden aan de publicaties over: de ontwikkeling van het geboorten-cijfer, opvattingen en gedragingen inzake gezinsplanning en anti-conceptie, gezin en schoolkeuze, de verhouding tussen buurt en gezin, de relatie gezin-familie, het kerkelijk gemengde huwelijk, partnerkeuze en huwelijkssatisfactie, het zogenaamde gedwongen huwelijk en echtscheiding. De macro-sociologische benadering neemt echter in vergelijking met de vorige periode niet meer zo'n dominerende plaats in. Onder de meer theoretisch gerichte publicaties zijn er in deze periode nogal wat, die vanuit de kleine groepsbenadering tot stand gekomen zijn. Op grond van de op de Woudschoten-conferentie gemaakte opmerkingen zou mogen worden verwacht, dat deze verschuiving in de theoretische oriëntatie van de gezinssociologie vooral voor rekening van de sociale psychologie komt. Dit blijkt echter niet het geval te zijn. Behalve het door Boekestijn ten behoeve van de Woudschoten-conferentie geschreven paper, verschijnen in deze periode alleen nog de literatuurstudie van Hetebrij en de psychologische beschouwing van Musaph over partnerkeuze. De hier geconstateerde verschuiving in de theoretische oriëntatie moet vooral worden toegeschreven aan de import van de ideeën uit de gezinstherapie. Voor deze ideeën blijkt met name bij de geestelijke gezondheidszorg en het daaraan nauw geliëerde maatschappelijk werk een grote belangstelling te bestaan. Deze grote belangstelling hangt ongetwijfeld nauw samen met de directe toepasbaarheid van de inzichten en de ideeën uit de gezinstherapie op de individuele gevallen, waarmee men in de dagelijkse prak-

tijk in aanraking komt.

De introductie van de gezinstherapie heeft met zich mee gebracht, dat er in deze periode regelmatig over verhoudingen en processen binnen huwelijk en gezin gepubliceerd is. De introductie van de gezinstherapie is echter niet de enige manier waarop de tijdens de Woudschoten-conferentie bepleite bestudering van de interne gezinsverhoudingen op gang komt. Ook bij het gezinsonderzoek, dat niet vanuit de kleine groepsbenadering gedaan wordt, valt in vergelijking met de vorige periode een grotere belangstelling voor interne gezinsverhoudingen waar te nemen. De meest in het oog lopende verandering, die in dit verband genoemd kan worden, is wel het ter hand nemen van het onderzoek naar de houdingen en gedragingen inzake geboortenregeling en anti-conceptie. De tweede belangrijke ontwikkeling is de toenemende belangstelling voor houdingen en gedragingen op het gebied van socialisatie. Dit onderwerp komt vooral aan de orde bij het onderzoek ten behoeve van de toepassingsgebieden onderwijs en kindbescherming. Verder moet hier ook herinnerd worden aan de wel sterk op de Amerikaanse gezinsociologie geïnspireerde, maar vanuit een macro-sociologisch gezichtspunt gehouden voordrachten van Van Hessen en Kooy over partnerkeuze en huwelijkssatisfactie. Wat bij de hier genoemde publicaties over geboorten-regeling, anti-conceptie, socialisatie, partnerkeuze en huwelijkssatisfactie opvalt, is dat er een duidelijke voorkeur bestaat voor het aan elkaar relateren van interne verhoudingen en processen enerzijds en verhoudingen en structuren binnen het grotere geheel van de samenleving anderzijds. Voor het bestuderen van de interne gezinsverhoudingen als een op zichzelf staand gegeven, blijkt in deze publicaties niet zo veel belangstelling te bestaan. Tenslotte moet hier nog één andere manier genoemd worden, waarop men in het gezinsonderzoek uit deze periode de interne gezinsverhoudingen aan de orde stelt. De interne gezinsverhoudingen komen in deze periode namelijk ook aan de orde in de vorm van de sterk multi-disciplinaire literatuurstudie van Rijswijk-Clerkx en Zuithoff. Ook bij deze literatuurstudies ligt door de bewust gekozen multi-disciplinaire opzet het accent op het aan elkaar relateren van kennis over interne gezinsverhoudingen en processen aan de ene kant en kennis over verhoudingen, die het individuele gezin te boven gaan, aan de andere kant.

De uit deze en de al eerder genoemde publicaties naar voren komende belangstelling voor het aan elkaar relateren van interne en externe factoren bij het bestuderen van het gezinsgebeuren, kan niet los gezien worden van het

soort vraagstellingen waar deze publicaties op gericht zijn. Het merendeel van deze publicaties is namelijk gericht op concrete beleidsvraagstukken, waarbij het vooral gaat om de vraag wat er in zijn algemeenheid aan de probleem-situatie van een bepaalde categorie gezinnen gedaan moet worden. Het soort maatregelen, dat men bij een dergelijke vraagstelling in gedachten heeft, bestaat veelal uit algemeen structurele maatregelen en ingrepen of uit de formulering van algemene principes, die aan de individuele hulpverlening richting zouden moeten geven. Voor het beantwoorden van dit soort vragen kan over het algemeen niet volstaan worden met het analyseren van de interne gezinsverhoudingen en bestaat ook behoefte aan inzicht in de externe factoren, die dat gezinsgebeuren beïnvloeden. Daarmee onderscheiden de zojuist behandelde publicaties zich duidelijk van die welke in deze periode op het gebied van de huwelijks- en gezinstherapie verschenen zijn. In deze publicaties staan namelijk de verhoudingen en processen binnen huwelijk en gezin centraal en besteedt men nauwelijks aandacht aan de externe maatschappelijke factoren, die het gezinsgebeuren beïnvloeden. Dit laatste hangt op zijn beurt weer nauw samen met het feit dat deze publicaties vooral bedoeld zijn als een bijdrage aan de dagelijkse praktijk in de techniek van de individuele hulpverlening.

Ter afsluiting van deze beschouwing over de ontwikkeling van de belangstellingsrichting van het Nederlandse gezinsonderzoek gedurende de periode 1945 tot en met 1968 zal de situatie, zoals die hier te lande gegroeid is, vergeleken worden met die in andere landen. Gezien de aard van de beschikbare gegevens, zal deze vergelijking een globaal karakter hebben. De bij deze vergelijking te gebruiken gegevens zijn aan de internationale trend-rapporten van Hill en Mogeys ontleend. Aan het eind van hoofdstuk 3 zijn deze gegevens al eens gebruikt voor een vergelijking van de Amerikaanse gezinssociologie met die in de landen buiten de Verenigde Staten. De resultaten, die deze vergelijking heeft opgeleverd, worden hieronder puntsgewijs samengevat:

1. In de periode 1945-1956 onderscheidt de Amerikaanse gezinssociologie zich duidelijk van die in de andere landen door een relatief grote belangstelling voor onderwerpen rond het thema gezin als kleine groep. Dit blijkt niet alleen uit het grotere aantal publicaties in de gelijknamige categorie, het blijkt ook uit aantal en inhoud van de publicaties in de categorie huwelijk en vruchtbaarheid.
2. De gezinssociologie in de landen buiten de Verenigde Staten onderscheidt zich in de periode 1945-1956 van de Amerikaanse door een veel grotere belangstelling voor de macro-sociologische aspecten van huwelijk en gezin.

Niet alleen het aantal macroscopische studies van huwelijk en gezin, maar ook het aantal publicaties over onderwerpen uit de categorie gezin en andere sociale eenheden is in deze landen naar verhouding veel groter.

3. De gegevens over de periode 1957-1968 zijn niet helemaal vergelijkbaar met die over de jaren 1945-1956¹⁾. Het tussen de Amerikaanse en de niet-Amerikaanse gezinssociologie bestaande verschil in belangstelling voor onderwerpen uit de categorie macroscopische studies en uit de categorie gezin als kleine groep is echter zo groot, dat op deze gegevens toch wel de conclusie gebaseerd kan worden, dat het onder 1. en 2. signaleerde verschil in belangstellingsrichting in grote lijnen is blijven voortbestaan. Dit laatste ondanks het feit, dat de Amerikaanse gezinssociologie mede onder invloed van de ideeën uit het structureel-functionalisme meer belangstelling voor onderwerpen uit de categorie gezin en andere sociale eenheden aan de dag is gaan leggen.

Tabel 16. De Nederlandse, de Amerikaanse en de in alle landen buiten de Verenigde Staten verschenen gezinssociologische publicaties uit de periode 1945-1968 naar onderwerp en periode van verschijnen.

	Periode 1945-1956			Periode 1957-1962			Periode 1963-1968		
	V.S.	buiten V.S.	Ned.	V.S.	buiten V.S.	Ned.	V.S.	buiten V.S.	Ned.
Onderwerp:									
Macroscopische studies	3	26	29	6	47	18	4	41	13
Gezin en andere soc. eenheden	8	15	15	20	16	27	15	18	32
Gezin als kleine groep	39	28	13	30	14	9	41	15	5
Huwelijk en voortplanting	42	17	18	16	13	15	16	16	23
Gezinnen met problemen	1	3	24	15	5	19	15	5	4
Toepassingsgebieden	1	9	-	4	-	5	4	1	14
Hulpmiddelen bij onderzoek	6	2	2	7	3	6	4	3	8
Totaal	100	100	101	98	98	99	99	99	99
N	199	561	62	394	447	78	316	791	147

Bron voor gegevens over de Verenigde Staten en de landen daar buiten: Moge, 1971, p. 35, tabel 1.

In tabel 16 worden de gegevens, waar de bovenstaande conclusies op gebaseerd zijn, vergeleken met die over Nederland. Uit de onderlinge vergelijking van de gegevens over de Amerikaanse en de Nederlandse gezinssociologie, blijkt

- 1) Korthedshalve wordt voor dit punt verwezen naar de laatste paragraaf van hoofdstuk 3, waar wel op deze beperkte onderlinge vergelijkbaarheid wordt ingegaan.

onder meer het volgende. Gedurende de hele periode 1945-1968 bestaat er in de Nederlandse gezinssociologie een veel grotere belangstelling voor macro-sociologische studies van huwelijk en gezin dan in de Verenigde Staten. Dit laatste ondanks het feit, dat de belangstelling voor dit soort publicaties in de loop van de jaren 1945-1968 duidelijk is afgenomen. Ook voor de onderwerpen uit de categorie gezin en andere sociale eenheden blijkt gedurende de hele periode 1945-1968 in Nederland een grotere belangstelling te bestaan dan in de Verenigde Staten. Tegenover deze naar verhouding grote Nederlandse belangstelling voor de macro-sociologische aspecten van huwelijk en gezin staat een bijzonder kleine interesse voor onderwerpen rond het thema gezin als kleine groep. Dit blijkt niet alleen uit het feit, dat er in de Verenigde Staten veel meer publicaties verschijnen, die in de categorie gezin als kleine groep thuis horen. Het blijkt ook uit het feit, dat er in de Amerikaanse publicaties uit de categorie huwelijk en vruchtbaarheid een ander soort vragen aan de orde komt dan in de overeenkomstige Nederlandse publicaties. In een belangrijk deel van deze Amerikaanse publicaties houdt men zich namelijk bezig met de analyse van verhoudingen en processen binnen verkering, verloving en huwelijk vanuit het perspectief van de betrokken individuen. De Nederlandse publicaties gaan voornamelijk over huwelijksvruchtbaarheid, geboorten-regeling en partnerkeuze bij huwelijksluiting. Dit verschil in onderzochte onderwerpen is echter niet het belangrijkste. Van meer belang is het, dat men in Nederland deze onderwerpen bij voorkeur in hun relatie tot verhoudingen en structuren binnen het grotere geheel van de samenleving bestudeert. Met het voorgaande zijn nog niet alle in tabel 16 onderscheiden categorieën de revue gepasseerd. Door het ontbreken van informatie over de onderwerpen, die in de Amerikaanse publicaties uit de categorie gezinnen met problemen en de categorie toepassingsgebieden aan de orde komen, is een vergelijking op deze punten weinig zinvol. Waar nog wel op gewezen moet worden, is dat er gedurende de periode 1957-1968 in Nederland ongeveer even veel publicaties verschijnen, die in de categorie hulpmiddelen bij onderzoek thuis horen. Hieruit kan worden afgelezen, dat er ook in de Nederlandse gezinssociologie de nodige belangstelling bestaat voor het inventariseren en evalueren van de ontwikkelingen binnen het eigen vakgebied.

Wat bij het overzien van de resultaten van de zojuist uitgevoerde vergelijking opvalt, is dat er groot verschil tussen de belangstellingsrichting van de Amerikaanse en de Nederlandse gezinssociologie bestaat. De Amerikaanse gezinssociologie komt uit deze vergelijking naar voren als een sociologie,

die vooral in onderwerpen rond het thema gezin als kleine groep geïnteresseerd is. De Nederlandse gezinssociologie daarentegen legt een bijzonder grote belangstelling voor de macro-sociologische aspecten van huwelijk en gezin aan de dag. Er zijn echter zowel binnen de Amerikaanse als de Nederlandse gezinssociologie ontwikkelingen aan te wijzen, die het zojuist geconstateerde verschil in belangstellingsrichting verkleinen. Wat de Amerikaanse sociologie aangaat moet in dit verband op de toenemende belangstelling voor de analyse van de relatie tussen het gezin en andere sociale eenheden binnen de samenleving gewezen worden. Voor de Nederlandse gezinssociologie kan zowel gewezen worden op de geleidelijk afnemende belangstelling voor macroscopische studies van huwelijk en gezin als op de introductie van de ideeën uit de gezinstherapie. Vooralsnog gaat het hier om relatief kleine veranderingen, waarvan het effect gezien het grote verschil in de intellectuele voorgeschiedenis van de Amerikaanse en de Nederlandse gezinssociologie niet overschat moet worden.

Naar aanleiding van de zojuist geconstateerde verschillen tussen de Amerikaanse en de Nederlandse gezinssociologie moet nog één opmerking gemaakt worden. Het verschil tussen de Verenigde Staten en Nederland komt namelijk in grote lijnen overeen met de verschillen tussen enerzijds de Amerikaanse gezinssociologie en anderzijds de gezinssociologie in alle landen buiten de Verenigde Staten samen. Dit laatste wil echter niet zeggen, dat er geen verschillen bestaan tussen de gezinssociologie uit deze landen en die in Nederland. De voornaamste verschillen zullen hieronder puntsgewijze worden weergegeven¹⁾:

1. In de Nederlandse gezinssociologie en in die in alle landen buiten de Verenigde Staten samen, bestaat aanvankelijk een even grote belangstelling voor macroscopische studies van huwelijk en gezin. In de loop van die periode 1957-1968 neemt de Nederlandse belangstelling voor dit onderwerp af, terwijl deze in alle landen buiten de Verenigde Staten juist sterk toeneemt.
 2. Ook het percentage publicaties in de categorie gezin en andere sociale eenheden ligt in Nederland en in alle landen buiten de Verenigde Staten
- 1) Omdat door een vertraging bij de verzameling van de Nederlandse gegevens voor het internationale trend-rapport van Mogeij niet meer dan 1/3 deel van de Nederlandse publicaties in dit rapport verwerkt is, bestaat er weinig bezwaar tegen om de Nederlandse cijfers zonder meer te vergelijken met die over alle landen buiten de V.S. samen. De Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1957-1968 zijn echter wel allemaal in de internationale bibliografie van Aldous & Dahl (1974) verwerkt.

samen op hetzelfde niveau. In de loop van de periode 1957-1968 blijkt de Nederlandse belangstelling voor de in deze categorie thuishorende onderwerpen toe te nemen, terwijl in alle landen buiten de Verenigde Staten samen de belangstelling voor dit soort onderwerpen ongeveer constant blijft.

3. Wanneer men de cijfers voor de beide zojuist besproken categorieën samen neemt, dan blijkt dat de Nederlandse belangstelling voor de macro-sociologische aspecten van huwelijk en gezin ongeveer constant blijft. Voor alle landen buiten de V.S. samen is de belangstelling voor deze aspecten in de loop van de periode 1945-1968 toegenomen. De daaruit voortvloeiende verschillen zijn echter niet zo groot, dat de Nederlandse belangstelling voor de macro-sociologische aspecten van huwelijk en gezin meer met die van de Amerikaanse gezinssociologie overeenkomt dan met die van de gezinssociologie in alle landen buiten de Verenigde Staten samen.
4. Gedurende de gehele na-oorlogse periode bestaat er in de Nederlandse gezinssociologie minder belangstelling voor de onderzoeksthema's uit de categorie gezin als kleine groep dan in alle landen buiten de Verenigde Staten samen.

Bij het overzien van de zojuist opgesomde verschillen tussen de Nederlandse gezinssociologie en die in alle landen buiten de Verenigde Staten samen, wordt het duidelijk, dat deze eerder van graduele dan van principiële aard zijn. Deze qualificatie is zeker op zijn plaats wanneer wordt teruggedacht aan de grote verschillen, die de vergelijking van de Amerikaanse en de Nederlandse gezinssociologie heeft opgeleverd. Met de constatering, dat de belangstellingsrichting van de Nederlandse gezinssociologie meer overeenkomt met die van de gezinssociologie in alle landen buiten de Verenigde Staten samen, dan met die van de Amerikaanse gezinssociologie, worden overigens meer vragen opgeroepen dan beantwoord. De gegevens over de gezinssociologie uit de landen buiten de Verenigde Staten vormen namelijk een optelsom van nationale onderzoekstradities, die onderling sterk uiteen kunnen lopen. De informatie over deze nationale onderzoekstradities is echter uitermate schaars. Dit laatste maakt een zinvolle interpretatie van de zojuist gedane constatering bijzonder moeilijk.

5.5 Een nadere analyse van het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode 1957 tot en met 1968.

In de vorige paragraaf is een overzicht gegeven van de onderzoeksthema's, waar de Nederlandse gezinssociologie zich in de loop van de periode 1945 tot en met 1968 heeft bezig gehouden. Dit overzicht is niet beperkt gebleven tot een analyse van de kwantitatieve verschuivingen, die tabel 15 te zien geeft. Bij verschillende gelegenheden is namelijk teruggegrepen op de inhoud van de in deze tabel verwerkte publicaties. Daarbij is vooral aandacht besteed aan theoretische ontwikkelingen en aan het soort toepassingsgebieden, waar het Nederlandse gezinsonderzoek zich in de loop van de tijd op gericht heeft. Hoewel deze inhoudelijke beschouwingen een zinvolle aanvulling op de kwantitatieve gegevens uit tabel 15 vormen, is er toch een bezwaar aan verbonden. Door het kwalitatieve en impressionistische karakter van deze beschouwingen is de kans op een vertekening van de werkelijkheid namelijk niet uitgesloten. Voor de periode 1957-68 is het mogelijk om dit bezwaar tot op zekere hoogte te ondervangen. Voor deze periode is namelijk een langs systematische weg tot stand gekomen overzicht van de inhoud van alle Nederlandse gezinssociologische publicaties beschikbaar. Dit overzicht is verkregen door voor alle betrokken publicaties een van te voren opgestelde vragenlijst te beantwoorden. Bij het samenstellen van deze vragenlijst is uitgegaan van de gegevens, die ten behoeve van het tweede internationale trend-rapport van Mogey (1971) verzameld moesten worden. Deze gegevens bestaan onder meer uit: 1) een beknopte weergave van het aan de orde zijnde probleem, 2) een korte omschrijving van het doel, dat met de betrokken publicaties wordt nagestreefd (descriptie, theorievorming, toegepast onderzoek), 3) de belangrijkste theoretische begrippen, die gebruikt worden, 4) aard en herkomst van de gebruikte empirische gegevens, 5) de bij de verzameling en/of analyse van dit materiaal gebruikte methoden. Daarnaast is echter ook een aantal gegevens verzameld, die samen met de bovengenoemde de mogelijkheid bieden om alle publicaties naar de gekozen onderzoeksopzet in te delen. Deze paragraaf zal geheel gewijd zijn aan de resultaten, die het hanteren van deze vragenlijst heeft opgeleverd.

Het eerste onderwerp, dat daarbij aan de orde zal komen, is de betekenis van de verschillende in hoofdstuk 4 onderscheiden theoretische benaderingswijzen binnen de Nederlandse gezinssociologie uit de periode 1957-68. Dit zelfde onderwerp is bij de bespreking van de ontwikkeling van de belangstellingsrichting van het Nederlandse gezinsonderzoek uit deze periode ook al aan de orde

geweest. Het is toen gebleken, dat de macro-sociologische benaderingswijze een belangrijke rol in de Nederlandse gezinssociologie speelt. Verder is ook gebleken, dat er voor de kleine groepsbenadering een naar verhouding geringe, maar in de loop van de periode 1957-68 wel toenemende belangstelling bestaat. Deze conclusies zijn echter op een vrij klein aantal, namelijk alleen de vanuit theoretisch gezichtspunt opvallende publicaties gebaseerd. Het is daarom de moeite waarde deze conclusies eens te confronteren met de langs systematische weg verzamelde gegevens over de betekenis van de verschillende theoretische benaderingswijzen. Deze gegevens zijn in tabel 17 te vinden. De in deze tabel gebruikte indeling komt in grote lijnen overeen met die welke MOGEY (1971) in zijn trend-rapport gebruikt heeft. Bij het toepassen van deze indeling op de Nederlandse gezinssociologische publicaties is steeds afgegaan op de theoretische begrippen, die in deze publicaties gebruikt worden. Zoals in hoofdstuk 4 is gebleken, heeft Mogey deze werkwijze ook gevolgd.

Alvorens tot een bespreking van de gegevens in tabel 17 over te gaan moet echter eerst nog een aantal opmerkingen over de daar gebruikte indeling gemaakt worden. Zoals in hoofdstuk 4 gebleken is onderscheidt Mogey drie verschillende macro-sociologische benaderingswijzen: 1) de cultureel-anthropologische, 2) de sociologische en 3) de institutionele benadering. Blijkens de begrippen, die Mogey als specifiek voor deze benadering beschouwt, komt de door hem onderscheiden "sociologische" benadering overeen met wat in hoofdstuk 4 als de structureel-functionele benadering is aangeduid. Hoewel deze drie door Mogey onderscheiden benaderingen alle als varianten van één macro-sociologische benaderingswijze beschouwd kunnen worden, is uit informatief oogpunt besloten om deze drie-deling aan te houden. Het toepassen van deze drie-deling op de Nederlandse gezinssociologische publicaties bleek echter niet zonder meer mogelijk te zijn. Een belangrijk deel van de Nederlandse gezinssociologische publicaties kan namelijk op basis van de gehanteerde vraagstelling (en de daarbij gebruikte variabelen) zonder meer als macro-sociologisch beschouwd worden, terwijl tegelijkertijd in deze publicaties uitsluitend gebruik gemaakt wordt van begrippen, die zo zeer gemeengoed in het sociologisch spraakgebruik zijn, dat ze moeilijk als specifiek voor één van de drie door Mogey onderscheiden benaderingen beschouwd kunnen worden. Al deze publicaties zijn in tabel 17 bij de categorie "algemeen sociologisch" ingedeeld. De macro-sociologische publicaties, die wel gekenmerkt worden door het gebruik van begrippen, die als specifiek voor de door Mogey onderscheiden benaderingen beschouwd kunnen worden, zijn in de categorieën: cultureel-anthropologisch,

structureel-functioneel en institutioneel ondergebracht. Volledigheidshalve moet daarbij vermeld worden, dat de laatstbedoelde publicaties in het merendeel van de gevallen niet alleen van deze specifieke begrippen maar ook van de daarbij behorende redeneer-wijze gebruik maken.

Tabel 17. De Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1957 tot en met 1968 naar de gehanteerde theoretische benaderingswijze en naar de periode van verschijnen.

	1957 - 62		1963 - 68		Totaal ¹⁾	
	N	%	N	%	N	%
Theoretische benaderingswijze:						
cultureel-anthropologische	4	5	3	2	7	3
structureel-functioneel	5	6	8	6	14	6
institutioneel	11	14	12	8	26	11
"algemeen sociologisch"	39	50	61	41	104	44
macro-sociologisch	59	75	84	57	151	64
sociaal-psychologisch	5	6	25	17	30	13
psycho-analytisch	1	1	3	2	4	2
kleine groepsbenadering	6	7	28	19	34	15
ecologisch	10	13	24	16	35	15
gezinsfase benadering	-		1	1	1	1
overig + onbekend	3	4	10	7	13	6
Totaal	78	99	147	100	234	100

1) Inclusief publicaties zonder jaartal.

Uit tabel 17 blijkt, dat de macrosociologische benadering in de Nederlandse gezinssociologie een belangrijke plaats inneemt. In de periode 1957-62 blijkt 76 % van alle publicaties op deze benaderingswijze gebaseerd te zijn. In de periode 1963-68 loopt dit aandeel terug tot 57 %. Zojuist is er op gewezen, dat er binnen de macro-sociologische benadering een aantal varianten onderscheiden kan worden. Zoals uit tabel 17 blijkt, is in het overgrote deel van de macro-sociologische publicaties het gehanteerde begrippen-apparaat zo weinig specifiek, dat de Nederlandse gezinssociologie niet als typisch structureel-functioneel of institutioneel aangeduid kan worden. De macro-sociologische publicaties met een weinig specifiek begrippen-apparaat zijn in de hier onderscheiden perioden goed voor 51 respectievelijk 41 % van het totaal aantal publicaties. De macro-sociologische publicaties, waarin wel van specifieke begrippen en redeneer-wijzen gebruik gemaakt wordt, nemen in de periode 1957-62 samen 25% van alle publicaties in beslag. In de daarop volgende periode bedraagt dit aandeel 16 %. Wanneer er in de macro-sociologische publicaties van een specifiek begrip gebruik gemaakt wordt, blijkt de belangstelling voor de institutionele benadering groter te zijn, dan die voor de structuree

functionele. Het geringe aantal op de cultureel-anthropologische benadering geïnspireerde publicaties moet vooral als het resultaat gezien worden van de beslissing om niet naar een uitputtend overzicht van alle Nederlandse cultureel-anthropologische publicaties te streven.

Bij de typering van de in het Nederlandse gezinsonderzoek gevolgde denkwijze moet ook gewezen worden op de publicaties uit de categorie "ecologisch". In de periode 1957-62 omvat deze categorie 13 % van het totale aantal gezinssociologische publicaties. In de daarop volgende periode bedraagt het aandeel van deze categorie 16 %. Deze ecologische publicaties bestaan over het algemeen uit - op statistisch materiaal gebaseerde - empirische studies, waarin onderwerpen aan de orde komen, die vooral voor de macro-sociologische benadering van belang zijn. Het belangrijkste verschil tussen dit soort publicaties en de al eerder behandelde macro-sociologische publicaties is, dat er in de eerstgenoemde geen gebruik van sociologische begrippen gemaakt wordt. Wanneer het hier zou gaan om het aanduiden van het soort problemen, waar de Nederlandse gezinssociologie in geïnteresseerd is, zou er weinig bezwaar tegen zijn om de macro-sociologische en de ecologische publicaties in één categorie onder te brengen. De aldus gevormde categorie zou voor de periode 1957-62 in totaal 88 % van alle publicaties omvatten. Voor de daarop volgende periode zou het om 73 % van alle publicaties gaan. Zoals verder uit tabel 17 blijkt, bestaat er in de Nederlandse gezinssociologie naar verhouding weinig belangstelling voor de kleine groepsbenadering. Het meest uitgesproken is dit het geval in de periode 1957-62. Het aandeel van de op de kleine groepsbenadering geïnspireerde publicaties bedraagt dan namelijk 7 %. In de loop van de periode 1963-68 komt hier duidelijk verandering in. Onder invloed van de grote belangstelling voor de gezinstherapie loopt het percentage publicaties in deze categorie op tot 19 %. Voor de gezinsfase benadering blijkt nauwelijks belangstelling te bestaan. Slechts één van alle in de periode 1957-68 verschenen publicaties blijkt vanuit de gezinsfase benadering tot stand gekomen te zijn. Ten slotte moet er bij het typeren van de theoretische ontwikkelingen in de Nederlandse gezinssociologie gewezen worden op de multi-disciplinaire publicaties, die in de periode 1957-68 verschenen zijn. De in totaal 9 publicaties, die hier bedoeld worden, zijn in tabel 17 bij de categorie "overig + onbekend" ingedeeld.

Alles bij elkaar heeft de analyse van de gegevens uit tabel 17 een bevestiging opgeleverd van de conclusie, die in de vorige paragraaf op basis van de

uit theoretisch gezichtspunt opvallende publicaties ook al getrokken was. De macro-sociologische benadering blijkt in de Nederlandse gezinssociologie inderdaad een belangrijke, zo niet dominerende, rol te spelen. Voor de kleine groepsbenadering blijkt in de Nederlandse gezinssociologie een beperkte, maar in de loop van de periode 1957-68 wel duidelijk toenemende belangstelling te bestaan. Dit is echter niet het enige resultaat, dat de analyse van tabel 17 heeft opgeleverd. Het is namelijk ook gebleken, dat men zich van de manier, waarop de belangrijke invloed van de macro-sociologische benadering tot uitdrukking komt, geen overdreven voorstelling moet maken. Ongeveer 2/3 deel van alle macro-sociologische publicaties maakt namelijk gebruik van een begrippen-apparaat, dat niet als specifiek voor één van de hiervoor genoemde macro-benaderingen beschouwd kan worden. Macro-sociologische publicaties, die op basis van het gebruik van specifieke begrippen en redeneer-wijzen als typisch structureel-functioneel of institutioneel beschouwd kunnen worden, nemen naar verhouding een minder belangrijke plaats in. Het indelen van deze groep publicaties in typisch institutioneel of typisch structureel-functioneel bleek in de praktijk overigens een arbitraire aangelegenheid te zijn. In het merendeel van deze publicaties worden namelijk typisch institutionele en typisch structureel-functionele begrippen en inzichten naast elkaar gebruikt. Dit laatste betekent, dat het onderscheid institutioneel - structureel-functioneel, op enkele uitzonderingen na, alleen maar aangeeft van welk soort begrippen en inzichten naar verhouding het meest intensief gebruik gemaakt wordt. Uit de gegevens van tabel 17 blijkt dat het aandeel van de hier besproken typisch institutionele en/of structureel-functionele publicaties in de loop van de periode 1957-68 van 20 tot 14 % is teruggelopen. Verder blijkt, dat deze publicaties over het algemeen sterker institutioneel dan structureel-functioneel georiënteerd zijn. Dit geldt met name voor de periode 1957-62. In de daarop volgende jaren wordt dit verschil kleiner.

De paragraaf 4.8 is de theoretische oriëntatie van de Amerikaanse gezinssociologie vergeleken met die van de landen buiten de Verenigde Staten. Bij deze vergelijking is gebruik gemaakt van de kwantitatieve gegevens over de periode 1957-68, die in het trend-rapport van Mogey te vinden zijn. Op basis van deze gegevens is de conclusie getrokken, dat er een groot verschil bestaat tussen de theoretische oriëntatie van de Amerikaanse gezinssociologie aan de ene kant en de theoretische oriëntatie van de gezinssociologie in de landen buiten de Verenigde Staten aan de andere kant. De Amerikaanse gezinssociologie wordt gekenmerkt door een relatief grote belangstelling voor de

kleine groepsbenadering en een naar verhouding geringe interesse voor de macro-sociologische analyse van het gezin. In de landen buiten de Verenigde Staten ligt de situatie precies andersom. De macro-sociologische benadering neemt in de gezinssociologie uit deze landen de meest belangrijke plaats in terwijl de interesse voor de kleine groepsbenadering naar verhouding erg klein is. De gegevens uit tabel 18 maken het mogelijk om na te gaan welke positie de Nederlandse gezinssociologie in dat verband inneemt.

Tabel 18. De theoretische oriëntatie van de Nederlandse gezinssociologie uit de periode 1957 tot en met 1968 vergeleken met die in andere landen.

	Verenigde Staten 1957-1967 %	Rest wereld ⁴⁾ 1957-1968 %	Nederland 1957-1968 %
Theoretische benaderingswijze:			
Anthropologisch	3	9	3 ₂₎
Sociologisch	13	30	50 ₂₎
Insitutioneel	8	17	11
Macro-sociologisch	24	56	64
Sociaal-psychologisch	38	13	13
Psycho-analytisch	18	1	2
Kleine groepsbenadering	56	14	15
Gezinsfase benadering	10	3	1
Ecologisch	9 ₁₎	16	15 ₃₎
Onbekend	-	10	6 ₃₎
Totaal	99	99	100
N	(723)	(1.238)	(234)

Bron voor de eerste twee kolommen: Mogey, 1971, p. 14.

1) komt in deze kolom niet voor

2) de algemeen sociologische en de structureel-functionele publicaties uit tabel 16 zijn hier samen genomen

3) inclusief de multi-disciplinaire publicaties

4) inclusief de Nederlandse publicaties, die in het trend-rapport van Mogey zijn opgenomen

Uit deze tabel blijkt, dat de theoretische oriëntatie van de Nederlandse gezinssociologie nauwelijks verschilt van die in de landen buiten de Verenigde Staten. Het enige verschil, dat het vermelden waard is, is de iets grotere belangstelling van de Nederlandse gezinssociologie voor de macro-sociologische benadering (64 tegen 56 %). De implicatie van het voorgaande is, dat er een groot verschil bestaat tussen de theoretische oriëntatie van de Amerikaanse en de Nederlandse gezinssociologie. Wat verder uit de gegevens van tabel 18 blijkt, is dat de theoretische oriëntatie van de Nederlandse gezinssociologie eenzijdiger is dan die van de Amerikaanse. In de Verenigde Staten blijkt

de interesse voor minder toonaangevende benaderingen zoals de macro-sociologische (24 %) en ecologische (9 %) benadering namelijk groter te zijn dan de Nederlandse belangstelling voor de kleine groepsbenadering (15 %) en de gezinsfase benadering (1 %). Zoals hiervoor al gebleken is, is de theoretische oriëntatie van de Nederlandse gezinssociologie in de loop van de periode 1957-68 met name door de toenemende belangstelling voor de gezinstherapie minder eenzijdig geworden. Op de achtergronden van het zojuist geconstateerde verschil in theoretische oriëntatie tussen de Amerikaanse en de Nederlandse gezinssociologie zal aan het eind van dit hoofdstuk worden ingegaan.

Bij de bespreking van de thema-keuze van de Nederlandse gezinssociologie uit de periode 1957-68 is gebleken, dat er nogal wat onderzoek in verband met concrete beleidsvraagstukken gedaan wordt. De gegevens uit tabel 19 maken het mogelijk om na te gaan hoe groot de betekenis van dit type onderzoek is. In deze tabel zijn namelijk alle Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de jaren 1957-68 in drie categorieën verdeeld. De eerste categorie omvat alle publicaties, die gezien hun probleemstelling en/of conclusie gericht zijn op het leveren van een bijdrage aan de oplossing van concrete beleidsvraagstukken. Een belangrijk deel van de publicaties uit deze categorie bevat de resultaten van onderzoek, dat met subsidie of in opdracht van de betrokken beleidsinstanties gedaan is. Er zijn binnen deze categorie echter ook publicaties waarvoor niet van een dergelijke relatie tussen onderzoeker en beleidsinstantie gesproken kan worden. De tweede categorie, die in tabel 19 onderscheiden wordt is nauw verwant aan de zojuist genoemde. Deze tweede categorie omvat namelijk alle publicaties, die gezin de aard van hun probleemstelling en/of conclusies gericht zijn op het leveren van een bijdrage aan de vorming van de publieke opinie. Uit het laatste mag echter niet worden afgeleid, dat deze publicaties gericht zijn op het bepleiten of uitdragen van een bepaalde waarderende stellingname. Het doel, dat met deze publicaties beoogd wordt, is namelijk het verstrekken van wetenschappelijk gefundeerde informatie over onderwerpen, of vragen, die sterk in de publieke belangstelling staan. Zo zijn in deze categorie praktisch alle publicaties opgenomen, die als een antwoord of een reactie op in kerkelijke kring voorkomende vragen en problemen beschouwd kunnen worden. De derde categorie, die in tabel 18 onderscheiden wordt, kan zowel in positieve als in negatieve termen omschreven worden. Om ieder misverstand te voorkomen, zal van beide omschrijvingen gebruik gemaakt worden. De negatieve omschrijving luidt, dat in deze derde categorie alle publicaties zijn opgenomen, die niet als een rechtstreekse bijdrage aan de publieke opinie-vorming of de oplossing van concrete beleidsvraag-

stukken bedoeld zijn. Volgens de positieve omschrijving omvat deze categorie alle publicaties, waarin het leveren van een bijdrage aan de vergroting van de wetenschappelijke kennis over huwelijk en gezin centraal staat. Uit deze beide omschrijvingen mag niet worden afgeleid, dat het onderzoek uit deze categorie niet van praktisch maatschappelijk belang zou zijn of niet (mede) door overwegingen van praktisch maatschappelijk belang zou zijn ingegeven. Hoofdzaak is, dat bij het onderzoek uit deze categorie het leveren van een algemeen wetenschappelijke bijdrage het centrale doel is en het leveren van een rechtstreekse bijdrage aan concrete maatschappelijke vragen of problemen achterwege blijft. Ter afsluiting van het voorgaande is het goed om er op te wijzen, dat de zojuist besproken indeling alleen ontwikkeld is met de bedoeling om aan te geven op welk publiek of welke referentie-groep de Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1957-68 gericht zijn. Deze indeling kan dan ook niet gehruikt worden om de betrokken publicaties op hun wetenschappelijk, theoretische of onderzoekstechnische mērites te beoordelen.

Tabel 19. De Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1957 tot en met 1968 ingedeeld naar het doel, dat er mee wordt nagestreefd en naar periode van verschijnen.

Bedoeling van publicatie:	1957 - 62		1963 - 68		Totaal ¹⁾	
	N	%	N	%	N	%
Wetenschappelijk doel:						
ontwikkeling theorie	23	29	36	25	63	27
evaluatie van gedaan onderzoek,						
ontw. meth. en tech.	6	8	17	12	23	10
descriptie	6	8	11	7	18	8
sub-totaal	35	45	64	44	104	45
Opinie-vorming:	9	11	7	5	18	8
Beleidsgericht:						
soc.-econ. vraagstukken	3	4	11	7	14	6
welzijnsbeleid (C.R.M.)	14	18	10	7	24	10
geestel. en fysieke gez. zorg	5	6	18	12	24	10
kinderbescherming, justitie	-	-	6	4	6	3
volkshuisvesting, ruimt. ordening,						
recreatie	5	6	4	3	9	4
onderwijs	-	-	9	6	9	4
overig + algemeen	6	8	14	10	21	9
sub-totaal	33	42	72	49	107	46
overig	1	1	4	3	5	2
Totaal	78	99	147	101	234	101

1) Inclusief zonder jaartal.

Uit de gegevens in tabel 19 blijkt, dat het zogenaamde "algemeen wetenschappelijke" gezinsonderzoek gedurende de periode 1957-68 een belangrijke plaats inneemt. In de eerste helft van deze periode blijkt 45 % van alle Nederlandse gezinssociologische publicaties op hoofdzakelijk wetenschappelijke vraagstellingen gericht te zijn. In de tweede helft van de hier beschouwde periode blijkt deze situatie nauwelijks veranderd te zijn. Het aandeel van dit type publicaties bedraagt dan namelijk 44 %. Uit de gegevens in tabel 19 blijkt verder, dat het op concrete beleidsproblemen gerichte onderzoek een ongeveer even belangrijke plaats inneemt als het zich op wetenschappelijke vraagstellingen richtende gezinsonderzoek. In de periode 1957-62 is 42 % van alle gezinssociologische publicaties gericht op concrete beleidsvraagstukken. In de daarop volgende periode blijkt het aandeel van deze publicaties te zijn toegenomen van 42 tot 49 %. Tegenover deze toename staat echter wel een afname van de betekenis van de op de publieke opinie gerichte gezinssociologische publicaties. Het aandeel van deze publicaties blijkt in de loop van de periode 1957-62 te zijn afgenomen van 11 tot 5 %. Tussen deze op de publieke opinie gerichte publicaties en het op concrete beleidsvraagstukken gerichte gezinsonderzoek bestaat een nauwe verwantschap. Deze verwantschap moet gezocht worden bij het feit, dat beide categorieën publicaties gezien kunnen worden als een rechtstreekse bijdrage aan de oplossing van, of discussie over concrete maatschappelijke problemen. Er is in principe dan ook weinig op tegen om beide categorieën samen te voegen. De conclusie, die dan getrokken kan worden, is dat gedurende de periode 1957-68 meer dan de helft (respectievelijk 53 en 54 %) van alle Nederlandse gezinssociologische publicaties rechtstreeks gericht is op het leveren van een bijdrage aan de discussie over, of de oplossing van, concrete maatschappelijke vragen of problemen. Jammer genoeg zijn er op dit punt geen vergelijkbare gegevens beschikbaar over de situatie in andere landen. De vraag, of de Nederlandse gezinssociologie in dit opzicht een uitzonderingspositie inneemt kan dan ook moeilijk met zekerheid beantwoord worden. De in Nederland relatief ver voortgeschreden professionalisering van de sociologie vormt echter wel een aanwijzing op grond waarvan het vermoeden kan worden uitgesproken, dat het rechtstreeks op concrete maatschappelijke vragen gerichte gezinsonderzoek in Nederland naar verhouding een belangrijke plaats inneemt.

In de hiervoor gegeven beschouwing over de thema-keuze van het Nederlandse gezinsonderzoek is al een aantal opmerkingen gemaakt over de toepassingsgebieden, die bij dit onderzoek een belangrijke rol spelen. De gegevens uit

tabel 19 bieden enig zicht op de relatieve betekenis van deze toepassingsgebieden. Bij de bespreking van deze toepassingsgebieden zullen de beleidsgerichte publicaties en de ten behoeve van de publieke opinie-vorming verschenen bijdragen worden samengenomen. Practisch alle publicaties in de laatstgenoemde categorie blijken betrekking te hebben op vragen en problemen, die in kerkelijke kring leven. Dit laatste betekent, dat kerkelijke vragen en problemen in de periode 1957-62 naar volgorde van belangrijkheid het tweede toepassingsgebied van het Nederlandse gezinsonderzoek vormen. Het meest belangrijke toepassingsgebied in deze periode is echter het welzijnsbeleid. Van alle publicaties uit deze periode gaat namelijk 18 % over onderwerpen, die voor het maatschappelijk werk, de samenlevingsopbouw en het welzijnsbeleid in het algemeen van belang zijn.¹⁾ Andere concreet aanwijsbare toepassingsgebieden, die in het gezinsonderzoek uit deze periode een rol van betekenis spelen, zijn: de volkshuisvesting plus ruimtelijke ordening (6 % van alle publicaties), de gezondheidszorg (6 %) en het sociaal-economisch beleid (4 %). Ten slotte blijkt in deze periode ook nog 8 % van alle gezinsonderzoek betrekking te hebben op een aantal sterk uiteenlopende toepassingsgebieden dat in tabel 18 niet afzonderlijk vermeld is.

Uit de vergelijking van de gegevens in tabel 19 over de periodes 1957-62 en 1963-68 blijkt, dat de oriëntatie van het op praktische toepassing gerichte gezinsonderzoek een aantal belangrijke veranderingen heeft ondergaan. De meest opvallende verandering is wel de afname van het aandeel van de op het welzijnsbeleid gerichte gezinssociologische publicaties. Het terug lopen van het aandeel van deze publicaties van 18 tot 7 % leidt er toe, dat het welzijnsbeleid als toepassingsgebied niet meer de eerste maar de tweede plaats inneemt. Ook het op de (kerkelijke) publieke opinie gerichte gezinsonderzoek speelt in de periode 1963-68 een minder belangrijke rol. Het aandeel van deze categorie publicaties loopt terug van 11 tot 5 %. Daarmee verliest dit toepassingsgebied zijn tweede plaats en komt uiteindelijk op de vijfde plaats terecht. Ook de betekenis van het op de volkshuisvesting en ruimtelijke ordening gerichte gezinsonderzoek blijkt te zijn afgenomen (van 6 tot 3 %). Tegenover het teruglopen van de belangstelling voor de zojuist genoemde toepassingsgebieden staat echter een aantal nieuwe ontwikkelingen. Eén van deze

1) In dit verband moet ook herinnerd worden aan het grote aantal descriptieve en op het locale beleid gerichte onderzoekingen naar de situatie van probleemgezinnen en bejaarden, dat bij de inventarisatie van de gezinssociologische publicaties uit de periode 1957-68 buiten beschouwing gelaten is

ontwikkelingen is de toenemende betekenis van het op de geestelijke en lichamelijke gezondheidszorg gerichte gezinsonderzoek. Het aandeel van dit type publicaties blijkt van 6 tot 12 % te zijn toegenomen. Het resultaat van deze ontwikkeling is, dat de gezondheidszorg in de periode 1963-68 het belangrijkste toepassingsgebied geworden is. Daarbij moet er ter voorkoming van misverstand overigens wel op gewezen worden, dat deze verschuiving voor een belangrijk deel aan de publicaties over gezinstherapie moeten worden toegeschreven. Een andere ontwikkeling, die hier genoemd moet worden, is de in de periode 1963-68 vallende opkomst van twee nieuwe toepassingsgebieden: het onderwijs (6 %) en de kinderbescherming (4 %). De laatste verandering, die uit tabel 19 kan worden afgelezen, is de toenemende betekenis van het op het sociaal-economisch beleid gericht gezinsonderzoek. Het percentage publicaties in deze categorie blijkt te zijn toegenomen van 4 tot 7 %. Alle hierboven opgesomde verschuivingen leiden er uiteindelijk toe, dat er in de periode 1963-68 de volgende rangorde van toepassingsgebieden is ontstaan: lichamelijke en geestelijke gezondheidszorg (12 %), welzijnsbeleid (7 %), sociaal-economisch beleid (7 %), onderwijs (6 %), vorming van de (vooral kerkelijke) publieke opinie (5 %) en kinderbescherming (4 %). Volledigheidshalve moet hier ook nog vermeld worden, dat 10 % van het gezinsonderzoek uit deze periode gericht is op een aantal naar hun aard sterk uiteenlopende, maar in tabel 19 niet onderscheiden toepassingsgebieden.

Bij het overzien van de hierboven geschetste ontwikkeling van het beleidsgerichte gezinsonderzoek moet bedacht worden, dat dit onderzoek wel op het gezin betrekking heeft, maar dat het vooral met het oog op de oplossing van concrete beleidsproblemen gedaan is. Daar komt nog bij dat dit soort gezinsonderzoek vaak een onderdeel vormt van een veel breder gerichte onderzoeksinspanning ten behoeve van hetzelfde beleidsgebied. Dit niet uitsluitend op het gezin gerichte onderzoek ten behoeve van concrete beleidsvraagstukken behoort bovendien vaak tot het arbeidsterrein van andere specialismen dan de gezins-sociologie. Voorbeelden van dergelijke op concrete maatschappelijke of beleidsproblemen gerichte specialismen zijn: de sociologie van het maatschappelijk werk, de jeugdsociologie, de sociologie van het wonen, de onderwijs-sociologie en de medische sociologie. Na het voorgaande zal het duidelijk zijn, dat het niet juist is om de hierboven geschetste ontwikkeling van het beleidsgerichte gezinsonderzoek alleen vanuit een meer algemeen gezinssociologisch gezichtspunt te bezien. De ontwikkeling van dit gezinsonderzoek zal vooral in verband gebracht moeten worden met de situatie binnen de betrokken beleids-

gebieden en met de vaak continue stroom van sociologisch onderzoek, dat ten behoeve van deze beleidsgebieden wordt gedaan. De verklaring voor de hierboven geschetste en nogal wisselvallig aandoende ontwikkeling van het beleidsgerichte gezinsonderzoek moet dan ook vooral binnen de betrokken beleidsgebieden en het daarop gerichte sociologisch onderzoek gezocht worden. Een analyse van de laatstbedoelde ontwikkelingen zou echter het bestek van een beschouwing verre te buiten gaan. Hier wordt dan ook volstaan met de constatering, dat een belangrijk deel van het beleidsgerichte gezinsonderzoek het resultaat is van een al dan niet tijdelijke interesse voor het gezinsaspect van een aantal nogal uiteenlopende beleidsproblemen.

Na deze uitvoerige beschouwing over het beleidsgerichte onderzoek moet nog een aantal opmerkingen gemaakt worden over het gezinsonderzoek, dat op algemeen wetenschappelijke vraagstellingen gericht is. Hiervoor is er op gewezen dat het centrale doel van dit onderzoek gevormd wordt door het leveren van een bijdrage aan de uitbreiding van de wetenschappelijke kennis over huwelijk en gezin. De aard van dergelijke bijdragen kan nogal uiteenlopen. Daarom zijn in tabel 19 de algemeen wetenschappelijke publicaties in een drietal categorieën verdeeld. De eerste categorie omvat alle publicaties, die op de een of andere manier een bijdrage aan de ontwikkeling van de theoretische inzichten in huwelijk en gezin leveren. Gezien de bij de samenstelling van deze tabel gevolgde werkwijze kunnen dergelijke bijdragen uiteenlopen van het leveren van een theoretische beschouwing tot het langs empirische weg toetsen of ontwikkelen van theoretische inzichten. Blijkens de gegevens in tabel 19 hoort een belangrijk deel van de algemeen wetenschappelijke gezinssociologische publicaties in deze categorie thuis. In de periode 1957-62 vormen deze op de ontwikkeling van theorie gerichte publicaties 29 % van alle verschenen publicaties. Dit komt neer op ongeveer $\frac{2}{3}$ deel van alle algemene wetenschappelijke gezinssociologische publicaties uit deze periode. In de daarop volgende periode blijkt, relatief gesproken, de belangstelling voor het op de ontwikkeling van theorie gerichte onderzoek wat te zijn afgenomen. Dit komt onder meer tot uitdrukking in het aandeel van deze publicaties in het totale aantal, dat van 29 tot 25 % is teruggelopen. Ook het aandeel van deze publicaties in de algemeen wetenschappelijk gezinssociologische publicaties loopt iets terug (van ongeveer $\frac{2}{3}$ deel naar ruim de helft). Tegenover deze afname staat echter een toename van het aandeel van de publicaties, die via de inventarisatie en evaluatie van het verrichte gezinsonderzoek of door de bespreking of introductie van onderzoeksmethoden en technieken een bijdrage aan de

verdere ontwikkeling van de gezinssociologie zoeken te leveren. Het aandeel van dit type publicaties in het totale aantal blijkt in de loop van de periode 1957-68 van 8 tot 12 % te zijn toegenomen. Tenslotte moet er nog op gewezen worden, dat het puur descriptieve gezinsonderzoek in deze periode naar verhouding van ondergeschikt belang is. Voor de hier onderscheiden perioden bedraagt het aandeel van deze publicaties 8 respectievelijk 7 % van het totale aantal verschenen publicaties.

Tabel 20. De Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1957 tot en met 1968 naar de aard van het gebruikte materiaal en naar de periode van verschijnen.

	1957 - 1962		1963 - 1968		Totaal ¹⁾	
	N	%	N	%	N	%
	(N=78)		(N=147)		(N=234)	
Soort materiaal:						
literatuur-studies	34	44	76	52	112	48
empirisch materiaal	44	56	71	48	122	52
Primair/secundair empirisch materiaal:						
uitsl. primair materiaal	15	19	40	27	60	26
primair + sec. materiaal	13	17	13	9	26	11
uitsluitend sec. materiaal	16	20	18	12	36	15
sub-totaal	44	56	71	48	122	52
Quantitatief/qualitatief empirisch materiaal						
uitsluitend quantitatief	30	38	48	33	81	35
quantitatief + qualitatief	10	13	11	7	24	10
uitsluitend qualitatief	4	5	12	8	17	7
sub-totaal	44	56	71	48	122	52
Totaal	78	100	147	100	234	100

Met deze beschouwing over de werkwijze van het op algemeen wetenschappelijke vraagstellingen gerichte gezinsonderzoek wordt eigenlijk vooruit gelopen op een onderwerp, dat hieronder vrij uitvoerig aan de orde zal komen. In de rest van deze paragraaf zal namelijk in grote lijnen een beeld geschetst worden van de onderzoeksmethoden, die in de gezinssociologische publicaties uit de periode 1957-68 gebruikt zijn. Een eerste indruk van de situatie op dit punt geven de cijfers, die in tabel 20 te vinden zijn. In deze tabel zijn alle publicaties uit de periode 1957-68 ingedeeld naar het soort gegevens waarop ze gebaseerd zijn. Daarbij is in eerste instantie onderscheid gemaakt tussen de publicaties, die wel en de publicaties, die niet op empirisch materiaal gebaseerd zijn. De laatstbedoelde publicaties zijn allemaal het resultaat van literatuur-onderzoek, waarbij zowel van door anderen gepubliceerde theore-

1) Inclusief zonder jaartal.

tische inzichten als van de resultaten van door anderen verricht empirisch onderzoek gebruik gemaakt wordt. Uit de gegevens in tabel 20 blijkt, dat literatuur-onderzoek en empirisch onderzoek een ongeveer even belangrijke rol spelen in de Nederlandse gezinssociologie. Van alle publicaties uit de periode 1957-68 blijkt 52 % het resultaat van empirisch onderzoek te zijn. Het aandeel van de op literatuur-onderzoek gebaseerde publicaties bedraagt voor deze hele periode 48 %. Bij vergelijking van de gegevens over de eerste en de tweede helft van de hier behandelde periode blijkt, dat het aandeel van de op empirisch onderzoek gebaseerde publicaties is afgenomen. In de eerste helft van de jaren 1957-68 is meer dan de helft, of wel 56 % van alle publicaties het resultaat van empirisch onderzoek. In de tweede helft van de jaren 1957-68 is het aandeel van deze publicaties teruggelopen tot iets minder dan de helft of wel 48 %. Aangezien het hier om een tweedeling gaat, betekent het voorgaande, dat de belangstelling voor literatuur-onderzoek tijdens de periode 1957-68 wat is toegenomen. Zoals uit de tabel blijkt, is het aandeel van de op literatuur-onderzoek gebaseerde publicaties toegenomen van 44 tot 52 %.

Uit tabel 20 kan ook worden afgelezen van wat voor soort gegevens men in de periode 1957-68 bij het doen van empirisch onderzoek naar huwelijk en gezin gebruik gemaakt heeft. Zo is in deze tabel een onderscheid gemaakt tussen primair en secundair empirisch materiaal. Met de term primair empirisch materiaal worden alle gegevens bedoeld, die de onderzoeker ten behoeve van het onderzoek in kwestie in het veld verzameld heeft. Secundair materiaal bestaat uit reeds aanwezige empirische gegevens, die voor een ander doel dan het onderzoek in kwestie zijn bijeengebracht. Voorbeelden van dit soort materiaal zijn onder meer de ambtelijke statistiek, ambtelijke dossiers en reeds bestaand survey-materiaal. Uit de totaal-cijfers voor de periode 1957-68 blijkt, dat het uitsluitend op primair materiaal gebaseerde onderzoek de meest voorkomende vorm van empirisch onderzoek is. Van alle publicaties uit deze periode is 26 % het resultaat van empirisch onderzoek, waarbij uitsluitend primaire gegevens gebruikt zijn. Het overeenkomstige aandeel van de publicaties, die op de analyse van zowel primaire als secundaire empirische gegevens zijn gebaseerd, bedraagt 11 %. Het voorgaande betekent, dat in deze periode 37 % van alle gezinssociologische publicaties geheel of gedeeltelijk gebaseerd is op gegevens, die speciaal ten behoeve van het betrokken onderzoek verzameld zijn. Hiernaast neemt het uitsluitend op secundair empirisch materiaal gebaseerde onderzoek een bescheiden plaats in. Het aandeel van deze publicaties

bedraagt voor de hele periode 1957-68 namelijk 15%.

Uit een vergelijking van de gegevens over de eerste en tweede helft van deze periode blijkt, dat de belangstelling voor de drie hierboven onderscheiden vormen van empirisch onderzoek in de loop van de tijd veranderd is. In de eerste helft van de periode 1957-68 blijkt de belangstelling voor deze drie vormen van empirisch onderzoek ongeveer even groot te zijn. In de tweede helft van deze periode blijkt de belangstelling voor het geheel of gedeeltelijk op secundair materiaal gebaseerde onderzoek duidelijk afgenomen te zijn. De belangstelling voor het uitsluitend op primair materiaal gebaseerde onderzoek is daarentegen naar verhouding sterk toegenomen. Hiervoor is er al op gewezen, dat in de loop van de periode 1957-68 het aandeel van de op empirisch onderzoek gebaseerde publicaties is afgenomen. Deze afname gaat (onder invloed van de zojuist geconstateerde verschuivingen in de aard van het gebruikte empirisch materiaal) vooral ten koste van het geheel of gedeeltelijk op secundaire gegeven gebaseerde onderzoek. Het aandeel van de uitsluitend op secundair materiaal gebaseerde publicaties blijkt te zijn afgenomen van 20 tot 12 %. Het aandeel van de publicaties, waarin zowel secundaire als primaire gegevens gebruikt worden, is teruggelopen van 17 tot 9 %. Hier tegenover staat echter een toename van het aandeel van de uitsluitend op primair empirisch materiaal gebaseerde publicaties van 19 tot 27 %. Deze toename blijkt juist groot genoeg te zijn om de afnemende belangstelling voor het zowel op primair als secundair materiaal gebaseerde onderzoek te compenseren. Dit alles betekent, dat gedurende de hele periode 1957-68 de belangstelling voor het geheel of gedeeltelijk op primair materiaal gebaseerde onderzoek constant gebleven is. Het aandeel van dit type publicaties blijkt gedurende deze hele periode 36 à 37 % te bedragen.

Het onderste gedeelte van tabel 20 maakt het mogelijk om na te gaan in welke mate er bij het empirisch gezinsonderzoek van kwantitatieve en kwalitatieve gegevens gebruik gemaakt wordt. Uit de totaal-cijfers voor de periode 1957-68 blijkt, dat men in de Nederlandse gezinssociologie bij voorkeur van kwantitatieve gegevens gebruik maakt. Slechts 7 % van alle gezinssociologische publicaties uit deze periode is uitsluitend op kwalitatieve empirische gegevens gebaseerd. Het aandeel van de zowel op kwantitatieve als kwalitatieve gegevens gebaseerde onderzoekspublicaties is iets groter en bedraagt 10 %. De uitsluitend op kwantitatieve gegevens gebaseerde onderzoekspublicaties blijken goed te zijn voor 35 % van alle gezinssociologische publicaties uit

deze periode. De relatieve betekenis van het uitsluitend quantitatieve gegevens gebruik makende gezinsonderzoek blijkt in de loop van de periode 1957-68 nauwelijks te veranderen. Gedurende de gehele periode is ongeveer 2/3 deel van alle empirisch onderzoek uitsluitend gebaseerd op quantitatieve gegevens. Alleen de verhouding tussen het geheel en het gedeeltelijk op kwalitatieve gegevens gebaseerde gezinsonderzoek blijkt tijdens deze periode te veranderen. Deze verandering gaat in de richting van een toenemende betekenis van het uitsluitend op kwalitatieve gegevens gebaseerde gezinsonderzoek.

Tabel 21. De Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de jaren 1957 tot en met 1968 naar de gebruikte methoden van materiaal-verzameling.

De van primair materiaal gebruik makende publicaties naar de methode van verzameling.			De van secundair materiaal gebruik makende publicaties naar de herkomst van dit materiaal.		
persoonlijke interviews	47	54 %	ambtelijke statistiek	30	49 %
post-enquêtes	8	9 %	ambt. geg. + dossiers	23	37 %
observatie	9	11 %	overig	9	15 %
overig	22	26 %			
Totaal	86	100 %	Totaal	62	101 %
De van empirisch materiaal gebruik makende publicaties naar de populatie, waar dit materiaal betrekking op heeft.					
Totale Nederlandse bevolking (stat. mat. of steekproef)			23	19 %	
Eén dorp, gemeente of regio			12	10 %	
Gezinnen waar zich een bepaalde situatie of probleem voordoet (aanwezigheid tieners, werkende gehuwde vrouw)			8	7 %	
Gezinnen met een specifieke sociale positie (gezinnen van bv.: boeren, arbeiders, R.K., etc.)			18	15 %	
Clientèle van bij onderzoek betrokken instelling (bv. cliënten van maatsch. werk of gezondh. zorg, ouders van kinderen op een bepaalde school)			50	41 %	
Populaties buiten Nederland			11	9 %	
Totaal			122	101 %	

De gegevens uit tabel 21 geven een indruk van de manier, waarop men bij het Nederlandse gezinsonderzoek zijn materiaal verzamelt. Bij het zelf verzamelen van empirisch materiaal blijkt het persoonlijk interview de meest gebruikte methode te zijn. In totaal is 54 % van alle primair empirisch materiaal via persoonlijke interviews verzameld. Ook de aan het persoonlijk interview verwante technieken spelen een belangrijke rol in het Nederlandse gezinsonderzoek. De bij de categorie "overig" ondergebrachte publicaties maken namelijk voor het grootste deel gebruik van schriftelijke vragenlijsten, die bij bepaalde gelegenheden of in bepaalde situaties aan de individuele respondenten worden overhandigd. Verder bevat deze categorie "overig" ook een aantal publicaties, waarvoor van zogenaamde groepsinterviews gebruik gemaakt is. Uit

de verdere gegevens blijkt, dat postenquêtes (9 %) en observatie (11 %) naar verhouding weinig als onderzoeksmethode gebruikt worden. De in tabel 21 vermelde gegevens over de herkomst van het gebruikte secundaire materiaal laten zien, dat de ambtelijke statistiek (in 49 % van de gevallen) en ambtelijke gegevens en dossiers (in 37 % van de gevallen) de meest belangrijke bronnen zijn. Het gebruik van bestaand survey-materiaal en van historische en literaire bronnen neemt slechts een bescheiden plaats in (samen 15 %).

Een ander belangrijk kenmerk van het verzamelde empirisch materiaal is de aard van de populatie, waar het betrekking op heeft. Na wat hiervoor gezegd is over de betekenis van het op concrete beleidsproblemen gerichte onderzoek, zal het weinig verwondering wekken, dat er in de loop van de periode 1957-68 veel onderzoek gedaan is onder populaties, die voor de betrokken beleidsinstanties van groot belang zijn. Zo bestaat volgens tabel 21 in 41 % van de gevallen de onderzochte populatie uit bevolkingsgroepen zoals: cliënten van instellingen voor maatschappelijk werk, de patiënten of cliënten van instellingen voor de geestelijke en/of lichamelijke gezondheidszorg, de ouders van kinderen op bepaalde scholen, enzovoorts. Verder blijkt er in het Nederlandse gezinsonderzoek nogal wat belangstelling te bestaan voor de situatie van bevolkingsgroepen, die door een specifieke sociale positie gekenmerkt worden; 15 % van alle gezinsonderzoek blijkt op bevolkingsgroepen als boeren, landarbeiders, handarbeiders, bewoners van oude stadswijken en leden van bepaalde kerkgenootschappen gericht te zijn. In een belangrijk deel van de gevallen gaat het ook hier weer om populaties, die voor bepaalde beleidsinstanties van belang zijn. Dat laatste kan ook gezegd worden van het onderzoek, dat gericht is op gezinnen waar zich een bepaalde situatie of probleem voordoet. Van alle gezinsonderzoek is 7 % op dit soort populaties gericht.

Voor de onderzoeker, die vooral geïnteresseerd is in meer algemene kennis van het Nederlandse gezin moet het voorgaande teleurstellende lektuur zijn geweest. Want 63 % van alle gezinsonderzoek heeft namelijk betrekking op populaties, die moeilijk als uitgangspunt voor generalisaties over "het" Nederlandse gezin gebruik kunnen worden. De publicaties, die wel voor dit doel geschikt zijn, vormen echter nog altijd 19 % van het totaal aantal onderzoekspublicaties. De conclusies, die in deze publicaties getrokken worden, hebben namelijk allemaal betrekking op de totale Nederlandse populatie of op een representatieve steekproef uit deze populatie. Verder zouden de onderzoekspublicaties, die op één dorp, gemeente of regio betrekking hebben, met de

nodige voorzichtigheid ook als uitgangspunt voor generalisaties over "het" Nederlandse gezin gehanteerd kunnen worden. Uit tabel 21 blijkt, dat deze publicaties 10 % van alle Nederlandse onderzoekspublicaties vormen. Het deel van de onderzoekspublicaties, dat gericht is op de gezinsverhoudingen buiten Nederland, is niet groot (9 %). Dit laatste hangt nauw samen met het feit, dat de Nederlandse cultureel-anthropologische publicaties lang niet allemaal geïnventariseerd zijn. Aan het eind van deze beschouwing over de populaties, waar het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode 1957-68 zich op gericht heeft, moet nog één algemene opmerking gemaakt worden. Bij de beschrijving van het soort populaties, dat in dit onderzoek aan de orde komt, is de generaliseerbaarheid van de onderzoeksresultaten als uitgangspunt genomen. Het zou echter te ver gaan om deze generaliseerbaarheid ook als evaluatie-criterium te gebruiken. Een dergelijke wijze van waarderen zou namelijk een miskenning inhouden van de relevantie, die het op specifieke populaties gerichte gezinsonderzoek voor allerlei beleidsinstanties kan hebben.

Tabel 22. De op quantificerend empirisch onderzoek gebaseerde Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1957 tot en met 1968 naar de gehanteerde analyse-methode en de periode van verschijnen.

	1957 - 1962		1963 - 1968		Totaal ¹⁾	
	N	%	N	%	N	%
Analyse-methode:						
frequentie-verdelingen	4	10	6	11	10	10
kruistabellen en/of correlatie-berekeningen zonder sign. toets	28	70	27	47	61	59
kruistabellen en/of correlatie-berekeningen met sign. toets	8	20	24	42	32	31
Totaal	40	100	57	100	103	100

1) Inclusief publicaties zonder jaartal.

In tabel 22 zijn alle onderzoekspublicaties, waarin hoofdzakelijk van quantificerende analyse-methoden gebruik gemaakt wordt samengebracht en vervolgens ingedeeld naar de gehanteerde analyse-methode. Bij het toepassen van de in deze tabel gebruikte indeling is gebleken, dat de meeste publicaties van verschillende analyse-methoden gebruik maken. Voor het samenstellen van tabel 22 is steeds afgegaan op de meest vergaande analyse-methode. Bij het overzien van deze tabel blijkt, dat er in Nederland maar weinig quantificerend onderzoek gedaan wordt, waarbij men de verzamelde gegevens uitsluitend met behulp van frequentie-verdelingen analyseert. De werkwijze blijkt slechts in 10 % van de gevallen voor te komen. De rest, of wel 90 % van alle quantificerend onderzoek uit de periode 1957-68 maakt gebruik van kruistabellen en/of corre-

latie-coëfficiënten.¹⁾ Het gebruik van deze bi- of multi-variate analyse technieken gaat echter lang niet altijd samen met het toepassen van significantie toetsen. De hier bedoelde combinatie blijkt in de periode 1957-68 slechts in 31 % van de gevallen voor te komen. Het aandeel van de publicaties, waarin alleen maar gebruik gemaakt wordt van kruistabellen of correlatie-berekeningen is veel groter en bedraagt 59 %. Uit de vergelijking van de gegevens over de eerste en de tweede helft van de periode 1957-68 blijkt echter, dat de belangstelling voor het gebruik van significantie-toetsen sterk is toegenomen. De betekenis van het gebruik van bi- of multi-variate analyse technieken blijkt in de loop van deze periode nauwelijks veranderd te zijn.

Tabel 23. De op quantificerend empirisch onderzoek gebaseerde Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1957 tot en met 1968 naar de gekozen onderzoeksopzet.

	1957 - 62		1963 - 68		Totaal ¹⁾	
	N	%	N	%	N	%
Onderzoeksopzet:						
Descriptief	19	48	28	49	51	50
freq. verd.	(2)		(6)		(8)	
kruistab. en/of corr. (z.s) ²⁾	(13)		(15)		(32)	
kruistab. en/of corr. (m.s)	(4)		(7)		(11)	
Explorerend	12	30	7	12	20	19
freq. verd.	(2)		(-)		(2)	
kruistab. en/of corr. (z.s)	(10)		(4)		(15)	
kruistab. en/of corr. (m.s)	(-)		(3)		(3)	
Met hypothesen ³⁾	9	23	22	39	32	32
zonder toetsen op toeval en schijnbaarheid	(5)		(8)		(14)	
alleen toets op toeval	(1)		(4)		(5)	
toetsen op toeval en op schijn- baarheid	(3)		(10)		(13)	
Totaal	40	101	57	100	103	101

1) Inclusief publicaties zonder jaartal.

2) z.s = zonder significantie-toets, m.s = met significantie-toets.

3) Alle publicaties in deze categorie maken gebruik van kruistabellen of correlatie-berekeningen.

De gegevens uit tabel 23 geven een indruk van de context, waarin de zojuist behandelde kwantitatieve analyse-methoden gebruikt worden. In deze tabel zijn namelijk alle op quantificerende empirisch onderzoek gebaseerde publicaties

1) Kruistabellen worden practisch in alle quantificerend onderzoek gebruikt. Correlatie-coëfficiënten worden bijna altijd als aanvulling op tabellen gebruikt.

ingedeeld naar de gekozen onderzoeksopzet. Daarbij zijn drie hoofdcategorieën onderscheiden. De eerste hoofd-categorie omvat de puur descriptieve publicaties. Deze publicaties worden gekenmerkt door een recht-toe recht-aan weergave van de bereikte onderzoeksresultaten. Aan een theoretische interpretatie van deze resultaten komt men niet toe. Dat laatste is wel het geval bij de publicaties uit de beide andere hoofd-categorieën. Eén van deze beide categorieën omvat alle theorie-gerichte publicaties, waarin gebruik gemaakt wordt van vooraf geformuleerde hypothesen. De andere categorie omvat de zogenaamde explorerende publicaties. In deze publicaties wordt geen gebruik gemaakt van hypothesen. Het theorie-gerichte karakter van deze publicaties komt tot uitdrukking in de theoretische interpretatie, die men van de bereikte onderzoeksresultaten geeft. Uit de totaal-cijfers voor de periode 1957-68 blijkt, dat de belangstelling voor het theorie-gerichte onderzoek precies even groot is als die voor het puur descriptieve. Beide vormen van quantificerend onderzoek nemen de helft van de betrokken publicaties in beslag. Verder blijkt de belangstelling voor het met hypothese werkende theorie-gerichte onderzoek groter te zijn dan die voor het explorerende onderzoek. Voor de hele periode 1957-68 blijkt het met hypothesen werkende onderzoek in 32 % van de gevallen voor te komen. Voor het explorerend onderzoek bedraagt dit getal 19%. Uit de vergelijking van de gegevens over de eerste en de tweede helft van de periode 1957-68 blijkt, dat de verhouding tussen het aantal theorie-gerichte publicaties en het aantal puur-descriptieve publicaties nauwelijks veranderd is. De werkwijze van de theorie-gerichte publicaties blijkt wel veranderd te zijn. Met name de belangstelling voor het explorerende onderzoek blijkt te zijn afgenomen. Gezien het voorgaande houdt dit in, dat de relatieve betekenis van het met hypothesen werkende onderzoek is toegenomen. De detail-cijfers voor de laatstgenoemde onderzoeksvorm geven de indruk, dat de bij het toetsen van hypothesen gevolgde werkwijze in de loop van de periode 1957-68 verbeterd is.

De zojuist getrokken conclusies hebben alleen betrekking op de gang van zaken bij het quantificerend empirisch onderzoek. Hiervoor is gebleken dat zowel de belangstelling voor het empirisch onderzoek in het algemeen als die voor het gebruik van kwantitatieve en kwalitatieve empirische gegevens in de loop van de periode 1957-68 veranderd is. Het is daarom de moeite waard om de zojuist behandelde gegevens over het quantificerende empirisch onderzoek nog eens te bezien tegen de achtergrond van de gegevens over de andere gezinssociologische publicaties uit deze periode. De gegevens uit tabel 24 bieden deze mogelijkheid. In deze tabel zijn alle gezinssociologische publicaties uit de

periode 1957-68 ingedeeld naar de gekozen onderzoeksopzet. Na alles, wat hiervoor over de bij het Nederlandse gezinsonderzoek gebruikte gegevens en methoden gezegd is, heeft deze tabel weinig nieuws te bieden. De betekenis van deze tabel moet vooral gezocht worden bij het gekozen totaal-overzicht.

Tabel 24. De Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1957 tot en met 1968 naar de gekozen onderzoeksopzet en naar de periode van verschijnen.

	1957 - 62		1963 - 68		Totaal ¹⁾	
	N	%	N	%	N	%
Onderzoeksopzet:						
Literatuur-onderzoek	34	44	76	52	112	48
Qualitatief empirisch onderzoek ²⁾	4	5	14	9	19	8
Quantitatief emp. onderzoek	40	51	57	39	103	44
waarvan: descriptief	19	24	28	19	51	22
explorerend	12	15	7	5	20	8
met hypothesen, zonder sign.toets	5	7	8	6	14	6
met hypothesen, met sign.toets	4	5	14	9	18	8
Totaal	78	100	147	100	234	100

1) Inclusief publicaties zonder jaartal.

2) Inclusief twee publicaties, die zowel op kwalitatieve als kwantitatieve empirische gegevens gebaseerd zijn, maar waarin kwalitatieve analysemethoden de belangrijkste rol spelen.

Bezien over de hele periode 1957-68 is het literatuur-onderzoek de meest gehanteerde onderzoeksvorm. Van alle publicaties is 48 % op literatuur-onderzoek gebaseerd. Direct daarop volgt echter het quantificerend empirisch onderzoek. De op dit type onderzoek gebaseerde publicaties vormen 44 % van het totaal. Hiervoor is er al op gewezen, dat de helft van alle quantificerend onderzoek een puur descriptief karakter heeft. Dit houdt in, dat 22 % van alle publicaties uit de periode 1957-68 een recht-toe recht-aan weergave zijn van de resultaten van quantificerend empirisch onderzoek. Van het theorie-gerichte quantificerend onderzoek is de met vooraf geformuleerde hypothesen werkende variant de meest belangrijke. Uitgedrukt in het totale aantal publicaties bedraagt het aandeel van deze variant 14 %. Wanneer een onderscheid gemaakt wordt tussen het al dan niet gebruiken van significantietoetsen bij het testen van hypothesen, dan blijkt, dat dit in 8 % van alle publicaties uit deze periode wel en 6 % van alle publicaties niet gebeurt. Naast het met hypothesen werkende onderzoek kan echter ook het explorerende onderzoek onderscheiden worden. Het aandeel van deze theorie-gerichte onderzoeksvorm in alle publicaties uit de periode 1957-68 bedraagt 8 %. Met het voorgaande zijn nog niet alle vormen van gezinsonderzoek de revue gepasseerd.

Er zijn in de loop van deze periode namelijk ook nogal wat onderzoekspublicaties verschenen, waarin hoofdzakelijk van kwalitatieve analyse-methoden gebruik gemaakt wordt. Naast het quantificerende onderzoek en het literatuur-onderzoek neemt dit type publicaties echter een bescheiden plaats in. Het aandeel van deze van kwalitatieve methoden gebruik makende onderzoekspublicaties bedraagt namelijk maar 8 %.¹⁾

De zojuist gemaakte opmerkingen over de relatieve betekenis van de verschillende vormen van gezinsonderzoek zijn alle gebaseerd op de cijfers voor de hele periode 1957-68. Uit een vergelijking van de gegevens over de eerste en de tweede helft van deze periode blijkt, dat de belangstelling voor deze onderzoeksvorm in de loop van de tijd veranderd is. De voornaamste van deze veranderingen zullen hieronder worden opgesomd. Voor een deel zal het daarbij gaan om veranderingen, die al eerder geconstateerd zijn. Zo is aan het begin van deze beschouwing over de werkwijze van het Nederlandse gezinsonderzoek al geconstateerd, dat het aandeel van de op literatuur-onderzoek gebaseerde publicaties in de loop van de periode 1957-68 van 44 tot 52 % is toegenomen. Het is echter niet alleen de belangstelling voor literatuur-onderzoek, die is toegenomen. Ook de belangstelling voor het kwalitatieve empirisch onderzoek blijkt te zijn toegenomen. In de loop van de periode 1957-68 is het aandeel van deze publicaties gestegen van 5 tot 9 %. Tegenover deze toenemende betekenis van het kwalitatieve empirisch onderzoek staat echter een afname van de belangstelling voor het quantitatiev empirisch onderzoek. Uit de cijfers in tabel 24 blijkt, dat het hier zelfs om een vrij grote afname gaat. Het percentage of quantitatief empirisch onderzoek gebaseerde publicaties is namelijk van 51 tot 39 gedaald. Hiervoor is al geconstateerd, dat de verhouding tussen het puur descriptieve en het theorie-gerichte quantificerende empirisch onderzoek in de loop van de periode 1957-68 nauwelijks veranderd is. Dit blijkt ook uit de cijfers van tabel 23. Het aandeel van de descriptieve en de theorie-gerichte publicaties neemt namelijk in ongeveer gelijke mate af. Dit laatste geldt niet voor de verschillende vormen van theorie-gerichte en quantificerend onderzoek, die in tabel 24 onderscheiden zijn.

- 1) Het aantal hoofdzakelijk van kwalitatieve analyse-methoden gebruik makende publicaties is groter dan het aantal uitsluitend op kwalitatieve empirische gegevens gebaseerde publicaties. Twee van de zowel of quantitatiev als kwalitatieve gegevens gebaseerde publicaties maken namelijk vooral gebruik van kwalitatieve analyse-methoden. In de overige van quantitatiev en kwalitatieve gegevens gebruik makende publicaties worden vooral quantitatiev analyse-methoden gehanteerd.

Het is met name de belangstelling voor het explorerend onderzoek, die bijzonder sterk is teruggelopen. Het aandeel van deze explorerende publicaties blijkt van 15 tot 5 % te zijn gedaald. Deze afname is zo groot, dat het met hypothesen werkende onderzoek de enige vorm van quantificerend onderzoek is, waarvoor de belangstelling is toegenomen. Het aandeel van dit met hypothesen werkend quantificerend onderzoek in het totale aantal publicaties is namelijk gestegen van 12 tot 15 %. Wanneer voor de laatstgenoemde categorie een onderscheid gemaakt wordt tussen publicaties die wel en die niet gebruik maken van significantie-toetsen, dan blijkt vooral het aandeel van de publicaties met significantie-toetsen te zijn toegenomen. Het aandeel van de publicaties, waarin het toetsen van hypothesen samengaat met het gebruik van significantie-toetsen, is namelijk gestegen van 5 tot 9 %.

In deze beschouwing over de werkwijze van het Nederlandse gezinsonderzoek zal de Nederlandse situatie tenslotte vergeleken worden met die in andere landen. Daarvoor wordt teruggegrepen op de gegevens, die in paragraaf 3.6 gebruikt zijn. In deze paragraaf wordt de werkwijze van het Amerikaanse gezinsonderzoek vergeleken met die in de landen buiten de Verenigde Staten. Deze vergelijking levert de volgende conclusies op:

1. Gedurende de gehele periode 1945-68 onderscheidt de Amerikaanse gezinssociologie zich door de grote betekenis, die het op primaire empirische gegevens gebaseerde onderzoek heeft.
2. Wat de landen buiten de Verenigde Staten aangaat is geconcludeerd, dat in de periode 1945-68 het op het survey-model geïnspireerde quantificerende onderzoek een minder belangrijke rol speelt. Dit blijkt onder meer uit de geringere betekenis van het op primaire empirische gegevens gebaseerde onderzoek. Ook de verhouding tussen het aantal op primair empirisch materiaal gebaseerde publicaties en het aantal publicaties waarin van quantitative analyse-methoden gebruik gemaakt wordt, is een ondersteuning van de zojuist geformuleerde conclusie. Verder kan op basis van deze verhouding geconcludeerd worden, dat het kwalitatieve en van primaire empirische gegevens gebruik makende onderzoek in de landen buiten de Verenigde Staten relatief gesproken een wat belangrijker rol speelt.
3. De voor de periode 1945-68 beschikbare gegevens laten het niet toe om aan te geven welk deel van de gezinssociologische publicaties op de analyse van secundair empirisch materiaal gebaseerd is. Alleen het trend-rapport van HILL (1958) biedt hier informatie over. Uit dit rapport blijkt dat er in de Verenigde Staten in de periode 1945-56 naar verhouding meer van se-

cundair empirisch materiaal gebruik gemaakt wordt. Gezien het onder 1) gestelde betekent dit, dat er in de Amerikaanse gezinssociologie in deze periode meer aan empirisch onderzoek gedaan wordt dan in de landen buiten de Verenigde Staten.

Tabel 25. Een vergelijking van de werkwijze van de Nederlandse gezinssociologie uit de periode 1957 tot en met 1968 met de werkwijze van het gezinsonderzoek in andere landen.

	Periode 1957 - 1968			Periode 1945 - 1956	
	Neder- land	V.S.	Rest wereld ¹⁾	V.S. ²⁾	Rest wereld ²⁾
Publ. naar aard materiaal:					
prim. empirische gegevens	37 %	69 %	44 %	64-62 %	43-49 %
sec. empirische gegevens	15 %	x ³⁾	x	15-13 %	6-11 %
lit.studies + overig	48 %	x	x	21-23 %	51-41 %
sub-totaal	63 %	31 %	56 %	36-36 %	57-52 %
Publ. naar analyse methode:					
quant. zonder synth.	30 %	23 %	26 %	36-22 %	26-24 %
quant. met sign. toets	14 %	43 %	8 %	32-45 %	2-11 %
sub-totaal	44 %	66 %	34 %	68-67 %	28-35 %
lit.ond. + qual.emp.ond.	56 %	35 %	x	32-32 %	73-65 %
Percentage publicaties waarin hypothesen getoetst worden	14 %	x	x	24-30 %	10-17 %

1) Moge, 1971 tabel 5, p. 26 en tabel 9, p. 33.

2) Hill, 1958 tabel 4, 5 en 6, pag. 13 en 14.

3) x = onbekend.

De gegevens uit tabel 25 maken het mogelijk om na te gaan welke positie de Nederlandse gezinssociologie in dit verband inneemt. De conclusies, die uit deze tabel getrokken kunnen worden, zullen hieronder puntsgewijs worden aan-gegeven:

1. In Nederland is ongeveer de helft van de gezinssociologische publicaties uit de periode 1957-68 gebaseerd op de analyse van primair en/of secundair empirisch materiaal. Een vergelijking met andere landen is voor deze peri-ode niet mogelijk. Een vergelijking met de situatie in de eerste 12 jaar na de Tweede Wereldoorlog toont, dat de Nederlandse belangstelling voor empirisch onderzoek kleiner is dan die in de Amerikaanse gezinssociologie uit deze periode. Wat orde van grootte betreft komt de Nederlandse belang-stelling voor empirisch onderzoek tijdens de periode 1957-68 ongeveer over-een met die in de landen buiten de Verenigde Staten tijdens de jaren 1945-56.

2. Wat de belangstelling voor op primair empirisch materiaal gebaseerd onderzoek betreft, laten de beschikbare gegevens over de periode 1957-68 wel een internationale vergelijking toe. In Nederland bedraagt het aandeel van dit type publicaties tijdens de periode 1957-68 in totaal 37 %. In vergelijking met de Amerikaanse gezinssociologie, waar het aandeel van dit type publicaties 69 % bedraagt, is dit een laag percentage. Het Nederlandse percentage op primair empirisch materiaal gebaseerde publicaties blijkt ook lager te zijn dan het overeenkomstige percentage voor de landen buiten de Verenigde Staten (44 %).
3. Wat de belangstelling voor de analyse van secundair empirisch materiaal betreft is alleen een vergelijking mogelijk met de situatie in de eerste 12 jaar na de Tweede Wereldoorlog. In de periode 1957-68 is in Nederland 15 % van de publicaties op de analyse van secundair empirisch materiaal gebaseerd. Dit is ongeveer even veel als in de Amerikaanse gezinssociologie uit de periode 1945-56, maar meer dan in de landen buiten de Verenigde Staten.
4. In Nederland blijkt 44 % van alle publicaties uit de periode 1957-68 op quantificerend empirisch onderzoek gebaseerd te zijn. Dit percentage kan vergeleken worden met overeenkomstige gegevens uit andere landen. Het Nederlandse percentage op quantificerend onderzoek gebaseerde publicaties is belangrijk lager dan in de Verenigde Staten (66 %) maar hoger dan in alle landen buiten de Verenigde Staten samen (34 %).
5. Een vergelijking van het aantal op primair empirisch materiaal gebaseerde publicaties met het aantal van quantitative analyse-methoden gebruik makende publicaties leert, dat relatief gesproken de Nederlandse voorkeur voor quantificerende onderzoeksmethoden bijna even groot is als die in de Verenigde Staten. In alle landen buiten de Verenigde Staten samen is de voorkeur voor dit op het survey-model geïnspireerde onderzoek minder groot.
6. Wanneer wordt nagegaan in welk deel van de quantificerende onderzoekspublicaties significantie-toetsen worden toegepast, dan blijkt dit in de Nederlandse praktijk naar verhouding wat vaker voor te komen dan in alle landen buiten de Verenigde Staten samen. Alleen in de Verenigde Staten blijkt het aantal wel van significantie-toetsen gebruik makende onderzoekspublicaties groter te zijn dan het aantal onderzoekspublicaties, waarin niet van dergelijke toetsen gebruik gemaakt wordt.
7. Wat de betekenis van het met hypothesen werkende onderzoek betreft zijn voor de periode 1957-68 geen vergelijkbare gegevens beschikbaar. Wel kan de Nederlandse situatie uit deze periode vergeleken worden met die tijdens

de jaren 1945-56. Het aantal van hypothesen gebruik makende publicaties moet dan echter wel gerelateerd worden aan het aantal op quantitatief onderzoek gebaseerde publicaties. In Nederland wordt ongeveer $1/3$ van de daarvoor in aanmerking komende gevallen van hypothesen gebruik gemaakt. In de Verenigde Staten loopt dit verhoudingsgetal in de periode 1945-56 op van ongeveer $1/3$ tot $1/2$. Voor alle landen buiten de Verenigde Staten samen geldt ongeveer hetzelfde. Dit betekent, dat de in de periode 1957-68 in Nederland bestaande belangstelling voor het gebruik van hypothesen wat achter blijft bij de internationale praktijk, die in de loop van de jaren 1945-56 gegroeid is.

Aan het eind van deze serie vergelijkingen kan geconstateerd worden, dat de verschillen tussen de werkwijze van het Amerikaanse en Nederlandse gezinsonderzoek over de hele linie gezien groter zijn dan de verschillen tussen de werkwijze van de Nederlandse gezinssociologie en die van de gezinssociologie in alle landen buiten de Verenigde Staten samen. Dit laatste geldt zowel voor het gedeelte van de gezinssociologische publicaties, dat op primair empirisch materiaal gebaseerd is als voor het niveau van de bij het quantificerend gezinsonderzoek gebruikte analyse-methoden. Verder zijn er ook redenen om aan te nemen, dat het voorgaande ook geldt wanneer wordt nagegaan welk deel van de gezinssociologische publicaties op enigerlei vorm van empirisch onderzoek gebaseerd is. Er moet echter ook een tweetal uitzonderingen op de zojuist geformuleerde conclusie gemaakt worden. Wanneer namelijk alleen afgegaan wordt op de publicaties, die op primair empirisch materiaal gebaseerd zijn, dan wordt de Nederlandse gezinssociologie gekenmerkt door een uitgesproken voorkeur voor quantificerend onderzoek volgens het survey-model. Op dit punt komt de Nederlandse situatie sterk overeen met die in de Amerikaanse gezinssociologie. In de landen buiten de Verenigde Staten bestaat namelijk een grotere voorkeur voor het verzamelen van kwalitatieve empirische gegevens. Voor de tweede hier te noemen uitzondering bestaan alleen aanwijzingen. Volgens deze aanwijzingen wordt de Nederlandse gezinssociologie, vergeleken met die in de landen buiten de Verenigde Staten, gekenmerkt door een relatief grote voorkeur voor de analyse van secundair empirisch materiaal.

5.6 De Nederlandse gezinssociologie na de turbulente jaren 60

In de nu volgende beschouwing zal de draad die aan het eind van paragraaf 5.4 is blijven liggen, weer worden opgenomen. Hieronder zal namelijk een overzicht van de ontwikkeling van de belangstellingsrichting van het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode 1969 tot en met 1973 gegeven worden. Voor dit overzicht zal gebruik worden gemaakt van de gegevens die in tabel 26 te vinden zijn. In deze tabel zijn alle Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de jaren 1969-1973 ingedeeld naar het onderwerp, waarop ze betrekking hebben. Om een vergelijking met de situatie uit de voorafgaande jaren te vergemakkelijken, zijn in deze tabel ook de gegevens over de periode 1945-1968 opgenomen. Bij dit vergelijken zal bedacht moeten worden, dat de gegevens over de periode 1969-1973 niet helemaal vergelijkbaar zijn met die over de jaren 1945-1968. De eerstbedoelde gegevens zijn namelijk het onbewerkte resultaat van een bibliografische inventarisatie van de in de jaren 1969-1973 verschenen gezinssociologische publicaties. Met dit laatste wordt bedoeld, dat lang niet alle bij deze inventarisatie aangetroffen publicaties op hun inhoud zijn geïnspecteerd. Eén van de gevolgen hiervan is, dat het aantal in tabel 26 opgenomen publicaties vermoedelijk wat aan de hoge kant zal zijn. Een tweede gevolg is, dat naar alle waarschijnlijkheid niet alle publicaties helemaal correct op onderwerp zijn ingedeeld. Naar het zich laat aanzien doen deze beperkingen echter geen ernstige afbreuk aan de mogelijkheid om de gegevens over de periode 1945-1968 te vergelijken met die over de periode 1969-1973. Vooral niet, wanneer deze vergelijking beperkt zal blijven tot het signaleren van de meest omvangrijke verschuivingen. Tenslotte moet er op gewezen worden, dat het ontbreken van systematisch verzamelde informatie over de inhoud van de betrokken publicaties een wat intensievere beschouwing over de vraagstellingen, die in het gezinsonderzoek uit de periode 1969-1973 aan de orde komen, onmogelijk maakt.

Uit tabel 26 blijkt, dat de verdeling van de publicaties over de daar onderscheiden categorieën een aanzienlijke verandering heeft ondergaan. De meest in het oog springende verandering, die de cijfers over de periode 1969-1973 in vergelijking met de voorafgaande jaren te zien geven, is wel het sterk toegenomen aantal publicaties in de categorie huwelijk en voortplanting. Vergelijken met de periode 1963-1968 is het percentage publicaties in deze categorie bijna verdubbeld. In de periode 1963-1968 bedraagt het aandeel van deze publicaties 21 %, in de hier beschouwde periode gaat het om 39 %. Deze

Tabel 26. De in de jaren 1945 tot en met 1973 verschenen Nederlandse gezins sociologische publicaties naar onderwerp en naar periode van verschijnen.

Onderwerp:	1945-56 ¹⁾		1957-62		1963-68		1957-68 ¹⁾		1969-73 ¹⁾		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
<u>Macroscopische studies</u>	18	29	14	18	19	13	35	15	26	10	79	14
Huidig Nederlands gezin	9	-	-	-	1	-	1	-	-	-	10	-
Gezin en sociale verandering in Nederland	7	-	9	-	10	-	21	-	15	-	43	-
Overig	2	-	5	-	8	-	13	-	11	-	26	-
<u>Gezin en andere sociale eenheden</u>	9	15	21	27	47	32	69	30	34	13	112	20
Gezin en econ. arbeid door vrouwen	-	-	6	-	7	-	14	-	4	-	18	-
Gezin en econ. arbeid: invloed beroep man	4	-	3	-	9	-	12	-	1	-	17	-
Gezin en econ.: overig	1	-	4	-	5	-	9	-	10	-	20	-
Gezin en school	-	-	2	-	9	-	11	-	8	-	19	-
Gezin en sociale dienstverlening	1	-	-	-	9	-	9	-	9	-	19	-
Gezin en locale samenleving	2	-	4	-	7	-	11	-	1	-	14	-
Overig	1	-	2	-	1	-	3	-	1	-	5	-
<u>Gezin als kleine groep</u>	8	13	7	9	8	5	18	8	23	9	49	9
Gezin en familie	2	-	2	-	-	-	2	-	6	-	10	-
Overig	6	-	5	-	8	-	16	-	17	-	39	-
<u>Huwelijk en voortplanting</u>	11	18	12	15	34	23	48	21	103	39	162	29
Partnerkeuze (incl. soc. kenmerken huwelijkspartners)	2	-	5	-	4	-	11	-	6	-	19	-
Verschillen in vruchtbaarheid	3	-	3	-	13	-	16	-	9	-	28	-
Geboorten-regeling	5	-	1	-	10	-	11	-	36	-	52	-
Buiten-echtelijke geboorten	-	-	3	-	2	-	5	-	3	-	8	-
Sexualiteit	1	-	-	-	2	-	2	-	41	-	44	-
Overig	-	-	-	-	3	-	3	-	8	-	11	-
<u>Gezinnen met problemen</u>	15	24	15	19	6	4	21	9	25	10	61	11
Probleemgezinnen, gezinsproblemen (algemeen)	10	-	7	-	4	-	11	-	7	-	28	-
Onvolledige gezinnen	2	-	2	-	1	-	3	-	8	-	13	-
Echtscheiding	2	-	3	-	1	-	4	-	4	-	10	-
Overig	1	-	3	-	-	-	3	-	6	-	10	-
<u>Toepassingsgebieden</u>	-	-	4	5	21	14	26	11	31	12	57	10
Gezins- en huwelijkstherapie	-	-	-	-	14	-	14	-	25	-	-	-
Gezondheidszorg	-	-	4	-	6	-	11	-	4	-	-	-
Vorming voor huwelijk en ouderschap	-	-	-	-	1	-	1	-	2	-	-	-
<u>Hulpmiddelen bij onderzoek</u>	1	2	5	6	12	8	17	7	21	8	39	7
Inventarisatie + analyses van gezins-soc. lit., onderzoeksmethoden, theorieën	1	-	4	-	8	-	12	-	1	-	14	-
Bibliografieën	-	-	-	-	3	-	3	-	2	-	5	-
Demografische trends	-	-	1	-	1	-	2	-	18	-	20	-
Totaal	62	101	78	99	147	99	234	101	263	101	559	100

sterke toename moet, zoals uit tabel 26 blijkt, zowel worden toegeschreven aan het grote aantal publicaties over sexualiteit als aan het voortduren van de in de vorige periode ook al grote belangstelling voor het onderwerp geboorten-regeling en anti-conceptie. De hier geconstateerde grote belangstelling voor sociaal-sexuologisch onderzoek is, zoals uit de gegevens over de voorafgaande perioden blijkt, een novum in de geschiedenis van de Nederlandse gezins sociologie. Het op gang komen van dit onderzoek moet ongetwijfeld gezien worden tegen de achtergrond van de uitvoerige en soms ook heftige publieke discussie over sexualiteit, huwelijk, gezin en andere samenlevingsvormen, die in de tweede helft van de jaren '60 op gang gekomen is. Hieronder zal een opsomming gegeven worden van de voornaamste onderwerpen die bij het sociaal-sexuologisch onderzoek uit de jaren 1969-1973 aan de orde komen. Deze opsomming moet ongetwijfeld begonnen worden met de vermelding van het boek *Sex in Nederland*, dat één van de eerste uitvoerige en op empirisch onderzoek gebaseerde publicaties over opvattingen en gedragingen op het gebied van de sexualiteit is¹⁾. De thema's, die in het verslag van dit door het dames-weekblad *Margriet* financieel mogelijk gemaakte onderzoek aan de orde komen, zijn onder meer: zelfbevrediging, voorechtelijk geslachtsverkeer, buitenechtelijk geslachtsverkeer, homofilie, abortus provocatus, potentie en behoefte aan geslachtsverkeer en prostitutie. Verschillende van de zojuist genoemde onderwerpen komen ook in de andere sociaal-sexuologische publicaties aan de orde. Zo wordt er in deze periode nogal het één en ander over opvattingen en gedragingen van jongeren inzake sexualiteit en anti-conceptie gepubliceerd. Een tweede belangrijk onderzoeksthema is de homofilie. Bij het onderzoek van dit thema gaat het niet alleen om de analyse van de situatie van de rechtstreeks betrokkenen, maar ook om de mate waarin homofilie vanuit de maatschappij wordt aanvaard. Een derde onderwerp, waar in deze periode het één en ander over gepubliceerd wordt, is de prostitutie. Tenslotte moeten ook hier nog enkele onderwerpen genoemd worden, waar men zich incidenteel mee heeft bezig gehouden. De bedoelde onderwerpen zijn: echtparen-advertenties, de sexualiteit van lichamelijk gehandicapten en de sexualiteit van bejaarden.

Het onderzoek, dat in deze periode naar geboorten-regeling en anti-conceptie gedaan wordt, geeft voor een belangrijk deel de voortzetting te zien van de ontwikkelingen uit de voorafgaande periode. Dit betekent, dat een groot deel van de publicaties over deze beide onderwerpen het resultaat zijn van veldonderzoek naar de manier waarop ouders de door hen gewenste gezinsgrootte re-

1) N.N., *Sex in Nederland*, 1969, Utrecht, Prisma pocket, no. 1400.

aliseren. Bij dit veldonderzoek gaat het niet alleen om het verzamelen van gegevens over de feitelijke en de gewenste gezinsgrootte, maar ook om de bij de gezinsplanning gebruikte anti-conceptionele middelen en methoden. Bij de analyse van de manier, waarop ouders het proces van de gezinsopbouw plannen, speelt de door Heeren en Moors geïntroduceerde methode om aan de hand van gegevens per geboorteninterval dit proces in de tijd te volgen, een belangrijke rol. Het onderzoek naar het thema geboorten-regeling en anti-conceptie geeft echter niet alleen continuïteit te zien. Een nieuw onderwerp, waar in deze periode vrij veel over gepubliceerd wordt, is de abortus provocatus. De publicaties over dit onderwerp hebben vooral betrekking op de volgende vragen: welke vrouwen maken gebruik van de bestaande mogelijkheden tot abortus provocatus, in hoeverre hangt dit gebruik samen met de situatie op het gebied van anti-conceptie en welk effect heeft het gebruik, dat van de mogelijkheid tot abortus provocatus gemaakt wordt, op de ontwikkeling van het geboortencijfer. Verder is het typerend voor de publicistische activiteit rond het thema geboorten-regeling en anti-conceptie, dat in deze periode ook de eerste publicaties over vrijwillige kinderloosheid verschijnen.

Zojuist is er gewezen op de continuïteit, die een belangrijk deel van het onderzoek naar geboorten-regeling en anti-conceptie te zien geeft. De maatschappelijke context, waarin dit onderzoek gedaan wordt, heeft echter een belangrijke verandering ondergaan. Toen de publieke discussie over geboorten-regeling in de jaren '60 na de introductie van de anti-conceptie pil goed op gang kwam, lag het accent vooral op de vraag welk standpunt er tegenover geboorten-regeling en de daarbij te gebruiken anti-conceptionele methoden of middelen moest worden ingenomen. Een tweede belangrijk onderwerp in de publieke discussie was de bereikbaarheid en de beschikbaarheid van deze methoden en middelen. Tegen het eind van de jaren '60 beginnen deze vragen, behalve voor de abortus provocatus, naar de achtergrond te verdwijnen en ontstaat er een toenemende belangstelling voor de relatie tussen de toekomstige bevolkingsgroei enerzijds en de beschikbare natuurlijke hulpbronnen en de aanwezige economische mogelijkheden anderzijds. Deze verandering in de publieke discussie werkt ook door in het onderzoek, dat naar geboorten-regeling en anti-conceptie gedaan wordt. In een groot deel van de jaren 1963-1968 ligt bij dit onderzoek het accent op het verzamelen van gegevens over: de houding tegenover geboorten-regeling en de daarbij te gebruiken methoden, de aanwezige kennis en het feitelijk gebruik van de verschillende anti-conceptionele methoden en middelen, de opvattingen over de wenselijke gezinsgrootte en het feitelijk aanwezige

aantal kinderen. In de jaren rond 1968 komt hier verandering in. Deze verandering komt niet zo zeer tot uitdrukking in de concrete onderwerpen, waar men onderzoek naar doet, als wel in de vraagstelling die men hanteert. In de periode 1963-1968 ligt het accent op het achterhalen van de veranderingen in houdingen en gedragingen op het gebied van geboorten-regeling en anti-conceptie. In de jaren na ongeveer 1968 komt het accent te liggen op de vraag, wat de gevolgen van deze veranderingen voor de toekomstige groei van de Nederlandse bevolking zijn.

De toenemende belangstelling van de publieke opinie voor het bevolkingsvraagstuk komt in de jaren 1969-1973 niet alleen te uitdrukking in de publicaties, die er over geboortenregeling en anti-conceptie verschijnen. Er moet hier ook gewezen worden op het vrij grote aantal demografische publicaties in de categorie hulpmiddelen bij onderzoek. Deze demografische publicaties gaan voor een belangrijk deel over de ontwikkeling van de nuptialiteit en de huwelijksleeftijd in Nederland. De publicaties over deze onderwerpen zijn deels op de resultaten van veldonderzoek gebaseerd. De andere demografische publicaties uit de categorie hulpmiddelen bij onderzoek bestaan onder meer uit puur descriptieve statistische studies en algemene beschouwingen over gezinssociologisch relevante aspecten van het bevolkingsvraagstuk. Tenslotte moet bij het inventariseren van de op het bevolkingsvraagstuk gerichte activiteiten uit de jaren 1969-1973 het op statistisch materiaal gebaseerde onderzoek naar veranderingen en verschillen in huwelijksvruchtbaarheid genoemd worden.

Met het voorgaande is nog geen volledige opsomming gegeven van de onderwerpen, die in de publicaties uit de categorie huwelijk en vruchtbaarheid aan de orde komen. Uit tabel 26 blijkt, dat er in de jaren 1969-1973 ook het één en ander over partnerkeuze gepubliceerd wordt. Voor een deel bestaan deze publicaties uit op statistisch materiaal of survey-onderzoek gebaseerde analyses van de wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners. Naast de kerkelijke gezindte zijn daarbij kenmerken in het geding als: leeftijd of leeftijdsverschil, sociale status en geografische nabijheid. Een tweede belangrijke onderwerp bij de publicaties over partnerkeuze is de situatie van de al eerder gehuwd geweest zijnden en de oudere ongehuwden, die op zoek zijn naar een huwelijkspartner. De op de situatie van deze bevolkingsgroep gerichte publicaties gaan over: het werk van huwelijksbemiddelingsbureau's, de inhoud van huwelijksadvertenties, de relatie tussen leeftijd en burgerlijke staat enerzijds en trouw- of hertrouw-kansen anderzijds, de wederzijdse kenmerken van de partners

bij niet-eerste huwelijken¹⁾. Op grond van de opmerkingen, die hiervoor gemaakt zijn over de voordrachten van Van Hessen, Kooy en Musaph over partnerkeuze en huwelijkssatisfactie, zou verwacht mogen worden, dat er in deze periode ook het één en ander over huwelijkssatisfactie zou worden gepubliceerd. Het aantal publicaties over dit onderwerp blijkt echter klein te zijn. KOOY (1969^X) en RIJPMMA (1973^X) zijn echter bijna de enigen, die over dit onderwerp publiceren. Tegenover deze geringe belangstelling voor onderzoek naar huwelijkssatisfactie staan echter wel enkele publicaties, die dit onderwerp vanuit een ander gezichtspunt benaderen. Bedoelde publicaties gaan over echtscheiding en komen vooral tot stand naar aanleiding van de publieke discussie over de herziening van het echtscheidingsrecht in Nederland. Verder zouden ook de in deze periode verschijnende publicaties over huwelijks- of relatie-therapie met dit thema in verband gebracht kunnen worden.

De tweede belangrijke verandering, die tabel 26 te zien geeft, is de wel bijzonder sterke teruggang van het percentage publicaties in de categorie gezin en andere sociale eenheden. Het aandeel van deze categorie in het totaal aantal publicaties blijkt in vergelijking met de vorige periode van 30 tot 13 % te zijn gedaald. Uit de verdere gegevens in tabel 26 blijkt, dat deze daling samen gaat met een verschuiving in de belangstelling voor de verschillende onderwerpen, die in deze categorie thuis horen. Onderwerpen, waarvoor de belangstelling in vergelijking met de voorafgaande periode op een redelijk niveau blijft, zijn: gezin en onderwijs, gezin en sociale dienstverlening en gezin en wonen²⁾. De concrete problemen, die in de publicaties over deze onderwerpen behandeld worden, komen in grote lijnen overeen met die uit de voorafgaande periode. Voor de publicaties over gezin en onderwijs betekent dit, dat de problematiek van de optimale ontplooiingsmogelijkheden voor kinderen uit (hand-)arbeidersmilieu's centraal in de belangstelling staat. Bij de publicaties over gezin en sociale dienstverlening staat wederom het kinderbeschermingswerk centraal en houdt men zich vooral bezig met pleeggezinnen en adoptief-gezinnen.

Zoals al eerder vermeld, geeft tabel 26 echter ook een aantal onderwerpen uit de categorie gezin en andere sociale eenheden te zien, waarvoor de belangstelling in vergelijking met de vorige periode is teruggelopen. De onderwer-

1) Bij niet-eerste huwelijken zijn één of twee partners betrokken die al een eerder huwelijk achter de rug hebben.

2) De publicaties over gezin en wonen zijn tabel 26 opgenomen onder de sub-categorie "gezin en economie: overig".

pen, waar het om gaat zijn: gezin en buurt, invloed van het beroep van de man op de verhoudingen in zijn gezin en de beroepsarbeid van de gehuwde vrouw. Bezien tegen de achtergrond van de tegen het eind van de jaren '60 sterk herlevende publieke belangstelling voor de emancipatie van de vrouw mag de afnemende wetenschappelijke publicistische activiteit op het gebied van de beroepsarbeid door gehuwde vrouwen wel opmerkelijk genoemd worden. Tegenover de geringe belangstelling voor dit laatste onderwerp staat echter wel een toename van het aantal publicaties over de economische waarde van de huishoudelijke arbeid en over het aandeel van de vrouw in deze arbeid¹⁾. Verder blijkt, dat een belangrijk deel van de publicaties over het thema gezin en sociale verandering betrekking heeft op de wijziging van de positie van de vrouw binnen de samenleving. Tenslotte moet er bij deze inventarisatie van de publicaties rond het thema vrouwen-emancipatie op gewezen worden, dat de categorie gezin als kleine groep praktisch geen publicaties over sexe-differentiatie bij socialisatie, rolverdeling en onderlinge machtsverhoudingen oplevert.

Met de bovenstaande beschouwing over de publicaties uit de categorie gezin en andere sociale eenheden en de categorie huwelijk en vruchtbaarheid zijn tevens de belangrijkste quantitatieve verschuivingen uit tabel 26 de revue gepasseerd. Voor de overige categorieën uit deze tabel blijkt het aandeel in het totaal aantal publicaties slechts kleine veranderingen te hebben ondergaan. Dit laatste betekent echter niet, dat zich binnen deze categorieën geen inhoudelijke veranderingen hebben voltrokken. Deze inhoudelijke veranderingen moeten met name worden gezocht bij de publicaties uit de categorie macroscopische studies, de categorie gezinnen met problemen en de categorie hulpmiddelen bij onderzoek. Op de veranderingen binnen de twee eerstgenoemde categorieën zal straks uitvoerig worden ingegaan. Voor de categorie hulpmiddelen bij onderzoek is hiervoor al geconstateerd dat het overgrote deel van de betrokken publicaties over demografische onderwerpen gaat. Er is toen echter niet op gewezen, dat deze verandering samengaat met een teruglopen van het aantal publicaties, waarin een inventarisatie of een evaluatie van de stand van het gezinsonderzoek gegeven wordt. De publicaties uit de categorie gezin als kleine groep vertonen, wat de behandelde onderwerpen betreft, een grote mate van continuïteit met de voorafgaande periode. Het enige nieuwe onderwerp waar in deze categorie over gepubliceerd wordt, is de gezinscyclus. Naar verhouding gaat het hier echter om een vrij klein aantal publicaties. Ook de onderwerpen,

1) In tabel 26 zijn deze publicaties opgenomen onder de sub-categorie "gezin en economie: overig".

die in de publicaties uit de categorie toepassingsgebieden behandeld worden, komen in grote lijnen overeen met die uit de voorafgaande periode. Dit laatste betekent, dat de huwelijks- en gezinstherapie zich binnen de Nederlandse gezinssociologie zo langzamerhand een eigen en - vermoedelijk - ook vaste plaats verworven hebben. Gezien de zojuistesignaleerde continuïteit voor de categorie gezin als kleine groep, kan hier nog een conclusie aan worden toegevoegd. Deze luidt, dat de kleine groepsbenadering van het gezin in Nederland vooral via de gezins- en huwelijkstherapie vaste voet aan de grond gekregen heeft.

Zojuist is er op gewezen, dat de publicaties uit de categorie gezinnen met problemen in vergelijking met de vorige perioden een vrij grote inhoudelijke verandering te zien geven. Voor een deel komt deze verandering al uit de gegevens in tabel 26 naar voren. Uit deze gegevens blijkt namelijk, dat er in deze periode relatief veel publicaties over het onvolledige gezin verschijnen. Uit de titels van deze publicaties blijkt, dat het hier zowel om de gezinssituatie van de verweduwd en gescheidene gaat, als om de situatie van de ongehuwde moeder, die met haar kind(eren) samenwoont. Het aantal publicaties over deze ongehuwde moeders is zelfs groter dan dat over verweduwd en gescheidenen. Deze grote belangstelling voor het één-ouder gezin blijkt, wanneer men de gegevens over de voorafgaande perioden in beschouwing neemt, ten koste te gaan van het aandeel van de sub-categorie "gezinsproblemen (algemeen)". Deze kwantitatieve verschuiving is echter niet het belangrijkste. Van meer belang is dat de in deze sub-categorie aan de orde komende onderwerpen veranderd zijn. In de perioden 1945-1956 en 1957-1962 is het probleemgezin steeds het belangrijkste onderwerp dat in deze sub-categorie aan de orde komt. In de periode 1963-1968 blijkt de belangstelling voor onderzoek naar het probleemgezin sterk te zijn teruggelopen. Tegenover het terug lopen van deze belangstelling staat echter wel het verschijnen van enkele sterk interdisciplinaire en op de behoeften van het maatschappelijk werk gerichte literatuur-studies. In de periode 1969-1973 komt dit soort literatuur-studies niet meer in de hier behandelde sub-categorie voor. Hetzelfde geldt voor publicaties over probleemgezinnen. Alle publicaties uit deze sub-categorie blijken nu over de levenssituatie van de oudere ongehuwde te gaan. Bij de beschouwing over de periode 1963-1968 is al op de achtergronden van het opdrogen van deze stroom publicaties over het probleemgezin ingegaan. Hier wordt volstaan met de constatering dat het onderzoek naar probleemgezinnen is opgevolgd door het onderzoek naar sociale deprivatie of maatschappelijk laagst

geklasseerd zijn. Laatstbedoeld onderzoek valt echter voor een belangrijk deel buiten het terrein van deze bibliografie en komt hier dan ook niet aan de orde¹⁾.

Met deze uiteenzetting is echter nog niets gezegd over de betekenis, die aan het relatief grote aantal publicaties over de problematiek van de oudere ongehuwde gehecht moet worden. De belangstelling voor dit onderwerp is heel goed op één noemer te brengen met de publicistische activiteiten op het gebied van het één-ouder gezin. In beide gevallen gaat het om publicaties over de problematiek van huishoudensvormen, die wat hun samenstelling betreft afwijken van het uit man, vrouw en kinderen bestaande huishouden. De problemen, waar oudere ongehuwden en de één-ouder gezinnen blijkens deze publicaties mee geconfronteerd worden, vloeien voor een belangrijk deel uit het feit voort, dat veel regelingen en voorzieningen in de samenleving wel op gezinnen, maar niet op van het gezin afwijkende huishoudensvormen zijn ingesteld. De belangstelling van het Nederlandse gezinsonderzoek voor huishoudens of samenlevingsvormen, die van het "standaard-gezin" afwijken, komt niet alleen in de zojuist genoemde publicaties tot uitdrukking. In dit verband moet ook gewezen worden op de publicaties over homofilie en de hoofdzakelijk op statistisch materiaal gebaseerde beschouwing van BEUCKENS-VRIES (1974^x) over de verscheidenheid aan huishoudensvormen in Nederland.

De veranderingen, die de categorie macroscopische studies te zien geeft, moeten bij de publicaties over het thema gezin en sociale verandering gezocht worden. De overige publicaties uit de categorie macroscopische studies komen, wat de behandelde onderwerpen betreft, in grote lijnen overeen met die uit de vorige periode. Dit betekent, dat deze publicaties vooral uit cultureel-anthropologische studies van huwelijk en gezin in niet-westerse samenlevingen bestaan. Verder blijken er ook in deze periode weer enkele historische studies over huwelijk en gezin te verschijnen. De publicaties over het thema gezin en sociale verandering geven op twee punten belangrijke verschillen met de voorafgaande periode te zien. Eén van deze punten is hiervoor al aan de orde geweest. Hiervoor is er namelijk op gewezen, dat een groot deel van de

1) Dit wil niet zeggen, dat het thema sociale ongelijkheid en maatschappelijke achterstand helemaal geen rol speelt in het gezinsonderzoek uit de periode 1969-1973. In dit verband kan onder meer gewezen worden op de publicaties over het thema gezin en school. Verder moet hier ook de publicatie van Fiselier, Jonker, e.a., 1972^x over het verschijnsel laagst geklasseerd zijn genoemd worden.

publicaties over het thema gezin en sociale verandering betrekking heeft op de emancipatie van de vrouw en haar positie binnen de Nederlandse samenleving. Ten opzichte van de periode 1963-1968 is dit een belangrijke verschuiving. Het langslopen van de in laatstgenoemde periode verschenen publicaties over het thema gezin en sociale verandering leert namelijk, dat geen van deze publicaties uitsluitend aan het emancipatie-vraagstuk gewijd is.

De tweede verandering, die hier genoemd moet worden, heeft betrekking op de opzet van de meer algemene - en dus niet op één specifiek onderwerp gerichte - beschouwingen over het thema gezin en sociale verandering. Zoals hiervoor gebleken is, maakte men in de vorige periode bij dergelijke beschouwingen gebruik van een theoretisch model, waarin de typologieën van het agrarisch-ambachtelijke en het modern-westerse gezin de uiteinden van een in de tijd geplaatst continuüm vormden. Dit soort beschouwingen over het thema gezin en sociale verandering blijkt in de periode 1969-1973 niet meer voor te komen. In plaats daarvan verschijnen er in deze periode enkele publicaties, waarin men op basis van een analyse van de gezinsverhoudingen in het heden en het recent verleden de vraag probeert te beantwoorden welke ontwikkelingen het gezin in de toekomst te zien zal geven. In deze publicaties houdt men niet alleen rekening met de veranderingen, die huwelijk en gezin in het recente verleden ondergaan, maar besteedt men ook de nodige aandacht aan de fundamentele kritiek, die sinds het eind van de jaren '60 op de aan het huidige of modern-westerse gezin ten grondslag liggende waarden en normen is uitgeoefend,

Hoewel het hier slechts om een klein aantal publicaties gaat, is dit een belangwekkende verandering. Het belangwekkende van deze verandering moet niet zozeer in het sterk op de toekomst gerichte karakter van deze beschouwingen gezocht worden, maar vooral in de duidelijk afgenomen belangstelling voor het met elkaar confronteren van het agrarisch-ambachtelijke en het modern-westerse gezinstype. Uit dit laatste kan namelijk worden afgeleid, dat men zich in deze publicaties op een ander soort publieke discussie is gaan richten. De publicaties over het thema gezin en sociale verandering, waarin het agrarisch ambachtelijke en het modern-westerse gezinstype met elkaar geconfronteerd worden, kunnen namelijk worden gezien als een reactie op een publieke discussie, die het pro en contra van de oude, vertrouwde, respectievelijk nieuwe en moderne waarden en normen rond huwelijk en gezin als inzet heeft. Deze discussie tussen de voorstanders van de oude en vertrouwde, vaak

sacrale huwelijks- en gezinsopvatting enerzijds en de voorstanders van de sterk geseculariseerde modern-westerse gezinsopvatting anderzijds, beleeft tegen het eind van de jaren 60 zijn nadagen. In plaats daarvan wordt, vooral sinds de tweede helft van de jaren 60, de publieke discussie beheerst door het debat tussen enerzijds voorstanders van de in de loop van de jaren 50 en 60 gegroeide moderne gezinsverhoudingen en de "moderne" critici van deze verhoudingen anderzijds. Het is de laatstbedoelde publieke discussie, die als referentie-kader voor de hier besproken macro-sociologische beschouwingen over het thema gezin en sociale verandering is gaan fungeren¹⁾.

Aan het eind van deze inventarisatie van de ontwikkelingen in het gezinsonderzoek uit de jaren 1969-1973 is een vergelijking met de voorafgaande periode op zijn plaats. Eén van de eerste dingen, die bij het trekken van deze vergelijking opvalt, is het grote aantal publicaties over sexualiteit, dat in de jaren 1969-1973 verschenen is. Vergeleken met de situatie in de voorafgaande periode kan hier van een volkomen nieuwe ontwikkeling gesproken worden. Dit laatste kan niet gezegd worden van het grote aantal publicaties, dat in deze periode over demografische onderwerpen verschenen is. De veranderingen, die op dit punt geconstateerd kunnen worden, zijn de toename van het aandeel van de publicaties op demografisch gebied en de in de loop van de tijd sterker naar voren komende betrokkenheid van deze publicaties op het bevolkingsvraagstuk. De hier bedoelde demografische publicaties bestaan zowel uit voor de gezinssociologie relevante beschouwingen over het bevolkingsvraagstuk in het algemeen, als uit publicaties over: gezinsplanning, anti-conceptie, abortus provocatus, huwelijksvruchtbaarheid, huwelijksleeftijd en nuptialiteit. Tesaamen genomen bestrijken de hier bedoelde sociaal-sexuologische en demografische publicaties bijna alle fasen van het sexueel ontwikkelingsproces, dat een individu in de loop van zijn bestaan kan doormaken. Verder vormen deze publicaties met elkaar de belangrijkste bron van informatie over het interne aspect van de verhoudingen binnen verkering, verloving, huwelijk en gezin. Het aantal publicaties, waarin de interne gezinsverhoudingen vanuit

1) In dit verband moet de pas verschenen dissertatie van Douma, "Het gezin tussen verleden en toekomst" (1975) genoemd worden. Deze dissertatie is het resultaat van een herhaling van het onderzoek, dat hij omstreeks 1960 in Arkel en Kedichem gedaan heeft. Het eerste gedeelte van zijn dissertatie bestaat uit de ongewijzigde tekst van de op dit eerste onderzoek gebaseerde publicatie (Douma, 1961¹). Het tweede gedeelte bevat de resultaten van het in 1971 gedane herhalingsonderzoek. Het verschil in opzet tussen beide gedeeltes is een voortreffelijke illustratie van de hier gesignaleerde verandering in de vraagstelling van de macro-sociologische beschouwingen over het thema gezin en sociale verandering.

een ander gezichtspunt bestudeerd worden, is in verhouding veel kleiner. Daarmee is de normering van de sexualiteit het meest belangrijke thema, dat bij het onderzoek naar de interne gezinsverhoudingen aan de orde komt. Daarnaast moet echter met nadruk gewezen worden op de activiteiten, die vanuit de huwelijks- en gezinstherapie op dit gebied ondernomen worden. Het derde thema, dat in deze periode bij de interne gezinsverhoudingen aan de orde komt, is socialisatie. Het onderzoek naar dit thema vindt vooral plaats in het kader van de bestudering van de verhouding gezin en school. Verder moet in dit verband ook gewezen worden op een deel van het onderzoek ten behoeve van de kinderbescherming.

De derde ontwikkeling, die hier genoemd moet worden, is de verandering in het perspectief van waaruit men het vraagstuk van de emancipatie van de vrouw benadert. In de vorige perioden komt dit onderwerp eigenlijk alleen aan de orde via het onderzoek naar de beroepsarbeid door de gehuwde vrouw. Bij de bestudering van deze arbeid is men vooral geïnteresseerd in het gezinsaspect. In de jaren 1957-1962 gaat het daarbij met name om onderzoek naar de mogelijke negatieve gevolgen van deze beroepsarbeid voor de gang van zaken in gezin en huishouding. In de jaren 1963-1968 verschuift de belangstelling wat meer in de richting van het onderzoeken van de motivatie van vrouwen voor beroepsarbeid buitenshuis, terwijl men zich verder ook intensiever met de gevolgen van deze beroepsarbeid voor de situatie in het arbeidsbestel gaat bezig houden. In de periode 1969-1973 blijkt het perspectief van waaruit men de emancipatie van de vrouw bestudeert een aanzienlijke verruiming te hebben ondergaan. Beroepsarbeid door vrouwen is niet meer het enige onderzoeksthema. Men gaat zich ook bezig houden met onderzoek naar de algemene maatschappelijke positie van de vrouw. Deze verbreding van het terrein van het emancipatie-onderzoek gaat samen met een verandering in het soort maatschappelijke vraagstellingen, waar men zich op richt. Er blijkt in deze periode een toenemende belangstelling te bestaan voor het onderzoeken van de factoren, die de emancipatie van de vrouw binnen en buiten het gezin belemmeren of bevorderen. Bij dit onderzoek is men er - soms impliciet, soms expliciet - op uit een bijdrage te leveren aan de realisatie van het emancipatie-streven van de vrouw. In vergelijking met de beide voorafgaande perioden is dit een belangrijke verschuiving. De grote belangstelling, die men dan heeft voor de gevolgen van de beroepsarbeid door de gehuwde vrouw voor gezin, huishouding en arbeidsbestel, moet vooral gezien worden als een reactie op de maatschappelijke discussie waarin de aanvaardbaarheid van deze ontwikkeling nog onderwerp van gesprek is.

De vierde verandering, die de periode 1969-73 te zien geeft, is de wijziging in het object van het gezinsonderzoek. Gedurende het grootste deel van de naoorlogse periode richt dit onderzoek zich vooral op huwelijk en gezin. Voor wat zich in het "voorland" van deze instituties afspeelt bestaat in het gezinsonderzoek maar weinig belangstelling. In de periode 1969-73 is hier verandering in gekomen. Dit blijkt duidelijk uit het onderzoek, dat men in deze periode doet naar de opvattingen en gedragingen van jongeren op het gebied van sexualiteit en anti-conceptie. Verder kan in dit verband worden gewezen op de zojuist geconstateerde verbreding van het terrein, dat men bij het emancipatie-onderzoek bestrijkt. Deze veranderingen in het object van het gezinsonderzoek zijn echter niet de meest opvallende. Veel opvallender is de toenemende belangstelling voor het onderzoeken van leefverbanden en situaties, die op de één of andere manier sterk afwijken van de als "normaal" beschouwde gang van zaken tijdens verkering, verloving, huwelijk en gezin. Deze ontwikkeling komt duidelijk naar voren uit de publicaties over: huwelijksbemiddeling, partnerkeuze en trouwkansen van oudere ongehuwden en van al eerder gehuwd geweest zijnden; de problematiek van het samenlevende homofiele paar, de maatschappelijke aanvaarding van de homofilie; de situatie van de ongehuwde moeder die met haar kind samenwoont; het door verweduwing of echtscheiding ontstane één-ouder gezin; de levenssituatie van de oudere alleenstaande of ongehuwde; de vrijwillige kinderloosheid en tenslotte de diversiteit van de binnen Nederland aanwezige huishoudens- of samenlevingsvormen.¹⁾ De zojuist bedoelde publicaties zijn om twee redenen van belang. Allereerst maken ze duidelijk hoezeer de instituties binnen de samenleving zijn afgestemd op het "normaal" doorlopen van de gezinscyclus en de daaraan voorafgaande ontwikkelingsstadia. Het afwijken van deze ontwikkelingsgang blijkt voor de betrokkenen soms ernstige problemen met zich mee te brengen. De tweede reden, waarom deze publicaties van belang zijn, moet gezocht worden bij de manier waarop men deze van het "normale" gezin afwijkende situaties onderzoekt. Bij het merendeel van deze onderzoeken ligt het accent namelijk niet op het herstellen van de normale gezinssituatie, maar richt men zich

1) Voor het merendeel van de zojuist genoemde onderwerpen kan men zonder al te veel problemen de stelling verdedigen, dat ze tot het object van de gezinssociologie behoren. Voor onderwerpen als homofilie en de situatie van de oudere alleenstaande is dit niet zonder meer mogelijk. Er is dan een herziening van de omschrijving van het object van de gezinssociologie nodig. De in bijlage 2 gehanteerde omschrijving zou dan zo uitgebreid moeten worden, dat de sociologie van de sexualiteit en die van niet op huwelijk of verwantschap gebaseerde samenlevingsvorming ook tot het object van de gezinssociologie behoort.

juist op het inventariseren van de factoren die het welzijn van de betrokkenen in deze situaties bedreigen. Met deze vraagstelling vestigt men niet alleen de aandacht op het belang van een niet uitsluitend op huwelijk en gezin gericht welzijnsbeleid, maar vestigt men tegelijkertijd de aandacht op de mogelijkheid een levenscarrière te kiezen, die van het gezinspatroon afwijkt.

Na het voorgaande zal het duidelijk zijn, dat concrete maatschappelijke problemen ook in de periode 1969-73 bij de thema-keuze van het Nederlandse gezinsonderzoek een belangrijke rol spelen. Vergeleken met de voorafgaande perioden zijn het echter wel heel andere problemen, die sterk de aandacht van het gezinsonderzoek trekken. De nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen of problemen, waar het gezinsonderzoek uit deze periode zich op richt zijn: de grote veranderingen in opvattingen en gedragingen op sexueel gebied, het bevolkingsvraagstuk, de emancipatie van de vrouw in de ruime zin van het woord (en dus niet alleen haar positie als buitenshuis werkende gehuwde vrouw) en het welzijnsbeleid ten behoeve van individuen en samenlevingsvormen welke niet aan het "normale" gezinspatroon beantwoorden. Het aantal gezinssociologische publicaties, dat in verband met deze onderwerpen verschijnt, is zo aanzienlijk dat het gezinsonderzoek ten behoeve van andere probleemgebieden wat naar de achtergrond verdwijnt. Het is daarom goed de probleemgebieden, ten behoeve waarvan in deze periode ook het nodige onderzoek gedaan wordt, hier nog eens te noemen. Het gaat om het onderzoek ten behoeve van de volgende toepassingsgebieden: de lichamelijke en geestelijke gezondheidszorg (gezinstherapie, gezin en ziekte, anti-conceptie, abortus provocatus), het onderwijs en de kinderbescherming.

Het zelfde moet ter complementering van het totaal-beeld van het gezinsonderzoek uit deze periode ook gedaan worden voor het meer theoretisch gerichte onderzoek. Naast de op theorie-vorming gerichte activiteiten op het gebied van sexualiteit, gezinsplanning, emancipatie van de vrouw, huwelijkssluiting en huwelijksleeftijd kunnen ook nog andere onderwerpen genoemd worden. Zo verschijnen in deze periode theoretisch interessante publicaties over onder meer de volgende onderwerpen: gezin en familie, gezin en buurt, partnerkeuze, huwelijkssatisfactie, echtscheiding, huwelijks- en gezinstherapie, socialisatie (ten behoeve van onderwijs en kinderbescherming). Al deze amenderingen nemen echter niet weg, dat het totaal-beeld van de gezinssociologie aanzienlijk gewijzigd is. Het is bijna vanzelfsprekend en daarmee ook bijna overbodig om de conclusie te trekken, dat deze verschuiving in de belangstellings-

richting van het gezinsonderzoek nauw samenhangt met de maatschappelijke ontwikkelingen, die zich sinds de tweede helft van de jaren 60 rond sexualiteit, huwelijk en gezin voltrokken hebben. Met deze maatschappelijke ontwikkelingen worden niet alleen de feitelijke veranderingen in de opvattingen en gedragingen op het gebied van sexualiteit, huwelijk en gezin bedoeld, maar ook de heftige en fundamentele critiek, die op de in de loop van de jaren 50 en 60 gegroeide verhoudingen rond sexualiteit, huwelijk en gezin is uitgeoefend.

Onder invloed van deze ontwikkelingen is het gezinsonderzoek uit de periode 1969-73 zich bijzonder sterk gaan concentreren op het thema van de spanningsverhouding tussen de in de loop van de jaren 50 en 60 uitgekristalliseerde verhoudingen rond het modern-westerse gezin aan de ene kant en de voor de optimale ontplooiing van het individu noodzakelijk geachte keuze-mogelijkheden aan de andere kant. De belangrijkste onderwerpen, die daarbij aan de orde komen zijn: de verruiming van de mogelijkheden om aan de eigen seksuele verlangens en behoeften vorm te geven en de verbetering van de positie van de vrouw in gezin en maatschappij. De bezorgdheid om de betekenis van het gezin voor de instandhouding van sociale ongelijkheid komt bijna alleen in het onderzoek naar het thema gezin en school aan de orde. De belangstelling voor de optimalisering van de ontplooiingsmogelijkheden op het gebied van de sexualiteit en voor de emancipatie van de vrouw werkt ook door in het onderzoek, dat men doet naar samenlevingsvormen en situaties, die van het "normale" gezinsspatroon afwijken. Daarbij komen niet alleen in de jaren 50 en 60 als maatschappelijk onaanvaardbaar beschouwde samenlevingsvormen aan de orde. Ook de toen wel getolereerde maar "vergeten" situaties zoals bijvoorbeeld die van de oudere ongehuwde en het één-ouder gezin trekken de belangstelling van het gezinsonderzoek. Het sterk op de verruiming van de ontplooiingsmogelijkheden van het individu gerichte gezinsonderzoek blijkt zich niet te beperken tot het volgen en registreren van de feitelijke ontwikkelingen. Het opsporen van de factoren, die deze verruiming bevorderen dan wel in de weg staan, speelt eveneens een belangrijke rol. Meestal gebeurt dit laatste vanuit de al dan niet explicite intentie om daarmee een bijdrage te leveren aan de verruiming van de bestaande mogelijkheden tot persoonlijke ontplooiing. Voor een bezinning op de eventuele tijdelijke of meer permanente problemen, die uit de recente, nog te verwachten en nog bepleite veranderingen in sexualiteit, huwelijk en gezin voortvloeien, lijkt naar verhouding in het gezinsonderzoek minder belangstelling te bestaan.

5.7 Samenvatting.

In dit hoofdstuk is een overzicht gegeven van de lijnen, waarlangs de gezins-sociologie in Nederland zich ontwikkeld heeft. De voornaamste conclusies, die deze beschouwing heeft opgeleverd, zullen hieronder worden samengevat en - zo nodig - van commentaar worden voorzien. Eén van deze conclusies is, dat het in Nederland tot in de periode na de Tweede Wereldoorlog geduurd heeft voor men zich regelmatig met sociologisch onderzoek naar huwelijk en gezin uit eigen cultuur-kring is gaan bezig houden. Dit in vergelijking met andere landen laat op gang komen van het gezinsonderzoek kan niet los gezien worden van het tempo, waarin de sociologie in Nederland tot ontwikkeling komt. Dat de sociologie in het algemeen en de gezinssociologie in het bijzonder in Nederland laat tot ontwikkeling komen, hangt ongetwijfeld nauw samen met het feit, dat het in Nederland relatief lang duurt (tot rond 1870) voordat de industriële revolutie inzet. De periode tussen ongeveer 1850 en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog geeft dan ook slechts enkele aanzetten in de richting van de sociologie te zien. Van een systematisch inventarisatie van wat deze periode op het gebied van de gezinssociologie heeft opgeleverd, is in het kader van deze beschouwing afgezien. Voor zover het om publicaties over het westerse huwelijk en gezin gaat, zijn voor deze periode wel studies over de volgende thema's aangetroffen: huwelijksvruchtbaarheid en sociale status (Steinmetz en Treub), de binnen de verschillende socialistische stromingen bestaande ideeën over huwelijk en gezin (Quack) en de emancipatie van de vrouw.

Bij de verklaring van het feit, dat er in Nederland uit de periode tussen beide wereldoorlogen naar verhouding weinig aan gezinsonderzoek gedaan wordt, kan niet worden teruggegrepen op het feit dat er in deze jaren nauwelijks van sociologie sprake is. In deze periode krijgt de sociologie namelijk voor het eerst vaste voet aan de grond in de universitaire wereld binnen het kader van de in 1921 gestarte sociale geografie-opleiding. Deze opleiding levert echter geen sociologen, maar sociografen af. Onder invloed van het empiricisme van Steinmetz en Bonger ontwikkelen deze sociografen een sterke voorkeur voor empirisch en - zo mogelijk - quantificerend onderzoek naar concrete sociale verschijnselen. Verder leggen deze sociografen, mede onder invloed van hun sterk geografisch achtergrond, een sterke voorkeur aan de dag voor breed opgezette sociografieën van liefst territoriaal begrensde sociale eenheden als dorpen en steden. Voor afzonderlijke studies, die speciaal op huwelijk

en gezin betrekking hebben, bestaat bij deze sociografen weinig belangstelling. Voor zover zij zich met huwelijk en gezin bezighouden gebeurt dat meestal in de vorm van meer of minder uitvoerige passages in hun dorps- of stadsmonografieën. Eén van degenen, die daarbij het meest uitvoerig te werk gaat is Hofstee. In zijn dissertatie over het Oldambt wijdt hij een uitvoerige beschouwing aan de territoriale segregatie in het boeren-huishouden. Op de zojuist vermelde regel bestaan slechts enkele uitzonderingen, waarvan de publicaties van Kruijt (over het veranderend gezin in Nederland) en Cronjé (over echtscheiding) de voornaamste zijn. Verder moeten voor deze periode de publicaties van de zich later tot socioloog ontwikkelende huisarts Barentsen genoemd worden. Van zijn hand verschijnen verschillende publicaties over het gezin in de Brabantse Kempen en het Noord-Hollandse Kennemerland. Tenslotte blijkt er zowel van de kant van de Amsterdamse sociografen als door anderen in deze periode nogal wat op het gebied van de demografie gepubliceerd te worden.

Alles bij elkaar kan de oogst aan gezinssociologische publicaties, die de periode tussen beide wereldoorlogen heeft opgeleverd, bepaald niet groot genoemd worden. De hierboven al geopperde verklaring, dat deze situatie uit de specifieke belangstellingsrichting van de Amsterdamse sociografen moet worden toegeschreven, is echter niet helemaal afdoende en daarmee ook onbevredigend. Een minstens even belangrijke verklaringsfactor is, dat het Nederlandse huwelijk en gezin in deze periode tussen beide Wereldoorlogen geen spectaculaire veranderingen en daarbij behorende crisis-verschijnselen en aanpassingsproblemen te zien geven. Verder blijkt er bij de onderzoekers in deze periode een zekere huiver te bestaan om zelf door middel van veldonderzoek empirisch materiaal over huwelijk en gezin te verzamelen. Zo laat Kruijt deze taak liever over aan personen, die door de aard van hun beroep nauwe contacten met gezinnen hebben. Het feit, dat er in de periode tussen beide wereldoorlogen weinig aan gezinsonderzoek gedaan wordt, neemt overigens niet weg, dat met name de publicaties van Kruijt en Barentsen een duidelijke invloed op de ontwikkeling van de Nederlandse gezinssociologie in de jaren na de Tweede Wereldoorlog uitoefenen. De invloed van Kruijt komt vooral tot uitdrukking doordat men zich laat inspireren door het theoretisch model, dat hij in zijn artikel ontwikkeld heeft. De invloed van Barentsen komt vooral tot stand door de indringende beschrijving, die hij van de traditionele gezinsverhoudingen in de Brabantse Kempen gegeven heeft.

Alvorens op de ontwikkelingen in de Nederlandse gezinssociologie uit de periode na de Tweede Wereldoorlog in te gaan, moet echter eerst een aantal opmerkingen over de sociologie in het algemeen gemaakt worden. De Nederlandse sociologie beleeft in de jaren na de Tweede Wereldoorlog een periode van snelle expansie. Al direct na de Tweede Wereldoorlog worden aan alle Nederlandse Universiteiten en bijna alle Hogescholen hoogleraren in de sociologie benoemd. In de loop van de jaren 50 worden er aan alle Nederlandse Universiteiten en enkele Hogescholen sociologie-opleidingen opgericht. Voor deze sociologie-opleidingen bestaat van studenten-zijde een grote en snel toenemende belangstelling. Deze ontwikkeling kan niet los gezien worden van het feit, dat er vanuit de Nederlandse samenleving een grote belangstelling bestaat voor de bijdrage, die de sociologie aan de oplossing van concrete maatschappelijke problemen en beleidsvraagstukken kan leveren. Deze situatie leidt niet alleen tot een ruime beschikbaarheid van fondsen voor onderzoek, maar ook tot een snelle toename van het aantal sociologen, dat buiten de sfeer van het universitaire onderwijs en onderzoek in de rol van socioloog een arbeidsplaats weet te vinden. Deze in de jaren 50 op gang komende ontwikkeling heeft zich ook in de jaren 60 voortgezet. Op dit moment zijn dan ook in praktisch alle sectoren van de Nederlandse samenleving sociologen beroepsmatig werkzaam. De ontwikkeling van de sociologie tot een wetenschap, waarvoor vanuit de samenleving een grote belangstelling bestaat, kan niet los gezien worden van de wetenschapsopvatting, die zich in de jaren na de Tweede Wereldoorlog uitkristalliseert. Volgens deze opvatting is de sociologie allereerst en vooral een empirische wetenschap, die zich bij voorkeur met kwantificerend onderzoek naar concrete maatschappelijke verschijnselen en problemen dient bezig te houden en daarbij praktisch en maatschappelijk relevante resultaten dient op te leveren. Deze praktische en maatschappelijke gerichtheid blijft een belangrijke rol spelen in de Nederlandse sociologie. Ook blijft dit gelden wanneer in het verdere verloop van de jaren 50 en 60 een toenemende belangstelling voor algemeen theoretische vragen ontstaat en men bij het beoordelen van onderzoek meer aandacht aan de theoretische relevantie gaat besteden.

Wanneer wordt afgegaan op het aantal verschenen gezinssociologische publicaties, dan duurt het in Nederland tot het begin van de jaren 50 voor men zich regelmatig met gezinssociologie bezig gaat houden. Dit laatste betekent, dat het op gang komen van het gezinsonderzoek ongeveer samen valt met de periode waarin de Nederlandse sociologie de eerste serie hoogleraarsbenoemingen achter

de rug heeft, en men aan de Nederlandse Universiteiten en Hogescholen bezig is met de oprichting van sociologie-opleidingen. Het tempo, waarin de Nederlandse sociologie zich na deze aanloop-fase ontwikkelt, valt ook af te lezen uit het aantal gezinssociologische publicaties, dat in de jaren na 1957 verschenen is. In de loop van de jaren 60 ontwikkelt de gezinssociologie zich tot een specialisme, waarvoor zowel gezien het beleid van de redacties van de Nederlandse sociologische tijdschriften als gezien het beleid bij de instelling van hoogleraarschappen en lectoraten een redelijke belangstelling bestaat. Bij deze beschouwing over het tempo, waarin de belangstelling voor gezinssociologie zich ontwikkelt, moet vanzelfsprekend ook gewezen worden op de betekenis van de maatschappelijke ontwikkelingen, die zich in het naoorlogse Nederland rond huwelijk en gezin hebben afgespeeld. Aangezien dit onderwerp verderop nog aan de orde zal komen, wordt hier volstaan met de constatering, dat het op beleidsproblemen gerichte onderzoek steeds een belangrijke plaats in de Nederlandse gezinssociologie heeft ingenomen. Deze plaats is zo belangrijk, dat de hierboven geschetste toename van de belangstelling voor gezinssociologie voor een groot deel aan de stimulerende invloed van met gezinsproblemen in aanraking komende instellingen en beleidsinstanties moet worden toegeschreven. Aanvankelijk zijn het vooral maatschappelijk werk en samenlevingsopbouw, volkshuisvesting en ruimtelijke ordening, de grote kerkgenootschappen en het op het platteland gerichte sociaal-economisch beleid, die met hun vragen en problemen een stimulans voor het gezinsonderzoek vormen. In de loop van de jaren 60 gaat het gezinsonderzoek zich ook richten op toepassingsgebieden als de lichamelijke en geestelijke gezondheidszorg, het onderwijs-beleid en de wereld van de kinderbescherming. Tegelijkertijd blijkt de belangstelling voor het op kerkelijke vraagstukken gerichte gezinsonderzoek sterk te zijn afgenomen.

Behalve over de uit de ontwikkeling van een aantal publicaties naar voren komende belangstelling voor gezinssociologie, moet ook nog een aantal opmerkingen gemaakt worden over de instellingen, van waaruit men zich met gezinsonderzoek bezig houdt. Wat bij het overzien van deze instellingen allereerst opvalt, is dat men zich niet alleen vanuit de universitaire en para-universitaire instituten met gezinsonderzoek bezig houdt, maar dit onderzoek ook gedaan wordt door onderzoekers, die binnen allerlei beleidsinstanties werkzaam zijn. Ondanks deze grote verspreiding en tevens versnippering van het gezinsonderzoek valt er toch wel een aantal concentratie-punten aan te wijzen. Bij de opsomming van deze concentratiepunten zal alleen de situatie

binnen de universitaire wereld aan de orde komen. Tot aan het eind van de jaren 50 kunnen dergelijke concentratie-punten nauwelijks worden aangewezen. Wel kan er voor deze eerste na-oorlogse jaren een aantal hoogleraren genoemd worden, die naast hun interesse voor andere onderwerpen, een bijzondere belangstelling voor de gezinssociologie aan de dag leggen. In dit verband moet onder meer gedacht worden aan Kruyt, Hofstee en Bouman (alle drie socioloog) en aan de cultureel-anthropologen Fischer en De Josselin de Jong. In de jaren 60 krijgt de gezinssociologie door de instelling van de hierboven al genoemde leerstoelen en lectoraten een vaste basis binnen de universitaire wereld. Op dit moment zijn er leerstoelen voor gezinssociologie in Utrecht (Van Hessen) en Wageningen (Kooy), terwijl Groningen (Saal) en Nijmegen (Jonker) over lectoraten beschikken. Het is overigens opvallend, dat bij de instelling van deze leerstoelen en lectoraten de gedachte aan de toepassing van de gezinssociologie op concrete maatschappelijke vraagstukken een belangrijke rol speelt. Voor Utrecht liggen deze vraagstukken op het gebied van het jeugd- en jongerenwerk, voor Wageningen op het gebied van het landbouwbeleid in het algemeen en de sociaal-economische en huishoudelijke voorlichting ten plattelande in het bijzonder. Voor Nijmegen, tenslotte, spelen de problemen uit de sfeer van het maatschappelijk werk een belangrijke rol.

Met deze opsomming van leerstoelen en lectoraten wil overigens niet gezegd zijn, dat men zich aan de andere Universiteiten en Hogescholen niet met gezinssociologie en/of gezinsonderzoek bezig houdt. Dit laatste is wel degelijk het geval. Over het algemeen gaat het dan echter om een vanuit andere specialismen naar voren komende en meer of minder duurzame belangstelling. Voorbeelden van dergelijke specialismen zijn ondermeer: de sociologie van het maatschappelijk werk, de sociologie van het wonen, de demografie en de onderwijs-sociologie. Van een opsomming van de Universiteiten, Hogescholen en Instituten, die zich op het gebied van deze specialismen bewegen en van daaruit gezinsonderzoek doen, wordt hier korthedshalve afgezien. De verschillende in gezinsonderzoek en gezinssociologie geïnteresseerde onderzoekers uit de universitaire wereld beschikken echter over een in 1965 in het leven geroepen contact-mogelijkheid. Bedoeld wordt hier de bij S.I.S.W.O. ondergebrachte Werkgroep Gezinsonderzoek, die van tijd tot tijd ten behoeve van geïnteresseerden studie-bijeenkomsten belegt. Uit de activiteiten binnen deze werkgroep is aan het eind van de jaren 60 het grote onderzoeksproject "Gezinssociologische Census-Monografieën" ontstaan. In het project werken het Centraal Bureau voor de Statistiek en onderzoekers van verschillende Univer-

siteiten en Hogescholen samen aan de analyse van de gezinssociologische en demografische gegevens, die de Volkstelling van 1971 heeft opgeleverd¹⁾. Tenslotte moet bij de opsomming van centra, die voor de beoefening van de gezins-sociologie van belang zijn, nog gewezen worden op de oprichting van het Nederlands Instituut voor Sociaal-Sexuologisch Onderzoek (N.I.S.S.O.) aan het eind van de jaren 60 en de oprichting van het Nederlands Inter-Universitair Demografisch Instituut (N.I.D.I.) aan het begin van de jaren 70.

Na deze opmerkingen over de ontwikkeling van de belangstelling voor gezinsonderzoek en over de centra van waaruit men zich met dit onderzoek bezighoudt, zal nu op de inhoudelijke ontwikkelingen in de Nederlandse gezinssociologie worden ingegaan. Daarbij zal in eerste instantie de situatie uit de periode 1945 tot en met 1968 aan de orde komen. Uit de in dit hoofdstuk gepresenteerde gegevens is gebleken, dat men in het Nederlandse gezinsonderzoek een grote belangstelling heeft voor het bestuderen van de relatie tussen het gezin en andere sociale eenheden binnen het grotere geheel van de samenleving. Over de hele periode 1945-1968 bezien blijkt steeds ongeveer 45 % ofwel iets minder dan de helft van alle gezinssociologische publicaties op dit thema betrekking te hebben. De manier, waarop men dit thema aan de orde stelt, blijkt echter in de loop van de tijd veranderd te zijn. Aanvankelijk gaat het vooral om globale en historiserende macro-sociologische beschouwingen over het thema gezin en sociale verandering. Tegen het eind van de periode 1945-1968 hebben analyses van de relatie tussen het gezin en één of enkele concreet aanwijsbare sociale eenheden de overhand. De laatstbedoelde publicaties zijn voornamelijk het resultaat van onderzoek, dat in verband met beleidsproblemen gedaan wordt. De onderwerpen, die bij dit onderzoek aan de orde komen, zijn: gezin en buurt of woning, het gezin van boer of landarbeider, de werkende gehuwde vrouw, gezin en school en het werk van de kinderbeschermingsinstellingen. Een tweede thema, waarvoor gedurende het grootste deel van de periode 1945-1968 een vrij grote belangstelling bestaat, is het gezin in probleem-situaties. Het merendeel van de publicaties over dit thema heeft betrekking op het zogenaamde maatschappelijk onaangepaste gezin of probleemgezin. In de jaren na 1962 loopt de belangstelling voor onderzoek naar probleem-gezinnen duidelijk terug. Dit kan ook afgelezen worden uit het percentage publicaties over gezinnen in probleem-situaties, dat van ongeveer 20 naar 5 % daalt.

1) Voor een overzicht van de tussentijdse resultaten van dit project wordt verwezen naar: Intermediair (de artikelen-reeks Gezin en Samenleving) en de serie rapporten, die door S.I.S.W.O. is uitgegeven.

Een derde thema, dat bij het typeren van de belangstellingsrichting van het gezinsonderzoek uit de periode 1945-1968 niet onvermeld mag blijven, is huwelijk en vruchtbaarheid. Voor dit thema blijkt een vrij constante belangstelling te bestaan; het aandeel van de publicaties erover varieert gedurende deze periode tussen de 15 en 23 %. Het voornaamste onderwerp, dat in deze publicaties aan de orde komt, is zonder twijfel de ontwikkeling van de huwelijks-vruchtbaarheid. Later komt daarbij ook het veldonderzoek naar opvattingen en gedragingen inzake geboorten-regeling en anti-conceptie bij. Het perspectief van waaruit men deze onderwerpen benadert, kan als macro-sociologisch en vaak ook als historiserend getypeerd worden. Voor een nauwgezette analyse van processen en verhoudingen binnen verkering, verloving, huwelijk en gezin blijkt in de Nederlandse gezinssociologie uit de periode 1945-1968 naar verhouding weinig belangstelling te bestaan. Dit blijkt niet alleen uit het geringe aandeel van de publicaties over het gezin als kleine groep, maar ook uit de soort onderwerpen, die bij de categorie huwelijk en vruchtbaarheid aan de orde komen. Pas in de jaren na 1962 komt hier verandering in. Deze verandering komt echter niet tot uitdrukking in het aandeel van de publicaties over het thema gezin als kleine groep, maar in het aandeel van de publicaties over huwelijks- en gezinstherapie. Tenslotte moet er bij deze typering van de thema-keuze van het Nederlandse gezinsonderzoek nog eens op gewezen worden, dat er sinds 1957 regelmatig publicaties verschijnen, waarin men er op uit is de ontwikkelingen in het eigen vakgebied te inventariseren en van evaluerend commentaar te voorzien. Hoewel het aantal van deze publicaties relatief klein is, gaat het hier om een ontwikkeling, die kwalitatief gezien het vermelden waard is.

Na dit overzicht van de thema-keuze van het gezinsonderzoek zal het duidelijk zijn, dat de macro-sociologische benaderingswijze in de Nederlandse gezinssociologie uit de periode 1945-1968 een belangrijke plaats inneemt. Het toepassen van deze benaderingswijze blijkt, vooral in de sterk theoretisch gerichte publicaties, samen te gaan met het hanteren van een historiserend perspectief. De ontwikkelingen, die zich binnen deze benaderingswijze afspelen, vertonen aanvankelijk duidelijk de invloed van de ideeën, die Kruijt in zijn artikel uit 1938 ontwikkeld heeft. Daarnaast is ook een duidelijke en in betekenis toenevende invloed van de ideeën uit de macro-sociologisch georiënteerde Europese en Amerikaanse gezinssociologische literatuur aanwijsbaar. Voor de kleine groepsbenadering, die in de Amerikaanse gezinssociologie een belangrijke rol speelt, blijkt in Nederland naar verhouding maar weinig belangstelling te be-

staan. Tegen het eind van de periode 1945-1968 komt daar echter enige verandering in. Het zijn echter niet de ideeën uit het symbolisch interactionisme of uit de sociale psychologie, die daar een belangrijke rol bij spelen, maar de inzichten, die binnen de huwelijks- en gezinstherapie ontwikkeld zijn. Van de manier, waarop de grote betekenis van de macro-sociologische benaderingswijze tot uitdrukking komt, moet men zich echter geen overdreven voorstelling maken. Uit de gegevens over de periode 1957-1968 blijkt, dat in ongeveer 2/3 deel van alle macro-sociologische publicaties geen gebruik gemaakt wordt van begrippen of redeneerwijzen, die als specifiek institutioneel of structureel-functioneel beschouwd kunnen worden. De macro-sociologische publicaties, waarin dit wel het geval is, dragen zowel de sporen van Europese als Amerikaanse invloeden en zijn over het algemeen wat sterker institutioneel dan structureel-functioneel georiënteerd.

Na deze beschouwing over de thema-keuze en de theoretische oriëntatie van het gezinsonderzoek uit de periode 1945-1968, moet nog een aantal opmerkingen over de bij dit onderzoek gevolgde werkwijze gemaakt worden. Wat het eerste deel van de hier beschouwde periode aangaat, zijn over dit onderwerp geen systematisch verzamelde gegevens beschikbaar. Op basis van de beschouwingen, die in literatuur over het gezinsonderzoek uit deze periode geleverd worden¹⁾ en op grond van eigen impressies, kan echter gesteld worden, dat het merendeel van de publicaties uit de periode 1945-1956 op literatuuronderzoek gebaseerd is. Empirisch onderzoek, al dan niet op basis van primairmateriaal, neemt slechts een bescheiden plaats in. In de jaren 1957-1968 komt hier verandering in, ongeveer de helft van alle gezinssociologische publicaties is dan op empirisch onderzoek gebaseerd. Gezien de al vrij lang in de Nederlandse sociologie bestaande voorkeur voor quantificerend empirisch onderzoek, zal het weinig verwondering wekken, dat men ook bij dit gezinsonderzoek overwegend van quantificerende en op het survey-model geïnspireerde methoden en technieken gebruik maakt. Voor de hele periode 1957-1968 bedraagt het aandeel van alle op quantificerend empirisch onderzoek gebaseerde publicaties 44 %. Het kwalitatieve empirisch onderzoek neemt daarnaast met 8 % van alle publicaties een bescheiden plaats in. De rest, ofwel 48 % van de publicaties uit deze periode is het resultaat van literatuuronderzoek. Op grond van het zojuist geconstateerde verschil met de situatie in de periode 1945-1956, zou verwacht mogen worden, dat de betekenis van het empirisch onderzoek in de loop van de jaren 1957-1968 is toegenomen. Het tegen-

1) Kooy, 1957^x, Saal, 1958^x, In't Veld-Langeveld, 1964^x.

overgestelde blijkt echter het geval te zijn. Gezien de wat toenemende belangstelling voor het kwalitatieve empirisch onderzoek, gaat deze ontwikkeling vooral ten koste van het quantificerend onderzoek. Dit geldt echter niet voor het quantificerend onderzoek, waarbij de empirische gegevens volgens de uit het survey-model afkomstige methoden en technieken worden verzameld en geanalyseerd. Gedurende de hele periode 1957-1968 bedraagt het aandeel van de op dit type onderzoek gebaseerde publicaties 36 à 37 %. Het blijkt met name de belangstelling voor de analyse van aan secundaire bronnen ontleende quantitative gegevens te zijn, die is afgenomen.

Op verschillende plaatsen is in dit hoofdstuk gebruik gemaakt van de gelegenheid om de situatie van de Nederlandse gezinssociologie te vergelijken met die in andere landen. Daarbij is gebleken, dat Engeland, Frankrijk, de Verenigde Staten en ook Duitsland de landen zijn met de oudste sociologische en gezinssociologische tradities. Pas in de jaren na de Tweede Wereldoorlog blijkt het aantal landen waar men zich regelmatig met gezinsonderzoek bezig houdt, een sterke uitbreiding te ondergaan. Aanvankelijk zijn het vooral de West-Europese landen, India en Japan, die bij deze internationale verbreiding betrokken raken. Tegen het eind van de jaren 50 en in de loop van de jaren 60 komen daar ook de Oost-Europese en verschillende Aziatische, Zuid-Amerikaanse en Afrikaanse landen bij. Zoals hiervoor gebleken is, hoort Nederland bij de landen, waar men zich al vrij snel na de Tweede Wereldoorlog regelmatig met gezinsonderzoek gaat bezig houden. Op basis van de gegevens uit de internationale trend-rapporten van Hill en Mogeys kan de situatie van de Nederlandse gezinssociologie zowel vergeleken worden met die in de Verenigde Staten als met die in alle landen buiten de Verenigde Staten samen. Het resultaat van deze vergelijking komt er kort gezegd op neer, dat de Nederlandse gezinssociologie zowel wat zijn themakeuze en theoretische oriëntatie aangaat, als ten aanzien van de bij het gezinsonderzoek gevolgde werkwijze, aanzienlijk van de Amerikaanse gezinssociologie verschilt. De Amerikaanse gezinssociologie is wat zijn thema-keuze en theoretische oriëntatie betreft bij uitstek een micro-sociologie. De Nederlandse sociologie daarentegen is bij uitstek een macro-sociologie. Verder blijkt het empirisch onderzoek bij de beoefening van de gezinssociologie in de Verenigde Staten een belangrijker rol te spelen dan in Nederland.

Uit de onderlinge vergelijking van de gegevens over de Nederlandse gezinssociologie aan de ene kant en de gezinssociologie in alle landen buiten de

Verenigde Staten samen aan de andere kant is gebleken, dat de Nederlandse situatie vrij sterk overeenkomt met die in de landen buiten de Verenigde Staten. Dit laatste geldt niet alleen voor de thema-keuze en de theoretische oriëntatie, maar ook voor de betekenis die het doen van empirisch onderzoek heeft. Op deze vrij sterke overeenkomst tussen de hier vergeleken situaties bestaat echter één opvallende uitzondering. Deze uitzondering komt naar voren, wanneer men alleen de op empirisch onderzoek gebaseerde publicaties in beschouwing neemt. Wat dan blijkt, is dat de Nederlandse gezinssociologie zich dan namelijk onderscheidt door een relatief grote voorkeur voor onderzoek volgens het survey-middel. Deze voorkeur is zo groot, dat er op dit punt nauwelijks van een verschil met de situatie in de Amerikaanse gezinssociologie gesproken kan worden¹⁾.

In één van de vorige hoofdstukken is ingegaan op de achtergrond van de verschillen tussen de Amerikaanse gezinssociologie enerzijds en die in alle landen buiten de Verenigde Staten samen anderzijds. Voor de landen buiten Europa is toen gewezen op de invloed van de activiteiten van de culturele anthropologie. Voor de West-Europese gezinssociologie is bij die gelegenheid gewezen op de invloed van de intellectuele traditie, die zich in de loop van de tweede helft van de 19e eeuw en de eerste drie à vier decennia van de 20e eeuw binnen de Franse, Engelse en Duitse gezinssociologie ontwikkeld heeft. Deze intellectuele traditie kan als macro-sociologisch en meestal ook als historiserend getypeerd worden. Het ontstaan van deze historiserende macro-sociologische traditie alsmede het doorwerken van deze traditie in de naoorlogse West-Europese gezinssociologie kan niet los gezien worden van de manier, waarop men in de publieke en politieke discussie problemen rond huwelijk en gezin definiëert. In de meeste West-Europese landen, zo is gesteld, lopen discussies over problemen rond huwelijk en gezin meestal uit op het bepleiten of bestrijden van wettelijke of algemeen-structurele maatregelen en voorzieningen. Voor het idee, dat ieder individu deze problemen zelf wel kan oplossen, wanneer hem daarvoor de nodige kennis en middelen ter beschikking worden gesteld, bestaat in de publieke en politieke discussie uit de meeste West-Europese landen minder belangstelling. Het is juist de laatstbedoelde opvatting, die kenmerkend is voor de manier, waarop men in de Verenig-

1) Deze voorkeur hangt zowel samen met de grote belangstelling, die er sinds de tweede helft van de 19e eeuw voor de analyse en het verzamelen van statistisch materiaal bestaat, als met de grote voorkeur van de Amsterdamse sociografen voor quantificerend empirisch onderzoek.

de Staten problemen in de sfeer van huwelijk en gezin definiëert. Men ziet deze problemen veeleer als aangelegenheden die op het niveau van het individu en zijn gezin moeten worden opgelost. Voor het algemene en structurele aspect van deze problemen heeft men bij het zoeken van een oplossing naar verhouding minder belangstelling. Deze situatie in de Amerikaanse publieke en politieke discussie heeft ook zijn stempel op de gezinssociologie gedrukt en het ontstaan van een sterke micro-sociologische belangstelling in de hand gewerkt.

Het is niet zonder reden, dat hier zo uitvoerig op de achtergronden van het verschil in thema-keuze en theoretische oriëntatie tussen de Amerikaanse en de West-Europese gezinssociologie wordt teruggekomen. De voor dit verschil gegeven verklaring is namelijk ook op de Nederlandse gezinssociologie van toepassing. De manier, waarop men in de Nederlandse publieke discussie vragen rond huwelijk en gezin benadert, doet namelijk sterk denken aan de zojuist voor West-Europa in het algemeen geschetste situatie. In de Nederlandse publieke discussie over ontwikkelingen en problemen rond huwelijk en gezin speelt het bepalen van een waarderende (en dat wil vaak zeggen kerkelijke) stellingname een belangrijke rol. Verder lopen dit soort discussies vaak uit op het bepleiten (of juist bestrijden) van bepaalde algemeen-structurele of wettelijke voorzieningen en maatregelen. De sterke gerichtheid van de Nederlandse gezinssociologie op dit soort maatschappelijke vragen is op zich zelf al een redelijke verklaring voor de sterk macro-sociologische signatuur van het gezinsonderzoek hier te lande. In dit verband kan verder gewezen worden op het soort vragen, waar men zich in het meer toegepaste gezinsonderzoek bezig houdt. Dit soort vragen komt vaak neer op het vaststellen van de omvang en algemeen maatschappelijke achtergronden van een bepaald beleidsvraagstuk of op het leveren van een bijdrage aan de ontwikkeling van algemene criteria en principes voor het praktisch handelen van beleidsinstellingen en organisaties, die in de dagelijkse praktijk met gezinnen of gezinsproblemen in aanraking komen. Voor dit soort vragen is een macro-sociologische benadering vaak het meest geschikt.

Uit deze beschouwing over de achtergronden van het verschil in belangstellingsrichting tussen de Amerikaanse en de Nederlandse gezinssociologie, mag overigens niet afgeleid worden, dat er geen factoren werkzaam zijn, die tot een verkleining van dit verschil leiden. Zo geeft de Amerikaanse gezinssociologie in de loop van de periode 1945-1968 onder invloed van het structureel-functionalisme een geleidelijk toenemende belangstelling voor de macro-sociologische

aspecten van huwelijk en gezin te zien. Voor Nederland valt een geleidelijke ontwikkeling in de tegenovergestelde richting te constateren. Deze ontwikkeling bestaat uit de sinds 1963 ontstane belangstelling voor de ideeën uit de huwelijks- en gezinstherapie. Gezien het grote verschil in intellectuele traditie tussen de Amerikaanse en de Nederlandse gezinssociologie, moet men van dit naar elkaar toegroeien geen al te hoge verwachtingen hebben. Vooral niet, omdat deze intellectuele tradities nauw verband houden met de manier, waarop in deze beide landen de publieke discussie en het praktisch handelen met betrekking tot problemen rond huwelijk en gezin geïnstitutionaliseerd is.

Ter afsluiting van deze internationale vergelijking moet nog een aantal opmerkingen over de werkwijze van het Nederlandse gezinsonderzoek gemaakt worden. Het feit, dat er in Nederland in vergelijking met de Verenigde Staten minder empirisch gezinsonderzoek gedaan wordt, kan niet uit een fundamenteel verschil in wetenschapsopvatting verklaard worden. In beide landen ziet men de gezinssociologie in de hier besproken periode allereerst als een waardenvrije en empirische wetenschap. Voor zover er een verschil in wetenschapsopvatting bestaat, zal dit vooral betrekking hebben op het relatieve gewicht, dat aan de theoretische en de praktische relevantie van het gezinsonderzoek moet worden toegekend. Een mogelijke verklaring voor de verschillende mate van belangstelling die er in de Verenigde Staten en in Nederland voor empirisch onderzoek bestaat, is wellicht het verschil in theoretische oriëntatie tussen beide landen. Macro-sociologische vraagstellingen leiden, ook wanneer men de sociologie primair als een empirische en waardenvrij wetenschap beschouwt, namelijk vrij gemakkelijk tot een vorm van onderzoek, waarbij gebruik gemaakt moet worden van gegevens, die van uiteenlopende bronnen afkomstig zijn. Dit laatste geldt niet alleen, wanneer men een historiserende vraagstelling hanteert, maar ook, wanneer men zich door een wat bredere en op het hier en nu georiënteerde vraagstelling laat leiden. Voor de vraagstellingen, die bij het bestuderen van het gezin als kleine groep een belangrijke rol spelen, ligt een dergelijke werkwijze bij het onderschrijven van het idee van de sociologie als een empirische en waardenvrije wetenschap minder voor de hand.

Zojuist is er op gewezen, dat men in Nederland bij veldonderzoek naar huwelijk en gezin een grote voorkeur voor het hanteren van het survey als onderzoeksmodel aan de dag legt. De Nederlandse situatie komt in dit opzicht meer overeen met die in de Amerikaanse gezinssociologie dan met die in het gezinsonderzoek uit alle landen buiten de Verenigde Staten samen. Deze situatie moet ge-

zien worden tegen de achtergrond van het feit, dat het gezinsonderzoek uit de laatstbedoelde landen voor een deel het resultaat is van cultureel-anthropologisch veldwerk, waarbij participerende observatie nu eenmaal een belangrijke onderzoeksmethode is. Verder moet in dit verband gewezen worden op het feit, dat er in de periode tussen beide wereldoorlogen zowel in de Verenigde Staten als in Nederland een sterk empiricistische wetenschapsopvatting naar voren komt, die samengaat met het benadrukken van de betekenis en de waarde van quantificerende onderzoeksmethoden. Deze opvatting werkt ook door in de periode na de Tweede Wereldoorlog en maakt de Nederlandse gezinssociologie bijzonder ontvankelijk voor de methoden en technieken, die bij het in de Amerikaanse sociologie ontwikkelde survey-model thuis horen.

Wanneer men de onderwerpen, waar het Nederlandse gezinsonderzoek zich in de loop van de tijd heeft bezig gehouden, rangschikt naar de mate waarin ze tot de privé-sfeer gerekend moeten worden, dan ontstaat er een opvallend beeld. Zo blijkt men in het gezinsonderzoek uit de jaren 1945-1956 een relatief grote belangstelling te hebben voor de externe aspecten van het gezin. Onderwerpen, die hiertoe gerekend moeten worden, zijn: de relaties tussen gezinnen in de leefgemeenschappen van dorp of buurt, de verdeling van functies tussen gezin en andere eenheden in de samenleving en de verhoudingen tussen gezin en familie. Voor zover men zich in deze periode met interne gezinsverhoudingen bezig houdt, gebeurt dit in de vorm van meer of minder globale beschouwingen over de waarden en normen, die richting geven aan de relaties tussen man en vrouw of tussen ouders en kinderen. Een sterk in de privé-sfeer liggend onderwerp als gezinsplanning, wordt vooral via de analyse van statistische gegevens benaderd. Het heel behoedzaam te werk gaande onderzoek van Diels en Groenman is vooral gericht op het achterhalen van opvattingen over gezinsplanning en niet op feitelijke gedragingen inzake anti-conceptie. Al met al geeft het gezinsonderzoek uit de periode 1945-1956 een duidelijke reserve ten aanzien van veldonderzoek naar feitelijke opvattingen en gedragingen ten aanzien van onderwerpen uit de privé-sfeer te zien. Voor zover er veldonderzoek gedaan wordt, gaat het vaak om de meer "openbare" aspecten van huwelijk en gezin. Verder valt het op, dat men bij het veldonderzoek naar verhouding veel aandacht besteedt aan bevolkingsgroepen, die niet tot het dagelijks milieu van de onderzoeker gerekend mogen worden. In dit verband moet niet alleen op de grote belangstelling voor het plattelandsgezin gewezen worden, maar ook op die voor de situatie van het zogenaamde probleemgezin.

De zojuist geconstateerde reserve ten aanzien van onderzoek naar onderwerpen, die tot de privé-sfeer gerekend kunnen worden, blijkt ook in de periode 1957-1962 te bestaan. De meer openbare aspecten van het gezin, zoals de verhouding gezin-buurt, de relatie gezin-familie en de functieverdeling tussen gezin en samenleving, blijven belangrijke objecten van onderzoek. Wat er op het gebied van de interne gezinsverhoudingen gepubliceerd wordt, bestaat over het algemeen uit beschouwingen over waarden- en normenpatronen. Empirisch onderzoek naar de interne aspecten van huwelijk en gezin volgt vooral de indirecte weg van de analyse van statistisch materiaal. In dit verband kan onder meer gewezen worden op de publicaties over huwelijksvruchtbaarheid, het kerkelijk gemengde huwelijk en echtscheiding. Verder is het bijzonder veel zeggend, dat er in deze periode helemaal niet meer over gezinsplanning en anti-conceptie gepubliceerd wordt. Met het voorgaande is echter nog geen volledige typering van de situatie in het gezinsonderzoek uit deze periode gegeven. Want, in deze periode wordt ook een - zij het nog voorzichtig - begin gemaakt met veldonderzoek naar feitelijke verhoudingen en gebeurtenissen binnen het gezin. De onderwerpen, die daarbij aan de orde komen zijn vanuit maatschappelijk gezichtspunt niet als discutabel te beschouwen. Dit veldonderzoek heeft namelijk voor een deel betrekking op de vraag, welke gevolgen de beroepsarbeid door de gehuwde vrouw nu heeft voor de verzorging van gezin en huishouding. Het tweede thema, dat bij het veldonderzoek naar interne verhoudingen aan de orde komt, is de relatie tussen gezin, ziekte en medisch handelen. Ook hier gaat het om onderzoek, waarvan het doel boven iedere discussie staat, terwijl verder dit onderzoek gedaan wordt vanuit een milieu, dat altijd gemakkelijk toegang tot de privé-sfeer van het gezin heeft gehad.

In de periode 1963-1968 vindt de doorbraak plaats, die zich in de voorafgaande jaren al voorzichtig aankondigde. Naast veldonderzoek naar de meer openbare aspecten van het gezin en het indirecte en op statistisch materiaal gebaseerde onderzoek naar de meer in de privé-sfeer liggende aspecten van huwelijk en gezin, komt nu ook het onderzoek naar feitelijke verhoudingen en gebeurtenissen binnen deze eenheden op gang. De aanleiding hiertoe moet niet primair bij de bestaande theoretische interesse in deze onderwerpen gezocht worden, maar vooral bij vragen, die zowel in de publieke discussie als in de beleids sfeer leven. Zo is het onderzoek, dat men in deze periode naar feitelijke opvattingen en gedragingen inzake geboorten-regeling en anti-conceptie is gaan doen, eigenlijk niet goed denkbaar zonder de publieke discussie en de beleidsvragen, die de introductie van de "pil" met zich mee heeft gebracht.

Een tweede belangrijk thema bij het onderzoek naar interne gezinsverhoudingen is socialisatie. Dit onderwerp komt hoofdzakelijk in verband met onderwijs-beleid en met kinderbeschermingsaangelegenheden aan de orde. De al in de vo-rige periode binnen de medische wereld ontstane belangstelling voor de interne gezinsverhoudingen als een belangrijke factor bij het medisch handelen, blijft in deze periode voortbestaan. De introductie van de ideeën uit de gezins- en huwelijks therapie in de wereld van de geestelijke en lichamelijke gezondheids-zorg en het daaraan geliëerde maatschappelijk werk sluit hier nauw op aan. De interesse voor het gezin als kleine groep blijft overigens niet tot het laatstbedoelde type maatschappelijk werk beperkt, ook de interdisciplinaire en op het maatschappelijk werk in het algemeen gerichte literatuur-studies geven hier blijk van. Tenslotte moet bij deze opsomming van de op de interne gezinsverhoudingen gerichte publicaties melding gemaakt worden van de sterk op de Amerikaanse gezinssociologie geïnspireerde beschouwingen over het thema partnerkeuze, huwelijksverwachting en huwelijksatisfactie.

Wat bij het overzien van alle wetenschappelijke activiteiten op het gebied van de interne gezinsverhoudingen opvalt, is de sterke voorkeur om deze ver-houdingen steeds in hun relatie tot de situatie binnen het grotere geheel van de samenleving te beschouwen. De enige uitzondering op deze regel vormen de gezins- en huwelijks therapie. Al deze belangstelling voor de interne gezins-verhoudingen betekent overigens, dat de vraagstelling van het gezinsonderzoek in deze periode voor het eerst vrij sterk gericht is op het welzijn en de ontplooiing van het individuele gezinslid. Ten opzichte van de voorafgaande jaren is dit een belangrijke verschuiving. Tot in het begin van de jaren 60 zijn huwelijk en gezin als zodanig of de rond deze eenheden bestaande waarden en normen, het voornaamste object van beschouwing en komt het individuele welbevinden vooral indirect en in afgeleide vorm aan de orde. De in de peri-ode 1963-1968 op gang komende belangstelling voor het welzijn en de ont-plooiing van het individu komt overigens wel vooral in de context van de be-staande verhoudingen rond huwelijk en gezin aan de orde. Aan op overwegingen van individueel welzijn gebaseerde vragen ten aanzien van de aan huwelijk en gezin ten grondslag liggende fundamentele waarden en normen is men nog niet toe.

De hierboven geschetste verschuiving in de thema-keuze van het gezinsonder-zoek in de periode 1945-1968 vormt een goede achtergrond voor het beoordelen van de ontwikkelingen uit de jaren 1969-1973. De eerste conclusie, die op de

gegevens over deze jaren gebaseerd kan worden, is dat de belangstelling van het gezinsonderzoek zich verder in de hierboven geschetste richting ontwikkelt. De meest opvallende illustratie hiervan wordt gevormd door het op gang komen van het veldonderzoek naar opvattingen en feitelijke gedragingen op het gebied van de seksualiteit. In de geschiedenis van de Nederlandse gezins-sociologie kan het op gang komen van dit onderzoek als een novum worden beschouwd. Dit onderzoek richt zich zowel op de heterofiel als op de homofiel gerichte seksualiteit van ouderen en jongeren. Een nauw op dit sociaal-sexuologisch onderzoek aansluitende ontwikkeling is de voortgang van het onderzoek naar opvattingen en gedragingen op het gebied van gezinsplanning en anti-conceptie. Hoewel dit onderzoek inhoudelijk gezien als een voortzetting van het veldonderzoek uit de jaren 1963-1968 beschouwd kan worden, heeft de context waarin het plaats vindt een verandering ondergaan. Het onderzoek in kwestie is namelijk niet meer zo sterk gericht op de publieke discussie over de aanvaardbaarheid en de verbetering van de bereikbaarheid van verschillende vormen van anti-conceptie, maar vooral op de bepaling van de gevolgen van de ontwikkelingen op het gebied van gezinsplanning en anti-conceptie voor de toekomstige omvang van de Nederlandse bevolking. Ook het op gang komende onderzoek naar huwelijksleeftijd en nuptialiteit moet in dit perspectief geplaatst worden. Alleen het onderzoek naar abortus-provocatus en vrijwillige kinderloosheid staat nog sterk in het teken van de publieke discussie over het pro en contra van deze verschijnselen. Wanneer men de sociaal-sexuologische publicaties en die over gezinsplanning en anti-conceptie samen neemt, dan vormen ze ongetwijfeld de belangrijkste bron van empirisch gefundeerde kennis over de verhoudingen en processen binnen verkering, verloving, huwelijk en gezin. Daarnaast moet echter ook gewezen worden op de betekenis van de publicaties over gezins- en huwelijkstherapie en op het veldonderzoek uit deze periode naar de thema's socialisatie en huwelijkssatisfactie. Wanneer men al deze publicaties bij elkaar overziet, dan mag worden geconcludeerd dat het onderzoek naar de interne en sterk in de privé-sfeer liggende aspecten van verkering, verloving, huwelijk en gezin een tot dusverre in de geschiedenis van de Nederlandse gezinssociologie ongekende vorm en omvang hebben aangenomen.

De tweede belangrijke verandering, die het gezinsonderzoek uit de periode 1969-1973 te zien geeft, is de verandering in het object van dit onderzoek. Het gaat hier in feite om twee veranderingen. De eerste is, dat er een einde komt aan de sterke gerichtheid van de Nederlandse gezinssociologie op de ver-

houdingen rond huwelijk en gezin zelf. Door het onderzoek dat men in deze periode naar het sexueel gedrag van jongeren doet en door de toegenomen belangstelling voor de achtergronden van partnerkeuze en huwelijkssluiting, heeft het Nederlandse gezinsonderzoek zich nu ook uitgebreid tot het voorland van de instituties huwelijk en gezin. De tweede hier te noemen verandering in het object van de gezinssociologie is echter veel ingrijpender. Er blijkt in het Nederlandse gezinsonderzoek uit deze periode namelijk een grote belangstelling te bestaan voor samenlevingsvormen en individuele levenssituaties, die op de één of andere manier afwijken van wat als het "normale" huwelijks- en gezinsspatroon zou kunnen worden aangeduid. Deze belangstelling komt tot uitdrukking in publicaties over: huwelijksbemiddeling; trouwkansen en partnerkeuze voor oudere ongehuwden; partnerkeuze en trouwkansen van degenen die al een huwelijk achter de rug hebben; de maatschappelijke aanvaarding van homofilie; het samenwonende homofiele paar; de levenssituatie van de ongehuwde moeder die met haar kind samenwoont; het door verweduwing of echtscheiding ontstane éénouder gezin; vrijwillige kinderloosheid; de levenssituatie van de oudere alleenstaande of ongehuwde; en tenslotte de diversiteit van in Nederland bestaande huishoudensvormen. Bij het overzien van deze opsomming valt het op, dat het hier zowel gaat om samenlevingsvormen en situaties, die in de jaren 50 en 60 wel getolereerd maar vaak "vergeten" werden, als om samenlevingsvormen en individuele situaties die gedurende een groot deel van de jaren 50 en 60 maatschappelijk gezien onaanvaardbaar waren. Deze publicaties maken duidelijk hoe zeer de instituties en voorzieningen binnen de samenleving zijn ingesteld op het volgen van het normale huwelijks- en gezinsspatroon. Omdat het merendeel van deze publicaties niet gericht is op het herstel van een "normale" toestand, maar juist op het opsporen van de algemene factoren, die het welzijn van de betrokkenen in deze situatie bedreigen, vestigen ze de aandacht op het belang van een niet uitsluitend op huwelijk en gezin gericht welzijnsbeleid.

De derde verandering, die hier signaleerd moet worden, bestaat uit de verruiming van de vraagstelling van het onderzoek naar de emancipatie van de vrouw. De beroepsarbeid door de gehuwde vrouw is niet meer het enige onderwerp, dat in verband met dit thema onderzocht wordt. In de loop van de periode 1969-73 richt het onderzoek naar dit thema zich veel meer op de positie, die de vrouw binnen de samenleving in het algemeen inneemt. De laatste verandering, die hier te noemen valt, is de vierde en bestaat uit de wijziging van de inhoud van de macro-sociologische beschouwingen over het thema gezin

en sociale verandering. In de publicaties uit de periode 1963-68 over dit onderwerp maakt men over het algemeen gebruik van typologieën of theoretische modellen waarin het agrarisch ambachtelijke of traditionele gezinstype en het moderne of modern-westerse gezinstype op een systematische manier met elkaar worden geconfronteerd. Dit type beschouwingen komt in de periode 1969-73 niet meer voor. In plaats daarvan verschijnen er publicaties, waarin men op basis van de recente veranderingen in huwelijk en gezin en rekening houdend met de fundamentele kritiek, die sinds het eind van de jaren 60 op de aan het modern-westerse gezin ten grondslag liggende waarden is uitgeoefend, de vraag probeert te beantwoorden welke ontwikkelingen huwelijk en gezin in de toekomst te zien zullen geven. Hieruit kan worden afgeleid, dat men in de periode 1969-73 bij het leveren van macro-sociologische beschouwingen is opgehouden met het refereren aan de maatschappelijk discussie over het pro en contra van de vervanging van agrarisch ambachtelijke door modern-westerse gezinsverhoudingen. In plaats daarvan is men zich gaan richten op een publieke discussie, die zich bezig houdt, met de vraag of het modern-westerse gezinstype niet aan een grondige herziening toe is.

Aan het eind van deze samenvatting moeten nog twee meer algemene conclusies over de ontwikkeling van het Nederlandse gezinsonderzoek getrokken worden. De eerste conclusie is, dat de thematische ontwikkeling van dit gezinsonderzoek in hoge mate bepaald is door de maatschappelijke ontwikkelingen, die zich in Nederland rond huwelijk en gezin hebben afgespeeld. In dit verband hoeft alleen maar gewezen te worden op de parallel tussen de zojuist geschetste verschuiving in de thema-keuze van het Nederlandse gezinsonderzoek enerzijds en het verloop van de na-oorlogse maatschappelijke ontwikkelingen rond huwelijk en gezin anderzijds. De zich wijzigende thema-keuze van het Nederlandse gezinsonderzoek uit de periode na de Tweede Wereldoorlog reflecteert een in de loop van de tijd wijkend taboe op onderzoek naar sexualiteit, huwelijk en gezin. Tegelijkertijd laat deze verschuiving ook zien hoe Nederland zich in de loop van de na-oorlogse jaren van een land met een sterk christelijk-dogmatische traditie tot een sterk gesaeculariseerde verzorgingsstaat ontwikkeld heeft.

De tweede conclusie, die na het voorgaande getrokken kan worden, is dat de theoretische ontwikkeling van het Nederlandse gezinsonderzoek, die vanzelfsprekend niet los gezien kan worden van de thematische, tot op grote hoogte beïnvloed is door ideeën en inzichten, die in de sociologie buiten Nederland

ontwikkeld zijn. De sterke maatschappelijke betrokkenheid van het Nederlandse gezinsonderzoek en de daaruit voortvloeiende thematische belangstelling hebben er echter toe geleid, dat de Nederlandse gezinssociologie steeds een selectief gebruik gemaakt heeft van elders ontwikkelde theoretische inzichten. Aanvankelijk is het de Europese (en dan vooral de Duitse) sociologie, die een grote invloed op de theoretische ontwikkelingen in de Nederlandse gezinssociologie uitoefent. Het aandeel van de Amerikaanse sociologie bestaat vooral uit het toeleveren van de aan het survey model ontleende methoden en technieken voor het sociale onderzoek. Daarnaast moet echter ook gewezen worden op de invloed van de binnen het structureel functionalisme ontwikkelde ideeën over huwelijk en gezin. Deze ideeën laten zich goed combineren met en worden dan ook spoedig verwerkt in het sterk institutionele en vooral uit de Europese sociologie afkomstige, geheel van theoretische inzichten. Pas tegen het eind van de jaren 60 ontstaat er in Nederland ook een redelijke belangstelling voor de in de Verenigde Staten ontwikkelde micro-sociologische inzichten in huwelijk en gezin. De belangstelling voor deze inzichten zal ongetwijfeld toenemen. Maar gezien de manier, waarop in Nederland de maatschappelijke problemen rond huwelijk en gezin in de publieke en politieke discussie benaderd worden, is het te verwachten, dat het macro-sociologische perspectief een rol van betekenis zal blijven spelen.

Summary

This thesis has been inspired by the international trend reports of Reuben Hill and John Mogey on the output of family sociology. Originally the author aimed at the answering of the following fourfold problem: the development of the interest in the study of marriage and the family in the Netherlands; the theoretical, thematic and methodological developments of Dutch family research; the impact of theoretical and methodological insights developed abroad upon Dutch family studies; the extent to which Dutch family research meets the ideal of the survey model emphasized by both Hill and Mogey. Influenced by the identity crisis of sociology that arose in the late sixties, the author widened the scope of his study. To the problem as stated above he added the question about the relation between the development of family research per se and the societal evolution (mainly the change in values and norms).

After the introductory part of the book five chapters follow, the first four mainly dealing with the development of family sociology beyond the Dutch boundaries. Chapter 1 gives an impression of the theories on marriage and the family that were developed during the 19th century. The presented material in this chapter makes clear that the political and the scientific approach to problems in the field of marriage and the family are narrowly intertwined. The second chapter deals with the sociology of marriage and the family during the period 1900-1940. This chapter pays special attention to the period 1918-1940. In this period the basis is laid for the theoretical and methodological developments that had a predominant influence on family research after the Second World War.

The third chapter deals with the thematic and methodological aspects of family research during the period 1945-1968. As this chapter is mainly based on the data from the trend reports of Hill and Mogey the emphasis is laid on a comparison between family research in the U.S.A. and the activities in this field outside the U.S.A. In the last of the four chapters devoted to the international developments in family sociology the reader finds a comparative analysis of the theoretical approaches that can be identified in post war

family sociology. The last part of this chapter deals with the question why there is such a profound difference in theoretical orientation and thematical interest between family sociology in the U.S.A. and elsewhere.

The final chapter of the book outlines Dutch family sociology in its specific development and leads to conclusions about the national idiosyncracies versus the internationally common traits of Dutch family sociology. One of the main conclusions of this chapter is that in The Netherlands, where family research did not begin on a wider scale before the 1950's, problems and research themes reflect the particular character of Dutch society, whereas theoretical insights and methodology were mainly taken from abroad. It has mainly been European - and especially German - sociology that delivered the theoretical orientations. Second in importance were the ideas developed in the American structural functional approach of the family. These ideas matched very well and were incorporated in the merely institutional approach as it was developed in European family sociology. As far as the methods and techniques of family research are concerned it was American sociology that functioned as the supplier of the main research tool: the survey technique.

Literatuurlijst ¹

N.N.

"Marginaal", Sociologische Gids, 1967, 14(4), p. 209.

Aldous, J. en N. Dahl.

International bibliography of research in marriage and the family, Volume II, 1965-72, 1974, Minnesota.

Aldous, J. en R. Hill.

International bibliography of research in marriage and the family, 1900-64, 1967, Minnesota.

Banning, W.

Karl Marx, 1972, Utrecht/Antwerpen.

Bardis, P.D.

"Family forms and variations historically considered", p. 403-461 in: H.T. Christensen (red), Handbook of marriage and the family, 1964, Chicago.

Barnouw, V.

Culture and personality, 1963, Homewood.

Bell, N. en E. Vogel.

A modern introduction to the family, 1960, Glencoe, Ill.

Berkner, L.K.

"Recent research on the history of the family in Western Europe", Journal of Marriage and the family, 1973, 35(3), p. 395-405.

Beuckens-Vries, M.

Verschijningsvormen van het gezin; interimrapport van een deelproject van de gezinssociologische censusmonografieën. 1974, Wageningen, Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.

Bevers, A.

"Huwelijk en gezin in de sociologie van Georg Simmel", Sociale Wetenschappen, 1975, 18(3), p. 189-213.

Blood, R.O., Jr. en D.M. Wolfe.

Husbands and wives; the dynamics of married living, 1960.

Bowerman, C.E.

"Prediction studies", p. 215-246 in: H.T. Christensen (ed.), Handbook of marriage and the family, 1964, Chicago.

Broderick, C.B. (ed.).

A decade of family research and action, 1971, National Council on Family Relations, U.S.A. Christensen, H.T. (ed.).

Handbook of marriage and the family, 1964, Chicago.

Doorn, J.A.A. van.

Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie, 1964, Utrecht.

Doorn, J.A.A. van en C.J. Lammers.

Moderne sociologie; systematiek en analyse, 1959, Utrecht/Antwerpen.

Doorn-Janssen, M.J. van.

"Gezin en familie; naar een verkenning van inter-relaties", Sociologische Gids, 1968, p. 116-126.

Duvall, E.M.

Family Development, 1957, Philadelphia.

Engels, F.

De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat; in verband met de onderzoekingen van Lewis H. Morgan, 1971, Amsterdam.

1) De Nederlandse gezinssociologische publicaties waar in hoofdstuk 5 naar verwezen wordt zijn niet in deze literatuur-opgave opgenomen. De titels van deze publicaties zijn in de bibliografie in Bijlage 1 te vinden.

Giddens, A.
 Emile Durkheim, selected writings, 1972, Cambridge.
 Glick, P.
 "The life cycle of the family", Marriage and Family Living, 1955, jrg. 17, p. 3-9.
 Glick, P.
 American families, 1957, New York.
 Glock, C.Y. (ed.).
 Survey research in the social sciences, 1967, New York.
 Goddijn, H.P.M.
 De sociologie van Emile Durkheim, 1969, Amsterdam.
 Goddijn, H.P.M.
 "De Amerikaanse klassieken: Cooley en Mead", Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen, 1972, 17(3), p. 263-277.
 Goddijn, H.P.M., P. Thoenes, e.a.
 Geschiedenis van de sociologie; achtergronden, hoofdpersonen en richtingen, 1971, Meppel.
 Goode, W.J.
 World revolution and family patterns, 1963, London.
 Graburn, N.
 Readings in kinship and social structure, 1971, New York.
 Harris, M.
 The rise of anthropological theory, 1968, London.
 Havighurst, R.J.
 Human development and education, 1953, New York.
 Heberle, R.
 "The sociological system of Ferdinand Tönnies: 'community' and 'society'", p. 144-165 in: H.E. Barnes (ed.), An introduction to the history of sociology, 1966, Chicago.
 Held, J.
 "Applied anthropology in government; The Netherlands", p. 866-879 in: A.L. Krober (ed.), An encyclopedic inventory, 1953, Chicago.
 Hill, R.
 "Sociology of marriage and family behavior, 1945-56: a trend report and bibliography", Current Sociology, 1958, 7, p. 1-98.
 Hill, R.
 "Contemporary developments in family theory", Journal of Marriage and the Family, jrg. 28, 1966, Febr., p. 10-28.
 Hill, R.
 Modern systems theory and the family; a confrontation, 1970, Leuven.
 Hill, R. en D.A. Hansen.
 "The identification of conceptual frameworks utilized in family study", Marriage and Family Living, 1960, jrg. 22, p. 299-311.
 Hill, R., A.M. Katz, e.a.
 "An inventory of research in marriage and family behavior; a statement of objectives and progress", Marriage and Family Living, jrg. 19, 1957, Febr., p. 89-92.
 Hill, R. en R.H. Rodgers.
 "The developmental approach", p. 171-211 in: H.T. Christensen (ed.), Handbook of marriage and the family, 1964, Chicago.
 Hinkle, R.C. en G.J. Hinkle.
 The development of modern sociology; its nature and growth in the United States, 1954, New York.
 Hofstee, E.W.
 "Overzicht van de publicaties van Prof. Mr. Dr. S.R. Steinmetz", Mens en Maatschappij, 1933, 9(1), p. 33-40.
 Horkheimer, M.
 Autoriteit en gezin, 1970, Den Haag.
 Houten, B.C. van.
 Tussen aanpassing en kritiek; de derde methodenstrijd in de Duitse sociologie, 1970, Deventer.
 Josselin de Jong, P.E. de.
 "Cultural Anthropology in The Netherlands", Higher Education and Research in the Netherlands, 1960, 4(4), p. 13-26.
 Katz, A.M. en R. Hill.
 "Residential propinquity and marital selection; a review of theory, method and fact", Marriage and Family Living, jrg. 20, 1958, Febr., p. 27-35.

Kerckhoff, R.K.
 "Family life education in America", p. 881-911 in: H.T. Christensen (ed.), Handbook of marriage and the family, 1964, Chicago.
 Klein, J.F., G.P. Calvert, e.a.
 "Pilgrim's progress I; recent developments in family theory", Journal of Marriage and the Family, 1969, 31(4), p. 677-687.
 Kloos, P.
 Culturele anthropologie; een inleiding, 1972, Assen.
 Kloos, P.
 "Anthropology and non-western sociology in the Netherlands", p. 10-29 in: P. Kloos en H.J.M. Claessen (eds.), Current Anthropology in the Netherlands, 1975, Den Haag.
 Koenig, D.J. en A.E. Bayer.
 "The institutional frame of reference in family study", p. 78-96 in: F.I. Nye en F.M. Berardo, Emerging conceptual frame-works in family analysis, 1966, New York/London.
 Koenig, R.
 "Soziologie der Familie", p. 172-305 in: R. König (red.), Handbuch der empirischen Sozialforschung, Bd-II, 1969, Stuttgart.
 Komarovskiy, M. en W. Waller.
 "Studies of the family", The American Journal of Sociology, 1945, 50(6), p. 443-451.
 Kooy, G.A.
 Het modern-westers gezin; een inleidende gezinssociologische beschouwing, 1967, Hilversum.
 Kruijt, J.P.
 "Het gezinsleven in verschillende delen van ons land", Theologie en praktijk, 1938, jrg. 1, p. 333-344.
 Leent, J.A.A. van.
 De macro-micro-verhouding bij de sociologie, de psychologie en de sociale psychologie, 1962, Den Haag.
 Leslie, G.R.
 "The field of marriage counseling", p. 912-943 in: H.T. Christensen (ed.), Handbook of marriage and the family, 1964, Chicago.
 Marx, K. en F. Engels.
 Het communistisch manifest, 1970, Moskou.
 Mogey, J.M.
 "Research on the family: the search for world trends", Journal of Marriage and the Family, 1969, 31(2), p. 225-232.
 Mogey, J.M.
 "Sociology of marriage and family behavior 1957-68; a trend report and bibliography", Current Sociology, 17(1-3), 1971, Den Haag/Parijs.
 Mullins, N.C. en C.J. Mullins.
 Theories and theory groups in contemporary American Sociology, 1973, New York.
 Murdock, G.P.
 Social structure, 1949, New York.
 Nimkoff, M.F.
 Comparative family systems, 1965, Boston.
 Niphuis-Nell, M.
 De gezinsfasen, 1974, Amsterdam.
 Nye, F.I. en F.M. Berardo.
 Emerging conceptual frameworks in family analysis, 1966, New York/London.
 Nye, F.I. en A.E. Bayer.
 "Some recent trends in family research", Social Forces, 1963, 41(3), p. 290-301.
 Oberschall, A.
 Empirical social research in Germany; 1848-1914, 1965, Parijs/Den Haag.
 Ogburn, W.F.
 "The changing family", p. 157-163 in: Winch, R.F., R.Mc. Ginnis en H.R. Barringer, Selected studies in marriage and the family, 1962, New York.
 Parsons, T. en R.F. Bales.
 Family, socialization and interaction process, 1955, Glencoe Illinois.
 Reiss, I.L.
 The family system in America, 1971, New York.
 Rodgers, R.H.
 Improvements in the construction and analysis of family life cycle categories, 1962, Kalamazoo.

Ruano, B.J., J.D. Bruce, e.a.
 "Pilgrim's progress II; recent trends and prospects in family research", *Journal of Marriage and the Family*, 1969, 31(4), p. 688-698.
 Rijken van Olst, H.
 Inleiding tot de statistiek, deel I, 1966, Assen.
 Saal, C.D.
 Het boerengezin in Nederland; Sociologische grondslagen. Deel I: Bedrijfssociologische aspecten, 1958, Assen.
 Schelsky, H.
 Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart; Darstellung und Deutung einer empirisch-soziologischen Tatbestandsaufnahme, 1954, Stuttgart.
 Schwaegler, G.
 Soziologie der Familie; Ursprung und Entwicklung, 1970, Tübingen.
 Simpson, G.
 "A Durkheim-fragment", *The American Journal of Sociology*, 1965, 70(5), p. 527-536.
 Sirjamaki, J.
 "The institutional approach", p. 33-50 in: H.T. Christensen, *Handbook of marriage and the family*, 1964, Chicago.
 Skolnick, A. en J. Skolnick.
 "Domestic relations and social change", p. 1-19 in: A. Skolnick en J. Skolnick, *Intimacy, family and society*, 1974, Boston.
 Steinmetz, S.R.
 Inleiding tot de sociologie, 1952, Haarlem.
 Stryker, S.
 "The interactional and situational approaches", p. 125-170 in: H.T. Christensen (ed.), *Handbook of marriage and the family*, 1964, Chicago.
 Swanborn, P.G.
 "Mens en Maatschappij 50 jaar; enkele opmerkingen over verschuivingen in de inhoud van het tijdschrift", *Mens en Maatschappij*, 1975, 50(3), p. 271-277.
 Timasheff, N.S.
 Sociological theory; its nature and growth, 1967, New York.
 Toennies, F.
 Gemeinschaft und Gesellschaft; Grundbegriffe der reinen Soziologie, 1912, Berlin.
 Turner, R.H.
 Family interaction, 1970, New York.
 Valk, J.M.M. de.
 "Sociology in the Netherlands", *Sociologia Neerlandica*, 1970, 6(2), p. 88-95.
 Veen, H.N. ter.
 Van aardrijkskunde tot sociale wetenschap; keur uit de verspreide geschriften van Prof. Dr. H.N. ter Veen, 1950, Amsterdam.
 Veld-Langeveld, H.M. In 't
 Gezinssociologie en gezinsbeleid, 1963, Utrecht.
 Vierkanndt, A.
 Gesellschaftslehre, 1928, Stuttgart.
 Vierkanndt, A.
 Kleine Gesellschaftslehre, 1949, Stuttgart.
 White, L.A.
 "Lewis Henry Morgan; pioneer in the theory of evolution", p. 138-154 in: H.E. Barnard (red.), *An introduction to the history of sociology*, 1948, Chicago.
 Winch, R.F.
 The modern family, 1963, New York.
 Wurzbacher, G.
 Leitbilder gegenwärtigen deutschen Familienlebens; Methoden, Ergebnisse und sozialpädagogische Folgerungen einer soziologischen Analyse von 164 Familienmonographien, 1954, Stuttgart.
 Young, P.V.
 Scientific social surveys and research; an introduction to the background, content, methods and analysis of social studies, 1947, New York.

Bijlage 1

Bibliografie van Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1945 tot en met 1973.

Deze bibliografie geeft een overzicht van de Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de periode 1945 tot en met 1973. De in deze bibliografie opgenomen publicaties kunnen in drie groepen verdeeld worden. De eerste groep omvat alle publicaties uit de periode 1945 tot en met 1956. De twee andere groepen omvatten de publicaties uit respectievelijk de perioden 1957 tot en met 1968 en 1969 tot en met 1973. De gegevens over de in deze drie perioden verschenen publicaties zijn niet op precies dezelfde manier bijeen gebracht. Hieronder zal voor elk van de drie perioden aangegeven worden welke werkwijze gevolgd is. De gegevens over de publicaties uit de periode 1945-56 zijn ontleend aan de bibliografie, die in het eerste internationale trend-rapport (HILL, 1958) is opgenomen. Het zijn Kooy en Bergsma, die indertijd de gegevens over deze publicaties bijeengebracht hebben. Blijkens de toelichting, die Hill op zijn bibliografie geeft, zijn er alleen gegevens verzameld over wetenschappelijke publicaties op het gebied van de gezinssociologie, literaire, journalistieke, belerende, moraliserende alsmede populariserende en op een breed leken-publiek gerichte beschouwingen over huwelijk en gezin zijn buiten beschouwing gelaten. Tot het terrein van de gezinssociologie zijn die publicaties gerekend, waarin het gezin als institutie of groep, dan wel het individu in zijn rol van gezinslid voorwerp van theoretiserende beschouwing of empirisch onderzoek zijn. Deze afbakening van het terrein van de gezinssociologie brengt met zich mee, dat het merendeel van de psychologische, ontwikkelingspsychologische en psycho-analytische publicaties buiten beschouwing blijft, omdat in deze publicaties vaak het individu als zodanig en niet het individu in zijn kwaliteit van gezinslid object van onderzoek is. Verder brengt deze begrenzing van het terrein van de gezinssociologie met zich mee, dat economische en economisch-huishoudkundige studies van het gezin alsmede budget onderzoekingen buiten beschouwing zijn gebleven. Dit laatste geldt niet voor die studies, waarin men economische of huishoudkundige gegevens gebruikt om er conclusies over het gezin als institutie of groep aan te ontleenen.

Bij het inventariseren van de Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de jaren 1957 tot en met 1968 zijn de bovenstaande criteria eveneens gehanteerd. Zij het, dat daarbij de term "gezinssociologie" zo ruim is opgevat, dat niet alleen publicaties over huwelijk en gezin als zodanig zijn geïnventariseerd. Ook de publicaties, waarin verhoudingen of gedragingen buiten huwelijk en gezin in verband worden gebracht met verhoudingen of gedragingen binnen huwelijk en gezin, zijn in de bibliografie opgenomen. Vanzelfsprekend is daarbij niet zo ver gegaan, dat publicaties, die alleen standaard gezinsvariabelen zoals bijvoorbeeld gezinsgrootte en huwelijksduur hanteren, ook in de bibliografie zijn opgenomen. Hoewel in principe ook de cultureel-anthropologische publicaties over huwelijk en gezin in niet-westerse samenlevingen onder deze omschrijving vallen, is er van afgezien om een uitputtend overzicht van deze publicaties samen te stellen. Voor de sociologische publicaties over huwelijk en gezin uit de westerse samenleving heeft dat doel wel voorop gestaan. Verder moet hier vermeld worden, dat deze inventarisatie alleen betrekking heeft op die gezinssociologische publicaties, die gedurende de periode 1957-68 voor de eerste maal in Nederland zijn verschenen of uitgegeven. Vertalingen van buitenlandse publicaties, herdrukken en bijdragen, die al eerder op een andere plaats of in een andere vorm zijn gepubliceerd, zijn dan ook buiten beschouwing gebleven. De geïnventariseerde publicaties bestaan niet alleen uit boeken en rapporten, maar ook uit tijdschrift-artikelen en afzonderlijke bijdragen aan bundels of readers.

Het toepassen van de bovengenoemde criteria bij de inventarisatie van de in de jaren 1957-68 verschenen gezinssociologische publicaties heeft in de praktijk een aantal problemen opgeleverd. Het is goed om bij de voornaamste daarvan even stil te staan. Bij de inventarisatie is gebleken, dat er in Nederland ten behoeve van het plaatselijke beleid veel onderzoek gedaan is naar de situatie van probleemgezinnen en naar de levensomstandigheden van bejaarden. Het overgrote deel van deze onderzoeken is puur descriptief en komt toe aan het trekken van meer algemene conclusies. Bij de samenstelling van de bibliografie zijn al deze descriptieve onderzoeken buiten beschouwing gelaten. Wel opgenomen zijn die publicaties, waarin op basis van de verzamelde gegevens algemene en sociologisch relevante conclusies getrokken worden. Voor een overzicht van het onderzoek, dat naar probleemgezinnen en bejaarden gedaan is, wordt verwezen naar respectievelijk de bibliografie van DONGEN (1968) en het Register van Sociaal-Gerontologisch Onderzoek 1954-64 (1966). Een tweede probleem bij de toepassing van de hierboven genoemde criteria is

het trekken van een grens tussen de gezinssociologie en belendende specialismen als de jeugdsociologie en de onderwijssociologie. Jeugdsociologische studies zijn alleen in beschouwing genomen, wanneer ze uitvoerig ingaan op de gezins-situatie bij de bestudering van het gedrag en de situatie van de jeugd. Van de onderwijssociologische publicaties zijn die over het thema intergeneratie-mobiliteit buiten beschouwing gelaten. Wel opgenomen zijn publicaties over de invloed van ouders en andere gezinsleden op het school- en beroepskeuze-proces en publicaties waarin de gezinsverhoudingen gerelateerd worden aan de gang van zaken op school.

Bij het inventariseren van de publicaties uit de jaren 1957 tot en met 1968 zijn ondermeer de volgende informatie-bronnen gebruikt: het Utrechtse documentatie-systeem voor sociologische publicaties, de inhoud van de in deze periode verschenen nummers van de tijdschriften Mens en Maatschappij, Sociologische Gids, Sociale Wetenschappen en het Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk. Bij het doornemen van de jaargangen van deze tijdschriften is niet alleen gelet op de daarin opgenomen ontwikkelingen, maar ook op de boek-recensies en boek-aankondigingen. Tenslotte is gebruik gemaakt van de literatuur-aanwijzingen in de langs boven omschreven weg opgespoorde gezinssociologische publicaties. Tenslotte moet nog worden vermeld, dat niet alle bij de inventarisatie aangetroffen publicaties in de bibliografie zijn opgenomen. Alleen de publicaties, die bij de inspectie van hun inhoud voldeden aan de hier boven genoemde criteria zijn in de bibliografie opgenomen.

Bij de inventarisatie van de Nederlandse gezinssociologische publicaties uit de jaren 1969-73 is in grote lijnen dezelfde werkwijze gevolgd als voor de periode 1957-68. Zo is voor beide perioden precies dezelfde omschrijving van het te bestrijken terrein gehanteerd. Verder is bij het inventariseren van de in de jaren 1969-73 verschenen publicaties van dezelfde bronnen gebruik gemaakt. Op één punt is echter van de voor de periode 1957-68 gevolgde werkwijze afgeweken. De bij de inventarisatie voor de periode 1969-73 aangetroffen publicaties zijn namelijk niet allemaal op hun inhoud geïnspecteerd alvorens in de bibliografie te worden opgenomen. Het besluit om een publicatie al dan niet op te nemen is in het merendeel van de gevallen op aan de titel ontleende informatie gebaseerd. Het vermoedelijke gevolg hiervan is, dat er wat meer titels in de bibliografie zijn opgenomen dan wanneer eerst van de inhoud zou zijn kennis genomen. Een tweede gevolg van deze werkwijze is, dat naar alle waarschijnlijkheid niet alle publicaties uit de jaren 1969-73 cor-

rect op onderwerp zijn ingedeeld.

De in de bibliografie opgenomen publicaties zijn op auteur gerangschikt. Met behulp van een cijfer-code is voor iedere publicatie het behandelde onderwerp aangegeven. Wanneer daar aanleiding toe was, is van meer dan één onderwerp-code gebruik gemaakt. De indeling op onderwerp, die in deze bibliografie gebruikt is, komt overeen met die uit het tweede internationale trend-rapport (MOGEY, 1971). Verder is deze indeling in grote lijnen vergelijkbaar met die uit de gezinssociologische bibliografieën van ALDOUS & HILL (1967), ALDOUS & DAHL (1974) en OLSON & DAHL. Binnen de indeling, die hier gebruikt is, kunnen de volgende hoofd-categorieën onderscheiden worden:

- 100 Macroscopische studies van huwelijk en gezin.
- 200 Gezin en andere sociale eenheden binnen de samenleving.
- 300 Het gezin als kleine groep.
- 400 Huwelijk en voortplanting.
- 500 Gezinnen met problemen.
- 600 Toepassingsgebieden.
- 900 Hulpmiddelen voor onderzoek.

Van deze hoofd-categorieën is de eerste het meest algemeen. Onder de andere vallen steeds publicaties, die op één bepaald aspect van huwelijk en gezin betrekking hebben. De publicaties, die niet onder één van deze meer specifieke hoofd-categorieën thuis horen, zullen bij de hoofd-categorie 100 worden ingedeeld. De volledige indeling wordt hieronder weergegeven.

100 MACROSCOPISCHE STUDIES VAN HUWELIJK EN GEZIN.

Hieronder vallen alle publicaties over huwelijk en gezin als instituties binnen de samenleving. Verder zijn hier alle publicaties ondergebracht die niet bij één van de meer specifieke hoofd-categorieën kunnen worden ondergebracht.

101 Historische studies van het gezin.

Publicaties over het gezin van voor 1900. Wanneer zowel de periode voor als na 1900 aan de orde komt worden de publicaties bij 105 ingedeeld.

102 Het huidige gezin in de Verenigde Staten.

103 Het gezin in Nederland of andere geïndustrialiseerde landen.

Beschrijvingen of analyses van het gezin in een bepaald land. Publicaties

over veranderingen in het gezin zijn bij 105 ingedeeld.

104 Het gezin in niet-westerse samenlevingen.

105 Gezin en sociale verandering.

Publicaties over het verband tussen veranderingen in de samenleving (industrialisatie, urbanisatie, saecularisatie) en het gezin.

106 Vergelijkende studies.

Hieronder valt cross-national research naar het gezin.

200 GEZIN EN ANDERE SOCIALE EENHEDEN BINNEN DE SAMENLEVING.

201 Gezin en overheid.

Gezinspolitiek, wetgeving over huwelijk en gezin, effect van overheidsmaatregelen op het gezin.

202 Gezin en (locale) samenleving.

Gezin en: buurt, vereniging, vrienden, kennissenkring of referentiegroepen. Ook publicaties die niet onder 201, 203 t/m 205 en 302 ingedeeld kunnen worden.

203 Gezin en kerk.

204 Gezin en school.

Schoolkeuze, relatie gezin en school, opvoeding in gezin, voor zover gericht op schoolgedrag, beroepskeuze voor zover samengaan met schoolkeuze.

205 Gezin en sociale dienstverlening.

Het werk van de sector sociale dienstverlening (maatschappelijk werk, kinderbescherming, voogdijverenigingen, etc.) met gezinnen, ongehuwde moeders, pleeggezinnen, adoptie, etc. Publicaties over de problemen, waar deze instellingen zich mee bezighouden, vallen onder de hoofdcategorie "Gezinnen met problemen", wanneer tenminste het hulpproces of de wisselwerking tussen gezin en dienstverlenende instelling niet aan de orde komt.

206 Gezin en economie.

Invloed van beroep of economische omstandigheden op gezin, gezinnen van beroepsgroepen, verschil stad en platteland.

Sub-categorieën:

2061 Buitenshuis werkende gehuwde vrouw.

2062 Gezin en wonen.

2063 Gezin en huishouden, inkomensbesteding en consumptie-gewoonten.

300 GEZIN ALS KLEINE GROEP.

Hieronder vallen alle publicaties over relaties en interactie-processen binnen het gezin. Publicaties over de gang van zaken bij huwelijks counseling en gezinstherapie of publicaties die inzichten, theorieën of begrippen-apparaten presenteren, die bij deze vormen van hulpverlening gebruikt worden, horen thuis onder de hoofd-categorie toepassingsgebieden.

301 Relaties binnen het gezin.

Publicaties, die niet zo specifiek zijn, dat ze onder de categorieën 302 t/m 311 en 401 ingedeeld kunnen worden. Relaties binnen het gezin als geheel.

302 Gezin en familie.

303 De relatie moeder-kind.

Maternale deprivatie, effecten van zwangerschap.

304 Relatie ouders-kinderen (tot 12 jaar).

305 Relatie ouders-kinderen (12 jaar en ouder).

306 Relaties tussen kinderen onderling.

Geboorte-rangnummer, tweelingen.

307 Socialisatie.

Opvoedingsdoeleinden, socialisatie-methoden, invloed van opvoeding op de persoonlijkheid. Zonder nadere toelichting is de grens tussen deze categorie en de categorieën 304 en 305 moeilijk te trekken. Alle publicaties, waarin socialisatie het centrale thema is, komen onder 307. Publicaties, waar het socialisatie-proces slechts één van de aspecten is bij

de behandeling van de relatie tussen ouders en kinderen komen onder 304 of 305.

308 Gezamenlijke activiteiten van het gezin.

Gezinsritueel, gezamenlijke vrije-tijdsbesteding, gezinstradities.

309 Fasen in de gezinscyclus.

310 Gezin en rolverdeling naar sexe.

Rol- of taakverdeling tussen man en vrouw, positie van de vrouw in het gezin, rol- of taakverdeling tussen broers en zusters, socialisatie in sexe-gebonden rolgedrag. Het buitenshuis werken van de vrouw valt onder 206. De gevolgen van dat werken voor de rol- en taakverdeling naar sexe vallen onder 310.

311 Gezagsverhoudingen en besluitvorming binnen het gezin.

Gezagsverhouding tussen man en vrouw of ouders en kinderen, aandeel verschillende gezinsleden in besluitvormingsproces.

400 HUWELIJK EN VOORTPLANTING.

401 De relatie man-vrouw.

Onder deze categorie vallen publicaties, die niet onder de meer specifieke categorieën (310, 311 en 405) kunnen worden ingedeeld.

402 Partnerkeuze: geografische nabijheid.

403 Partnerkeuze: verkering, verloving en romantische liefde.

Studies van het proces, dat ligt tussen de eerste seksuele verkenningen en de keuze van een huwelijkspartner. Het gaat hierbij zowel om de nagestreefde waarden, normen en doeleinden als om gedragingen.

404 Partnerkeuze: complementary needs, endogamie, exogamie.

Bij het partnerkeuze-proces gehanteerde selectie-criteria, begrenzing van het veld van potentiële kandidaten.

405 Huwelijk en echtscheiding: aanpassing in het huwelijk en de voorspelling daarvan.

Huwelijkssatisfactie, communicatie tussen huwelijkspartners, wederzijdse aanpassing van rolverwachtingen en rolgedrag, huwelijksconflicten, gedrag bij huwelijksconflicten. Zodra deze onderwerpen in verband met echtscheiding aan de orde komen, worden de betrokken publicaties ingedeeld onder 502. De publicaties, waarin deze onderwerpen behandeld worden met het oog op huwelijks counseling of gezinstherapie zijn ingedeeld bij 602 of 603.

406 Huwelijk en echtscheiding: huwelijken die gemengd zijn naar godsdienst, sociale status en ras.

Huwelijken naar de sociale herkomst van de partners, oorzaken en gevolgen van sociaal gemengde huwelijken.

407 Procreatie: verschillen in vruchtbaarheid.

408 Procreatie: geboorte-regeling.

409 Procreatie: buitenechtelijke geboorten.

410 Sexueel gedrag: buitenechtelijk sexueel gedrag, voorechtelijke zwangerschap.

411 Incest.

500 GEZINNEN MET PROBLEMEN.

Onder deze hoofd-categorie vallen publicaties over gezinnen met een bepaald probleem. Zodra echter de gang van zaken bij de hulpverlening in dergelijke gevallen aan de orde komt, worden de betrokken publicaties ingedeeld onder de categorieën: 205, 602, 603 of 604.

501 Gezinsproblemen (algemeen)

Crises in het gezin, probleemgezinnen. Alle publicaties die niet bij de categorieën 502 t/m 512 kunnen worden ingedeeld, zijn hier ondergebracht.

502 Huwelijk en echtscheiding: echtscheiding, scheiding van tafel en bed, verlating.

Oorzaken van echtscheiding, verschillen in echtscheidingsfrequentie, gevolgen van echtscheiding voor de betrokkenen. Publicaties over gezinnen

van gescheidenen vallen onder 509. Conflicten tussen huwelijkspartners worden bij 405 ondergebracht. Dit geldt niet wanneer conflicten of spanningen bestudeerd worden als oorzaken van of aanleidingen tot echtscheiding.

503 Gezin en economische problemen.

Werkelozen, financiële steun door familie bij economische problemen, armoede-vraagstuk.

504 Gezin en rampen.

Watersnood, oorlog, evacuatie.

505 Gezin en geestelijk gehandicapten.

506 Gezin en psychiatrische patiënt.

Neurosen, gedragsstoornissen.

507 Gezin en criminaliteit.

508 Gezinnen met alcoholici.

509 Onvolledige gezinnen, overlijden.

Gezinnen van verweduwen, gescheidenen en verlatenen. Ongehuwde moeders. Overlijden van een gezinslid, stiefkinderen, adoptief-kinderen.

510 Gezinnen met begaafde kinderen.

511 Gezin en geografische mobiliteit.

512 Gezin en ziekte.

600 TOEPASSINGSGEBIEDEN.

601 Vorming en opvoeding voor huwelijk en ouderschap.

Geen belerende of informerende publicaties op dit gebied. Wel publicaties over onderzoek naar: behoefte aan voorlichting, het effect van vorming en/of voorlichting, de bij deze programma's te behandelen onderwerpen.

602 Huwelijkscounseling.

Psychologische, psychiatrische en gezinstherapeutische hulpverlening bij huwelijksproblemen. Publicaties die inzichten, begrippen en werkmethoden ten behoeve van deze vorm van hulpverlening aandragen.

603 Gezinstherapie.

Publicaties over hulpverlening aan gezinnen, waarbij van groepsdynamische inzichten gebruik wordt gemaakt. Publicaties die inzichten, begrippen en werkmethodes ten behoeve van deze vorm van hulpverlening aandragen. Publicaties over individuele hulpverlening aan gezinnen met problemen vallen onder 205.

604 Gezondheidszorg.

Wisselwerking tussen gezin en gezondheidszorg bij: ziekte, psychische problemen, lichamelijke of geestelijke handicaps. Voor onderzoek naar gezinnen met deze problemen zie de hoofd-categorie 500.

900 HULPMIDDELEN VOOR ONDERZOEK.

901 Methodiek van gezinsonderzoek.

902 Overzichten en analyses van gezinssociologische literatuur.

903 Bibliografieën van gezinssociologisch onderzoek.

904 Statistische trends op het gebied van vruchtbaarheid, huwelijks- en echtscheidingsfrequentie.

905 Theorieën voor gezinsonderzoek.

Begrippenapparaten, ontwikkeling van theorieën of hypothesen voor verder onderzoek, presentatie van uitgewerkte theorieën. Onder 902 vallen literatuurstudies, die niet uitmonden in een theorie.

LITERATUUR.

1. Aldous, J. and N. Dahl, The international bibliography of research in marriage and the family 1965-1972, 1974, Minnesota.
2. Aldous, J. and R. Hill, The international bibliography of research in

marriage and the family 1900-1964, 1967, University of Minnesota Press.

3. Dongen, A.W.H., Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek 1945-1966; samengesteld door de Wetenschappelijke Advies Commissie voor Onmaatschappelijkheidsbeleid, Amsterdam, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Sociaal-Wetenschappelijke Raad, N.V. Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij, 1968.
4. Hill, R., "Sociology of marriage and family behaviour 1945-56", Current Sociology, 1958, 7(1), p. 1-98.
5. Mogey, J., "Sociology of marriage and family behaviour 1957-68; a trend report and bibliography", Current Sociology, 1971, 17(1-3), p. 1-364.
6. Olson, D.L.H. and N.S. Dahl, Inventory of marriage and family literature, 1975, Minnesota.
7. N.N., Register van Sociaal-Gerontologisch Onderzoek 1945-64, Amsterdam, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Sociaal-Wetenschappelijke Raad, N.V. Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij, 1966.

- 1 N.N. 408
Abortus provocatus in de onderzoeksliteratuur na 1958, 1970, Zeist, NISSO-literatuur-
rapporten; no. 1.
- 2 N.N. 2061
Advies over de arbeid van vrouwen in Nederland in het kader van de situatie op de ar-
beidsmarkt en het te voeren arbeidsmarktbeleid, 1966, Den Haag, Sociaal Economische
Raad no. 15
- 3 N.N. 509
"Alleenstaande moeders en hun kinderen; speciaal nummer van T.M.W.", Tijdschrift voor
Maatschappelijk Werk, 1973, 27, 4, 20 febr.
- 4 N.N. 509
"Alleenstaande ouders", Tijdschrift voor Maatschappelijke Vraagstukken, 1973, 4; 18.
- 5 N.N. 511/205
Ambonezen in Nederland; rapport van de commissie ingesteld bij besluit van de Minis-
ter van Maatschappelijk Werk d.d. 24 sept. 1957 Nr. U 2598, 1959, Den Haag, Staats-
drukkerij en Uitgeversbedrijf.
- 6 N.N. 904/407
"Analyse van interregionale verschillen in huwelijksvruchtbaarheid", Benelux; econo-
misch en statistisch kwartaalbericht, 1971, sept, p. 42-51.
- 7 N.N. 2061
Beroepsarbeid buitenshuis door vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid, 1966, Den Haag,
Gezinsraad.
- 8 N.N. 105
Brabantse gezinnen, 1963, Den Haag, Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut, rapport no.
275
- 9 N.N. 408
Buitenechtelijke geboorten in Nederland; een sociaal statistische beschrijving, 1960,
Tilburg, Instituut voor Arbeidsvraagstukken van de Katholieke Economische Hogeschool.
- 10 N.N. 408
Commissie abortusvraagstuk; interimrapport, 1971, 's-Gravenhage, Staatsdrukkerij en
uitgeversbedrijf.
- 11 N.N. 904
Echtscheidingen in Nederland 1900-1957, 1958, Zeist, W. de Haan, Centraal Bureau voor
de Statistiek.
- 12 N.N. 2063
De economische waarde van het voeren van een gezinshuishouding, 1972, Den Haag, Ned.
Gezinsraad.
- 13 N.N. 903
Enige literatuur betreffende het studentenhuwelijk, 1967, Den Haag, Ministerie van On-
derwijs en Wetenschappen, Afdeling Documentatie.
- 14 N.N. 511/301
"Enkele aspecten van het gezinsleven", De repatriëring uit Indonesië; een onderzoek
naar de integratie van de gerepatriëerden uit Indonesië in de Nederlandse samenleving,
1958, zonder plaats.
- 15 N.N. 206
De gehuwde student aan het woord, 1964, Delft.
- 16 N.N. 206
De gehuwde student vergeleken met de ongehuwde student, 1964, Delft, Technische Hoge-
school Delft, Afdeling Onderwijs- en Studentenzaken, Bureau Statistiek.
- 17 N.N. 902
"Het gezin als object en als factor in enkele onderzoekssectoren", Mens en Maatschap-
pij, 1963, 38 (4), p. 301-310.
- 18 N.N. 206
Het gezin van de Ondernemers in Ambacht en Detailhandel, 1956, Den Haag, Soc. Econ.
Gegevens Midden- en Kleinbedrijf, no. 8.
- 19 N.N. 204
Gezinsaktiveringsprogramma Utrecht, 1971, Utrecht, Instituut voor Ontwikkelingspsycho-
logie der R.U.
- 20 N.N. 410
Homosexualiteit; een onderzoek naar problemen voor homoseksuelen in het bedrijfsleven,
2 delen, 1971, Amsterdam, Stichting tot bevordering sociaal onderzoek minderheden.

- 21 N.N. 904
Huwelijks- en hertrouwtafels voor Nederland, afgeleid uit waarnemingen voor de periodes 1948-1949, 1950-1955, 1956-1960 en 1961-1965, 1970, Den Haag, C.B.S.
- 22 N.N. 401,206
Het informatiegedrag van het (aanstaande) bruidspaar. Deelrapport, 1971, Amsterdam, Macrotest/Felicitas.
- 23 N.N. 410/307/601
De invloed van seksuele voorlichting en opvoedingsklimaat op seksueel gedrag, de beleving daarvan, en de houding tegenover seksuele gedragsvormen van jongeren, z.j. (+1971) intern rapport NISSO.
- 24 N.N. 305/202
Jeugd in Tilburg: een sociaal-psychologisch onderzoek naar de opvoedkundige situatie van de rijpere jeugd door het Hoogveld-Instituut, 1958, Tilburg, Henri Bergmans.
- 25 N.N. 501/205/905
Kenniss en theorie omtrent het gezin ten behoeve van het maatschappelijk werk, 1966, Den Haag, Staatsuitgeverij, Commissie Onderzoek Maatschappelijk Werk.
- 26 N.N. 501/205/905
Kinderen uit onmaatschappelijke milieus en gewoon lager onderwijs, 1960, 's-Hertogenbosch, Gemeentelijk Saneringsbureau.
- 27 N.N. 103/301/403
"Liefde en huwelijk in Nederland", Margriet, 1965.
- 28 N.N. 301/902
Literatuurstudie gezinssociologisch onderzoek, 1967, Den Haag, Gezinsraad.
- 29 N.N. 401/403/404/410
"Love and marriage in The Netherlands", Polls, 1966, 1(4), p. 57-60.
- 30 N.N. 511/205
Migranten in Slotermeer; aanpassingsmoeilijkheden bij migranten-gezinnen in een Amsterdamse tuinstad, 1960, Amsterdam, Sociale Raad.
- 31 N.N. 2061
De Nederlandse huisvrouw, 1966, Eindhoven, Philips Nederland N.V.
- 32 N.N. 603/301/905
New ways in family treatment, 1967, Den Haag, Staatsuitgeverij.
- 33 N.N. 2061
De niet-aanwezige huisvrouw; beschouwingen over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw, 1962, Hilversum, Paul Brand.
- 34 N.N. 204
Een onderzoek naar de relatie ouders-school op de Elbertsschool te Zwolle, 1971, Utrecht, Instituut voor Onderwijskunde der R.U. Utrecht.
- 35 N.N. 501
Ongehuwden Sociëteiten; Onderzoek inzake niet-gehuwden sociëteiten, 3 delen, 1973, Amsterdam, Instituut voor marktonderzoek en marketing-adviezen.
- 36 N.N. 501
De ongehuwde vrouw, 1971, 's-Gravenhage, Instituut voor Toegepaste Sociologie Nijmegen.
- 37 N.N. 501
De ongehuwde vrouw; onderzoek naar de levensomstandigheden van de ongehuwde vrouwen van 40-65 jaar, 1969, Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociologie Nijmegen.
- 38 N.N. 204/311
Ouders en de beroepskeuze van hun kinderen; een sociologisch onderzoek naar de rol van de ouders in de beroepskeuze van abiturienten en voortijdige schoolverlaters van het voortgezet onderwijs, 1967, Nijmegen, Sociologisch Instituut van de Katholieke Universiteit en Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- 39 N.N. 205
Het pleeggezin-onderzoek in discussie; verslag van een aantal regionale bijeenkomsten rond het Pleeggezin-onderzoek en voorstel voor verder onderzoek, 1972, Utrecht, Instituut voor pedagogische en andragogische wetenschappen, II.
- 40 N.N. 309
Problemen onder jonggehuwden; onderzoek uitgevoerd in 1968 en 1969 door het Instituut voor psychologisch marktonderzoek, in opdracht van het Ministerie van CRM, 1970, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.

- 41 N.N. 2061
Rapport met betrekking tot een onderzoek inzake arbeid buitenshuis door vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid ten behoeve van het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid. Directie voor de Arbeidsvoorziening, 1964, Rotterdam, Instituut voor Psychologisch Markt- en Motievenonderzoek.
- 42 N.N. 2061
Rapport over de arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin, 1957, zonder plaats, Sociaal Historisch Centrum van Limburg.
- 43 N.N. 603
Rapport over een Projekt Gezinstherapie aan het KIM te Nijmegen, z.j. (± 1972), besproken door A.v.d.Pas in Tijdschrift voor Maatschappelijke vraagstukken en welzijns-
werk 26 (1972).
- 44 N.N. 603
Rapport van de werkgroep Gezinsbehandeling, 1971, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.
- 45 N.N. 205/509
Rapport van een onderzoek naar de houding van het publiek tegenover pleegkind en pleeggezin in opdracht van de Commissie Public Relations Kinderbescherming, 1967, Schiedam, Instituut voor Psychologisch Markt- en Motievenonderzoek.
- 46 N.N. 410
Rapport van een onderzoek naar het verschijnsel "echtparenadvertenties" i.o.v. het NISSO, Schiedam, I.P.M.
- 47 N.N. 408
Rapport van een opinieonderzoek met betrekking tot abortus, 1970, Den Haag, N.V.S.H. en I.P.M.
- 48 N.N. 206/301
Schipppers in de stroom; een sociologische peiling naar werk en leven van binnenschippers, 1963, Den Haag, Centrale voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek.
- 49 N.N. 204/307/308
Schooljeugd en televisie; herfst 1957, kijkgewoonten en kijknormen, Deel I, 1959, Zeist, W. de Haan N.V., Centraal Bureau voor de Statistiek.
- 50 N.N. 204/307/308
Schooljeugd en televisie; Herfst 1957. Invloed op schoolprestaties en belangstellingsrichting. Deel II, 1959, Zeist, W. de Haan N.V., Centraal Bureau voor de Statistiek.
- 51 N.N. 501/204/205
Schoolkinderen uit probleemgezinnen; verslag van een onderzoek naar de aanpassingsproblematiek van schoolgaande kinderen uit probleemgezinnen in Utrecht, 1959, Utrecht, Stichting Raad voor Bijzonder Gezins- en Wijkwerk, Utrecht.
- 52 N.N. 410
Seksualiteit en lichamelijk gehandicapten; een geannoteerde lijst van literatuur, aanwezig in de bibliotheek van het NISSO, 1973, Zeist, NISSO.
- 53 N.N. 410
Sex in Nederland, 1969, Utrecht, Het Spectrum.
- 54 N.N. 410
"Sexualiteit; speciaal nummer van het tijdschrift Wending", Wending, 1948, aug.
55. N.N. 205
Sociaal-culturele maatregelen en instellingen in de directe omgeving van het gezin; etc., 1969, Rijswijk, Ministerie van C.R.M.
- 56 N.N. 206/302/310
Terrainverkenning voor de agrarisch sociale voorlichting in het gebied van Epe-Heerde, 1966, Wageningen, Centrum voor landbouwpublicaties en landbouwdocumentatie.
- 57 N.N. 204/311
Van geval tot geval; de case-study-methode en het groepsinterview toegepast op het school- en beroepskeuze proces, 1967, Nijmegen, Sociologisch Instituut van de Katholieke Universiteit en Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- 58 N.N. 206/2063/307/310
"Vrouwen van boeren en tuinders in gezin, huishouding en bedrijf", Agrarisch plan voor Noord-Holland, 1963, Haarlem.
- 59 Aalderen, H.J. 604/506
Jonge nerveuse kinderen; een onderzoek in de praktijk van de huisarts, 1965, Leiden, H.E. Stenfert Kroese N.V.
- 60 Aalsma, P.R.A.J. 2061
"De werkende gehuwde vrouw", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1968, 22(1), p. 10-12.

- 61 Aalsma, P.R.A.J. 205
"Ervaring met "sociale" kleuterdagverblijven", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1968, 22(2), p. 33-36.
- 62 Aalsma, P.R.A.J. 205
"Kinderdagverblijven", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1968, 22(13), p.307-311.
- 63 Abraham-van der Mark, E.E. 104
Yu'i Mama; enkele facetten van gezinsstructuur op Curaçao, 1969, Amsterdam.
- 64 Ackermans, E. 902/901/301
"Sociaal-psychologisch onderzoek naar het gezin", Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid, 1967, 22(10), p. 329-337.
- 65 Akker, P.A.M. van den 509/409
De positie van de ongehuwde moeder in de samenleving, 1970, Tilburg, Instituut voor Arbeidsvraagstukken.
- 66 Akker, P.A.M. van den 409/205
Ongehuwde moeders na de geboorte van hun kind (een onderzoek onder de cliënten van een Amsterdams bureau voor de ongehuwde moederzorg), 1972, Tilburg, Instituut voor Arbeidsvraagstukken van de Katholieke Hogeschool.
- 67 Akker, P.A.M. van den 409
Alleenstaande zwangere vrouwen; een sociaal-psychologische benadering, 1974, Tilburg, I.V.A., Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, K.H. Tilburg
- 68 Ancona, H. d' 105/310
"Emancipatie en vrouwenemancipatie", Bij leven en welzijn, Deel I, 1970, Utrecht, p.40-49.
- 69 Angenent, H.L.W. 507
Opvoeding, persoonlijkheid en gezinsverhoudingen in verband met kriminaliteit; een onderzoek bij veroordeelde vermogensdelinkwenten, 1974, Groningen, Tjeenk Willink.
- 70 Asselbergs, R., J. Both, E. Hollander e.a. 205
Onderzoek wervingsactie pleeggezinnen Midden-Limburg. Vooronderzoek op verzoek van Stichting Centrale voor Pleeggezinnen Noord-Brabant en Limburg, 's-Hertogenbosch, 1972, Nijmegen, Instituut voor Massacommunicatie, II.
- 71 Baal J. van 104
"De eer van de vrouw", Huwelijk en sex-relaties; vroeger, nu en in de toekomst; voordrachten gehouden bij het afscheid van prof. dr. F.Th. Fischer, 1971, Utrecht, p.31-43.
- 72 Bandt, M.L. den 105
Inventarisatie vrouwen in de Nederlandse politiek, 1972, Den Haag, Informatie- en Documentatiecentrum van het Nederlandse Vrouwen Comité.
- 73 Bangma, P. 408/604
Huisarts en anti-conceptie; een onderzoek naar de houding van de huisartsen in Nederland ten aanzien van de geboortenregeling, 1970, Rotterdam.
- 74 Banning, W. 105/304/305
"Enkele sociologische aspecten over de zgn. 'Crisis van het vaderschap'", Sociologisch Bulletin, 1960, 13(4), p. 156-163.
- 75 Barends, J. en L.C. Blok 206/2062
De bewoning van boerderij en tuinderswoningen met eetkeuken in de Noordoostpolder, 1964, Wageningen, Instituut voor Landbouwhuishoudkundig Onderzoek.
- 76 Barends, J. en A.A.J. van den Broecke 2063
Gesprekken met enkele groepen werkende gehuwde en ongehuwde vrouwen over hun huishoudelijke arbeid, 1972, Nitho, publ. no. 126.
- 77 Bast, G.H. 206/301
Floegenarbeid in de industrie; verslag van het sociologisch deel van een onderzoek, 1960, Leiden, Drukkerij van het Batteljes en Terpstra.
- 78 Beekman-Eggink, J. 603/508
"Nieuwe denkwijzen en technieken in de studie-dagen van de F.Z.A.", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1969, 23, no. 19, p. 437-440.
- 79 Beekman-Eggink, J. 410
Gewoon-bijzonder; beschouwingen over enige bijzondere vormen van sexueel gedrag, 1971 Amsterdam, Ned. Vereniging voor Maatschappelijk Werk "Humanitas".
- 80 Beets, N. 307/902
Volwassen worden; een probleemanalyse en een perspectief, 1960, Utrecht, Erven J. Bijleveld.
- 81 Bekke, A.J.G.M. en R. Veenhoven 204/902
"La famille éduquée; gezin en sociale aspiraties van kinderen", Mens en Maatschappij, 1968, 43 (2), p. 158-172.

- 82 Bel, R.H. de 603
"De opkomst van de gezinstherapie en controversen", Ned. Tijdschrift Psychiatrie, 13 (1971), 2/3 (febr./mrt), p. 53-68.
- 83 Bell, N.W. 301/905
"Convergences of psychiatry and sociology in the field of family studies", Sociologische Gids, 1967, 12(2), p. 101-108.
- 84 Beltman-Kos, B.H. 408/902
"Getemde procreatie"; een oriënterend literatuuronderzoek naar de invoering van geboortenregeling in de ontwikkelingslanden, 1967, Wageningen, Afdeling Voorlichtingskunde, Landbouwhogeschool.
- 85 Bernelot Moens, W.E. 2063
"De ontwikkeling van de gezinsuitgaven en het gezinsbudget anno 1972", Economisch Statistische Berichten, 57 (1972), 2879, p. 1184-1188.
- 86 Beuckens-Vries, M. 301/904
Verschijningsvormen van het gezin; interim-rapport van het deelproject Verschijningsvormen van het gezin in de reeks gezinssociologische censusmonografieën, Herziene versie, 1974, Wageningen, Vakgroep Sociologie en Sociografie, Landbouwhogeschool.
- 87 Beuckens-Vries, M. 301/904
"Vormen van gezin en huishouden", Intermediair, 1974, A'dam, 10(28), p. 1-3-5-7-9-43.
- 88 Beugen, M. van en G. Hansma-de Groot 307/305/205
Opvoeden/volwassen worden; verslag van een agologisch projekt bij het Adviesburo voor Ouders en Jongeren, "Pro Juventute", Zwolle, 1971, Groningen, Andragogisch Instituut R.U.
- 89 Bierkens, P.B. 407
"Kinderloosheid; Het kinderloze huwelijk psychologisch bezien", Intermediair, 1973, Amsterdam, 9, no. 39, p. 7-9-11.
- 90 Blankenstein, J.H. 603/301/905
"Gezinsbehandeling; een theoretische exploratie", Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid, 1968, 23(5), p. 177-192.
- 91 Blankenstein, J.H. 603
Herhaling van gezinsrelatie-patronen in een behandelingstehuis, 1971, Rotterdam.
- 92 Blankenstein, J.H. en C.J.F. van Veen 603/301/905
"Gezinstherapie; verslag van een cursus", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1968, 22(5), p. 100-104.
- 93 Bloemhof, F. 206
"Het arbeidersgezin in de Z.W. hoek van Friesland", Sociologisch Bulletin, 4, 1949, 18.
- 94 Bloemhof, F. 408
Vraagstuk der Bewuste Geboortenbeperking, 1955, Nijkerk.
- 95 Boekestein, C. 502/401/905
"De betekenis van concordantie en relevantie van waarden voor de cohesie van de groep; een groepspsychologische benadering van de huwelijksstabiliteit", Mensen, groepen, organisaties; spuurwerk in de sociale psychologie: Deel II, z.j. (+ 1960), zonder plaats.
- 96 Boekestein, C. 406
"Het kerkelijk gemengde huwelijk in Nederland", G.S.I.-nieuws, 1959, a, 5(3), p. 1-12.
- 97 Boekestein, C. 502/401/905
"Groepspsychologie en huwelijksinstabiliteit", Mens en Maats., 1959, b, 34(4), p. 221-238.
- 98 Boekestein, C. 301/905
"Het gezin als kleine groep", Mens en Maatschappij, 1963, 38(4), p. 278-289.
- 99 Boelmans-Kleinjan, A.C. 2063/310
Taakverdeling tussen man en vrouw; de verdeling van een aantal huishoudelijke en gezinstaken bij 239 echtparen, 1969, Wageningen.
- 100 Boelmans-Kleinjan, A.C. en M. Vries 2061
Beroepsarbeid door vrouwen; interimrapport gezinssociologische censusmonografieën, 1973, Wageningen, Afdeling Huishoudwetenschappen, Landbouwhogeschool.
- 101 Boer, D. de 511
"Signalement. Migraties binnen Nederland van alleenstaanden en van gezinnen", Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 1971, 62, no. 6, p. 388-391.
- 102 Boer, E. en E. Jansen 205
"Plaatsing in pleeggezinnen; follow-up van, via een observatiehuis, in pleeggezinnen geplaatste pupillen", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1964, 18(19), p. 378-383.

- 103 Boom-van Duin, F.T. en V.M.J. Debats 410
Een onderzoek naar de sexuele en relationele problematiek van zintuiglijk en motorisch gehandicapten, 1972, Amsterdam, Itagon.
- 104 Bor, W. van den 408
"Abortus provocatus; een inventarisatie", Metamedica, 1971, 50, nr. 2, p. 43-54.
- 105 Borg, J.J. ter 403/404
Huwelijksadvertenties, 1969, Wageningen, Afdeling Sociologie en Sociografie, LH.
- 106 Bouman, P.J. 103
"Gezinssociologie: problematiek en systematiek", Sociologisch Jaarboek, 1951, Amsterdam.
- 107 Bouman, P.J. 12/105
"Gezinsnood in onze Veranderende Maatschappij", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1953, vol. 7.
- 108 Bouman, Th.J.M. 103
"Gezinssociologie", Het Gezin, 1957, 15.
- 109 Braam, A. van 902/901
"Ontwikkelingen en methodiek van het budget-onderzoek in Nederland", Sociologische Gids, 1958, 5(5), p. 205-215.
- 110 Braam, A. van 902/901
"Recente ontwikkeling van het budget-onderzoek in Noord-West Europa", Sociologische Gids, 1959, 6(5), p. 220-231.
- 111 Braam, G.P.A. 309/302
"De micro-structuur van de bejaarde en een macro-sociale invloed hierop", Mens en Maatschappij, 1964, 39(6), p. 437-444.
- 112 Brackel, P.O.M. 404/904
Huwelijkskans en partnerkeuze; een analytisch-demografische analyse der huwelijkssluitingen, 1970, Nijmegen.
- 113 Bree, G.H. de 202/302/702
Relatie-onderzoek in de X-straat, 1965, Rotterdam, Stichting Bijzonder Gezinswerk.
- 114 Brekel, J.C. van den 904
"De versnelde geboortedaling in 1971", Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1972, 67, no. 10, p. 849-856.
- 115 Brenkman, C.F. 604/512
De huisarts en het gezin van zijn patiënt, 1963, Assen, Van Gorcum & Comp.
- 116 Brinkman, W. en W. Koomen 410
"Sex in Nederland, een poging tot evaluatie", Mens en Maats. 1970, 45(4), p. 273-284.
- 117 Brinkman, W. en A.L. Koster-Sweers 410
"Traditionalisme en seksualiteit", Mens en Maatschappij, 1972, 47 no. 2, p. 141-166.
- 118 Brunt, L. 104
"Twee manieren om de antropologie van verwantschap en huwelijk te bedrijven. Naar aanleiding van Needham (1970) en Barnes (1971)", Sociologische Gids, 1972, 19, p. 260-264.
- 119 Bruyl, W. 603
"Beschouwingen over gezamenlijke behandelingen", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1965, 19(19), p. 380-386.
- 120 Bruyl, W. en A.E.W. Meurs 205
"Over de sociale achtergrond van het M.O.B.-kind", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1964, 18(16), p. 313-317.
- 121 Bruijn, G. de 410
"Over orgasmen en seksuele bevrediging bij vrouwen", Intermediair, 1973, 9(47), p. 43, 45, 4
- 122 Bruyn, W.J. 206
"Mens-Gezin-Industrie", Sociologisch Bulletin, 1952, 6.
- 123 Bruijn-van Blanckestein, Th.S. de 2061
"De huisvrouw en het arbeidsproces", Mens en Maatschappij, 1959, 34(3), p. 154-162.
- 124 Bruijn-Hundt, M. 2063
"De huisvrouw als producent", Econ.Stat.Berichten, 1970, 55, 2746, p. 470-473.
- 125 Bruijn-Hundt, M. 2063
"Vrouw en inkomen", Intermediair, 1974, 10, no. 27, p. 13-15-17.
- 126 Bruyn, F. 603
"Strategie en interventie bij een gezinstherapie. Een sociaal-technische analyse", Tijdschrift voor Maatschappelijke vraagstukken en Welzijnswerk, 1970, 24(20), p. 418-425
- 127 Buissink, J.D. 407
De analyse van regionale verschillen in de huwelijksvruchtbaarheid; een methodologisch historisch-verkenning, 1970, Delft, Delftsche Uitg. Mij.

- 128 Buschkens, W.F.L. 104
Het familiesysteem der Volkscreolen van Paramaribo, 1973, z.pl.
- 129 Buytendijk, F.J.J. 301
De geestelijke gezondheid van het gezin, 1949, Utrecht
- 130 Bijsterveldt, Q.M.M. 501
Probleemgezinnen in Eindhoven; verslag van een onderzoek naar de spreiding en achtergrond van het verschijnsel der onaangepastheid in de stad Eindhoven, in opdracht van het gemeentebestuur ingesteld door het Instituut voor Arbeidsvraagstukken, 1965, Tilburg, Instituut voor Arbeidsvraagstukken.
- 131 Calcar, C., S. Soutendijk en B. Tellegen 204/702
"School, milieu en prestatie", Het verborgen talent; milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid, 1968, Meppel, J.A. Boom en Zoon.
- 132 Chabot, H.Th. 104
Verwantschap, Stand, Sexe in Zuid Celebes, 1950, Groningen/Djakarta, J.B. Wolters.
- 133 Clemens-Schröner, B.L.F. 301/603
"Gezinsvoogdij en gezinstherapie", Tijdschrift voor Maats.Werk, 1968, 22(17), p.383-389.
- 134 Cornelissen, J. 301/401
Jongeren over huwelijk en gezin; een poging tot het meten van houdingen die jongeren hebben ten aanzien van huwelijk en gezin, 1970, Zeist, NISSO-rapporten no. 2, ook: Maandblad Geestelijke Volksgezondheid 25, 1970, no. 9, p. 379-383.
- 135 Cornelissen, L.H. 103
"Het moderne gezin gewogen", Dux, 1952, april.
- 136 Cramwinckel-Weeda, C.J. 408/410/601/604
Aspecten van anti-conceptie en seksualiteit; een analyse van gegevens, verzameld door een Bureau voor Huwelijks- en Geslachtsleven in de periode nov. 1959-apr. 1965, 1970, Wageningen, ASS,.
- 137 Dam, J.C. van 509
"Verbroken Gezinsverband", De Schakel, 1955, no. 31.
- 138 Delleger, L. 2061
De werkende vrouw in Nederland, 1972, Amsterdam, Geïllustreerde Pers.
- 139 Dekker, G.H. 406
Het kerkelijk gemengde huwelijk in Nederland, z.j. (+ 1960). Meppel, J.A. Boom en Zoon.
- 140 Dekker, G.H. 406
"Verandering in de frequentie van het gemengde huwelijk", Mens en Maatschappij, 44
1969, no. 1, p. 33-37.
- 141 Diels, A.E. 408
Opvattingen van ondertrouwde vrouwen omtrent de grootte van haar toekomstige gezin, 2 delen, 1951, Amsterdam, ISONEVO.
- 142 Diels, A.E. 408
"Opvattingen van N.H. en Gereformeerde vrouwen omtrent de grootte van haar toekomstige gezin", Sociologisch Bulletin, 1954, no. 8.
- 143 Diels, A.E. en S. Groenman 408
"Gesprekken met gehuwde vrouwen omtrent geboortenregeling", Sociaal-wetenschappelijke verkenningen, 1957, Assen, Van Gorcum & Comp. N.V.
- 144 Diemer-Lindeboom, F.T. 301
"De functie van het gezin", Proceedings of the Christian Social Conference, 1952, Utrecht.
- 145 Diemer-Lindeboom, F.T. 202/2062
Woning en wijk als waarden voor gezin en samenleving, 1955, Amsterdam.
- 146 Diemer-Lindeboom, F.T. 509
"Een sociologische verkenning van het onvolledige gezin", Het onvolledige gezin, 1958 Amsterdam, Vereniging van Directeuren van Overheidsorganen voor Sociale Arbeid.
- 147 Diemer-Lindeboom, F.T. 2062
"Bouwen, levensontplooiing ten dienste", Bouwen, wonen, leven, 1966, Amsterdam, J.H. de Bussy.
- 148 Dongen, A.W.H. 903/902
Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek 1945-1966; samengesteld door de Wetenschappelijke Advies Commissie voor Onmaatschappelijkheid, 1968, Amsterdam, N.V.Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij.
- 149 Dooghe, G. 407
"Differentiële vruchtbaarheid naar beroep in België", Mens en Maatschappij, 1963, 38 (1), p. 41-47.

- 150 Doorn-Janssen, M.J. van 302
"Gezin en familie: naar een verkenning van interrelaties", Sociologische Gids, 1969, 16, p. 116-126.
- 151 Doorn-Janssen, M.J. van 302/202
Gezin en familie; Eindrapport A; een onderzoek naar relatiepatronen. Eindrapport B; de betekenis als hulppotentieel, 1972, Utrecht, Sociologisch Instituut R.U., Mededelingen no. 81-A en 81-B.
- 152 Doornbos, K. 204
Geboortemaand en schoolsucces, 1971, Groningen, Wolters-Noordhoff.
- 153 Douma, W.H. 106/105
Het gezin op een verstedelijkend platteland; een gezinssociologisch onderzoek in twee Zuid-Hollandse plattelandsgemeenten met een verschillende urbanisatiegraad, 1961, Wageningen, Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Bulletin 20.
- 154 Douma, W.H. 105
"Het gezin in de wereld van morgen", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1966, 20 (2), p. 17-25.
- 155 Douma, W.H. 403/404
Dienstverlening voor huwelijkscontacten; Advies van de Gezinsraad op verzoek van de Staatssecretaris van CRM, 1969, Den Haag, Staatsuitgeverij.
- 156 Douma, W.H. 502
"Een sociologische kijk op de echtscheiding" in Nevejan, M. e.a. Echtscheiding, 1969, Bussum, p. 11-47.
- 157 Draak, J. den 2062
De huisvestingssituatie in Nederland; interimrapport deelproject gezinssociologische censusmonografieën, 1973, Delft, Instituut voor Stedebouwkundig Onderzoek, Technische Hogeschool.
- 158 Dresen-Coenders, H.M. 305
"Een verrassende uitkomst over de verhouding ouders-meisjes?", Dux, 1968, 35(5).
- 159 Drooglever Fortuijn, A.B. en G.J. Kruijer 407
"Daling en niveau van de geboortecijfers in Nederland; bijdrage tot een discussie", p.243-250. Sociologische Gids, 1966, 13(4), p. 154-172.
- 160 Dublin-Keyserling, M. 2061
"Gehuwde vrouwelijke arbeidskrachten in de Verenigde Staten", Sociaal Maandblad Arbeid, 1966, 21(11), p. 705-716.
- 161 Dupuis, P.J.F. 408,604
"Huisarts en ongewenste zwangerschap", N.N., Ongewenst Zwanger, z.j. (+ 1970), Nijkerk, p. 67-83.
- 162 Dussen-van Dongen, B. van de en A.M. van der Heiden 305
Ouders over hun oudere kinderen; een onderzoek naar opvattingen en zienswijzen van ouders van Instuifleden, met betrekking tot dansen, en enkele andere vormen van vrijetijdsbesteding van hun kinderen, 1965, Utrecht, Sociologisch Instituut van de RU.
- 163 Dijk, K. van 308
"Radio en gezin", Mens en Maatschappij, 1954, 29.
- 164 Dijk, R. van 105/206
"Industrialisatie en gezin", De industrialisatie en ons volk, z.j. (+ 1960), Franeker, T. Wever en Christelijk Nationale Bibliotheek.
- 165 Dijk-den Bandt, M.L. van 2061/105
Vrouwen in hogere beroepen en politieke carrières in Nederland; een inventarisatie van de stand van zaken eind 1970, 1971, z.pl., Publ. no. V van het Inf. en Doc. Centrum van het Ned. Vrouwen Comité.
- 166 Engwirda, M.B. 408
"Family planning in ontwikkelingslanden", Economisch-Statistische Berichten, 1972, 57, 2872, p. 1008-1011.
- 167 Es, J.C. van 604/505
Gezinnen met zwakzinnige kinderen; een medisch-sociologische studie over de invloed op het gezin van de opname van een kind in een zwakzinnigen inrichting, 1959, Assen, Van Gorcum & Comp.
- 168 Ex, J.H. 103
"Het gezin", Menselijke Verhoudingen, 1955, Bussum.
- 169 Eysink, R. 301/202/905
Gezinssociologie; proeve van een systematische inleiding, 1957, Arnhem, Van Loghum Slaterus.

- 170 Fabery de Jonge, I. 408
Oorzaken van niet of slecht gebruiken van anticonceptiva, z.j. (+ 1970), Zeist, NISSO.
- 171 Fabery de Jonge, I. en H. Vegter-Frankhuizen 408
Abortus provocatus; een onderzoek naar de ervaringen en gevoelens van 42 vrouwen, die in 1969 in Nederland geaborteerd werden, 2 delen, 1971, Zeist, NISSO-rapporten no. 6.
- 172 Fabery de Jonge, I. 408
Anonieme registratie abortus; een onderzoek bij 906 vrouwen die in oktober en november 1971 geaborteerd werden, 1971, Zeist, NISSO.
- 173 Fabery de Jonge, I. 408/407
Abortion and bithrate in the Netherlands; summary of a report made for the State Committee for Population Problems, 1973, Zeist, NISSO.
- 174 Fabery de Jonge, I. 408/407
Abortus en het geboortencijfer in 1973, 1973, Zeist, NISSO-rapporten no. 8.
- 175 Fischer, H.Th. 302
"Het Nederlandsche verwantschapssysteem", Mens en Maatschappij, 1947.
- 176 Fischer, H.Th. 104
Huwelijk en huwelijksmoraal bij vreemde volken, 1952, Utrecht.
- 177 Fiselier, A.A.M., J.M.L. Jonker, e.a. 206
Laagstgeklasseerden in Nederland; een poging om m.b.v. de gegevens van de volkstelling 1971 meer inzicht te verkrijgen in de omvang en spreiding van lage inkomenssituaties en in een aantal daarmee verband houdende kernvariabelen, 1972, Nijmegen, Sociologisch Instituut.
- 178 Fortman, H.M.M. 103/203
"Hedendaagse Katholieke denkers omtrent huwelijk en gezin", Dux, 1952, 19.
- 179 Fortman, H.M.M., e.a. 501
Het moeilijke gezin, 1953, Utrecht.
- 180 Fournier, E.P. 509/902
Kinderen van gescheiden ouders, 1963, Arnhem, Van Loghum Slaterus.
- 181 Frinking, G.A.B., 904
"Een demografische analyse van de huwelijksluiting in Nederland", Sociale Wetenschappen, 1971, XVI, p. 188-206.
- 182 Frinking, G.A.B. 407
"Translatie als analyse instrument; een toepassing op de na-oorlogse huwelijksvruchtbaarheid in Nederland", Sociale Wetenschappen, 1972, 15, no. 4, p. 276-292.
- 183 Frinking, G.A.B. 904
"De demografische ontwikkeling in Nederland", Intermediair, 1973, 9, no. 48, p.25-27-29.
- 184 Frinking, G.A.B. en F. van Poppel 904
Nuptialiteit; interimrapport van het deelproject nuptialiteit uit de reeks gezinssociologische census-monografieën, 1972, Tilburg, I.V.A.
- 185 Frinking, G.A.B. en F. van Poppel 904
"Huwelijksluiting in Nederland", Intermediair, 1974, 10, no. 41, p. 11-13-15-17-37.
- 186 Frijling, B.W. 904
"De dalende huwelijksleeftijd in Nederland", Mededelingen van het Sociologisch Instituut der R.U., 1969, Utrecht.
- 187 Frijling, B.W., " 904
"De dalende huwelijksleeftijd: mogelijke oorzaken", Soc. Gids, 1969, 16, p. 297-307.
- 188 Frijling, B.W. 408/407
Enige opmerkingen betreffende de bestudering van geboorte-intervallen, 1969, Utrecht, Rapport van het Sociologisch Instituut van de R.U.
- 189 Frijling, B.W. 408/407
Interimrapport censusmonografie geboorte-intervallen, 1972, Utrecht.
- 190 Frijling, B.W. 408/407
"De werkende vrouw en haar patroon van gezinsopbouw", Soc. Gids, 1972, 19, p.169-178.
- 191 Frijling, B.W. 408/407
"Vruchtbaarheid en volkstelling", Intermediair, 1974, 10, no. 32, p.17-19-21-29.
- 192 Frijling, B.W. en H.G. Moors 408/407
"Het geboorten-interval in de definiëring van patronen van gezinsopbouw", Mens en Maatschappij, 1969, 44, no. 5, p.386-395.
- 193 Frijling, B.W. en H.G. Moors 408/407
"Nogmaals het proces van gezinsopbouw. Aantwoord aan Op't Land", Mens en Maatschappij, 1970, 45, no. 2, p.133-135.
- 194 Fryling-Schreuder, E.C.M. 205/301
Preventie van neurotische gezinsrelaties, 1956, Assen.

- 195 Gadourek, I. 105
"Het gezin in een industrialiserende gemeenschap", Maandblad voor geestelijke Volksgezondheid, 1953.
- 196 Gadourek, I. 901
"De gezinsfactor bij het sociaal onderzoek", Mens en Maats., 1963, 38(4), p. 290-300.
- 197 Geelen-Vos, L.I.E., M.A.J.M. Nevejan en C.H.G.M. Kuitenbrouwer 602
Huwelijk en relatieproblemen, 1966, Utrecht, Uitgeverij Het Spectrum.
- 198 Geluk, H.P.J. 202
Afstand van boederij tot dorp; een analyse van sollicitatiegegevens t.a.v. landbouwbedrijven en de beleving van de afstand door het boerengezin in Oostelijk Flevoland, 1968, Zwolle, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, Flevo-berichten, no. 59.
- 199 Gemmink, Joh. 410
Copulatie-patronen bij raciale en culturele assimilatie, 1970, Utrecht.
- 200 Gezinsraad 2062
Huisvesting van jonge gezinnen, 1957, Den Haag.
- 201 Giele-Zwier, T. 405/407
Onvruchtbaarheid en huwelijkssatisfactie, 1971, Zeist, NISSO-literatuurrapporten no.4.
- 202 Godefroy, J. 409
"Een sociaal-statistische beschrijving van de onwettige geboorten in Nederland", Sociale Wetenschappen, 1961, 4(1), p. 1-38.
- 203 Godefroy, J. 407
Over vruchtbaarheidscijfers, reproductiecijfers en geboorte-coëfficiënten, 1973, Tilburg, Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, K.H.Tilburg, Research-Bulletin 1973-11.
- 204 Goethals, A.L.J. 904
Vooruitberekeningen van de verandering in aantal en omvang der huishoudens in Nederland; een onderzoek gericht op het formuleren van een aantal verwachtingen omtrent ontwikkelingen in de toekomstige woonbevolking, 1972, Amsterdam, Planologisch en Demografisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam.
- 205 Goldberg, E.M. 603/301/905
"Nieuwe wegen in het gezinswerk", Tijdschrift voor Maatsch.Werk, 1965, 19(19), p. 349-358.
- 206 Goor, H.W. v.d. 105/310
Van moeder op dochter: het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld, 1948, Leiden.
- 207 Goudsblom-Oestreicher, M.E.I., P. Ploeger, J. Alles, P.G. Eyhuysen 202/205/302/512
en T.L. in't Veld
Hulp bij ziekte van de huisvrouw; een onderzoek naar de betekenis van familieleden en anderen voor de hulpverlening, 1965, Amsterdam, Sociaal Pedagogisch Instituut, Stichting voor Toegepast Sociaal-Agologisch en Sociaal-Psychologisch Onderzoek van de Universiteit van Amsterdam.
- 208 Goudsblom-Oestreicher, M.E.I. en P. Ploeger 202/205/302/512
Hulp bij tijdelijke uitschakeling van de huisvrouw; een onderzoek naar de betekenis van familieleden, bekenden en organisaties; voortzetting van het onderzoek hulp bij ziekte van de huisvrouw, 1966, Amsterdam, Sociaal-Pedagogisch Instituut, Intagon.
- 209 Goudsmit, H.R. 205
Adoptie in Nederland, 1971, Den Haag, VUGA Boekerij.
- 210 Graaf, M. de 903/410
Inventarisatie van sociaal-sexuologisch onderzoek (lopend, recent, afgesloten en gepland onderzoek) en samenvatting van de NISSO-methodenbank, 1973, Zeist, NISSO
- 211 Grandia, J.H.N. 204/702
Uitdaging en antwoord; een sociaal-pedagogisch onderzoek naar milieu-omstandigheden en maatschappelijke factoren, die een optimale ontwikkeling der talenten hebben verhinderd bij, inmiddels volwassen geworden, jeugdige ongeschoolde arbeidskrachten, 1968, Zutphen, N.V. Boekdrukkerij en Binderij, W.I. Thie & Cie.
- 212 Gresnigt, H.A.A. en A.M.C. Gresnigt-Strengers 505/604
Ouders en gezinnen met een diepzwakzinnig kind, 1973, Amsterdam, Swetz en Zeitlinger.
- 213 Groenewegen, K. en D.J. van de Kaa 904/104
Resultaten van het demografisch onderzoek Westelijk Nieuw-Guinea, deel 6: De progenituur van Papoea vrouwen, 1967, Den Haag, Government Printing and Publishing Office.
- 214 Groenman, S.J. 408
"Women's Opinion about Size of Family in the Netherlands", Eugenics Quarterly 2, 1955, december, p. 224-228.

215	Groenman, S.J. Het gezin in deze tijd, 1956, Den Haag.	301
216	Groothuyse, J.W. De arbeidsstructuur van de prostitutie, 1970, Deventer.	410
217	Groothuyse, J.W. Het menselijk tekort van de pooier, 1973, Amsterdam	410
218	Grunfeld, F. Veenzicht; leven in een na-oorlogse woonwijk, 1958, Rotterdam, Gemeentelijke dienst voor Sociale Zaken	202/302
219	Grunfeld, F. en J. Weima Leven in een Rotterdamse randzone, 1957, Rotterdam, Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken.	202/302/702
220	Hageraats, L. "Sociale bindingen in een nieuwe stadswijk van Hilversum", Mens en Maatschappij, 1958, 33(4), p. 246-258.	202
221	Hart, O. van der "Gezinstherapie in een psychiatrisch dagverblijf; systeembenadering versus het individu als patiënt", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1973, 27, no. 17, p. 421-430.	603
222	Hart, O. van der en P.B. Defares "Gezinstherapie", Handboek "hulpverleners en veranderen", Afl. II, 1973, Deventer, Van Loghum Slaterus.	603
223	Hart de Ruyter, Th. "Constanten en varianten in de gezinsstructuur", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1964, 19 (1,2), p. 23-33.	307
224	Hart de Ruyter, Th., P.E. Boeke en M. van Beugen Het moeilijk opvoedbare kind in het pleeggezin; een behandelingsmethode voor kinderen met ernstige gedragsstoornissen, 1968, Assen. Van Gorcum & Comp.	205
225	Haverda, J.L. Eerste Werkverslag van het Onderzoek naar Probleemgezinnen v.d. provincie Utrecht, z.j. (+ 1950), z.pl.	501
226	Haverda, J.L. Probleemgezinnen in de provincie Utrecht; verslag van een sociologisch onderzoek, 1960, Utrecht, Stichting voor Maatschappelijk Werk in de provincie Utrecht.	501/205
227	Haverkamp, R.N. "Maatschappelijk werker en pleeggezin, een aantal onderzoeksgegevens en enkele overwegingen naar aanleiding daarvan", Tijdschrift voor Maatschappelijke Vraagstukken en Welzijnswerk, 1972, 26, no. 12, p. 309-317.	205
228	Heederik, G.J. Van kasboekregister tot burgerlijke stand; medisch-demografische aspecten van de registratie van huwelijken, geboorte en sterfte, 1973, zonder plaats.	904
229	Heek, F. van Het geboorteniveau der Nederlandse Rooms Katholieken, 1954, Leiden.	407
230	Heek, F. van "Het Nederlandse geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw; naar aanleiding van Hofstee's "De groei van de Nederlandse bevolking", Mens en Maatschappij, 1963, 38(2), p. 81-103.	407
231	Heek, F. van "Nogmaals: Het Nederlandse geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw; een antwoord op het commentaar van Hofstee", Mens en Maatschappij, 1963, 38(4), p. 257-268.	407
232	Heek, F. van "De geboorte-ontwikkeling in Nederland in de 20e eeuw: de godsdienstfactor en modern-dynamisch cultuurpatroon; naar aanleiding van een voortgezette discussie", Sociologische Gids, 1966, 13(5), p. 321-325.	407
233	Heeren, H.J. "Huwelijksleeftijd, gezinsgrootte en geboortedaling", Soc.Gids, 1969, 16, n. 290-296.	904/407
234	Heeren, H.J. "Een Nederlandse bevolkingspolitiek?", Sociologische Gids, 1971, 18, p. 470-472.	904
235	Heeren, H.J. "Bevolkingsaantal en welvaart", Sociologische Gids, 1973, 20, no. 3, p. 180-188.	904
236	Heeren, H.J. Het einde van een tijdperk; beschouwingen over het verloop van de demografische transitie in Nederland, 1973, Meppel, Boom.	407/408

- 237 Heeren, H.J. (red.) 904
Huwelijksleeftijd in Nederland, 1973, Meppel, Boom.
- 238 Heeren, H.J. en H.G. Moors 408
"Gezinsplanning in Utrecht", Sociologische Gids, 1967, 14(4), p. 210-220.
- 239 Heeren, H.J. en H.G. Moors 408
Gezinnen in groei; een onderzoek naar gezinsplanning van vrouwen van het huwelijkscort 1961 te Utrecht, 1968, Utrecht, Sociologisch Instituut van de RU, Mededelingen no. 51.
- 240 Heeren, H.J. en P.E.H. Uphoff 206
Gehuwde Utrechtse studenten in cijfers, 1965, Utrecht, Bureau Studiestatistiek RU.
- 241 Heiboer-Barbas, M.E. 101
Een nieuwe visie op de jeugd uit vroeger eeuwen, 1957, Nijkerk.
- 242 Heiden, A.M. van der 308
Gezin en vrije tijd; onderzoek naar openlucht recreatie, m.n. van gezinnen, in opdracht van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland, z.j. (+ 1960), Utrecht, Sociologisch Instituut van de RU en Stichting Inter-Universitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek.
- 243 Heiden, A.M. van der 308
Gezinsrecreatie; observaties op campings, z.j. (+ 1960), Utrecht, Sociologisch Instituut van de RU en Stichting Inter-Universitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek.
- 244 Heiden, A.M. van der 308
Gezinskamperen, z.j. (+ 1972), Amersfoort, Stichting Nederlandse Kampeerraad.
- 245 Heiden, A.M. van der 408/401/410
"Huwelijk in eigen spiegel; partnerrelatie en kindertal in de opvattingen van echtparen", Veranderend gezinsontwerp; een bijdrage tot het gesprek over geboorte-regeling, 1964, Hilversum, Paul Brand, N.V. Pastorale Cahiers, no. 18.
- 246 Heiden, A.M. van der 105
"Samen leven in elkaars nabijheid", Samen leven nu & morgen: sociaal-ethische leer- gang, 1965, Amersfoort, Werkgroep 2000.
- 247 Heiden, A.M. van der en R. Smeding 308
Dagrecreatie en het gezin; onderzoek naar vormen van openlucht-recreatie m.n. van gezinnen, verricht in opdracht van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland, z.j. (+ 1960), Utrecht, Sociologisch Instituut van de RU en Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek.
- 248 Heimans, A. en D. de Jonge 2062
Woningssituatie en woningvraag in Nederland, 1965, Den Haag, Ten Hagen N.V.
- 249 Hendriks, G. 105/201
Het gezin in een veranderende maatschappij, 1966, Den Haag, Ministerie van CRM.
- 250 Hendrix, H.G.J. 410/309
Bejaarden en seksualiteit, 1972, Zeist, NISSO, literatuurrapporten no. 5.
- 251 Hermans, H.J.M. 204
Prestatiemotief en faalangst in gezin en onderwijs, 1971, Amsterdam, Swets en Zeitlinger.
- 252 Hessen, J.S. van 105
"Sociologische aspecten", De Horstinklessen over het huwelijk, z.j. (+ 1960), Hilversum, Paul Brand N.V., Pastorale Cahiers no. 10.
- 253 Hessen, J.S. van 103
"Gezin en samenleving, een sociologische beschouwing", Dux, 1952, april, no. 19.
- 254 Hessen, J.S. van 203/406/408/502/105
Sociale problemen rond de katholieke huwelijksopvatting, 1959, Amsterdam, "Urbi et Orbi".
- 255 Hessen, J.S. van 105/202/305/905
"Jeugd en gezin in grenslandverkenning", Dux, 1961, 28(9), p. 371-388.
- 256 Hessen, J.S. van 408/410
"Sexualiteit en maatschappij; een herschreven opdracht", Veranderend gezinsontwerp; een bijdrage tot het gesprek over geboorteregeling, 1964, Hilversum, Paul Brand N.V., Pastorale Cahiers no. 18.
- 257 Hessen, J.S. van 403/404/105/905
"Van tijdelijke omgang naar duurzame relatie", Partnerkeuze en huwelijksverwachting, 1966, Den Haag, Stichting Uitgeverij N.V.S.H.

- 258 Hessen, J.S. van 305
"Jong zijn, samen en alleen", Tijdschrift voor Maatschappelijke Vraagstukken en Wel-
zijnswerk, 1970, 24 no. 9, p. 161-166.
- 259 Hessen, J.S. van en C.D. Saal 105/905
"Huwelijk en gezin", Wegwijzer in de sociologie, 1964, Amsterdam, J.H. de Bussy.
- 260 Hessen, J.S. van en J. Wellen 105/904
"Wordt stappen in de huwelijksboot spelevaren op een vletje", Dux, 1964, 31(3), p.
116-126.
- 261 Heuvel, V. van den 309
"Houdingen van jonge gehuwde vrouwen tegenover bejaarden", Ned. Tijdschrift voor ge-
rontologie, 1972, 3, no. 3, p. 199-205.
- 262 Heyendaal, T.H.J.M. e.a. 512/604
Gezin en ziekte, 1972, Groningen, Doctoraal-scriptie Lab. voor Sociale Geneeskunde RU.
- 263 Heymans, H.F. 409
"Het ongehuwd moeder zijn; Een sociaal verschijnsel", Tijdschrift voor Maatschappelijk
Werk, 1971, 25 no. 13, p. 301-307.
- 264 Hoekstra, R.C. 410
Sexuele doding; theoretische overwegingen en een empirische exploratie, 1969, Gronin-
gen.
- 265 Hoetink, H. 104/406
Het patroon van de oude Curaçaose samenleving; een sociologische studie, 1958, Assen,
Van Gorcum & Comp.
- 266 Hoetink, H. 104/905
"Gezinsvormen in het Caribisch gebied", Mens en Maatschappij, 1961, 36(2), p. 81-93.
- 267 Hofstee, E.W. 105
"Het gezin in een veranderende wereld", Verslag van de Huishoudkundige studieweek te
Wageningen 1950, 1950, Wageningen.
- 268 Hofstee, E.W. 407
Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland
in de 2de helft van de 19de eeuw, 1954, Amsterdam.
- 269 Hofstee, E.W. 407
"De ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in het Oldambt in de periode 1880-
1950", De wereld der mensen, 1955, Groningen.
- 270 Hofstee, E.W. 407
"De groei van de Nederlandse bevolking", Drift en koers; een halve eeuw sociale ver-
andering in Nederland, 1962, Assen, Van Gorcum & Comp. N.V.
- 271 Hofstee, E.W. 407
"Het proces der geboortedaling in Nederland 1850-1960; een antwoord aan Van Heek",
Mens en Maatschappij, 1963, 38(2), p. 104-133.
- 272 Hofstee, E.W. 407
"Nogmaals: Het proces der geboortedaling in Nederland 1850-1960; een antwoord op het
antwoord van Van Heek", Mens en Maatschappij, 1963, 38(4), p. 269-277.
- 273 Hofstee, E.W. 407
"Weer eens de geboortencijfers in Nederland", Sociologische Gids, 1966, 13(4), p.
173-175.
- 274 Hofstee, E.W. 407
"Commentaar op commentaar", Sociologische Gids, 13(4), p. 187-189.
- 275 Hofstee, E.W. 407
"Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland"
N.N. Onderzocht en overdacht; sociologische opstellen voor F. van Heek, 1972, Rotter-
dam, p. 43-91.
- 276 Hofstee, E.W. en G.A. Kooy 302
"Traditional household and neighbourhood group; survivals of the genealogical-
territorial societal pattern in Eastern parts of the Netherlands", Transactions of
the Third World Congress of Sociology, 1956, London, Skepper House, p. 75-79.
- 277 Hol, M. 903/206
De buitenshuis werkende vrouw met gezinsverplichtingen in Nederland sinds 1945; bi-
bliografie, 1968, Amsterdam, Bibliotheek en Documentatieschool.
- 278 Hoog, C. de 408
"Abortus provocatus en het geboortencijfer", N.N. Gemengde Bedrijvigheid, 1971, Wage-
ningen, p. 167-178.

- 279 Hoog, C. de 408
 "Abortus als middel tot geboortenbeperking", Biowetenschappen en maatschappij, over
 abortus nu en straks, 1973, Deventer, Cahier no. 1, jrg.1, p. 47-52.
- 280 Hoog, C. de 403/404
 "Partnerkeuze in Nederland", Intermediair, 1974, 10 no. 22, p. 1-11.
- 281 Hoog, C. de 403/404/406
 Partnerkeuze; interim-rapport van het project gezinssociologische census-monografie-
 en, 1974, Wageningen.
- 282 Hoog, C. de 403/404
 "Trouwen via een huwelijksbemiddelingsbureau", Intermediair, 1974, 10, no. 38, p. 49-
 51-53.
- 283 Hutjes, J.M. 408/410
 Katholieken over geboorteregeling en sexualiteit; deel 1 tekst, deel 2 bijlagen, 1974,
 Nijmegen.
- 284 Huygen, F.J.A. 408
 "Geboorte-regeling in de praktijk van een huisarts", Huisarts en wetenschap, 1968, 11
 (1), p. 2-10.
- 285 Ishwaran, K. 105
 Family life in The Netherlands, 1959, Den Haag, Van Keulen N.V.
- 286 Jager, H. de 406
 Het sociaal-gemengde huwelijk. Enkele beschouwingen over de partnerkeuze en cultuur-
 overdracht, 1969, Leiden, Stenfert Kroese.
- 287 Janmaat, J.F.J. en P.J. Willems 206
 "De werkende gehuwde vrouw", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1968, 22(17), p.
 390-395.
- 288 Jaszmann, L. 410/309
 "Enkele medisch-sociologische aspecten van de hedendaagse Nederlandse vrouw in de
 overgangsjaren" Metamedica, 1970, 49 no. 9, p. 344-350.
- 289 Jolles, H.M. 407
 Wien Stadt ohne Nachwuchs; sozialwissenschaftliche Betrachtungen über den Geburten-
 rückgang in den alten Donaustadt, 1957, Assen, Van Gorcum & Comp. N.V.
- 290 Jong-Gierveld, J. de 501
 De ongehuwden, 1969, Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum.
- 291 Jong-Gierveld, J. de 501
 De ongehuwde vrouw; een onderzoek naar de levensomstandigheden van de ongehuwde vrouw-
 en van 40-65 jaar, 3 delen, dl. 1 Onderzoeksverslag, deel 2 Bijlagen, dl. 3. Samen-
 vating, 1970, Nijmegen, I.T.S.
- 292 Jong-Gierveld, J. de 501
 "Social isolation and the image of the unmarried", Sociologia Neerlandica, 1971, 7,
 p. 1-14.
- 293 Jonge, D. de 2062/202
 "De planners en het publiek; uiteenlopende visies op een nieuwe woonwijk", Mens en
 Maatschappij, 1959, 34(2), p. 104-113.
- 294 Jonge, D. de 2062
 Moderne woonidealen en woonwensen in Nederland, 1960, Arnhem, VUGA-Boekerij G.W. van
 der Wiel & Co.
- 295 Jonge, D. de en A. Heimans 2062
 "Gezinsgrootte en woninggrootte; basisprobleem van de woningdifferentiatie" Bouw,
 1959, 14(33) p. 937-939.
- 296 Jongh, G.T.J. de 502
 "Echtscheiding", Mens en Maatschappij, 1946, 21 no. 20.
- 297 Jonker, J. 406
 "Enkele beschouwingen over het godsdienstig gemengde huwelijk", G.S.I.-nieuws, 1959,
 5(1/2), p. 16-26.
- 298 Jungbluth, P.L.M. en C.A.C. Klaassen 307/310/410
 De vorming van waarden en houdingen in socialisatieprocessen; een voorstudie t.b.v.
 onderzoek naar de waardenoverdracht in het onderwijs met een inventarisering van on-
 derzoekingen op het terrein van de politieke en sociaal-economische en het terrein
 van de seksuele en geslachtsrolsocialisatie, 1974, Nijmegen,
- 299 Kabel, M. 511
 "Het kind van de rekening; adaptatieproblematiek kinderen Spaanse buitenlandse werk-
 nemers", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1973, 27, no. 19, p. 470-480.

- 300 Karbaat, J. 408
"Family Planning", Intermediair, 1972, 8, 43, p. 29-31-33.
- 301 Keep, P.A. van 408
Family planning in Mexico D.F.; a study into the knowledge, attitudes and practice of women in Mexico City, comparing data from "patients" of a family planning clinic with those from other Mexican women, 1971, z.pl.
- 302 Keizer, R. 309
Het jonge gezin, z.j.(+ 1969), Haarlem, de Toorts.
- 303 Kemenade, J.A. van 203/204
De katholieken en hun onderwijs; een sociologisch onderzoek naar de betekenis van katholiek onderwijs onder ouders en docenten, 1968, Meppel, J.A. Boom en Zoon.
- 304 Kempler, W. 603
"Het experimentele gezinsgesprek", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1973, 27, no. 20, p. 494-499.
- 305 Kiewied, M.T.C. 103
"Het onvervangbare gezin", Dux, 1952, 19.
- 306 Klerk, A. de 603
"Achtergronden van de double bind; moeilijkheden en mogelijkheden van systematisch onderzoek naar gezinsinteractie", Ned. tijdschrift psychiatrie, 1971. 13, 2/3, p. 90-107.
- 307 Kloos, P. 202
"Vriendschapsrelaties in Swifterbant; enkele aspecten van informele relaties in een nieuw dorp", Mens en Maatschappij, 1966, 41(5), p. 363-377.
- 308 Koen, G.A. 2063
"De vervangingswaarde van de huisvrouw; de commissie Hofstra en de werkende gehuwde vrouw", Economisch Statistische Berichten, 1969, 54, 2697, p. 546-549.
- 309 Koning, P.P.J. en Th.A.H.M. Blom-van Rens 410
Een kwalitatieve analyse van de keuze van een homoseksueel gedragspatroon door een aantal minderjarige jongens, 1969, Groningen, Instituut voor Sociale Psychologie RU.
- 310 Koomen, W. en R. de Niet 410
"Determinanten van seksuele bevrediging en frekwentie van geslachtsverkeer van de gehuwde Nederlandse vrouw", Mens en Maatschappij, 1972, 47, no. 1, p. 54-67.
- 311 Koomen, W. en L. van Ravesteijn 901
"De aanwezigheid van een ander tijdens interviews", Mens en Maatschappij, 1968, 42 (6), p. 533-536.
- 312 Koopmans, R.R. 603/301/905
"Gezinsdiagnostiek", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1965, 19(19), p. 369-379.
- 313 Kooy, G.A. 206/402/407/410
"Enkele opmerkingen over het huwelijk van de Bennekomse boer", Een Veluws dorp; een herinneringswerk voor Ir. M.M. van Hoffen, z.j.(+ 1960), Bennekom, Stichting Oud Bennekom.
- 314 Kooy, G.A. 206
"Het plattlandsgezin in beweging", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1956.
- 315 Kooy, G.A. 105/905
Het veranderend gezin in Nederland, 1957, Assen, Van Gorcum & Comp. N.V.
- 316 Kooy, G.A. 502/206
Echtscheidingstendenties in 20ste eeuws Nederland; inzonderheid ten plattelande, 1959, Assen, Van Gorcum & Comp. N.V.
- 317 Kooy, G.A. 302/206/309
De oude samenwoning op het nieuwe platteland; een studie over de familiehuishouding in de agrarische Achterhoek, 1959, Assen, Van Gorcum & Comp. N.V.
- 318 Kooy, G.A. 105/309/905
Social system and the problem of aging, 1960, Wageningen, LH, Afdeling Sociologie en Sociografie.
- 319 Kooy, G.A. 302
De gezinsindividualisering in de verschillende Nederlandse gemeenten; verslag van een poging, de ontwikkeling enigermate te vatten, 1961, Wageningen, Afdeling voor Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.
- 320 Kooy, G.A. 105/905
"Moderne problematiek der gezinsfuncties; veranderend gezinsleven: opdracht en uitdaging", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1964, 18, 1/2, p. 6-14.

- 321 Kooy, G.A. 410/905
 "Voorechtelijk geslachtsverkeer", Verslag van het studie-congres, gehouden op 2 en 3 november in het Koninklijk Instituut voor de Tropen te Amsterdam, 1964, Den Haag, N.V.S.H., Ledencontact no. 88.
- 322 Kooy, G.A. 106/105
 Een eeuw boerenleven in Zuidoost-Transvaal; een onderzoek ter verdere toetsing van een gezinssociologische hypothese, 1965, Wageningen, Mededelingen van de Landbouwhogeschool no. 65-7.
- 323 Kooy, G.A. 405/905
 "Huwelijksverwachting en huwelijksatisfactie in sociologisch perspectief", Partnerkeuze en huwelijksverwachtingen, 1966, Den Haag, Uitgeverij N.V.S.H.
- 324 Kooy, G.A. 105/905
 Het modern-Westers gezin; een inleidende gezinssociologische beschouwing, 1967, Hilversum, Paul Brand.
- 325 Kooy, G.A. 105
 "Gezin van de toekomst en maatschappij van de toekomst", Tijdschrift voor kinderverzorging en oudervoorlichting, 1969, december.
- 326 Kooy, G.A. 405
 Het huwelijk in Nederland, 1969, Utrecht, Het Spectrum.
- 327 Kooy, G.A. 410/409
 "Sociologische aspecten van de buitenechtelijkheid", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1969, 23, no. 22, p. 482-490.
- 328 Kooy, G.A. 410
 "Commentaar op Brinkmans en Koomens evaluatiepoging", Mens en Maatschappij, 1970, 45, no. 4, p. 285-288.
- 329 Kooy, G.A. 410
 Enkele gegevens over Haagse prostituees; geplaatst in sociologisch perspectief, 1970, Wageningen, Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.
- 330 Kooy, G.A. 401/105
 "Huwelijk, Panacee of softdrug", Intermediair, 1970, 6, no. 8.
- 331 Kooy, G.A. 405
 Marital success in The Netherlands, paper voor het 7e Wereldcongres voor Sociologie Varna, 1970.
- 332 Kooy, G.A. 904
 "Over de huwelijksleeftijd", Dux, 1970, 37, p. 406-420.
- 333 Kooy, G.A. 106
 "Rural nuclear family-life in contemporary Western society policy-oriented cross-national study on social change", Families in East and West, 1970, Paris, ed. by R. Hill en R. König, p. 270-317.
- 334 Kooy, G.A. 302/202
 "Urbanization and Nuclear Family Individualization, a causal connection?", Readings in Kinship in Urban Society, 1970, Oxford, ed. by C.C. Harris, Pergamon Press, p. 297-317.
- 335 Kooy, G.A. 105/401/403
 "Ontmythologisering der erotiek", Gemengde Bedrijvigheid", N.N., 1971, Wageningen, p. 195-206.
- 336 Kooy, G.A. 105
 "De toekomst van het Westerse gezin", in N.N., Huwelijk en sex-relaties; vroeger, nu en in de toekomst; voordrachten gehouden bij het afscheid van prof.dr. F.Th. Fischer, 1971, Utrecht, p. 1-17.
- 337 Kooy, G.A. 410
 "Dutch adolescents: sexual attitudes and pedagogical climate in the family of orientation" in: Les fonctions éducatives de la famille dans le monde d'aujourd'hui, 1972, Warschau, Editions scientifiques de Pologne, Warszawa.
- 338 Kooy, G.A. 410
 Jeugd en seksualiteit tegen de jaren zeventig, 1972, Wageningen.
- 339 Kooy, G.A. 310
 Masculinity and femininity; a modest continuation of empirical research; paper prepared for the 12th International Family Seminar in Moscow, 1972, april.
- 340 Kooy, G.A. 410
 "Op het spoor van een sociaal-sexuologische macrotheorie", Kultuurleven, no. 7, 1972, p. 656-668.

- 341 Kooy, G.A. 410
"Jongeren en hun seksualiteit", Reflector, 1973.
- 342 Kooy, G.A. 105
"Vrouwenemancipatie en Humanistische actie", De Humanist, 1973.
- 343 Kooy, G.A. 502
Divorce in the Netherlands, 1974, Wageningen, Afdeling Sociologie en Sociografie LH.
- 344 Kooy, G.A. 105
"Het gezin op de korrel", Wending; maandblad voor evangelie en cultuur, 1974, jrg.29
5/6, p. 254-261.
- 345 Kooy, G.A. 105
De penetratie van de vrouw binnen de Landbouwhogeschool, 1974, Wageningen.
- 346 Kooy, G.A. en J.H.H. Hasenack 502/206
De echtscheiding in het agrarisch milieu, 1961, Wageningen, Afdeling Sociologie en
Sociografie LH, Bulletin no. 21.
- 347 Kooy, G.A. en M. Keuls 410
Enforced marriage in The Netherlands; a statistical analysis in order to test some
sociological hypotheses, 1967, Wageningen, Afdelingen voor Sociale Wetenschappen LH,
Bulletin no. 28.
- 348 Kooy, G.A. en J.W. te Kloeze 302
De familie in het modern-stedelijk milieu; een Wagenings miniproject, 1969, Wagenin-
gen, Afd. Sociologie en Sociografie LH.
- 349 Kooy, G.A. en H. Koetter 901
Some problems encountered in an investigation, concerning the European rural family,
1962, Wageningen, Afdeling Sociologie en Sociografie LH.
- 350 Kremer, J. 408
"Vruchtbaarheid en ouderschap", Intermediair, 1973, 9, no. 24, p. 1-3-5-7-37.
- 351 Krinkels, M.C. 403/205
De leden van het Contact-bureau; een statistische analyse in opdracht van de Sticht-
ting Contact Bureau Huwelijksbemiddeling voor Katholieken, 1965, De Bilt, Stichting
Contact-Bureau Huwelijksbemiddeling voor Katholieken.
- 352 Kroes, R. 204
Arbeiderskinderen en het middelbaar onderwijs, 1971, Meppel, Boom.
- 353 Kroodsmma, H. 502
Sociologische aspecten van de echtscheiding, 1970, Wageningen, Afd. Sociologie en
Sociografie LH.
- 354 Kruithof, J. e.a. 105
Gezin, ruimtelijke ordening en sociologisch onderzoek; gastcollege bij het 25-jarig
bestaan van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, 1972,
Wageningen, Afd. Sociologie en Sociografie LH.
- 355 Kruijt, J.P. 105
"Het gezin sedert Middeleeuwen", Sociologisch Bulletin, 1950, no. 4.
- 356 Krüse, G. en P.T. Borggreve-Venhuizen 904
Dispensatiehuwelijken; de procedure van het verlenen van dispensatie en het huwelijks-
resultaat, 1971, Den Haag, Ministerie van Justitie.
- 357 Kurian, G. 104/701
The Indian family in transition; a case study of Kerala Syrian Christians, 1961,
Den Haag, Mouton & Co.
- 358 Kuyer, H.J.M. 604/506
Het kind en zijn ouders; beschouwingen naar aanleiding van een onderzoek inzake het
verband tussen gezinssituatie en geestelijke gezondheid van kinderen, 1961, Utrecht,
Het Spectrum.
- 359 Kwast, S. van de 411/905
Incest; een oriënterend onderzoek, 1963, Meppel, J.A. Boom en Zoon.
- 360 Kwast, S. van de 411
"Incest; in het bijzonder in de westerse samenleving", N.N., Huwelijk en sex-rela-
ties; vroeger nu en in de toekomst; voordrachten gehouden bij het afscheid van Prof.
dr. H.Th.Fischer, 1971, Utrecht, p. 18-30.
- 361 Laing, R.D. 603/301/905
"Gezin en enkeling in hun onderlinge verhouding", Tijdschrift voor Maatschappelijk
Werk, 1965, 19 (19), p. 359-386.
- 362 Lampe-de Groot, J. 301
"Groepsbesprekingen met Stiefmoeders", Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid,
1954, no. 9, p. 305-312.

- 363 Land, C. op't 408/407
 "Geboortefrequentie en gezinsopbouw", Mens en Maatschappij, 1970, 45 no. 2, p. 129-132.
- 364 Lange, A. 603
 "Opdrachten in gezins- en huwelijkstherapieën", Tijdschrift voor Maatschappelijke Vraagstukken en Welzijnswerk, 1972, 26, no. 15, p. 387-394.
- 365 Lange, A. en O. van der Hart 603/602
 "Kontakten en opdrachten in relatie-therapie", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1973, 27, no. 21, p. 517-527.
- 366 Lapré, R.M. 604
 Maternity care; A socio-economic analysis, 1972, Tilburg, Universitaire Pers.
- 367 Leeuwe, J. de 104/905
 Groepshuwelijk en enkelvoudig huwelijk, 1960, Leiden, L. Stafle & Zoon.
- 368 Leeuwen, B. van 502
 "Echtscheidingen van Katholieken in Nederland", Sociaal Kompas, 1953, 1, no. 5.
- 369 Leeuwen, B. van 406
 Het gemengde huwelijk; pastoraal-sociografisch onderzoek naar de huwelijken van katholieken met niet-katholieken in Nederland, 1959, Assen, Van Gorcum & Comp. N.V.
- 370 Leeuwen, B. van 406
 "Interkerkelijke huwelijken in Nederland; 1960-1969", Archief van de Kerken, 1970, 25, no. 48, p. 1065-1084.
- 371 Leeuwen, L.Th. van 905
 "Theoretische benaderingswijzen van het gezin vergeleken", N.N. Gemengde Bedrijvigheid, 1971, Wageningen, p. 207-217.
- 372 Lenders, H.J.M. 410
 Sex-films I; een exploratief onderzoek naar de invloed van sexueel geladen beeldmateriaal op jongeren, 1970, Zeist, NISSO-rapporten no. 4.
- 373 Leppink, G.B. en H.P.M. van der Meijs 501
 Maatschappelijk werk en sociaal onderzoek m.b.t. probleem-gezinnen in Engeland, z.j. (+ 1950), z.pl.
- 374 Lion, L.C.F. 603/301/905
 "Enkele theoretische grondslagen van gezinstherapie", Maatschappelijk Welzijn, 1968, 20, no. 4, p. 79-87.
- 375 Litjens, H.P.M. 501
 Onmaatschappelijke gezinnen, 1953, Assen.
- 376 Litjens, H.P.M. 501
 "De heropvoeding van onmaatschappelijke gezinnen", Mozaiek, 1957, no. 3.
- 377 Litjens, H.P.M. 501/205
 Onmaatschappelijkheid; theorie en therapie, 1961, Assen, Van Gorcum & Comp., N.V.
- 378 Mansvelt, H.F.M. 205/509
 "Pleegouders aan het woord", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1966, 20(16), p. 305-320.
- 379 Mansvelt, H.F.M. 205
 Adoptief-ouders aan het woord, 1969, Alphen aan de Rijn, Samson.
- 380 Maris, A. A.M. Mattijssen en C.E. Vervoort 204
 "Family influences on the ability to achieve in primary education", N.N. Education in Europe, 1969, Den Haag.
- 381 Marks, A.F. 104
 Man, vrouw en huishoudgroep; de Afro-Amerikaanse familie in de samenleving van Curaçao, 1973,,z.pl.
- 382 Mast, F. van de, P.W.M. Remmerswaal en J.M.A. Munnichs 309
 Atlas van de ouder wordende Nederlandse bevolking, 1972, Deventer, Van Loghum Slaterus.
- 383 Matthijssen, M.A.J.M. 902
 "Het gezin in het onderwijssociologisch onderzoek", Sociologische Gids, 1953, 10(6), p. 322-332.
- 384 Matthijssen, M.A.J.M. 204/307
 Schoolprestaties door gezinsopvoeding; verslag van een onderzoek op de school "Het Einde", 1967, Amsterdam.
- 385 Matthijssen, M.A.J.M. 204/307
 "Schoolprestaties door gezinsopvoeding; verslag van een onderzoek", Mens en Maatschappij, 1968, 42(4), p. 340-357.

- 386 Mechelen, F. van 407
"De demografische "taalgrens" in België", Mens en Maatschappij, 1963, 38(6), p. 444-457.
- 387 Meer, F. van de 601/410
Student en sexuele voorlichting, 1970, Zeist, NISSO-rapporten no. 5.
- 388 Meilof-Oonk, S. 410
Meningen over homosexualiteit; een onderzoek naar beeldvorming en attitudes bij de meerderjarige Nederlandse bevolking, 2 delen, deel 1. Tekst, deel 2. Bijlagen en tabellen, 1969, Den Haag, Staatsuitgeverij. Rapport van de Stichting tot Bevordering Sociaal Onderzoek Minderheden.
- 389 Meilof-Oonk, S. en O. Valkman 410
Meningen over homosexualiteit II; een onderzoek naar de meningen van potentiële voorlichters, 2 delen, deel 1. Tekst, deel 2. Bijlagen, tabellen en vragenlijsten, 1974, Den Haag, Staatsuitgeverij, Rapport van de Stichting tot Bevordering Sociaal Onderzoek Minderheden-Amsterdam.
- 390 Melker, R.A. de 604
Ziekenhuispatient-huisarts-huisgezin; Een exploratief inventariserend onderzoek, 1973, Nijmegen.
- 391 Mens, A.J. 204
Taalvaardigheid van kleuters; probleemstelling voor een onderzoek naar de gezins- en milieu-determinanten van verschillen in taalvaardigheid bij kleuters, 1970, Nijmegen, I.T.S.
- 392 Mentink, G.J. en A.M. van der Woude 101
De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17e en 18e eeuw, 1965, Rotterdam, Gemeente Archief Rotterdam.
- 393 Mertens, A.Th.L.M. 604/512
De patient als gezinslid, 1964, Utrecht-Nijmegen, Dekker & Van de Vegt.
- 394 Meyboom, H.B. 406
"Enkele statistische gegevens over het gemengde huwelijk in Nederland", N.N., Pastoraat in het gemengde huwelijk, z.j. (+ 1960), Utrecht, p. 50-69.
- 395 Middendorp, C.P. 410
"Replication through reconceptualisation; progressiveness and conservatism and the relation between social class and premarital sexual permissiveness", Sociologische Gids, 1974, 21, no. 3, p. 165-182.
- 396 Milikowski, H.Ph. 604/506/512
"Het gezin in zijn maatschappelijke relaties", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1957, 11(11), p. 161-168, 11(12), p. 177-181.
- 397 Milikowski, H.Ph. 604/506/512
"Sociale factoren met betrekking tot een ziektebeeld", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1960, 14(16), p. 274-277.
- 398 Milikowski, H.Ph. 501/905
Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid; tevens een bijdrage tot de discussie over probleemgezinnen, 1961, Arnhem, Van Loghum Slaterus.
- 399 Milikowski, H.Ph. 509/409
"Tolereren of accepteren", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1969, 23, no. 22, p. 492-498.
- 400 Moerings, M. 410
Homofiele jongeren in relatie tot hun omgeving, 1970, Zeist, NISSO.
- 401 Mok, A.L. 206
"Arbeid, gezin en beroepskeuze", Staalkaart der Nederlandse sociologie, 1970, Assen, p. 181-193.
- 402 Moors, H.G. 407/408
Wenselijkheid en mogelijkheid van een onderzoek naar het geboortepatroon in Nederland, 1965, Utrecht, Sociologisch Instituut van de RU.
- 403 Moors, H.G. 407/408
Huwelijk, kindertal en geboorteplanning in Utrecht; een statistische analyse van het huwelijkscohort 1960, 1966, Utrecht, Sociologisch Instituut van de RU.
- 404 Moors, H.G. 408
Gezinsplanning in Utrecht I; resultaten van het proefonderzoek, 1967, Utrecht, Sociologisch Instituut van de RU.
- 405 Moors, H.G. 408/407
"Het demografisch effect van ongewenste vruchtbaarheid", Demografisch Bulletin van het N.I.D.I., 1972, no. 1.

- 406 Moors, H.G. en R. van der Vlist 904
 "Onderzoek naar de dalende huwelijksleeftijd in Nederland: de ontwikkeling van een
 aantal meetinstrumenten", Sociologische Gids, 1969, 16, p. 307-320.
- 407 Moors, J.P.C. 408/604
 Gezinsregeling; een onderzoek in een huisartsenpraktijk naar gedrag en houding tegen-
 over de gezinsregeling, 1970, Nijmegen.
- 408 Mulder, W.G. 410
 De wereld van de prostitutie, 1969, Den Haag.
- 409 Mulder, W.G. 410
 "Prostitutie", N.N. Gewoon bijzonder; beschouwingen over enige bijzondere vormen van
 seksueel gedrag, 1970, Amsterdam.
- 410 Munnichs, J.M.A. 309
 Ouder worden en bejaard zijn, 1969, Nijmegen, Dekker en v.d. Vegt.
- 411 Musaph, H. 403/905
 "Psychologische aspecten van de partnerkeuze", in: H. Musaph, J.S. van Hessen en G.A.
 Kooy: Partnerkeuze en huwelijksverwachtingen, 1966, Den Haag, Uitgeverij N.V.S.H.,
 p. 13-26.
- 412 Muyden-Floor, M.G. van 408
 Vrijwillige sterilisatie, 1970, Zeist, NISSO-literatuurrapporten no. 2.
- 413 Nabrink, G. 408/729
 Bevolkingsproblemen, gezinsopbouw en seksuele hervorming in Nederland, 1953, Den Haag.
- 414 Nauta, A.P.N. 202
 Contact en controle tussen burens, 1973, Alphen aan de Rijn, Samson.
- 415 Nauta, A.P.N. 202
 "Burens onder elkaar. Controle, contact en netwerken bij buurvrouwen", Intermediair,
 1974, 10, no. 5, p. 13 en 15.
- 416 Nederlands Hervormde Kerk 103/203
 Het huwelijk, 1953, Assen
- 417 Neefs, W.J. 603
 "Enkele gezinsfenomenen IV en V. Over het nut van systeemtheorie voor gezinsthera-
 peuten", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1971, 25, no. 2, p. 25-30 en no. 8
 p. 165-172.
- 418 Nelemans, W. 410
 De homoseksueel in relatie tot zijn omgeving, 1971, Tilburg, Instituut voor Arbeids-
 vraagstukken van de Kath. Hogeschool.
- 419 Nelemans, W. 410
 Sociologische aspecten der homofilie, 1973, I.V.A., Tilburg, Instituut voor Sociaal-
 Wetenschappelijk Onderzoek KH., research-bulletin 1973-12.
- 420 Nelemans, W. 410
 "Sociologische aspecten der homofilie; verslag van een onderzoeksvoorbereiding",
 Sociale Wetenschappen, 1974, 17, no. 1, p. 22-48.
- 421 Nevejan, M. e.a. 502
 Echtscheiding, 1969, Bussum.
- 422 Nevejan, M. 603
 "Gezinstherapie-seminar door Walter Kempler", Maandblad voor de Geestelijke Volksge-
 zonheid, 1970, 25 no. 5, p. 225-228.
- 423 Nevejan, M. (red.) 603/602
 Gezins- en echtparenbehandeling in Nederland, 1973, Deventer, Van Loghum Slaterus.
- 424 Nevejan, M. 603
 "Parengroepsbehandeling", Intermediair, 1974 10, 12, p. 29-31 en 52, 1974, 10, 13,
 p. 37-39 en 41.
- 425 Niphuis-Nell, M. 309
 De gezinsfasen, 1974, Amsterdam, S.I.S.W.O.
- 426 Oenen, J.J. van 408
 "Ongewenste zwangerschap; een complex verschijnsel", N.N. Ongewenst Zwanger, z.j.
 (+ 1970), p. 56-66.
- 427 Oenen, J.J. van 509/409
 Ongehuwde ouders; een empirisch exploratieve studie, 1970, Leiden, Stenfort Kroese.
- 428 Otter, G.H.J. den 205/509
 Voogdijkinderen; enige gedachten over de opvoeding van voogdijkinderen, gebaseerd
 op gegevens verkregen uit een interview met 294 oud-pupillen van de Vereniging Kin-
 derzorg te Rotterdam, 1963, Den Haag, Martinus Nijhoff.

- 429 Otto, D. 202/302
"Burencontacten en kennismakingsritueel; een onderzoek in enkele oudere, gegoede Utrechtse wijken", Mens en Maatschappij, 1960, 35(3), p. 194-209.
- 430 Overste, A.M. 601/410
Sexuele voorlichting op de buis: "Open en bloot", 2 delen, 1974, Hilversum, NOS, afd. Kijk- en Luisteronderzoek, rapporten nr. 108 en 110.
- 431 Overveldt, A.J.M. van 103/203
"Canoniek en Burgerlijk huwelijk in de Nederlandse Samenleving", Het Gemeenebest, 1955, 16.
- 432 Pas, A. van der 603
"Enkele gezinsfenomenen (I). Zoek de zieke mythe", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1969, 23, no. 12, p. 265-273.
- 433 Pas, A. van der 603
"Gezinsfenomenen (II). De zondebok, kind van de rekening", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1969, 23, no. 13, p. 285-291.
- 434 Pas, A.J.M. van der en E.H. de Ruiter 603
"Enkele gezinsfenomenen (III). Parentificatie: wie brengt groot?", Tijdschrift voor Maatschappelijke Vraagstukken en Welzijnswerk, 1970, 24, no. 13, p. 245-249.
- 435 Pas, A. van der 603
"Gezinsfenomenen (VI). Klein vocabularium van de systeemtheorie", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1971, 25, no. 22, p. 521-532.
- 436 Pas, A. van der 603
"Gesprek tussen twee gezinstherapeuten; Freddie Lange contra Evert de Ruiter", Tijdschrift voor Maatschappelijke Vraagstukken en Welzijnswerk, 1972, 26, no. 15, p. 381-386.
- 437 Pas, A. van der 603
Gezinsfenomenen, 1973, Alphen aan de Rijn, Samson.
- 438 Pas, A. van der 509
"Onvolledig gezin zijn in 1972", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1973, 27, no. 4, p. 84-90.
- 439 Pas, A. van der 603
"Over co- en solotherapie met gezinnen", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1973, 27, no. 11, p. 265-279.
- 440 Pelkman, G.H.G., H.C. Oortgrijs en H.M. in't Veld-Langeveld 201
Overheid en gezin: beleidsvoorwaarden (een methodische studie), 1974, Nederlandse Gezinsraad, Den Haag.
- 441 Pennartz, P.J.J., G.H.M. Rijnders en M. Mual 205/501
Evaluatie-onderzoek gezinsoorden; experimenteel onderzoek over een aantal gezinnen, die verblijven in zgn. gezinsoorden van het voormalige Ministerie van Maatschappelijk Werk, 1966, z.pl.
- 442 Peper, B. 105/205/310
"Vrouwenemancipatie en crèches", Economisch-statistische berichten, 1970, 55, no. 2755, p. 690-691.
- 443 Perquin, N. 307/902
"De persoon in de gezinskring", Feber, L.J.M. e.a., De mens in zijn levensmilieu, 1958, Utrecht, Het Spectrum, p. 45-62.
- 444 Peters-Nanninga, M.M. 105
"Family life in the Netherlands", Mens en Maatschappij, 1962, 37(5), p. 352-359.
- 445 Petersen, W. 407
"Fertility trends and population policy; some comments on the Van Heek-Hofstee debate", Sociologische Gids, 1966, 13(4), p. 176-187.
- 446 Philipsen, H. 902
"Gezin en vrije-tijdsbesteding in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek", Sociologische Gids, 1963, 10(6), p. 306-321.
- 447 Pieters-de Roon, M. 2063
De tijdsbesteding van de huisvrouw; een onderzoek naar de tijdsbesteding van enkele groepen Nederlandse huisvrouwen in opdracht van de Nederlandse Huishoudraad, 1961, Wageningen, Afdeling Landbouwhuishoudkunde LH.
- 448 Polman, A. 406
Geografische en confessionele invloeden bij de huwelijkskeuze in Nederland, 1951, Leiden.
- 449 Polman, A. 406
Over consanguine huwelijken in Nederland, 1951, Leiden.

- 450 Ponsioen, J. 105
 "De wijziging in de gezinsstructuur", Sociaal Kompas, 1954.
- 451 Ponsioen, J. 105
 "Qualitative Changes in Family Life in the Netherlands", Transactions of the Third World Congress of Sociology, 1956, London, IV, ISA, Skepper House, p. 180-185.
- 452 Ponsioen, J. 105/905
 Changing family life in the Netherlands, 1957, Den Haag, Van Keulen N.V.
- 453 Poppel, F. van 904
 Schatting van percentages ooit-gehuwden m.b.v. een standaardhuwelijkspatroon, 1973, Tilburg, Instituut voor Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek KH, Research-Bulletin 1973-10.
- 454 Postuma, A. en R.R. Koopmans 603
 "Het gezin L", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1966, 20(5), p. 101-112.
- 455 Prinsloo, M.J.M. 2061
 Blanke vroue-arbeid in Unie van Suid-Afrika; 'n sosiologiese studie met speciale verwijzing na die grootstedelike gebiede van die land, 1957, Assen, Van Gorcum & Comp. N.V.
- 456 Pruim, G.J.M. 501
 Alleenstaan en alleen zijn; een descriptief interpreterende studie van alleenstaanden in een grote stad, 1973, Amsterdam, doctoraalscriptie sociologie GU.
- 457 Putz-Zwartjes, R.A. 410
 Enige ervaringen met de M.M.P.I. bij Haagse prostituees, 1972, Eindhoven.
- 458 Querido-Nagtegaal, C.G. 301
 Gewone mensen, 1957, Leiden.
- 459 Raalte, C. van 509
 "Psychologie van het onvolledige gezin", in: F.T. Diemer-Lindeboom, L. Hijmans, C.X. Jansma en C. van Raalte, Het onvolledige gezin, 1958, Amsterdam, Vereniging van Directeuren van Overheidsorganen voor Sociale Arbeid (DISOVA), p. 38-80.
- 460 Remmerswaal, J. 601/410
 Film en seksuele voorlichting; resultaten van een onderzoek door het NISSO naar aanleiding van de seksuele voorlichtingsfilm "Het wonder van de liefde" (Deel II), 1969, Zeist, NISSO-rapporten no. 1.
- 461 Richters-Wolvijs, A.H. 408
 "Het gewenste kind", N.N. Ongewenst Zwanger, z.j. (+ 1970), Nijkerk, p. 84-90.
- 462 Röling-van Kempen, E.T. 2061/2062
 De buitenshuis werkende gehuwde vrouw en de stadsplanning, 1972, Amsterdam, Planologisch en Demografisch Instituut, Univ. van Amsterdam.
- 463 Romondt-Maks, M.A. van 307/305/410/601
 Ouder-kind relatie, seksuele opvoeding en seksuele voorlichting bij jongeren, 1970 z.pl.
- 464 Rooy, H. van 501
 Gezinnen in nood; het vraagstuk van het onmaatschappelijk gedrag, 1948, Amsterdam, Volkspaedagogische Bibliotheek 13.
- 465 Rooy, H. van 501
 "Het onmaatschappelijke gezin in de huidige samenleving", Verslagboek Congres Bouvigne, 1954, Breda.
- 466 Rooy, H. van 501
 "Het sociaal-labiele gezin", Verslagboek van de 16de Conferentie van het Antonia Wilhelmina Fonds, 1955, Utrecht.
- 467 Rupp, J.C.C. 204
 Opvoeding tot schoolweerbaarheid; een Utrechtse kinderpsychologische studie, 1970, Groningen, Wolters-Noordhoff.
- 468 Rijk, M.C. 105/301
 "De rol van de vader in de huidige cultuur", Sociale Wetenschappen, 1970, 13, no. 2, p. 174-198.
- 469 Rijksen, P. 509
 Sociale en psychologische aspecten van de gezinsonvolledigheid, 1955, Assen.
- 470 Rijpma, S. 405/512/302
 Gezondheid en gezinsindividualisering in een agrarische gemeenschap, 1973, Lochem,
- 471 Rijswijk-Clerkx, L.E. van 501/204/205
 Verslag over het schoolonderzoek in de zg. plaatselijke objecten voor onmaatschappelijkheidsresearch; proeve tot samenvatting en kritische beschouwing betr. de onderzoekingen naar de problematiek van kinderen uit probleemgezinnen op de lagere school, 1962, Amsterdam.

- 472 Rijswijk-Clerkx, L.E. van 501/205
"Kijken naar het gezin; enige sociaal-culturele aspecten in gezinsproblemen", Maatschappelijk Welzijn, 1967, 19(617), p. 128-133.
- 473 Rijswijk-Clerkx, L.E. van 204/307/702/902
De ontwikkeling van het jonge kind in zijn milieu; met bijzondere aandacht voor verschillen tussen sociaal-economische milieus, 1968, Amsterdam, Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek.
- 474 Rijswijk-Clerkx, L.E. van 205
"De crèche", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1969, 23, no. 9, p. 197-204.
- 475 Saal, C.D. 408/410
"Voortplanting en seksualiteit", N.N. Ongewenst Zwanger, z.j. (+ 1970), Nijkerk, p. 7-27.
- 476 Saal, C.D. 305
"Het gezinsleven uit de jeugdenquête", Sociologisch Bulletin, 1948, 2, no. 8.
- 477 Saal, C.D. 206
"Het gezinsleven in Nederland met name ten plattelande", Sociologisch Jaarboek, 1951.
- 478 Saal, C.D. 105/307/905
"De betekenis van het gezin voor de cultuuroverdracht", De Maatschappij van nu en morgen", 1958, p. 96-107.
- 479 Saal, C.D. 206/310
Het Boerengezin in Nederland; sociologische grondslagen, deel I, Bedrijfssociologische aspecten, 1958, Assen, Van Gorcum & Comp.
- 480 Saal, C.D. 105/905
"Externe gezinsrelaties", Huisarts en Wetenschap, 1967, 10(7), p. 241-251.
- 481 Saal, C.D. 307
"The significance of the family for the transfer of culture", International Journal of Sociology of the Family, 1972, 2(1), p. 80-86.
- 482 Sanders, G. 410
Homoseksualiteit; een overzicht van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar homoseksualiteit in Amerika en West-Europa, 1974, Zeist, NISSO-cahier.
- 483 Sanders, G.J.E.M. 410
"Homofiel zijn: het zoeken naar een eigen identiteit", Sociologische Gids, 1970, 17, 5, p. 421-424.
- 484 Sanders, G.J.E.M. 410
"Homoseksualiteit; meningen en feiten", Tijdschrift voor Maatschappelijke Vraagstukken en Welzijnswerk, 1972, 26, no. 17, p. 453-458.
- 485 Sanders, G.J.E.M. 410
"Afscheid van de homoseksualiteit", Tijdschrift voor Maatschappijvraagstukken en welzijnswerk, 1973, 27, no. 10, p. 237-244.
- 486 Sanders-Woudstra, J.A.R. 604/506
"Neurotiserende invloeden in het gezin", Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid, 1965, 20(5), p. 163-174.
- 487 Sarphatie, H.R. en J.F. Tonino 603
"Over gezinsbehandeling", Maandblad voor de Geestelijke Volksgezondheid, 1968, 23(5), p. 206-209.
- 488 Schellekens-Ligthart, A.J. 2061
Buitenshuis werkende gehuwde vrouwen, huishoudelijke en financiële problemen; rapport in opdracht van de Nederlandse Huishoudraad, 1957, Den Haag, Nederlandse Huishoudraad.
- 489 Schellekens-Ligthart, A.J. 2061
"Buitenshuis werkende gehuwde vrouwen in Nederland", Mens en Maatschappij, 1958, 33, 1, p. 47-51.
- 490 Schellekens-Ligthart, A.J. 2061
Nadere verkenningen ten aanzien van de problematiek van de buitenshuis werkende gehuwde vrouw, 1961, Den Haag, Nederlandse Huishoudraad.
- 491 Schelsky, H. 105/905
Changing family structures under conditions of social and economic development; a middle range theory for a Western industrial country, 1958, Den Haag, Van Keulen N.V.
- 492 Scherer, J.H. 104
Marriage and bride-wealth in the highlands of Buha (Tanganyika), 1965, Groningen, V.R.B.
- 493 Schnabel, P. 410
"Seksualiteit in de welvaartsstaat", Sociologische Gids, 1973, 20(3), p. 189-206.

- 494 Sengers, W.J. 410
Homoseksualiteit als klacht; een psychiatrische studie, 1969, Bussum.
- 495 Simonse, J. 202/702
"Sociologische schets van de volksbuurt", De Schalm, 1963, 20(1,2), p. 1-127.
- 496 Smeenk, W.F.H. 206
De landarbeidersvrouwen in de Zeekleigebieden, 1967, Den Haag, Landbouw Economisch Instituut, L.E.I.-studies no. 47.
- 497 Smits, A. 506
"Gezinsinteractie en nerveus-funktionele klachten", Tijdschrift voor Maatsch. vraagstukken en Welzijnswerk, 1972, 26(21), p. 539-544.
- 498 Smits, P. 105/301
De generatiestrijd in deze Westerse maatschappij, 1969, Assen.
- 499 Spanjersberg, C.P. 603
"Een methode van verslaglegging van gezinstherapieën", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1971, 25(17), p. 405-413.
- 500 Speckmann, J.D. 104/701
Marriage and kinship among the Indians in Surinam, 1965, Assen, Van Gorcum & Comp. N.V.
- 501 Speckmann, J.D. 408
"Family planning in Pakistan", Sociologische Gids, 1970, 17(3), p. 213-224.
- 502 Speckmann-J.D. 408
"Sociaal-wetenschappelijk onderzoek op het terrein van de geboortenregeling in de ontwikkelingslanden", N.N., Huwelijk en sex-relaties; vroeger, nu en in de toekomst; voordrachten gehouden bij het afscheid van Prof. Dr. H.Th. Fischer, 1971, Utrecht, p. 44-54.
- 503 Spekking-Matti, A.M.G. 105
"De gedresseerde vrouw; standpunten van de vrouw nader bekeken", Intermediair, 1973, 9(19), p. 51-53-55.
- 504 Spruijt, A.P. 308
Bewoners van zomerdorpen; een onderzoek naar de seizoenkamperende gezinnen in Nederland, 1972, Utrecht, Med. Soc. Instituut RU, no. 74.
- 505 Spijkers-Zwart, S.I. 104
De huishouding; een oriënterende studie naar de toepasbaarheid van concepten en theorieën in niet-Westerse samenlevingen, 1973, Wageningen, LH, Vakgroep Huishoudkunde.
- 506 Stalpers, J.A. 105/301
"The generation conflict as a cultural problem", Sociale Wetenschappen, 1971, XIV, p. 1-19.
- 507 Stork-van der Kuyl, D.M.E.A.J. 206
De Drentse Boerin; haar plaats in de samenleving, 1952, Assen.
- 508 Stork-van der Kuyl, D.M.E.A.J. 206/310
De boerin van nu en straks; vrouwen in een veranderende plattelandssamenleving, 1966, Assen, Van Gorcum & Comp.
- 509 Straver, C.J. 202/203/302/408/105
"Gezin en samenleving in onderlinge nabijheid; varianten in belevingswijze", Veranderend gezinsontwerp; een bijdrage tot het gesprek over geboorteregeling, 1964, Hilversum, Pastorale Cahiers, no. 18, p. 109-141.
- 510 Straver, C.J. 410
"Homofilie in Nederland", Intermediair, 1972, 8(27), p. 3 en 5, 1972, 8(28), p. 7, 9, 11.
- 511 Suij, L. 502
De factoren, die de kans op echtscheiding beïnvloeden, nader geannalyseerd, 1972, Wageningen, Afd. Sociologie en Sociografie LH.
- 512 Swelheim-de Boer, R. 409/902
Ongehuwd moederschap, 1968, Den Haag, Stichting Uitgeverij N.V.S.H.
- 513 Terpstra-Wagenaar, T. 509/902
"Literatuur over één ouder-gezinnen", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1973, 27(4), p. 77-79 en 92.
- 514 Thoenes, P. 103
"A starting point for a family typology", Transactions of the Third World Congress of Sociology, 1956, 4, p. 186-195.
- 515 Tienen, A.J.M. van 501/205
De andersmaatschappelijken; een sociologische studie van het verschijnsel onmaatschappelijkheid ten dienste van het maatschappelijk werk, 1960, Assen, Van Gorcum & Comp. N.V.

- 516 Timmermans, L.A.G.J. 408/410
Huwelijksbeleving van katholieke jonggehuwden; een onderzoek middels een enquête in de Westelijke Mijnstreek van Limburg, 1964, Utrecht-Nijmegen, Dekker en Van de Vegt N.V., Medische Reeks Mens en Gezin no. 3.
- 517 Titus, M.J. 407/104
Differential fertility and mortality in Djakarta Raya Indonesia, 1972, Utrecht, Geografisch Instituut, afd. Sociale Geografie RU, Bulletin no. 2.
- 518 Tulder, J.J.M. van 406
"Het sociaal gemengd huwen; een vergelijking van de resultaten van een onderzoek uitgevoerd in 1972 met die verkregen bij een onderzoek in 1954", Onderzocht en overdacht, sociologische opstellen voor F. van Heek, 1972, Rotterdam, p. 92-110.
- 519 Townsend, P. 309
"Method and the study of the old person in the family", Mens en Maatschappij, 1957, 32(4), p. 206-215.
- 520 Treffers, P.E. 408
Abortus Provocatus en anti-conceptie; een onderzoek over geboortenbeperking bij vrouwen opgenomen in de kliniek voor verloskunde en gynaecologie van de Universiteit van Amsterdam, 1965, Haarlem, De Erven F. Bohn, N.V.
- 521 Treffers, P.E. 408/902
"Enkele opmerkingen over geboortenbeperking in verband met de dalende geboortencijfers in Nederland", Sociologische Gids, 1967, 14(1), p. 2-17.
- 522 Turksma, L. 902/309
"De theoretische sociologie van bejaarden en ouderdom; enkele problemen en mogelijkheden", Mens en Maatschappij, 1968, 42(5), p. 415-424.
- 523 Uschi, B., A. Bodar en F. Peereboom 410
Jeugdprostitutie, 1971, Amsterdam, De Bezige Bij.
- 524 Veen, C.J.F. van 603/301/905
"Gangbare begrippen in de groepsdynamica", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1966, 20(5), p. 93-100.
- 525 Veen, C.J.F. van 603/301/905
"Het gezin als systeem", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1968, 22(5), p. 96-99.
- 526 Veen, C.J.F. van en J.C. van der Meulen 603
Gezinsbehandeling; een oriëntatie, 1970, Alphen aan de Rijn, Samson.
- 527 Veen, K.W. van der 104
Huwelijk en hiërarchie bij de Avaril Brahman van Zuid Gujarat; sociale verandering en ideologische continuïteit in de Indiase kastensamenleving, 1969, Assen.
- 528 Veen, I.J.N. van der 601
"Sexuele voorlichting aan jongeren: een onderzoek bij 21- en 22-jarigen in opdracht van het hoofdbestuur van de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming", 1964, Den Haag, N.V.S.H.-Boekerij.
- 529 Veeneklaas, G.M.H., H.Ph. Milikowski en J.A.M. Schouten 604/506/512
Driehoeksbesprekingen in de Leidse Kinderkliniek; integratie van sociologische- en psychiatrische aspecten in de kindergeneeskunde, z.j., z.pl.
- 530 Veenhoven, R. 408
"Is er een aangeboren behoefte aan kinderen? Kinderloze echtparen minder zielig dan men denkt", Intermediair, 1974, 10(37), p. 15 en 35.
- 531 Veenhoven, R. en B. Sondermeijer 408
Abortus; achtergronden van het probleem, effecten van liberalisering, weerstanden tegen liberalisering, praktijk-problemen, 1972, Zeist, NISSO-literatuurrapporten no. 7
- 532 Veer-Bos, M. ter 2062
Gezin en wonen; deelstudie van het project Gezinssociologische censusmonografieën 1970, uitgaande van het S.I.S.W.O., 1969, Wageningen.
- 533 Veer, A.J. van't 407
"Het geboorteniveau van de Rooms-Katholieken in het Drostambt Tudderen; analyse van een factor", Mens en Maatschappij, 1962, 37(1), p. 24-28.
- 534 Veerman, Ph.E. 205
"Pleeggrootouders", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1969, 23(20), p. 459-460.
- 535 Veld-Langeveld, H.M. in't 902
"Gezinssociologie in het naoorlogse Europa", Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk, 1956.
- 536 Veld-Langeveld, H.M. in't 403/905
"Communicatie-problemen bij huwelijkskeuze", Sociologische Gids, 1957, 4(2), p. 21-24.

- 537 Veld-Langeveld, H.M. in't 902
"Enkele gedachten over gezinssociologisch onderzoek in Nederland", Sociaal-wetenschappelijke verkenningen, 1957, p. 86-109.
- 538 Veld-Langeveld, H.M. in't 902
"Nieuwe stimulans voor de Gezinssociologie", Sociologische Gids, 1957.
- 539 Veld-Langeveld, H.M. in't 201
"Pleidooi voor een actief gezinsbeleid", Tijds.v.Maats.Werk, 1959, 13(1), p. 11-14.
- 540 Veld-Langeveld, H.M. in't 902/201
Gezinssociologie en gezinsbeleid, 1963, Utrecht, Bijleveld.
- 541 Veld-Langeveld, H.M. in't 105/310/2061
Vrouw-beroep-maatschappij; analyse van een vertraagd emancipatie-proces, 1969, Utrecht, Bijleveld.
- 542 Veld-Langeveld, H.M. in't 408
"Geboorteperking en gezinsplanning", in: A. van Braam (red.), Actuele Sociologie, 1970, Assen, p. 3-13.
- 543 Veld-Langeveld, H.M. in't en J.M.W. van Ussel en J.H. Blanckestein 105
Toekomstig gezinsontwerp, 1972, Utrecht, Het Spectrum.
- 544 Velden, H.G.M. van der 604
Huisvrouw-huisarts-huisgezin; een onderzoek naar ziekten en gezondheidsstoornissen bij een aantal huisvrouwen in een huisartsenpraktijk, 1971, Nijmegen.
- 545 Ven, P. van de 603
Gezinstherapie als agogische aktie; aspecten van hulpverlening aan gezinnen beschouwd vanuit de kommunikatietheorie van Palo Alto, 1973, Bloemendaal, H. Nelissen (reeks Proces-materiaal).
- 546 Vendrik, M.H.C. en C.J. Straver 509
Weduwen, een verkennend onderzoek, 1969, Hilversum, Paul Brand.
- 547 Verduin, J.A. 101
Bestaanswijze en huwelijks- en voortplantingspatroon in het negentiende-eeuwse Drentse Zandgebied, 1972, Assen.
- 548 Vermeer-de Haan, B. 903/206
Het plattelandsgezin in de veranderende maatschappij; Nederland-20ste eeuw, 1969, Amsterdam, Bibliotheek en Documentatieschool.
- 549 Vermeulen, C.J.J. 105
"Verandert bloed in water? Over het Griekse gezin, zoals het was, is en zou kunnen worden", in: N.N. Huwelijk en sex-relaties; vroeger, nu en in de toekomst, voordrachten gehouden bij het afscheid van prof. dr. F.Th. Fischer, 1971, Utrecht, p. 55-73.
- 550 Vermunt, K.J.G.M. 409
"Buitenechtelijke geboorten; een analyse van het verschijnsel te Amsterdam in de jaren 1955 t/m 1959", Sociale Wetenschappen, 1962, 5(2), p. 155-168.
- 551 Vervoort, C.E. 204/702
Gezin en schoolkeuze bij handarbeiders, 1968, Leiden, Sociologisch Instituut RU.
- 552 Visschedijk-Lammers, T. 410
Student en sexualiteit, 1972, Zeist, NISSO-rapporten, no. 7.
- 553 Vliegenhart, W.E. (e.a.) 604/505/512
Problemen rondom het gehandicapte kind; beschouwingen naar aanleiding van het onderzoek van een groep hydrocefalen, 1967, Groningen, J.B. Wolters, Orthopedagogische Geschriften, no. 12.
- 554 Vooy's, A.C. de 101/407
"De regionale verscheidenheid in de geboorte-frequentie in de tweede helft van de 19e eeuw", Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 1964, 81(2), p. 220-232.
- 555 Vooy's, A.C. de 101/904
Het huwelijkspatroon in Nederland in het midden der 19e eeuw toegelicht aan een onderzoek in Utrecht, 1965, Utrecht, Afd. Historische Geografie, Geografisch Instituut van de RU, mededeling no. 1.
- 556 Vreede-de Stuers, C. 403/404
"Huwelijksadvertenties in India", Mens en Maatschappij, 1962, 37(1), p. 11-23.
- 557 Vreede-de Stuers, C. 403/404
"Huwelijksadvertenties in India", Mens en Maatschappij, 1966, 41(5), p. 378-385.
- 558 Vreede-de Stuers, C. 104
Girls students in Jaipur; a study in attitudes towards family life, marriage and career, 1970, Assen.

- 559 Vries, A.E.N. de, 604
Gezin en hulpverlening in Dorp bij Stad. Een epidemiologische studie over het werk van de huisarts, de wijkverpleegster en de maatschappelijk werker in een Brabants dorp, 1973, Assen, Van Gorcum.
- 560 Vries, H. de en C. van Wijk-Sybesma 407
Het groeiende grote gezin in Utrecht: Rapport opgesteld in opdracht van het Ministerie van C.R.M., 1971, Utrecht, Soc. Instituut der RU.
- 561 Vries-Bastiaans, W. de 206/503
Trouwen en studeren: een sociologische terreinverkenning met betrekking tot het studentenhuwelijk te Utrecht, 1965, Utrecht, Sociologisch Instituut der RU, mededeling no. 19.
- 562 Waal Malefijt, A. de 104/701
The Javanese of Surinam: segment of a plural society, 1963, Assen, Van Gorcum & Comp. N.V.
- 563 Waals, H.G. van der 501
"Het neurorische gezin", Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid, 1948, no. 3.
- 564 Wachelder, J. 101
"De gemiddelde grootte van het gezin en het huishouden in Limburg vanaf 1829 tot 1960 en de indeling der bevolking naar de wijze van samenwoning van 1879 tot 1960", Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, 1964, p. 143-180.
- 565 Wagenaar-Hardon, T.E.J. 409
"Buitenechtelijke geboorten; feiten en veronderstellingen", Sociale Wetenschappen, 1968, 11(3), p. 268-288.
- 566 Wagenaar-Hardon, T.E.J. 409
Een sociologische verkenning van het ongehuwd moederschap bij minderjarigen, 1970, Tilburg, Kath. Hogeschool.
- 567 Weinberg, J. 604/506
Hoe reageren kinderen op de psychiatrische opname van de moeder; een gezinsstudie, 1967, Arnhem, Van Loghum Slaterus.
- 568 Werff, J.J. van der 310
"De ontwikkeling van geslachtsverschillen in gedrag", Intermediair, 1973, 9(4), p. 29-31-39.
- 569 Willems, P.J. en J.F.J. Janmaat 2061
Het bedrijf en de werkende gehuwde vrouw; verslag van een onderzoek uitgevoerd door het Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie, Afdeling Research, 1968, Den Haag.
- 570 Willemsse, Th.R.M. 305
"De jeugdige en zijn familie", Tijdschrift voor Maatschappelijke Vraagstukken en Welzijnswerk, 1970, 24, no. 9, p. 161-166.
- 571 Winkel, C. 405/309
Overgangsjaren en huwelijksrelatie, 1971, Zeist, NISSO, literatuurrapporten no. 3.
- 572 Winkel, C. 307/304/410/601
De seksuele ontwikkeling van het kind. Een literatuurstudie over de seksuele socialisatie van kinderen tot ongeveer 12 jaar in de westerse samenleving, 1972, Zeist, NISSO, literatuurrapporten no. 6.
- 573 Wintermans, G.A.M. 501
"Gezinsproblemen van deze tijd", K.C.T. Streven, 1953, 7.
- 574 Wintermans, G.A.M. 202
"Over het open en gesloten gezinsleven", Kath. Soc. Tijdschrift, 1954.
- 575 Wintermans, G.A.M. 105/905
Gezin en maatschappij, 1963, Utrecht, Uitgeverij Het Spectrum, Mens en Medemens.
- 576 Wit, O.C. 205
Recht en billijkheid; een theoretische analyse van de sociaal-pedagogische problematiek van het pleeggezin, 1970, Utrecht.
- 577 Wit, J. de 303/902
Problemen rond de moeder-kind relatie, 1963, Arnhem, Van Loghum Slaterus.
- 578 Witte, B.S. 408
"Per ongeluk geboren", in: N.N., Ongewenst Zwanger, z.j.(+ 1970), Nijkerk, p. 28-55.
- 579 Wong Lun Hing, F.J.H. 408
Ongewenste zwangerschap, 1971, Meppel, Boom.
- 580 Woude, A.M. van der 101
"De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden", A.A.G.-bijdragen, no. 15, p. 202-241.

581	Zacharias, P.	201
	"Herstelt Sovjet Rusland het gezin?", K.C.T. Streven, 1952, 5.	
582	Zandstra, I.	2061
	Gehuwde werkende vrouwen in Twente, 1963, z.p1.	
583	Zuidberg, A.C.L.	305
	Gezagsverhoudingen ouders-minderjarige kinderen; een onderzoek naar de betekenis van leeftijdsgrenzen in de gezinssituatie, 1970, Amsterdam, Nederlandse Jeugd Gemeenschap.	
584	Zuithoff, D.	501
	Psychologische en medisch-psychiatrische aspecten van het maatschappelijk onaangepaste gezin, 1953, Haarlem.	
585	Zuithoff, D.	501/507/905
	Een terreinverkenning ten behoeve van de sociale psychiatrie, 1963, Arnhem, Van Loghum Slaterus.	
586	Zuring, J.	506
	Het gezinsleven van Schizophrenen, 1946, Amsterdam.	
587	Swart, S.I.	201
	Het gezinsbeeld bij de Nederlandse politieke partijen, 1969, Wageningen, Bulletin no. 33, Afd. Sociologie en Sociografie, LH.	

Bijlage 2

Omschrijving gezinssociologie.

Gezinssociologie kan het best omschreven worden als een onderdeel van de sociologie, dat zich wat zijn object betreft, van de sociologie in het algemeen onderscheidt. De sociologie kan omschreven worden als de wetenschap, die zich bezig houdt met het brede terrein van de meer duurzame inter-menselijke relaties. Uit dit bonte en gevariëerde geheel licht de gezinssociologie de volgende relaties:

1. De relaties binnen het huwelijk. Waarbij huwelijk opgevat moet worden als "... een door de gemeenschap erkende vorm van sexueel samenleven tussen man en vrouw, die tot doel heeft een langdurige sociale en economische eenheid (het gezin) te doen ontstaan, bestaande uit de echtgenoten en alle kinderen, die - staande deze samenleving - door de vrouw ter wereld worden gebracht" (FISCHER, 1952, geciteerd bij KOOY, 1967, p.12).
2. De relaties binnen het gezin. Waarbij het gezin gedefinieerd wordt als "... een door huwelijk tot stand gekomen sociale eenheid met een specifieke structuur en functie, hoogstens omvattend een echtpaar en een aantal ongehuwde jongeren, jegen wie dit echtpaar de ouderlijke rol vervult; de leden van deze sociale eenheid zijn veelal op dezelfde plaats gevestigd" (KOOY, 1967, p. 15).
3. De relaties binnen de familie. Hiermee wordt het op huwelijk en bloedverwantschap gebaseerde systeem van onderlinge betrekkingen bedoeld.
4. De relaties binnen het hoofdzakelijk uit verwanten bestaande huishouden. Onder huishouden moet in dit verband verstaan worden de groep die één woning deelt en in gezamenlijk huiselijk verkeer leeft.
5. De relaties tussen de onder 1, t/m 4. bedoelde sociale eenheden en het grotere geheel van de samenleving.

Wat doel en werkwijze betreft zijn er geen essentiële verschillen tussen de sociologie in het algemeen en de gezinssociologie in het bijzonder. De gezinssociologie streeft dan ook naar betrouwbare kennis van zijn object. Om betrouwbaar te zijn moet deze kennis voldoen aan de eisen van logica en inter-

subjectieve objectiviteit. Met het eerste wordt bedoeld, dat deze kennis geen logische tegenstrijdigheden mag bevatten. De tweede voorwaarde houdt in, dat deze kennis op een voor het wetenschappelijk forum aanvaardbare en controleerbare manier tot stand gekomen is. Door deze omschrijving is de wetenschappelijke benadering van de gezinssociologie duidelijk te onderscheiden van de theologische, ethische, filosofische en politieke benadering van hetzelfde object. In deze benaderingen staat niet de werkelijkheid maar de vraag hoe die werkelijkheid zou moeten zijn centraal. Dit onderscheid betekent niet, dat de wetenschappelijke en de waarderende benadering van de werkelijkheid van elkaar gescheiden kunnen worden. Zowel de waarderende als de wetenschappelijke benadering van de werkelijkheid ontlelen direct of indirect hun relevantie aan de betekenis die ze hebben voor ons handelen met betrekking tot die werkelijkheid. Deze situatie leidt er toe, dat er duidelijke wisselwerking is tussen de wetenschappelijke en de waarderende benadering van het object van de gezinssociologie. Voor de gezinssociologie houdt dit in, dat de keuze van de te onderzoeken onderwerpen en de keuze van hun benadering direct of indirect beïnvloed worden door de waarden-oriëntatie van de onderzoeker.

In het spraakgebruik wordt de gezinssociologie vaak als een specialisme of een speciale taak van sociologie-beoefening aangeduid. Om de gezinssociologie als zodanig aan te kunnen duiden moet er aan de volgende voorwaarden voldaan zijn. De eerste voorwaarde is, dat er met een zekere regelmaat sociologische publicaties verschijnen, die alleen over de bij de definitie van het object van de gezinssociologie genoemde onderwerpen gaan. De tweede voorwaarde houdt in, dat er een aantal onderzoeker is, dat zich regelmatig met de gezinssociologie bezig houdt.

LITERATUUR

Fischer, H.Th., Huwelijk en huwelijksmoraal bij vreemde volken, 1952, Utrecht.
Kooy, G.A., Het modern-westers gezin; een inleidende gezinssociologische beschouwing, 1967, Hilversum.

Curriculum vitae

De schrijver behaalde in 1956 het H-B.S.-B diploma aan het St. Franciscus College te Rotterdam. In het zelfde jaar is hij aan de Landbouwhogeschool in Wageningen gaan studeren. Na in 1964, met als studierichting agrarische sociologie, te zijn afgestudeerd, is de schrijver in militaire dienst gegaan. Tijdens laatst bedoelde periode is hij als onderzoeker werkzaam geweest op de toenmalige afdeling Sociologie en Statistiek van het Ministerie van Defensie. Sinds 1966 is de schrijver verbonden aan de afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool. Aanvankelijk bestond zijn taak uit onderzoek op het gebied van de gezinssociologie. Later is hij ook betrokken geraakt bij het onderwijs in deze sociologische sub-discipline.